

TURCI I RAZVITAK TURSKE DRŽAVE
SA UVODOM U KULTURNU I POLITIČKU POVIJEST ISLAMA, 1939.

Sadržaj

PREDGOVOR

I dio

UVOD

1 POGLAVLJE

Porijeklo Turaka

2 POGLAVLJE

Uloga Turanaca u opštoj historiji i kulturi svijeta

3 POGLAVLJE

Turske države srednjeg vijeka

II dio

ISLAM I TURCI

4 POGLAVLJE

Arabija i Arabljani

5 POGLAVLJE

Muhamed

6 POGLAVLJE

Kuran

7 POGLAVLJE

Principi i suština islama

8 POGLAVLJE

Teokratska arapska republika

9 POGLAVLJE

Omajidi

10 POGLAVLJE

Andalusko islamsko carstvo

11 POGLAVLJE

Abasidi

Prevlast Turaka

12 POGLAVLJE

Slava islama

13 POGLAVLJE

Tragika islama

14 POGLAVLJE

Tursko Seldžučko carstvo i borba između Istoka i Zapada

15 POGLAVLJE

Stanje Turaka krajem srednjeg vijeka

Džengiz

Tursko Babursko carstvo u Indiji

III DIO

OSMANLIJSKO TURSKO CARSTVO

16 POGLAVLJE

Postanak Osmanlijskog carstva

17 POGLAVLJE

Evropa krajem srednjeg vijeka

18 POGLAVLJE

Razvitak Osmanlijskog carstva

19 POGLAVLJE

Preokret u Evropi

20 POGLAVLJE

Period zastoja Osmanlijskog carstva

21 POGLAVLJE

Evropa na prekretnici između novog i najnovijeg vijeka

22 POGLAVLJE

Raspadanje Osmanlijskog carstva

23 POGLAVLJE

Evropa XIX stoljeća

24 POGLAVLJE

Turska u znaku buđenja – era Tanzimata

25 POGLAVLJE

Prevrat Mladoturaka

26 POGLAVLJE

Zaključak

Teokratska turska monarhija

27 POGLAVLJE

Turska književnost XIX stoljeća i njena uloga u nacionalnom buđenju Turaka

28 POGLAVLJE

Svjetski rat

29 POGLAVLJE

Mustafa Kemal

30 POGLAVLJE

Borba za nezavisnost

31 POGLAVLJE

Revolucija

32 POGLAVLJE

Ukidanje monarhije

IV DIO

KEMALISTIČKA TURSKA REPUBLIKA

33 POGLAVLJE

Proglašenje republike

34 POGLAVLJE

Ukidanje Halifata

35 POGLAVLJE

Mirovni ugovor u Lozani

36 POGLAVLJE

Pred novim zadacima

37 POGLAVLJE

Velika narodna skupština i zakonodavstvo

38 POGLAVLJE

Uprava i sudstvo

39 POGLAVLJE

Kultura i prosvjeta

Narodni domovi

Umjetnost

40 POGLAVLJE

Štampa

41 POGLAVLJE

Preobraženje psihe i naravi Turske

42 POGLAVLJE

Finansije

43 POGLAVLJE

Kapital i bankarstvo

44 POGLAVLJE

Poljoprivreda. Hidrografija. Klimatografija. Flora. Fauna. Poljodjelstvo. Voćarstvo. Stočarstvo. Šumarstvo. Agrarna politika

45 POGLAVLJE

Rudarstvo

46 POGLAVLJE

Saobraćaj. Željeznice. Pomorska plovidba

47 POGLAVLJE

Trgovina

48 POGLAVLJE

Industrija. Petogodišnji plan

49 POGLAVLJE

Narodno zdravlje

50 POGLAVLJE

Komunalna politika i samoupravni poslovi

51 POGLAVLJE

Struktura i fizionomija Turske. Geografija. Administrativna podjela. Demografija. Carigrad. Ankara.

Turizam

V DIO

POLITIČKA TURSKA

52 POGLAVLJE

Oblik vladavine i državno uređenje

53 POGLAVLJE

Narodna republikanska stranka

54 POGLAVLJE

Turska u svijetlu savremenih socijalnih problema. Društvo i država. Duša i duh. Gomile. Politika i filozofija. Demokratija i autokratija

55 POGLAVLJE

Kemalistička revolucija. Njen karakter. Njeni faktori. Njena strategija

56 POGLAVLJE

Kemalizam. Propaganda. Kritika i odbrana kemalizma

57 POGLAVLJE

Stav Turske prema političkoj situaciji Evrope

58 POGLAVLJE

Jugoslavija i Turska

59 POGLAVLJE

Nekrolog

60 POGLAVLJE

Ismet Inonu

Slike i 4 karte

EDHEM N. BULBULOVIĆ:

УНБ.Бр.
502

TURCI
I RAZVITAK TURSKE DRŽAVE
SA UVODOM U
KULTURNU I POLITIČKU
POVIJEST ISLAMA

SARAJEVO 1939

ŠTAMPARIJA "BOSANSKA POŠTA"

SADRŽAJ.

	Strana		Strana
PREDGOVOR		9 POGLAVLJE	
I dio		Omajidi	21
UVOD	1	10 POGLAVLJE	
1 POGLAVLJE		Andalusko islamsko	
Porijeklo Turaka . .	2	carstvo	24
2 POGLAVLJE		11 POGLAVLJE	
Uloga Turanaca u op-		Abasidi	26
štoj historiji i kulturi		Prevlast Turaka . .	27
svijeta	3	12 POGLAVLJE	
3 POGLAVLJE		Slava Islama	28
Turske države Sred-		13 POGLAVLJE	
njeg vijeka	9	Tragika Islama . . .	32
II dio		14 POGLAVLJE	
ISLAM I TURCI		Tursko Seldžučko car-	
4 POGLAVLJE		stvo i borba između	
Arabija i Arabljani .	13	Istoka i Zapada . .	33
5 POGLAVLJE		15 POGLAVLJE	
Muhamed	15	Stanje Turaka krajem	
6 POGLAVLJE		srednjeg vijeka . .	38
Kuran	16	Džengiz	40
7 POGLAVLJE		Tursko Babursko car-	
Principi i suština Is-		stvo u Indiji	42
lama	18	III dio	
8 POGLAVLJE		OSMANLIJSKO TURSKO	
Teokratska arapska		CARSTVO	
republika	20	16 POGLAVLJE	
		Postanak Osmanlij-	
		skog carstva	45

	Strana
17 POGLAVLJE	
Evropa krajem srednjeg vijeka	49
18 POGLAVLJE	
Razvitak Osmanlijskog carstva	50
19 POGLAVLJE	
Preokret u Evropi	57
20 POGLAVLJE	
Period zastoja Osmanlijskog carstva	59
21 POGLAVLJE	
Evropa na prekretnici između Novog i Najnovijeg vijeka	63
22 POGLAVLJE	
Raspadanje osmanlijskog carstva	64
23 POGLAVLJE	
Evropa XIX Stoljeća	70
24 POGLAVLJE	
Turska u znaku buđenja — Era Tanzimata	73
25 POGLAVLJE	
Prevrat Mladoturaka	80
26 POGLAVLJE	
Zaključak	82
Teokratska turska monarhija	83
27 POGLAVLJE	
Turska književnost XIX stoljeća i njena uloga u nacionalnom buđenju Turaka	91
28 POGLAVLJE	
Svjetski rat	94
29 POGLAVLJE	
Mustafa Kemal	98

	Strana
30 POGLAVLJE	
Borba za nezavisnost	102
31 POGLAVLJE	
Revolucija	106
32 POGLAVLJE	
Ukidanje monarhije	110
IV dio	
KEMALISTIČKA TURSKA REPUBLIKA	
33 POGLAVLJE	
Proglašenje republike	113
34 POGLAVLJE	
Ukidanje Halifata	114
35 POGLAVLJE	
Mirovni ugovor u Lozani	116
36 POGLAVLJE	
Pred novim zadacima	119
37 POGLAVLJE	
Velika narodna skupština i zakonodavstvo	121
38 POGLAVLJE	
Uprava i sudstvo	128
39 POGLAVLJE	
Kultura i prosvjeta	132
Narodni domovi	138
Umjetnost	138
40 POGLAVLJE	
Štampa	139
41 POGLAVLJE	
Preobraženje psihe i naravi Turske	142
42 POGLAVLJE	
Finansije	145
43 POGLAVLJE	
Kapital i bankarstvo	150

	Strana
44 POGLAVLJE	
Poljoprivreda — Hidrografija — Klimatografija — Flora — Fauna — Poljodjelstvo — Voćarstvo — Stočarstvo — Šumarstvo — Agrarna politika	153
45 POGLAVLJE	
Rudarstvo	159
46 POGLAVLJE	
Saobraćaj — Željeznice — Pomorska plovidba	161
47 POGLAVLJE	
Trgovina	164
48 POGLAVLJE	
Industrija — Petogodišnji plan	168
49 POGLAVLJE	
Narodno zdravlje	174
50 POGLAVLJE	
Komunalna politika i samoupravni poslovi	176
51 POGLAVLJE	
Struktura i fizionomija Turske — Geografija, Administrativna podjela, Demografija — Carigrad, Ankara, Turizam	177
V dio	
POLITIČKA TURSKA	
52 POGLAVLJE	
Oblik vladavine i državno uređenje	187

	Strana	
53 POGLAVLJE		
Narodna republikanska stranka	189	
54 POGLAVLJE		
Turska u svijetlu savremenih socijalnih problema — Društvo i država, Duša i duh, Gomile — Politika i filozofija, Demokracija i autokratija	196	
55 POGLAVLJE		
Kemalistička revolucija — Njen karakter, Njeni faktori, Njena strategija	207	
56 POGLAVLJE		
Kemalizam — Propaganda — Kritika i odbrana kemalizma	212	
57 POGLAVLJE		
Stav Turske prema političkoj situaciji Evrope	232	
58 POGLAVLJE		
Jugoslavija i Turska	233	
59 POGLAVLJE		
Nekrolog	236	
60 POGLAVLJE		
Ismet İnönü	237	
▶		
Slike i 4 karte od strane		241—340

VAŽNIJI ISPRAVCI:

Strana	Redak	MJESTO	TREBA
2	5 odozdo	ja	je
4	16 odozgo	evolucija	evolucija
4	15 odozgo	(Et)	(El)
5	23 odozgo	iskupao	iskopao
6	12 odozdo	dorom	prodorom
9	12 odozgo	nasposobnija	najsposobnija
17	16 odozgo	čisto i glasno	čita glasno i
19	5 odozdo	bia	bila
29	22 odozgo	biografiju	biografiju
31	9 odozgo	katerije	kaderije
32	11 odozgo	zemlju	zemlje
34	13 odozgo	mešu	među
35	13 odozgo	privelo	privela
36	11 odozgo	Mustevti	Mustevfi
36	18 odozgo	Emirusevahidi	Emirussevahili
36	16 odozdo	ušuš	ušur
37	18 odozgo	Kalenderije	Kalenderije
39	6 odozgo	slijediti	naslijedili
39	7 odozdo	Ibni Sida	Ibni Sina
50	4 odozgo	Altinarde	Altinorde
56	21 odozdo	Dok bih	Dok je
71	8 odozgo	razjuri	najuri
83	4 odozdo	svijesti	savjesti
93	7 odozgo	Musketim	Mustekim
103	1 odozgo	me	mi
104	5 odozgo	furor sacer	fureur sacrée
105	22 odozgo	1910	1919
109	16 odozgo	Akšehera.	u Akšeheru.
122	2 odozdo	do	iza
127	22 odozgo	Narodna	Napredna
129	7 odozdo	bogoslovna	bogoštovna
129	22 odozgo	iza riječi muslimana	na dodati:
		i ono što je	osnovno
130	3 odozdo	bili su	nisu bili
131	14 odozgo	Đulhane	Gulhane
131	20 odozdo	su	, te
132	14 odozgo	svoje	njihove
133	11 odozdo	angalija	angarija
134	17 odozdo	U XII	U XVII
135	4 odozgo	medrese i	svjetovne
136	16 odozdo		
151	17 odozgo	priručnih	pričuvnih
163	12, 18	Ferzipaša	Fevzipaša
168	13 odozdo	faktor	rezultat
210	19-20 odozgo	korporativizam	kooperativizam
204	23 odozgo	najblagodarnija	najblagorodnija

Predgovor

Radi uspostavljanja što intimnijeg odnosa između pisca i čitaoca, potrebno je, a i uobičajeno da se prije prelaženja na sam predmet knjige nešto napiše i pro domo sua.

Rođen sam 19 XII 1890 godine od oca šerijatskog sudije i majke kćeri hodžinske. Moji roditelji kao pobožni i dobri muslimani htjeli su i mene da odgoje za svešteničko zvanje, pa su me po završetku osnovnih nauka godine 1903 poslali u jednu od najboljih sarajevskih medresa. Pošto sam se u medresi počeo baviti više politikom nego vjeronaukom, otac uvide da nisam stvoren za svešteničko zvanje, pa me uputi na svjetovne nauke u Tursku, da ne bih ipak posve zanemario solidnu vjersku obuku koju sam već dobio. Vrijeme od 1905—1913 proveo sam na turskim srednjim školama sa klasičnim nastavnim programom. Bio sam u tipičnoj anatolskoj varoši Kutahiji, u kosmopolitskom gradu Carigradu i u revolucionarnom Solunu. Dok sam završio gimnaziju, preživio sam mladotursku revoluciju, starotursku reakciju i balkanski rat, pa sam tako imao prilike da se svestrano upoznam sa narodom kojemu sam posvetio ovu knjigu i sa zemljom u kojoj sam došao do svog duhovnog saznanja. Dok sam bio u francuskom liceju u Solunu, uzimao sam aktivnog učešća u turskim omladinskim i srpskim nacionalnim pokretima. Još tada zalagao sam se za konfederaciju balkanskih država. Dakle i po svome rođenju i odgoju pripadam generaciji koja je više imala smisla za idealan nego za realan i praktičan život. Pri kraju svoga boravka u Solunu upoznao sam se sa marksističkom naukom, a Balkanski rat dao mi

je povoda da se orijentišem u pravcu socijalističke ideologije. Svjetski rat zatekao me je na pravnom fakultetu u Zagrebu.

Prerano sam se upoznao sa filozofijom i počeo misliti svojom glavom. Pošto nisam poznavao višeg autoriteta od svoga razuma, nikoga nisam mogao slijediti slijepo. Prepušten sam sebi, teško sam se probijao kroz život, pa se nisam mogao ni dogurati do višeg položaja u društvu. No ni pored toga očajavao nisam nikada. Život sam shvatio kao melodramu i zavolio kako veselu tako i žalosnu stranu njegovu.

Najburnije vrijeme svoga života preživio sam u Rusiji za vrijeme rata. Kao zarobljenik bavio sam se svakakvim poslovima. Bivao sam običan radnik, kočijaš, trgovački pomoćnik, hodža, instruktor, učitelj i publicista. Živio sam i djelovao među ruskim muslimanima. I u Rusiji zalagao sam se za prijateljstvo između Slavena i Turaka. Kroz najvišu školu života prošao sam u ruskoj zemlji. Kao idealista došao sam u sukob sa materijalistima i mediokritetima, radi čega sam napustio Rusiju i povratio se u domovinu. U domovini pristupio sam radničkom pokretu, pa sam biran i za narodnog poslanika u Konstituantu. Pošto se ni tamo nisu razvijale prilike po mojoj volji, istupio sam iz radničkog pokreta, te se posve povukao iz praktičnog političkog života. Od tada sam se bavio publicističkim i kulturnim radom među muslimanima, u koliko mi je to dopuštala svagdanja služba. Pored brojnih članaka i kraćih naučnih rasprava, objelodanjenih u nekim lokalnim muslimanskim listovima, izdao sam i dvije manje brošure u vlastitoj nakladi. Godine 1933 pokrenuo sam Reformističku biblioteku i najavio da ću izdati čitavu seriju raznih brošura, ali i taj pothvat osujećen je pri samom početku, jer je bio namijenjen sredini koja još nije dovoljno zrela za to.

Sve ovo ističem samo zbog toga da time pokažem svoju legitimaciju za ovu knjigu, čitaocima koji me još ne poznaju.

Neposredni povod ove knjige bilo je moje predavanje održano u Narodnom univerzitetu prošle godine o temi: Razvitak Turske od teokratske monarhije do laičke republike. Na tom predavanju mislio sam govoriti improvizirano, pa sam bio pribilježio samo nekoliko glavnih poglavlja po redu. Kasnije, kada sam ispunio pribilježena poglavlja, stvar je ispala tolika da bi mogla biti predmetom čitave serije predavanja, pa sam

zaključio da taj rad proširim i pretvorim ga u jednu književnu cjelinu, namijenjenu široj javnosti. Izvesti tu namjeru, nije bilo lako. Udes mi je dosudio jednu službu najniže kategorije i položaja tehničke i manipulativne prirode u kojoj zakržljava duh i za koju je posve suvišna nauka i inteligencija. U toj službi zaposlen sam preko cijelog dana. Raditi na ovoj knjizi mogao sam samo noću i nedeljom, na štetu potrebnog mi zdravlja i odmora, i to samo tada kada sam bivao disponiran za intelektualni rad. Pri ruci nisam imao nikakve literature kojom bih se mogao poslužiti, a niti sredstava da je nabavim. Istina, o novoj Turskoj pročitao sam sva na našem jeziku izdata djela, ali sve sam to pronašao kao površno i jednostrano. Na turskom jeziku pak čitao sam jedino čuveni historijski govor Kamala Atatürka, održan na kongresu Narodne Republikanske Stranke godine 1928. Imao sam i nekih bilježaka iz naše i turske dnevne štampe, koliko sam je pratio, ali sve su te bilješke bile rasturene i nesređene u gomili mojih neobjavljenih i drugim ciljevima namijenjenih rukopisa. Dakle za sastavljanje ove knjige nije mi preostajalo drugo nego da u svome sjećanju ponovno oživim i rekonstruišem sve ono što sam davno učio u turskim školama, čitao u raznim djelima i proučavao deduktivnim i induktivnim putem razmišljanja. Tek pošto sam bio gotov sa kosturom i ispunio glavnim sadržajem ovu knjigu, direkcija turskog presbira poslala mi je nekoliko svojih inozemstvu namijenjenih informativno-propagandističkih publikacija, među kojima sam se najviše koristio brošurama »La Turquie contemporaine« iz koje sam crpio statističke podatke. Kada sam već bio dotle dotjerao, htio sam da ovo djelo ispadne još potpunije, pa sam se stavio u vezu sa »Društvom za proučavanje turske historije« koje je osnovao Atatürk i koje radi po najsavremenijim metodama i raspolaže sa najpouzdanijim izvorima. U redakciji ovoga društva izdato je i jedno značajno djelo u četiri sveska u kojem su iznešene samo osnovne linije nove turske historije za škole. Sve do ovog društva i njegovih naučnih edicija, ni sami Turci nisu dovoljno poznavali sebe i svoje historije, a drugi su to još manje mogli. U predgovoru toga djela, među ostalim veli se i ovo:

»Preko hiljadu godina trajala je borba za prevlast između islamskog i hrišćanskog svijeta pomračujući razum i zasljepljujući oči na obje strane. Historičari

hrišćanstva, zadojeni fanatizmom i mržnjom koju potpiruje crkva protiv islama, prikazivali su Turke, predvodnike muslimana, kao divljake koji uživaju u klanju i razaranju. Historičari islama pak, očajni i ogorčeni protiv hrišćana nastojali su da zometu tragove prošlosti svih muslimanskih naroda u vremenima prije islama, pa ni Turcima nisu ostavili ništa drugo osim ratne slave, junačkih podviga i svijetlog oružja u borbi protiv hrišćana«.

Oko 400 godina Turci su vladali Balkanom i bili gospodari jugoslavenskih zemalja. No i pored toga današnja generacija Jugoslavena ne poznaje Turke. O njima je čula i čitala samo ona predanja koja su plod mašte i sjećanja onih koji su patili pod Turskom i koji su zapamtili Turke samo po zlu glasu, kao osvajače i tlačitelje. Danas pak prilike su se potpuno izmijenile na obje strane. Turci su se povukli iz naših krajeva u svoju domovinu. Među mladom Kraljevinom Jugoslavijom i preporođenom Republikom Turskom ne postoji više nikakvo sporno pitanje koje bi moglo pomutiti njihove odnose. Preko Balkanskog sporazuma i vojnog saveza, čvrsto je povezana sudbina obih država. U cilju da upoznam Jugoslavene sa prijateljskim turskim narodom i savezničkom Turskom, pa da time bar nešto doprinesem ideji mira među narodima uopće a balkanskim napose, pa preko toga da koristim i muslimanima Jugoslavije, napisao sam ovu knjigu. Da bih to postigao, pisao sam je kritički i analitički više nego narativno, osjećajno i sugestivo u isto doba.

Kao osvjedočenom turkofilu i izrazitom kemalisti, a sa obzirom i na okolnosti u kojima sam pisao, nadam se da mi neće niko zamjeriti što sam govorio povoljno pa čak i pretenziono o Turskoj i Turcima, i da će mi se oprostiti eventualni nedostaci. Pošto mi je istina draža od svega, nastojao sam da budem iskren i objektivan u koliko je to moguće sa subjektivnog čovjeka. Prema najnovijoj nauci bibliopsihologiji, knjige nisu samo svjedoci sredine i vremena, nego i ogledalo u kojem se odražuje duh i pisca i čitaoca.

Pri kraju ovoga predgovora smatram za prijatnu dužnost da zablagođarim svima onima koji su mi ukazali neku moralnu ili materijalnu potporu pri izdavanju ove knjige. Najvišu zah-

valnost dugujem Generalnoj direkciji štampe (turskom Presbirou) u Ankari, koja mi je svoje klišeje posudila na raspolažanje.

E. Bulbulović

NAPOMENA

Vlastite imenice sa kojima ćemo se susretati u ovoj knjizi, pisao sam mahom prema njemačkoj ili francuskoj transkripciji. Od ovog pravila odstupao sam kod onih imena koja su dovoljno udomaćena kod nas.

Pisac

Uvod

Obično se misli da je historija prosta i jednostrana nauka o prošlosti. To nije tačno. Prema Ciceronovoj definiciji historija nije samo otkrivanje prošlosti i svjedok vremena, nego i povijest sadašnjosti, škola budućnosti, svjetlost istine i učitelj života u isto doba.

Historija je kao rijeka koja teče bez prestanka, ali koja uvijek i svagdje ne ide jednakom brzinom i snagom. U historiji bilo je čitavih stoljeća koja su prohujala tiho i nečujno bez znatne promjene tako da se mogu obuhvatiti sa par stranica, a ima godina koje su bile tako burne i bogate događajima da mogu biti predmetom najdubljih studija i ispuniti čitave biblioteke djela. Elementi koji tvore historiju tako su isprepleteni i izmiješani da ih je nemoguće strogo izlučiti. Oni tvore jednu kompaktnu cjelinu koja se ne da presjeći i podijeliti. Podjela historije na vjekove više je nominalne nego realne prirode. Ta podjela zasnovana je godine 1688 po Kristofu Kellneru, profesoru historije njemačkog univerziteta u Halu samo da bi mogla poslužiti nastavnom planu i programu. Teško je ustanoviti koji su glavni i odlučujući momenti u historiji, politički ili privredni. Sporno je kada počinje srednji vijek, da li od podjele rimskoga carstva god. 395 ili okupiranja Evrope po stranim narodima godine 406, ili možda od smrti Romulus Augustula 476 godine. Isto tako sporan je i svršetak srednjeg vijeka kojeg neki računaju sa padom Carigrada 1453, neki sa pronalaskom tipografije 1440, a neki otkrićem Amerike 1492 godine. Ja sam sklon da privredne momente smatram odlučujućim u historiji čovječanstva. Vrijeme pokazuje da podjela historije na stari, srednji, novi i najnoviji vijek nije tačna. Sigurno je da historija čovječanstva neće završiti ni sa najnovijim vijekom koji datira od velike francuske revolucije

godine 1789. Praktičnije bi bilo dijeliti historiju na I, II, III itd. vijek. Izgleda da današnje generacije čovječanstva proživljuju jedan novi vijek koji se razlikuje od predašnjih i koji je počeo sa Svjetskim ratom.

Prvo poglavlje

Porijeklo Turaka

Turci su porijeklom iz Centralne Azije. Oblast Turan njihova je autohtona postojbina i pradomovina. Po jednoj teoriji oni pripadaju bijeloj rasi i istočnom tursko-mongolskom ogranku kavkaskog stabla. Turci su jedna od najstarijih rasa čovječanstva, a možda i njegova prarasa.

Azijsko porijeklo nije nikakva uvreda za čovjeka. Svi smo mi Azijati. Azija je kolijevka čovječanstva. Kada su se ljudi pojavili u Aziji Evropa je bila pusta i nenaseljena kao današnji polarni krajevi. Vrijednost čovjeka ne cijeni se po njegovom porijeklu nego po zaslugama. Rasa nije etički nego etnografski i geografski pojam. Geografska sredina primarna je u životu i sudbini ljudi. Ona određuje i fiziološku i psihološku i sociološku strukturu njihovu. Klimatske prilike i geografski položaj na našoj planeti, to je bitno u sudbini ljudi i naroda. Istok je dao filozofiju, religiju i poeziju; Zapad vještinu i tehniku; Sjever vlast i disciplinu; a Jug pokornu tjelesnu snagu, a sve to skupa današnju kulturu i civilizaciju čovječanstva.

Azija je domovina prvih učenjaka i gospodara, Evropa zanačija i majstora, a Afrika i Amerika robova. Turci pripadaju rasi koja je dala gospodare koji su zaveli vlast i disciplinu među ljudima, i u tome je glavna zasluga Turaka.

Prema nekim otkrićima arheologije i antropologije, autohtoni stanovnici Centralne Azije — Turci, bili su prvi začetnici kulture i civilizacije. Prije Hrista na 12000 godina u svojoj domovini Centralnoj Aziji, Turci su bili prevalili kameni i stupili u metalno doba privrede, dok je to doba počelo u Evropi tek 2500 godina prije Hristovog rođenja. Na osnovu toga što riječ Adam na turskom jeziku znači čovjek, jedan turski historiograf izvodi da je biblijski pračovjek Adam, ako ja uopće postojao, morao biti Turčin.

Rođena gruda Turaka, Turan je jedna ogromna visoravan u centru Azije koja tvori hrptenjaču ovog kontinenta. Proteže se između Bajkalskog jezera i Kaspijskog mora, Sibirijske, Perzije i Tibeta. Skoro sa svih strana opasana je lancima

visokih brda od kojih su najviša Kingan, Kadrgan Altaj, Hindukuš, Pamir, Karakurum i Karanluk. U Turanu su isprepleteni svi kontrasti prirode. Pored visokih, krševitih brda tu ima i širokih pustara, gustih prašuma i zelenih livada sa svima vrstama flore i faune.

U preistorijskim vremenima pri kraju ledenog doba Turan je bio neobično plodna, bogata i gusto naseljena zemlja. Njega su natapale brojne rijeke i potoci nastale od otapanja snijega i leda sa visokih brda koja okružuju ovu oblast. Skoro sve ove rijeke slijevale su se u jedno ogromno nutarnje more, kojeg se obale primjećuju i danas. Obale ovog mora bile su jako žive, što se vidi i iz vještačkih kanala za navodnjavanje, kojih se tragovi opažaju još uvijek. Zelenila su se polja, vrtovi, livade i gajevi kroz koje su se vijugale rijeke i žuborili bistri potoci. Blejale su ovce, njiskali ždrijebci i pjevale ptice. Narod se bavio poljoprivredom, stočarstvom i zanatstvom i živio sretno. Imitirajući ptice pjevice izumio je skroman ali sladak i zvučan jezik, pa se je rano upoznao sa muzikom. Orile su se vesele pjesme, koje su kasnije zamuknule i zamjenjene tužnim lelekom. Nastupili su crni dani presrećnog Turana i strašne klimatske promjene. Istopili su se snijegovi i ledenjaci, pa su isčezle i mnoge rijeke koje su od njih dobivale vode i natapale zemlju. Sa prestankom ovih rijeka zasušilo je i unutarne more Turana. Mjesto njega pojavile su se ogromne pješčane pustare. I zračne struje izmijenile su svoj pravac. Duvanjem vjetrova sjeverca raznešeno je na druge strane i ono malo vlage i pare koje tvore kišu. Mjesto kiše, vjetrovi sa pustara dizali su prave pješčane mećave koje su zatrpavale čitava naselja. Ovakve pojave u Turanu bile su vrlo česte. Danas se u Turanu ne zna ni za trag mnogim naseljima i gradovima koje arapski putopisci iz srednjega vijeka spominju u svojim djelima. Ove klimatske nepogode izazvale su velike promjene u životu Turanaca. Napuštena su mnoga idilična palanačka i varoška naselja. Silom prilika narod je prelazio iz seoskog i stalnog varoškog života u nestalni nomadski život, iz poljoprivrede i zanatstva u marvogojstvo i stočarstvo.

Drugo poglavlje

Uloga Turanaca u opštoj historiji i kulturi svijeta

Takva zemlja kakva je nekada bila Turan vrlo je zgodna i podesna da se u njoj pojavi prvi ljudski rod, da se razvije jedna od najboljih rasa čovječje vrste, koja će zasnovati i udariti temelj prvoj kulturi i civilizaciji čovječanstva.

Polni nagon i instinkt samoodržanja vrste, izazvali su porodični i bračni život među ljudima, a uzajamne privredne potrebe prisilile su ljude da žive u društvenoj zajednici. Turanci su bili prvi koji su stvorili instituciju braka i organizaciju crkve i države i time postavili temelj kulture i civilizacije. Pismenim spomenikom, pronađenim u Orhonu, i izloženim u finskom muzeju u Helsingforsu, utvrđeno je da je brak tretiran u Turanu kao ugovor u kojem je i žena imala svoja prava i bila pravni sudionik i subjekat porodice. Nakon muževe smrti ona je nasljeđivala sva prava nad nejakom djecom i bila je njihovim skrbnikom. Vjenčati se sa udovom iza umrlog brata smatrano je kao socijalna dužnost i običajno pravo kod Turanaca.

Vjera je socijalna ustanova koja se razvija i usavršava skupa sa razvitkom kulture i napretkom društva. Evolutivnim razvojem vjere može se slijediti i kulturni napredak društva u koliko je ta evolucija bila mirna i normalna. Evolucija vjere bila je prirodna u Turanu. Turanci su prešli sve faze vjerskog razvitka od najnižeg do najvišeg stupnja — totemizam, anemizam, zemaljski i nebeski naturizam, šamanstvo, budizam, mazdaizam, hrišćanstvo i islam t. j. od najprostijeg fetišizma do najsavršenijeg monoteizma, pa se i po tome vidi njihova starost. Svi turanski narodi bili su širokogrudni. Nisu poznavali ni vjerskog fanatizma ni rasnog šovinizma. U zemljama kojima su zavladaali ne samo što su tolerisali sve vjere nego su trpili njihove propagande u svojoj sredini, pa su čak i sami prelazili na iste usvojivši i njihov jezik. Tako u svima etičnim i etničkim skupinama, izuzev Jevrejstva, ima i turanske krvi i kulture. Jevrejstvo je radi svoga semitskog i lokalnog karaktera ostalo osamljeno. (Među Turcima današnje Rusije bilo je i pripadnika židovske vjere).

Turanci su bili prvi koji su organizovali državu (Et) i zaveli javnu vlast (Kut) u društvu, te od plemena (Boj) stvorili naciju (Ulus). Po turanskom pojmu država je organizovana zajednica čiji je cilj sigurnost, bezbjednost i pravda. Narod (Budun) je glavni, a vlast i oblast sporedni elementi države. Državom upravlja Han, ali više kao izvršioc zakona i narodne volje nego kao neprikosnoveni vladar. Običajna pravila, zaključci javnog narodnog zbora (Kurultaj) i naredbe (Bujuruk) Hana tvore državne zakone (Ture). Objava rata i zaključenje mira ovise od volje samih ratnika. Niži državni organi zovu se Beji i ima ih više kategorija. Pravo kažnjavanja pripada državi. Kazna se odmjerava prema težini zločina. Teški zločini kažnjavaju se smrću. Veleizdaja u politici, kukavičluk u ratu, lakoumnost u diplomaciji, podmitljivost u javnoj službi, vjeronost u braku i dramsko razbojništvo spadaju u teške

zločine. Lična osveta rano je isčezla među Turancima. Iz pisama koja su upućivana Kini, Perziji i Bizantiji od poglavara Huna, Gok-Turaka i Ujgura vidi se da su Turci imali razvijen pojam i o međunarodnom pravu. Po tom pojmu odnosi među narodima i državama temelje se na sklopljenim ugovorima među njima. Poštivanje međunarodnih ugovora smatralo se moralnom obavezom svakog časnog naroda. Političke odnose među državama održavaju naročiti akreditirani izaslanici, kojih je eksteritorijalno pravo i lična sigurnost zajamčena. Ze međunarodne ugovore Turci su imali naročiti izraz Bačig, za razliku od običnog ugovora među privatnim strankama koji se zove Bičgas, i između bračnih parova (Klan), koji se zove (Kalig). Državna organizacija kod Turaka bila je unitaristička. Od poglavara do najprostijeg građanina svi se moraju pokoravati državnim zakonima koji podjednako vrijede za sve pokrajine i sva plemena.

Individualna disciplina, socijalna solidarnost i državotvorna poslušnost spadaju u rasne vrline Turanaca. Blagodareći takvim svojstvima oni su i mogli postizavati i velike pobjede i zavojevanja, pa da po cijelom svijetu osnivaju države i svoju vlast nameću drugima.

Američki arheolog Pumperly na osnovu predmeta koje je do sada iskupao u Turanu, iako nije potrefio na pravom mjesto, utvrdio je da je kultura i civilizacija Turana stara najmanje 11.000 godina. Pripitomljavanje životinja, marvogojstvo, prvo je počelo u Turanu. Prije Hrista na 10.000 godina Turan je bio prebrodio koščano, grubo i glačarsko kameno doba i stupio u metalnu privredu, dok je Evropa u taj period unišla tek 7.000 godina iza toga. Prije Hrista na 2.000 godina u Evropi su bili rijetki bakreni predmeti. Iza toga nagla pojava brojnih brončanih predmeta, pripisuje se dolasku Turanaca u Evropu. Turan je domovina brahikefalne rase. Naseobine ove rase pronađene su u Alpama koje potječu još iz neolitičkog doba. Najstarije talionice bakra i najbogatiji rudnici nalaze se u Turanu, a od smjese ovih dvaju metala postaje bronca. U cijeloj Evropi jedino Francuska imade nešto kalaja, pa nije ni čudo ako je brončano doba otpočelo u Evropi tek nakon njenog naseljenja po turskim plemenima.

Već u svojoj pradomovini Turanu, Turci su se bili upozнали sa svima načinima života i privrede. Silom klimatskih nepogoda koje su zadesile Turan, morali su se opet prihvatiti marvogojstva i preći u nomadski život. Marvogojstvom su opskrbljivali potrebe u hrani, odjeći i obući, a nomadski život davao im je slobodu i pokretljivost. Kao nomadi i ratnici bili su naročito skloni konjogojstvu. Rado su se hranili konjskim

mesom i pili neko piće priređeno od kobiljeg mlijeka zvanog Kimz. Turci su sklapali bratimljenje i vječno prijateljstvo i sa onima sa kojima inače nisu bili u srodstvu, izmijenivši jedan gutljaj krvi s njim.

Po samom načinu svoga života i zanimanja dobili su oštar vid, osjetljiv sluh, brzu pokretnost, neustrašivu hrabrost, odlučnu volju, divlju snagu i izdržljivost, vještinu u jahanju i strijeljanju te slična svojstva koja odlučuju u borbi i donose pobjedu. Suncu i svijetlu pridavali su božansko značenje, pa su i svoga boga nazvali imenom Tanri, koja riječ označuje pravac sa kojega se rađa sunce. Bili su vanredno disciplinovani i pokoravali su se vlasti svojih izabranih i priznatih starješina. Imali su razvijenu svijest o pojmu Tabu, i dragovoljno se odricali od onoga što je zabranjeno (Jasak).

U velikoj drami čovječanstva koja se zove historija, glavni akteri bili su Turanci. Svoju ulogu u toj drami oni su odigrali časno i zaslužili slavu i priznanje. Dok se ostali ljudski rod po drugim krajevima svijeta bavio lovom i živio u pećinama, odnosno vegetirao rađajući se i umirući na istom mjestu, ne ostavljajući nikakvih vrijednih spomenika za sobom, dotle su Turanci u svome Turanu živili dosta udobno sa mnogim tekovinama kulture. Uslijed nastalih klimatskih promjena, kojim su mnogi krajevi Turana postali nepodesni za dalje obitavanje, došlo je do prve seobe i kretanja turanskih plemena u potrazi za boljim pašnjacima. Pri prvoj seobi njihovoj došlo je do sudbonosnog komešanja u svijetu, do odlučnih poremećenja u životu ljudi i odnosima među narodima. Završena je prva epoha prehistorijskog vremena i otvoreno je prvo doba ljudske historije koje se zove starim vijekom. Kasnijim podvizima turanskih plemena izazvani su i drugi prelomi u historiji. Drugi nastup Turanaca izazvao je opštu seobu naroda (367 god.) i pad Zapadnog rimskog carstva (476 god.). Time je završen stari vijek i otpočeo novi tako zvani srednji vijek. Sa ponovnim dorom Osmanlijskih Turaka u Evropu i osvajanjem Carigrada po njima, završen je Srednji i otvoren Novi vijek historije. Najnoviji odnosno četvrti vijek u historiji izazvala je velika francuska revolucija i njena humanistička načela koja su otvorila eru demokratije, a peti vijek historije kojeg proživljujemo danas došao je Svjetskim ratom u kojem je pokopan imperijalizam evropskih velesila i otpočela era klasne vladavine i partijske diktature. Pred Ankarom Turci su konačno zaustavili nadiranje Evrope u Aziju. Kemal je suzbio krvavu imperijalističku invaziju zapada na istok, ali preko Balkanskog sporazuma širom je otvorio vrata blagotvornoj kulturnoj i gospodarskoj saradnji između Evrope i Azije.

Kina je bila najbliži susjed onim krajevima Turana (Mongoliji) koji su najprije opustošeni sa nastalim klimatskim promjenama, pa je prva bila i izložena invaziji turanskih iseljenika. Prije Hrista na 7.000 godina Turanci su počeli da naveljuju i da se naseljavaju u Kini. Protiv njihovih navala koje su učestale, podignuti su i čuveni kineski zidovi. Kad su se klimatske nepogode počele da širi na jugozapadne i zapadne krajeve Turana, seoba turanskih plemena bila je upućena ovim pravcima. Prije Hrista na 5.000 godina jedna grupa turanskih plemena krenula je preko Perzije ispred Kaspijskog mora i naselila Mezopotamiju i Anatoliju. To su bili Sumertani, Hetiti, Simbri i Siti koji su osnovali drevne države i civilizacije, Asur sa Ninivom, Kalde sa Vavilonom i Eti sa Hatosom. Kanali za navodnjavanje u Mezopotamiji sagrađeni su prema uzoru na one u Turanu.

Prije toga Anatolija je bila nemirna vulkanska i nenaseljena zemlja, pa su Turci bili prvi koji su je naselili nakon njenog smirenja. Tačan datum kada je to bilo ne može se ustanoviti. Pretpostavlja se da je jedan dio turanskih plemena prešao iz Anatolije u Egipat na Deltu i tu zasnovao državu faraona i staru kulturu Egipćana. Možda su i njihovi hijeroglifi porijeklom iz Turana. Nagli prelaz Egipta iz kamene u metalnu privredu naslućuju ovu hipotezu. Sigurno je da kultura Egipta nije mogla biti djelo inferiornijih rasa iz Južne Afrike i Semita, nego neke druge rase koja je došla sa sjeveroistočne strane, a to je mogla biti jedino turanska. U najnovije doba utvrđeno je da sve stare civilizacije Kine, Indije, Mezopotamije, Hetita i Egipta imaju zajedničkih elemenata te da su se razvijale približno u isto doba i napredovale paralelno, pa i to potkrepljuje hipotezu da one moraju imati zajednički izvor i porijeklo, a to bi moglo da bude Turan.

Pouzdana se vjeruje da je Anatolija naseljena po Turancima najmanje na nekih 3.000 godina prije Hrista. Prva država osnovana po njima u Anatoliji bila je Eti sa glavnim gradom Hatosom, čije se ruševine i danas nalaze u blizini Ankare. Ovu državu osnovao je Flabernas u XIX stoljeću prije Hrista i trajala je oko 700 godina. Carstvo Hetita bilo je savremeno sa egipatskim carstvom faraona, pa je i u kulturnom pogledu doraslo ovome. Brojni predmeti koji pripadaju ovom carstvu, a koji su izloženi u Državnom muzeju u Ankari, svjedoče k tome. (sl. 1). Prvi međunarodni pismeni akt na svijetu, bio je mirovni uvogor (Kadeš) sklopljen između egipatskog faraona Ramsesa i hetitskog cara Hittitasa. To što je kulturna baština Egipćana bogatija od Hetita, treba pripisati njihovoj vjeri u zagrobni život, radi čega su balzamirali lješine svojih vladara i

sahranjivali ih u naročite grobnice — piramide, te su tako mogle ostati očuvane mnoge tekovine njihove civilizacije. Hetiti su bili u jezičnom srodstvu sa današnjim Turancima. Nemoguće je razumjeti napise Hetita bez poznavanja turskog jezika. Vjerski i socijalni poredak ovih naroda u uskoj je vezi sa analognim ustanovama starog Turana. Jedan dio turanskih plemena iz prvih vremena staroga vijeka prešao je na zapadnu stranu Urala u Evropu i zaustavio se na sjevernim obalama Kaspijskog i Crnog mora sve do Dunava. To su bili Skiti ili Skolati, koji su se pojavili na nekih hiljadu godina prije Hrista. Njihova civilizacija skrenula je pažnju mnogih grčkih, rimskih i bizantijskih historioografa, koji ih smatraju najkulturnijim narodom toga vremena.

Zapadna kultura u svojoj suštini nije ništa drugo nego nastavljanje i razvijanje istočne kulture, kao što ni Evropa sama za se nije neki posebni kontinent nego prosto jedan poluotok i fizički sastavni dio Azije (Evrazije). Prema tome i kultura zapada morala je biti djelo istih faktora. U kulturama egejskog i apeninskog područja Helena i Rimljana ima dosta turanskih elemenata. Stručnjaci turkologije u starogrčkom jeziku nalaze dosta riječi kojima je korijen turski. Etruščani koji su udarili temelj rimskoj i latinskoj kulturi, doseljeni su iz Anatolije Hetita i porijeklom su Turanci. Još u starom vijeku iseljenici iz Centralne Azije, Turanci, dopirali su do Atlantika, pa su prelazili čak i u Britaniju i tako pospješili kulturni razvitak Evrope. Evropejci koji su do tada bili lovci, naučili su od ovih pripitomljavanje domaćih životinja i postali marvo-gojci. Ligurski, keltski i galski narodi Evrope porijeklom su iz Centralne Azije. Iz pretapanja domaćeg stanovništva sa turanskim doseljenicima možda su nastali svi današnji evropski narodi, obično pod imenom onog roda i poglavice koji ih je predvodio.

Indija prehistorijskog vremena bila je jedan zatvoren i od cijelog svijeta odvojen poluotok. Visoke Himalaje rastavljaju ga od matičnog azijskog kopna, a Ocean od ostalih kontinenata. Jedini kopneni put kojim se je u to doba moglo prodrijeti u Indiju, bio je strahoviti Hajbarski klanac, koji se javlja kao pukotina i duboka provalija između stijena i hridina kroz lanac visokih Himalajskih brda. Pošto se taj klanac nalazi u neposrednoj blizini Turana, sigurno je da su Turanci bili prvi koji su ga pronašli i provalili u Indiju još u najstarije doba kada ljudi nisu poznavali pomorske plovidbe. Prije toga Indija je bila plodna, florom i faunom bogata zemlja. Do provale Turanaca Indijom su krstarila krda raznih zvjeradi, tigrova, lavova, slonova, majmuna i nekih crnih divljaka u ljud-

skoj spodobi, koji su pobjegli i sklonili se na jug nakon provale Turanaca. Sake i Kušani bili su prvi u istoriji poznati Turanci koji su ušli u Indiju i počeli osnivati države u starom vijeku.

Treće poglavlje

Turske države Srednjeg vijeka

Osim gore spomenutih država koje su Turanci u starom vijeku osnovali na strani, i u samom Turanu postojalo je više turskih država među kojima je vrijedno spomenuti carstvo Huna, koje je početkom drugog stoljeća prije Hrista bilo zagospodarilo svima zemljama između Japanskog i Kaspijskog mora, te Sibirijske, Južne Kine i Južnog Turana. Ali ove nomadske države bile su kratkog vijeka i bez osobitog kulturnog značaja, jer najvrijednija i nasposobnija turanska plemena bila su se iselila na štetu kulture svoje rođene grude.

Pri kraju starog vijeka opet je došlo do jačeg selidbenog pokreta Turanaca, zbog čega se je zatalasalo i uzburkalo cijelo more čovječanstva i izazvalo opću seobu naroda. Kelti iz Sjeverne Indije i Južnog Turana preko Perzije i iznad Crnog mora uputili su se u Srednju i Zapadnu Evropu. Na svome putu potisnuli su Ibere iz Kavkaza prema jugu koji su se uputili obalama Srednjeg mora preko Sirije i Sjeverne Afrike na Pirinejsko polu ostrvo i Galiju, gdje su se susreli sa Keltima. Još prije Hrista u Sjevernom Kavkazu bili su se nastanili doseljenici iz Turana Alani. U III stoljeću iza Hrista, Huni koji se tada bijahu povukli iz Centralne Azije na Uralsku oblast, pobjediše Alane i potisnuše ih prema zapadu u Podunavlje da u u Makedoniji potuku Rimljane. U V stoljeću Alani napustiše Podunavlje preгазиše Germaniju i predoše u Galiju. Jedan dio ovih Alana ostao je u Galiji a drugi dio prešao je Pirineje i zavladao Španijom. Skupa sa Alanima kretali su se Vandali i Suevi.

Godine 375 Huni koji se krajem prvoga stoljeća bijahu povukli iz sjeverne Kine i Turana na Uralsku oblast skupa sa još nekim Turancima predoše Don, Dnjeper i Dnjestar i dopriješe sve do srednjeg toka Dunava, zavladaвши svima zemljama oko toga. Huni i oni koji su bježali ispred njih izazvaše opštu seobu evropskih naroda (406 god.) Ostrogota, Vizigota, Vandala, Normana, Franaka, Anglosasa i t. d. Najslavniji vladar hunsko-turskog carstva bio je Atila (434—453). Atila je imao zamašan univerzalan plan. Htio je da ujedini pocijepane turske snage i da im podredi sve druge narode Evrope i Azije i tako

da zavlada cijelim svijetom. Evropa je smatrala Atilu Božjim bičem i strahovala je pred njim. Da ga nije omeo suplemenik Aetius, koji je preuzeo komandu nad vojskama Evrope i da nije umro prerano, možda bi i uspio u svome planu koji je bio počeo da ostvaruje.

Iza Atila raspade se hunsko carstvo, a Turci su se djelomično izmješali sa drugim narodima Evrope a djelomično povukli natrag. Za vremena hunsko-turskog carstva u Evropi, jedan dio turanskih plemena zvani Akhuni zavlada su u Kini i Indiji (424—552). Od 562 do 896 u Srednjoj Evropi vladali su Turanci Avari. Prema rukotvorinama koje su ostavili iza sebe, Avari su bili nešto kulturniji od Huna.

Dok su Avari vladali u Srednjoj Evropi, Gok-Turci i Kutluci (552—745) osnovali su carstvo u Centralnoj Aziji, Mongoliji i Sjevernoj Kini. Po pisanim spomenicima pronađenim na rijeci Orhonu u Mongoliji, i dešifriranim po Dancu Tomsonu u razum turkologu Radlovu, vidi se da su Gok-Turci imali dosta razvijen književni jezik pa i vlastitu azbuku koja se sastojala iz 38 slova i koja je bila u uporabi još od početka IV stoljeća i trajala do IX stoljeća, kada je zamijenjena sa ujugurskim pismom¹⁾. Ujguri su jedno pleme kineskih Turaka nastanjeno u Mongoliji. Godine 740 nakon raspada gok-turskog carstva osnovali su samostalnu državu sa sjedištem u Karabalgasunu na obali rijeke Orhon. Godine 840 pobijedili su ih Kirgizi i potisnuli ih u Istočni Turkestan. Ujguri su bili pod uticajem kineskog duha. Ispovjedali su budizam a neko vrijeme i maniheizam. Tek u XV stoljeću prešli su na Islam. U svoje doba bili su najkulturnije pleme Turaka. Imali su vlastito pismo i dosta razvijenu književnost. U jednoj njihovoj knjižnici otkrivena su i pokretna slova od drveta, pa se misli (njemački turkolog Boser), da su poznavali i tipografiju. U slikarstvu bili su pravi umjetnici. Etnografski muzej u Berlinu raspolaže sa bogatom kolekcijom umjetničkih tvorevina Ujgura.

Iza Huna i Avara nastavljen je i dalje prodiranje turanskih plemena u Evropu. Još u toku VI stoljeća na istoku Evrope oko Urala i Volge nagomilala su se razna turanska plemena

¹⁾ Tek prema ovoj državi riječ »Türk« počela je da se upotrebljuje kao opće ime svih turanskio naroda koji govore turskim jezikom. Ova riječ ima više političko nego etnografsko značenje. Po svojoj etimologiji, prema Tomsonu ova riječ snači snaga. Prema kineskim izvorima koji svoje susjede Turke nazivaju »Tu-kiu« ispuštajući slovo »r« koje se ne upotrebljava u kineskom jeziku, ono je identično sa riječi »thurku«, što znači kaciga. Rus Bartold dovodi je u vezu sa riječju »türe« što znači zakon. Osnivači Gök Turske države su potomci Oguzi odnosno Tokuzi t. j. 9 plemena kao i današnji maloazijski Turci. Braća Tumen i Istemi vladali su ovom državom u isto doba, prvi istočnim a drugi zapadnim dijelom.

pod imenom Ogura ili Jugura. Među ovima bili su i današnji Mađari i Bugari. Između ovih Hazari (Kazari) god. 602 osnovaše svoju državu koja je zapremala cijelu južnu Rusiju od Kaspijskog mora do Kijeva i koja je trajala preko 400 godina. Na sjeveroistoku Hazara živili su Bugari a na istoku Pečenezi i Oguzi. Hazari su bili u savezničkim i porodičnim odnosima sa bizantijskim dvorom. Pravili su često provale u Perziju Sasanija, osvajali Azerbejdžan pa su mnogi prešli na hrišćanstvo. Aristokratija Hazara, sa vladarom na čelu, bila je židovske vjere. Uz vladara državom je upravljalo vijeće sastavljeno od dvojice muslimana, dvojice hrišćana, dva jevrejina i jednog idolo-poklonca. Hazare su srušili Rusi i Rumuni, koji se tada pojavile na pozornici historije kao novi narodi sa jedne a Turci Pečenezi sa druge strane.

Na sjeveru Hazara, na teritoriju današnje sovjetske tataro-baškirske republike, Bugari osnovaše svoju državu sa glavnim gradom Bulgar. Jedan dio ovih Bugara skupa sa Avarima na ušću Dunava u Dobrudži obrazovaše današnju Bugarsku u VII stoljeću. Godine 866 Bugari su prešli na bizantijsku vjeru. Sa Slavenima su se izmiješali u tolikoj mjeri, da su sačuvali jedino svoje ime i svoju turansku narav. Iako su u to doba bili kulturniji od Slavena, što je dokazano i arheološkim otkrićima u Adari. Imali su svoje pismo slično orhonskom, ali su se više služili grčkom azbukom i turskim jezikom. Njihove pogranične utvrde bile su tako savršene, da se niko sa strane nije mogao uvući na njihov teritorij. Matični Bugari pak u X stoljeću predoše na Islam. U doba Džengizovih nasljednika Bugari sa glavnim gradom Kazanom postadoše dio Altinordijskog carstva (zlatna ili kipčatska orda) i prozvaše se Tatarima. Bugarski odnosno tatarski Turci bili su više privrednici nego ratnici. U kožarstvu i obućarstvu uživali su svjetski glas.

Mađari su bili u sklopu Kazarske države. U VIII stoljeću pod vodstvom Arpada preselili su se u Srednju Evropu, u kojoj su vladali i njihovi suplemenici Huni i Avari, i obrazovali današnju Mađarsku. Za vremena svojih vladara Geze i Stjepana (972—1038) Mađari su prešli na katoličku vjeru. Inače, da Nijemci nisu prisilili Mađare da se zaustave u današnjoj Mađarskoj, oni bi se izgubili u Evropi kao i druga turanska plemena prije njih, i da se nisu sklonili pod okrilje zapadne rimske crkve, stigla bi ih sudbina Bugara koji su se stopili sa Slavenima iz bizantijskog carstva. Kasnije su Mađari bili popunjeni i prilivom drugih turanskih plemena kao Kipčag-Kumana i Pečenega, koji su bježali ispred Mongola. Pečenezi su jedno ratoborno tursko pleme koje je koncem X stoljeća prodrlo u podunavske zemlje i na Balkan te zadalo mnogo jada Bizan-

tiji. Današnji Čerkezi na Kavkazu čije ime tegli lozu od Kirgiza nastali su mješavinom ovih sa Pečenezima i Tatarima. Za Pečenezima slijedila je provala Oguza na Balkan, a iza ovih Kipčaga ili Kumana.

Ovo što smo do sada iznijeli o ulozi Turaka u opštoj i kulturnoj historiji svijeta, stanovište je koje zastupa Društvo za proučavanje turske historije u Ankari. Mi ne ulazimo u razmatranje da li je to sve tačno i dokazano. No kako bilo, sigurno je, da teze i hipoteze postavljene po ovome društvu, zaslužuju ozbiljnu pažnju stručnjaka i kapaciteta opće historije. Svaka nauka počinje sa hipotezama a svršava se sa činjenicama. Čak ni za svaku vijest iz novog i najnovijeg doba historije ne može se jamčiti da je apsolutno sigurna i pouzdana, a kamoli iz Srednjeg i Starog vijeka koji ne obiluje pisanim dokazima i vjerodostojnim spomenicima. Mnoge vijesti koje su do nas doprle iz tih vremena, zasnovane su na indukcijama i hipotezama koje mogu biti i pogrješne. Za to i ove najnovije vijesti o ulozi Turaka, treba primiti sa rezervom i proučavati ih dalje sa ozbiljnom pažnjom. Omalovažavati ih i odbacivati a priori, ne bi smjeli nikako.

II DIO: ISLAM I TURCI

Četvrto poglavlje

Arabija i Arabljani¹⁾

Arabija je jedna ogromna, ali pasivna i pusta zemlja. Tri četvrtine Arabije zapremaju pustare u kojima vlada užasna žega i pješčane mećave koje onemogućuju život ljudi. Jemen na jugu najplodnija je oblast Arabije. Zbog toga Arabija nije mogla da privuče naročitu pažnju ni jednog osvajačkog naroda. Stanovnici Arabije, Arabljani, pripadaju semitskoj rasi. Oni su živjeli najprimitivnijim patrijarhalnim životom, kukavno i bijedno. Najviša društvena zajednica koju su poznavali bio je rod. Starješina roda bio je izvor i utočište cijele vlasti. Većinu stanovništva Arabije čine Beduini tj. Nomadi koji prebivaju pod šatorima, tumaraju po zemlji i napasaju svoja stada po krševima koje po nekad orosi kiša tako da se zazelene i napune zdenci vodom. Tuče i okršaji među nomatskim rodovima za preotimanje oaza, izvora vode i stoke, bili su permanentni. Neki rodovi bavili su se jedino drumskim razbojništvom. Pravili su provale, krali stoku i pljačkali karavane. Stanovništvo Jemena živilo je od zemljoradnje i zamjene svojih agrarnih proizvoda sa susjednim stočarima i nekim prekomorskim bližim narodima, kao Abesincima. Stanovnici Srednje Arabije Hidžaza, bili su mahom nomadi stočarskog zanimanja. Gajili su izdržljive kamile i brze konje. Stanovnici većih naselja Hidžaza, Meke, Jesriba (Medine) i Tajifa bavili su se trgovinom. U Medini i okolici bilo je Jevreja, izbjeglica iz Palestine, koji su se služili arapskim jezikom. Jevreji su se bavili zelenarskom trgovinom, spekulativnim i sarafskim poslovima. Arapi jevrejske vjere bili su vrlo rijetki. Kurejšije iz grada Meke preuzeli su

¹⁾ Pod Arabljanima ne mislim samo na Arape nego na sve stanovnike Arabije. Arapi kao narod istupili su na pozornicu historije tek sa pojavom Islama.

tranzitnu trgovinu između Jemena i Sirije. Kurejšijska porodica Emevije imali su vlast i glavnu riječ u Meki. Oni su obnašali i službe u božjem hramu, Kabi.

Prije Islama Arabljani nisu nikada istupali na pozornicu svjetske historije niti su dolazili do izražaja među drugim narodima. U starom vijeku bili su pod uticajem Sumerana, Vavilonaca, Asiraca i Egipćana. Počam od 2500 godina prije Islama na jugu i sjeveru Arabije osnovano je nekoliko arapskih država kao Mina, Seba i Himjer u Jemenu, te Amaluka i Nabat na sjeveru, no sve ove države bile su lokalnog i regionalnog karaktera. Mina je zapremala cijelu istočnu oblast Crvenog mora. Za vremena ove države rodio se je Mojsije koji je odgojen u Medjenu, gradu ove države.

Prije Islama Arabljani su bili idolopoklonici. Kult predaka, naturizam bio je takođe raširen po njima. Vjerovali su u božje kćerke i đavole. Među njima bilo je Hanifa sljedbenika Abrahama. Riječ Alah, obred i pranje, obrezivanje i obilaženje Kabe, vode porijeklo od Abrahama. Riječ Alahuteala bila je pojam za čitavu seriju bogova. Pored ovih vjera u Arabiji je bilo jevrejskih i hrišćanskih kolonija. Preko Mezopotamije bilo je prodrlo i učenje Zaratustre. No i pored tolikih vjera koje su poznavali, Arabljani nisu nikada bili pobožni. Kada bi se rasrdili, psovali su izreda sve bogove i nabacivali se na svoje idole. Kaba u Meki bila je najznamenitiji hram Arabije. Mekanci, da bi učinili Kabu hramom svih Arabljana, smjestili su u nju kumire i idole svih vjera oko 360 na broju, među ostalim i ikonu Marijinu sa Isusom na krilu. Kurejšije su bili praktični trgovci, pa su u Meki stvorili razne ustanove, priređivali vašare, pjesnička i govornička natjecanja, te Meka na taj način postade kulturnim i duhovnim centrom cijele Arabije a Kurejšije elitom Arabljana. Razvitak pjesništva u Arabiji i spjevovi Mualaka plod su ovog natjecanja. Da bi hodočasnici bio slobodan pristup Kabi, četiri mjeseca u godini ratovanje u okolici Meke bilo je vjerom zabranjeno i zaveden običaj da u ihramu bez oružja pristupaju Kabi. Arapski jezik je najbogatiji među semitskim jezicima. Njega su dosta obogatili i drugi narodi koji su prelazili na Islam i služili se njime kao vjerskim jezikom.

Time se je arapski jezik proširio i na narode drugih rasa van Arabije. Prvi riječnik arapskog jezika napisao je Turčin Dževherija.

U doba pojave Islama susjedne države Arabije bile su Perzija, Bizantija i Etiopija. Prve dvije države bile su istrošene i oslabljene u borbama koje su trajale među njima. Anarhija se bila zacarila na obje strane. Perzijanci su bili ogorčeni na

svoj dvor i svoju vlastelu koja ih je pljačkala u sporazumu sa klerom, pa su jedva čekali da ih se riješe. Bizantija, pritješnjenica između Perzijanaca i Bugara, zavisila je od svojih saveznika, Hazarskih Turaka na Kavkzu. Duh Bizantije bio je zatrovan crkvenom literaturom koja je zamjenila Homerovu helenšku. Godine 622 uzurpator bizantijskog prijestola Heraklije porazio je Perzijance i preoteo im Jerusalim. Pismo koje mu je tada uputio Muhamed iz Medine i pozvao ga na Islam, primio je Heraklije sa indignacijom i ne sluteći da će nakon 10 godina iza toga Muhamedovi Arapi pobijediti Bizantijce i istjerati ih iz Palestine i Sirije. U Muhamedovom vremenu Egipat je stenjao pod jarmom Bizantije. Crkva je bila svemoćna. Pred njenom snagom srozao se je autoritet države. Na dnevnom redu bili su sektaški sporovi koji su razorili duhovno jedinstvo naroda.

Peto poglavlje

Muhamed

Muhamed je sin pustinje. Rodio se je 20 IV godine 570 u Hidžaskom gradu Meki od oca Abdulaha i majke Emine iz elitnog arapskog plemena Kurejšija. Oca nije zapamtio, a u šestoj godini ostao je siročić i bez majke. Dakle i po svojoj domovini i po mjestu rođenja morao je dosta mudar i okretan biti da bi mogao živjeti. Rođenje i djetinjstvo Muhamedovo proteklo je normalno, bez ikakvih nadnaravnih pojava, koje je oko toga splela arapska mašta. Kao siročić sklonio se je kod svog djeda Abdul-Mutaliba, čiju je stoku čuvao. Poslije djeđove smrti 578 godine, preuzeo ga je stric Ebu Talib, koji ga je vodio u Siriju sa karavanom. Pošto je odrastao, počeo je da se bavi trgovinom kao i većina njegovih sugrađana. U trgovini pokazao se vješt i povjerljiv, pa je dobio nadimak »pouzdan« (Emin). Bogata udova Hatidža povjerila mu je vodstvo jedne karavane, sa kojom je otputovao po drugi put u Siriju i povratio se srećno. Zadovoljna sa njegovom misijom, Hatidža ga je uzela za svog muža (597), iako je bio mnogo mlađi od nje. Arabljani su od prirode bili asketi bez ikakvih velikih briga i pretenzija. Imali su dakle dovoljno vremena za plandovanje, pjesničko fantaziranje i filozofsko razmišljanje. Muhamed kao bistar i realan čovjek, odabrao je ovo potonje. Sredina u kojoj se je rodio i društvo u kojem je živio bili su ogrezli u nevaljalstvo, pa je imao o čemu da razmišlja. On nije učio škole niti je poznavao knjige ni pisma, ali je iskusio život u praksi onakav kakav jest u zbilji, pa je znao da odgonetne i tajanstvene

šifre njegove. Tek pošto je dorastao do pune muževne zrelosti u 40 godini života, počeo je da istupa javno kao Božiji poslanik.

Muhamed je nastupao i kao Božiji poslanik i kao arapski patriota, političar i reformator u isto doba. Propovjedao je i isporučavao vjeru za koju je govorio da nije nikakva novotarija, nego prava i iskonska vjera koju su ispovijedali i njemu pret hodni božiji poslanici, svi iz reda, počam od Adama pa sve do Isusa Nazarećanina, ali koju su iskrivili njihovi sljedbenici. Vjeru koju je objavio pripisivao je ocu Arapa i osnivaču Kabe Ibrahimu i nazvao je Islamom, koja riječ znači predanost. No i pored ove taktičnosti, prvi nastup Muhamedov izazvao je veliko negodovanje u njegovom privilegovanom plemenu među Kurejšima i u konzervativnoj Meki tradicija. Za 10 godina jedva je sabrao 40 pristalica u svome mjestu. Tek pošto se je iselio iz Meke (20 VI 622) i sklonio u Medinu, Muhamedu je pošlo za rukom da proširi Islam i nametne ga svima Arabljanima milom ili silom. 8 VI 632 umro je Muhamed. Slava Mu.

Prvi oblik Islama bio je prost i jednostavan. Bio je prikladan škrtoj sredini u kojoj se je pojavio i bijednom narodu kojem je bio namijenjen. Odgovarao je dakle prilikama svoga mjesta i vremena, a i mentalitetu i fantastičnom duhu Arapljana koji su oskudijevali u zemaljskim dobrima.

Šesto poglavlje

Kuran

Kuran je božansko djelo po božijem milosniku Muhamedu na arapskom jeziku objavljeno da posluži ljudskom rodu kao konačna objava božija.

I po Muhamedu je Kuran božije djelo koje je njemu preko Sigurnog duha na srce stavljeno da ga isporuči ljudskom rodu. Udio Muhameda u tom djelu bio je samo taj, da ga sastavi, sredi i izda drugima na proučavanje.

Kuran je djelo bez utvrđenog naslova. Riječi koje označuju ovo djelo opće su imenice koje imaju najširi pojam kakav im i dolikuje.

Riječi Kuran i Kitab kojim se obično naziva ovo djelo, opće su imenice koje ne znače ništa određeno. Kuran znači čitanka, a Kitab knjiga. Ali baš ove riječi najprikladnije su za njega. Kuran je zaista čitanka koja se najviše čita i opća knjiga koja svakome treba. Zbog univerzalnosti ove čitanke i knjige muslimani su i pali u zabludu da je ona sveznanje, radi će-

ga su i stradali. Inače Kuran sam sebe naziva raznim imenima kao što su Furkan — rastavljanje pravog od krivog, Burhan — dokaz, Bejan — objašnjenje, Hikmet — mudrost, Rahmet — milost, Ruh — duh, Kerim — častan i t. d.

Kuran je zbirka skrušenih molitvi; mudrih savjeta, poučnih doživljaja, iskrenog kajanja, dubokih misli, moralnih kreposti i pravnih principa. On potječe sa srca, upućuje na um i utječe na svakog iskrenog čovjeka. Objavljen je na arapskom jeziku koji je najbogatiji za izražaj ljudskih osjećaja i misli. Podijeljen je na 114 sureta (poglavlja) i 6.247 ajeta. Ajeta su mahom lakonski kratke rečenice sažetog izražaja. Pisan je u prozi sa nedostiživim umjetničkim stilom. Pun je alegorija, komparacija i sugestija. Riječi koje upotrebljava Kuran tako su skladno povezane i čvrsto uklopljene, da svaka izgleda kao skovana za svoje mjesto tako da se ne da ispustiti i nadomjestiti drugom. Iako je Kuran prozaičan, kada se čisto i glasno izgovaraju glasovi pravilno, on vrlo ugodno zvuči kao pjesma. Objava Kurana trajala je punih 23 godine u raznim odlomcima koji su sastavljeni i sređivani prema svrsi na koju se odnose, a ne vremenskim redom.

Kuran je najviše čudo Muhamedovo. U doba Muhameda u Meki nije bilo ni škole ni knjige. Pismeni ljudi bili su tada rijetkost na koje se je prstom upiralo. Pouzdano se zna, da Muhamed nije znao ni čitati ni pisati. Muhamed je odrastao kao siroče na kojeg niko nije obraćao toliko pažnje da bi mu priskrbio takav luksuz kao što je bilo pismo u to doba. Do 52 godine života Muhamed je ostao u svome rodnom mjestu Meki. Svega dvaput pratio je karavanu u Siriju. Prviput kao dječak od 13 godina u društvu svoga strica a drugi put kao momak od 25 godina u svojstvu poslovođe bogate udovice Hatidže kojom se je i oženio po povratku. Jedino čemu se je naučio Muhamed, bilo je razmišljanje. Po čitave dane on je znao provoditi u samoći i razmišljati. Tek u 40 godini počeo je da istupa javno i da objavljuje Kuran, koji je izazvao čude sa kakva ne pamti svijet. Po svojoj jezičnoj čistoći, po svojoj stilističkoj ljepoti a naročito po svojoj dubokoj iskrenosti i tonovima u kojima se osjeća akcenat srca i ritam duše, Kuran je neodoljiv i besprimjeran. I prije Kurana Arapljeni su se natjecali u pjesništvu i besjedništvu. Djela velikih pjesnika izlagana su u božijem hramu Kabi i izučavana na pamet. Ali po svojoj umjetničkoj, osjećajnoj i misaonoj vrijednosti Kuran je nadmašio sve. Prije nego što se je Muhamed iselio u Medinu, osnovao državu i zadobio vlast, Islam se je širio isključivo moralnom snagom Kurana koji je osvajao srca. Omer je bio jedan od najviđenijih i najuticajnijih ljudi u Meki. Kao pravedan,

hrabar i odlučan čovjek on je bio respektovan od svakoga. Bio se je riješio da ubije Muhameda i time da učini kraj njegovoj akciji, koja je izazvala uzbunu među Kurejšijama. Kada je pošao da izvrši tu svoju namjeru, bio je očaran glasom Kurana kojeg je recitovala njegova sestra. U mjesto da ubije Muhameda, on je otišao da mu se pokloni. Položio je svoj mač pred njega i prešao na Islam kao 40 po redu. Sam Muhamed, za dokaz svoje misije kao božijeg poslanika, pozivao se je na Kuran, a ne na druga nadnaravna djela koja su od njega tražena. Još za Muhamedovog života pobijedila je ideja Kurana, proširila se je po cijeloj Arabiji i osvojila srca Arabljana. Pod zastavom Islama skupili su se svi Arabljani i ujedinili se se u jednu kompaktnu nacionalnu cjelinu pod imenom Arapa.

Sedmo poglavlje

Principi i suština islama

Po islamskoj dogmatici Bog je jedan jedini apsolutni i svemogućí gospodar cijelog svijeta, koji sve zna i vidi, pred kojim su svi ljudi jednaki i koji je pravedan prema svima. Anđeli su božiji službenici, koji pokorno i revnosno služe gospodaru Bogu, i primjeri za ugled ljudima, koji mogu i da ih nadmaše. Svi su božiji poslanici istiniti. Sve svete knjige u svome originalu su vjerne. Sudnji dan je neminovan. Ljudi se moraju izmiriti sa svojom sudbinom u koliko to odgovara božijoj volji.

Islamska moralka preporučuje strpljivost, skromnost, iskrenost ali i srčanost, požrtvovnost, borbenost i ustrajnost u isto vrijeme. Čovjek treba da sluša Boga kao da će umrijeti sutra, ali da radi i privređuje kao da će živiti vječno. Kudi škrtost ali odbacuje i rasipnost. Preporučuje štednju ali i darežljivost. Bijednim vjernicima koji oskudijevaju na ovome, obećava obilan i udoban život na onome svijetu koji je vječan.

Islamska liturgika ne obavezuje čovjeka ničim što ne može snositi i što nije u skladu sa njegovom prirodom. Dovoljno je javno ispovijedati jednog Boga i priznavati njegovog poslanika, pet puta dnevno skrušeno i čistog srca, tijela i odijela pomoliti se Bogu, 30 dana postiti u godini, sa moralnim i materijalnim dobrima svojim pomagati bližnje i sirotinju, te jedamput u životu otići na sveislamski zbor u Meku (sl. 2), ako mu to dopuštaju materijalne prilike. Pošto Islam ne priznaje klera, svaki musliman svoje vjerske obrede može vršiti sam i moliti se Bogu izravno i bez ičijeg posredovanja ili simboličnih idola i

ikona. U Islamu sve je javno i jasno. Nema nikakvih misterija i neshvatljivih sakramenata i svetotajstava. Jedino na zdrav razum poziva se Islam. Muhamed je tumačio Islam kao konačnu božiju objavu koja je prikladna za sva mjesta i vremena, pa je i svojoj misiji dao univerzalan i internacionalan karakter. Citava biografija Muhamedova nepobitno dokazuje da je on shvatio Islam kao jednu elastičnu, evolutivnu i naprednu vjeru. Izuzev šerijatsko-pravnih propisa i poučnih priča, koje je Muhamed smatrao prelaznim naređenjima i pomoćnim primjerima za lakše shvatanje i prihvaćanje vjere, a kojima su njegovi nedostojni nasljednici dali načelan i dogmatičan značaj, u Islamu nema ništa što ne bi vrijedilo i danas. Islam ne priznaje nikakvih rasnih, klasnih pa ni urođeničkih privilegija domaćih pred došljacima. Glavna karakteristika Islama i hrišćanstva je u tome, što je prvi više realna nego idealna, a potonji više idealna, nego realna vjera. Islam na prvom mjestu apeluje na razum i saznanje, a tek po tom na srce i osjećanje. Umom se vjeruje, jezikom očituje a činom dokumentuje vjera. Njegove su molitve više socijalnoj nego individualnoj svrsi namjenjene, a njegove moralne zasade su pozitivne i praktične. Radi toga ako se jedan praznovjerni neznabožac ili bezbožni intelektualac stavi pred dilemu da odabere jednu od ovih dviju vjera, sigurno je da će se oba po instinktu srca i po diktatu razuma odlučiti za Islam. Po islamskom vjerovanju i sam Muhamed običan je čovjek koji se od ostalih ljudi odlikuje jedino time što ga je Bog odabrao da preko njega isporuči ljudima pravu vjeru u Boga. Takvim istim ljudima i božijim poslanicima kao što je Muhamed, muslimani smatraju Mojsiju i Isusa, samo im ne pripisuju božansko porijeklo. Sam Muhamed opetovano naglašava, da nije došao da pobija nauku ovih svojih prethodnika, nego da ispravi ono što su njihovi sljedbenici iskvarili. Najteže što se prima u Islamu, jesu, kako smo već naglasili, njegove pravne konstitucionalne norme kojima se miješa u suverena svjetovna prava naroda i državljana. Ali nije kriv Islam što su muslimani te norme proglasili sakramentima, pa time sami zakrčili put svog kulturnog napretka i zakočili proces socijalnog razvitka. Da je tim normama dat karakter prelaznih naređenja, kakvim su ih tretirali i prvi islamski pravници, sigurno je da nikad ne bi bila zasjenjena zvijezda Islama, niti bi potamnila slava muslimana.

Islam je aktivna i državotvorna vjera. On nije pasivan i antidržavan, kakva je bia prvobitna nauka Hristova. Islam blagosilja mač, priznaje silu i glorifikuje rat, u koliko to služi kao sredstvo za širenje prave vjere i istine. Samoubistvo Islam smatra grijehom i kukavštinom koja vodi u pakao, a borbu (džihad) junaštvom koje zaslužuje raj.

Eto u tome nalazi se tajna snaga Islama, koji je tako brzo svojio Arabiju, a za njom i sve susjedne zemlje. Takav Islam najbolje je zadovoljavao slobodarski mentalitet i viteški duh Turaka koji su se prvi susreli sa Arapima. Najpuniju afirmaciju svoje rasne, etničke i etičke svijesti Turci su našli u Islamu, pa su ga radi toga i prigrlili svesrdno i čuvali fanatički i strastveno.

Osmo poglavlje

Teokratska arapska republika

Muhamed je preminuo 8 VI 632 godine iznenada nakon kratke bolesti, ne dospjevši da ostavi kakvu pismenu oporuku za sobom. Prvi halifa koji je izabran da zamjeni Muhameda, Ebubekir (632—634) bio je umjeren i uviđavan, sabran i priseban čovjek. Kao takav dobio je povjerenje naroda kao što je bio i pouzdanik Muhamedov. Pošto je savladao ustaše koji su se pobunili iza Muhamedove smrti i kodificirao Kuran, koji je do tada bio u odlomcima, Ebubekir je zavojevao protiv Perzije i Bizantije. Osvojio je neke njihove teritorije i preveo Gasanije na Islam.

Iza Ebubekirove smrti vlast je povjerena Omeru kao najzaslužnijem članu prve islamske zajednice (634—644). Omer je bio razborit, energičan i poduzetan čovjek. Islamskoj arapskoj državi on je pripojio Palestinu, (sl. 4) Siriju, Mesopotamiju, Perziju i Egipat. Omer je živio skromno. Često je spavao u dvorištu džamije. Nožom ga je probo jedan rob hrišćanske vjere kojeg je on primio da sasluša njegovu žalbu. Umro je od rane zadbivene tim ubodom.

Iza Muhameda Omer je najviše doprinio Islamu. On je bio najpravedniji i najskromniji među svim Muhamedovim zamjenicima. Prvi je rastavio sudsku vlast od upravne, te zaveo zakonitost i pravnu sigurnost u državi. Uzevši Hidžru (Muhamedovu seobu u Medinu) za početak islamske ere (16 VII 622) Omer je zaveo jedinstven kalendar u islamskom svijetu. (Sl. 3.)

Izborna vijeće koje je naimenovao Omer na smrtnoj postelji svojoj, proglasilo je halifom Muhamedovog zeta Osmana (644—656). Osman je bio starac od 80 godina. Kao takav bio je slab i popustljiv čovjek. Pripadao je najjačoj familiji Kurejšija Emevijama, koji su prešli na Islam iz straha nakon osvojenja Meke po Muhamedu. Druga porodica Kurejšija, Hašimije, nisu trpili Emevija, kojima je Osman davao prevlast kao svojim rođacima. Na sve strane podigle su se pobune protiv

Emevija i njihovog nasilja. Deputacije koje su izaslane u Medinu da se prituže na Emevije, upadoše u Osmanovu kuću i ubiše ga. Za Osmanova vremena Arapi su proširili svoje granice i doprli do Berberija na zapadu i njihove rasne braće Turaka na Istoku.

Iza Osmana halifat je preuzeo mlađi zet i prvi pristalica Muhamedov Alija (656—661). Alija je bio učen i pametan ali plahovit i naprasit čovjek, koji nije uvažavao ničijeg savjeta. Imao je jakih protivnika iz Damaska, Basre i Kofe, koji su pretendovali na halifat, a kojima se pridružila i udova iza Muhameda, Ajiša, kći Ebubekira. U bitci između ovih i Alije, pretendenti hilafeta Zubejr i Talha poginuše a Ajiša bi zarobljena. Iza toga protiv Alije podiže se namjesnik Damaska i prvak Emevija Muavija. Muavine pristaše istupiše sa Kur'anom na kopljima i zatražiše da se spor presudi po šerijatu. Delegati prepornih stranaka saglasiše se da svrgnu obojicu rivala. Alijini delegati nasjedoše intrigi protivnika. Oni proglašiše svrgnuće Alije, ali drugi tu odluku zatajiše i rekoše da Muaviju proglašavaju halifom. Na taj način pored Alije u Kufi i Muavija postade halifom u Damasku.

Poslije toga muslimani se pocijepaše na dva protivna tabora, na Haridžije koji ne priznavahu ni Aliju ni Muaviju i na Šiije koji ostadoše vjerni Aliji. Dakle na jednom ličnom i političkom pitanju nastade prvi vjerski raskol među muslimanima. Haridžije se dogovoriše da u isto doba poubijaju i Aliju i Muaviju i njegovog delegata Amr ibnul Asa, koji je nasamario Alijinog arbitra Musa Ešariju. Ali atentat je uspio samo na Aliju, koji bi zboden u džamiji.

Deveto poglavlje

Omajidi

Iza Alijine pogibije narod Iraka proglasi Alijinog sina, a Muhamedovog unuka Hasana Halifom. Ovaj se odreče toga zvanja u korist Muavije, pod uvjetom da se iza Muavijine smrti hilafet prepusti izboru muslimanskog naroda. Muavija tobože primi ovaj uvjet ali kasnije otrova Hasana koji se bijaše povukao u Medinu, a svoga sina Jezida proglasi nasljednikom prijestolja. Dinastija Omajida vladala je od 661—750 godine. Za Muavijinog vremena Arapi su opsjedali i Carigrad Godine 680, kada je Jezid došao na prijestolje, obračunao je on i sa mlađim Alijinim sinom Husejnom, kojeg su Perzijanci pri-

znawali legitimnim nasljednikom hilafeta, i pogubio ga u Kerbelatu, koji je postao sveto mjesto Šiija. Husejn je bio oženjen kćerkom zadnjeg prezijskog vladara Jezdiđerda iz loze Sasanija princezom Seherbanom, pa je i to bio jedan razlog njihovog legitimističkog pokreta.

Četvrti vladar omajidske dinastije Abdulmelik (685—705), snagom svoga vojskovođe nasilnog Hadžadža, krvavo je ugušio sve pobune i upokorio svoje protivnike, likvidiravši i sa Zubejrovim hilafetom u Medini. Pošto je sredio prilike u zemlji, nastavio je sa osvajanjem na strani. Upokori Berberije koje je predvodila njihova junakinja Kahina, pobjedi Bizantince u Kilikiji i zavojeva protiv Turaka na sjeveroistoku Perzije.

Prvi susret Arapa i Turaka bio je neprijatan. Turci, iako pocijepani, pružali su žestok otpor protiv arapskih zavojevača i ne dadoše se podjarmiti tako lako kao Perzijanci i Bizantinci u Egiptu. Još prije toga Arapi su se susretali sa Turcima koji su bili izmiješani sa drugim narodima po cijelom bliskom Istoku, ali ih nisu dovoljno poznavali na njihovom rođenom tlu.

U to doba u autohtonim turskim zemljama srednje Azije, nije bilo nikakve jače turske države koja bi se mogla suprotstaviti moćnom arapskom carstvu. Među brojnim turskim plemenima nije bilo političkog jedinstva ni rasne solidarnosti. Carstvo Turaka Bjelohuna bilo je još 562 godine podijeljeno između Kine i Perzije. Gok-tursko carstvo, koje je pod svojom zastavom sa vučijom glavom okupilo mnoga turska plemena, sredinom VII stoljeća bilo je u procesu raspadanja. Kasnije, na ruševinama ovoga carstva nastale turske države kao Turkeši, Karluci i Ujguri, bile su slabe a i daleko, tako da do njih nisu ni dopirali Arapi.

Iza Abdulmelikove smrti Omajidsko carstvo trajalo je još 45 godina i izmijenilo se devet vladara.

Vladavina Abdulmelikova sina Velida I (705—715), blagodareći njegovim energičnim i strogim državnici, protekla je srećno. (Sl. 5). U to doba Ukbe Ibni Nafi završio je svoj osvajanja u sjevernoj Africi i pripojio Omajidskom carstvu Alžir i Maroko. Kada je dopro na obalu Atlantika, koju su Arapi smatrali krajem svijeta, Ukbe je natjerao svoga konja u more i uzvikunuo: »Bože, da nije ovog sinjeg mora, Tvoje veliko ime pronio bih i dalje!«. (Sl. 6). Kasnije, Berberije se opet podigoše protiv Arapa i ubiše Ukbu, ali ih namjesnik Egipta Musa bin Nusajr savlada i prevede u Islam. Berberije su porijeklom iz Kavkaza, srodni sa kazarskim Turcima. Njihov sin Tarik sa svojom vojskom Ber-

berija prešao je tjesnac Gibraltar koji je dobio taj naziv po njegovom imenu, prebacio se u Iberik i osvojio Španiju.¹⁾

Na istočnoj granici Omajidskog carstva namjesnik Horasana Kutejbe bin Muslim uhvatio se je u koštac sa Turcima. Pratio je krvave pohode u njihove zemlje i prodirao je sve do Kašgira. Sva mjesta koja je osvojio Kutejbe je zario i palio, a njihovo stanovništvo pljačkao i masakrirao, pa je tako zameo trag i mnogim kulturnim tekovinama Turaka, koji su bili trgovački posrednici između Kine, Indije, Perzije i Bizantije. Čak i oni Turci koji su prelazili na Islam, plaćali su ratni danak (harađ) kao i nemuslimani. Nečuvena nasilja Kutejbe protiv Turaka, trajala su punih dvanaest godina (705—717). Kao posljedica toga pojavila se je kod Turaka velika antipatija ne samo protiv Arapa nego i protiv samog Islama. Čim je nestalo Kutejbe, Turci su počeli da se bune i progone Arape. Za vremena halife Hišama (724—743) bjesnila je borba između jednih i drugih. U to doba kazarski Turci pravili su provale iz Kavkaza i silazili sve do Musula. Tek iza Omajida, kada su Turci postali ravnopravni sa Arapima i kada su primjetili da mogu i zagospodariti nad njima, oni su dobrovoljno počeli da napuštaju svoje ranije vjere i u masama da prelaze na Islam.

Pri kraju Omajidskog carstva, Turci su počeli da zauzimaju čak i vodeće položaje u državnoj službi Arapa. Tom pojavom ohrabreni podjarmljeni narodi osnovaše opozicionu stranku zvanu Suubije i pokrenuše akciju protiv arapske hegemonije. Horasanski Turci pod vodstvom Ebu Muslima prvi podigoše ustanak i zbacise arapskog namjesnika Nasir bin Sejjara. Njima se pridružiše i Perzijanci (Šiije) pa tako ustaše zavladaše cijelom Perzijom. Pretendenta hilafeta Ebulabas Abdulaha izveđoše iz njegovog skrovišta i proglasiše halifom. Kraj Musula ustaše hametom potukoše zadnjeg omajidskog vladara Mervana II (743—750). Ebulabas, da bi se riješio svojih rivala, pogubi Mervana i sve prinčeve omajidske dinastije kojih je bilo preko šezdeset na broju, radi čega je dobio nadimak Seffah t. j. krvolok. Jedino princ Abdurahman, unuk Hišamov, spasi živu glavu sklonivši se kod Berberija u Maroku.

Omajidi su lukavštinom i silom uzurpirali vlast nad islamskim svijetom, služeći se pri tome najgнусnijim zločinima protiv najboljih Muhamedovih drugova i legitimnih nasljednika na hilafetski položaj. Radi toga bili su omraženi kod većine muslimana, pa su se nasilnim sredstvima i održavali na vlasti. Iz-

¹⁾ Godine 732 namjesnik Španije Abdurahman Gafikija prebacio se je i preko Pirineja, pa za malo osvojio bi i Francusku da ga nije spriječio Karl Martel u tom pothvatu i da mu se nije dogodio slučaj koji je zadesio i Atilu prije 280 godina na čelu Huna.

uzev Omer ibnu Abdul-Aziza, svi vladari ove loze vodili su raskošan dvorski život koji nije u skladu sa islamskim propisima i tradicijama prve četvorice Muhamedovih zamjenika (Hulefai Rašidina).

Svoju državu Omajidi su podijelili na pokrajine Hidžaz, Siriju, Irak, Džeziru, Egipat i Španiju, kojima su upravljali njihovi namjesnici samovoljno. Cijela administracija vođena je na arapskom jeziku preko samih arapskih činovnika. Izvori dr-arapskom jeziku preko samih arapskih činovnika. Izvori državnih finansija bili su: zemljarina (haradž), glavarina (đizje) koju su plaćali nemuslimani, desetina žetve (ušur) i 2.50 posto socijalni porez na pokretni imetak (zekat) što su davali muslimani, te 1 petine ratnog plijena (ganimet) i carine oduzimate od upokorenih naroda i trgovaca stranih državljana. Vođeni su naročiti registri i evidenciji poreskih i vojnih obveznika. (Vidi kartu broj 1.)

Od ratnog plijena Arapi su se obogatili jako, pa su postali oholi i drski ne samo prema drugim vjerama, nego i prema muslimanima druge narodnosti, radi čega se ovi i pobuniše protiv njih.

Deseto poglavlje

Andalusko islamsko carstvo

U to doba Španija je bila jedna autonomna oblast u kojoj je zavladao anarhija među muslimanskim poglavarima i borba za prevlast. Prvaci naroda osnovaše jednu stranku i zaključiče da u Španiju dovedu jednog čovjeka od autoriteta i da mu povjere vlast. Izbor je pao na preostalog omajidskog princa Abdurahmana, koji se je sklonio i skrivao u susjednom Maroku ispred Abasija koji su ga progonili i tražili. Godine 756 Abdurahman u pratnji nekoliko stotina berberijskih konjanika pređe u Španiju, stavi se na čelo narodne stranke koja ga pozvala, savlada svoje protivnike te osnova nezavisno Andalusko carstvo Omajida sa prijestolnicom u Kordovi, koje je trajalo sve do godine 1031. Andalusko carstvo oslanjalo se je na Berberije i Maure i pretstavljalo je najsajjniju epohu islamske civilizacije. Vladavina Abdurahmana I (756—788) bila je najplodnija, Abdurahmana II (822—857) najmoćnija, a Abdurahmana III (912—961) najsajjnije razdoblje Andaluskog carstva. Abdurahman I skovao je novac na svoje ime, proveo administrativnu podjelu zemlje, reorganizirao upravu usavršio saobraćaj, pojačao promet i trgovinu, stišao vjersku netrpeljivost te podigao veliki broj škola, biblioteka, bolnica, kupatila i dru-

gih javnih zgrada. Naročito mnogo polagao je na poljoprivredu. Na njegovu dvoru bila je na okupu čitava akademija učenjaka. Njegovu nasljednik Hišam dovršio je čuvenu džamiju u Kordovi, (sl. 7) koja i danas krasi ovaj grad kao crkva. Vladavina Hakema I (796—822) protekla je u znaku borbe između države i fanatičnog islamskog klera, koji je slijedio vjeronaučni pravac, zasnovan od imama iz Medine Malik bin Enesa. Hakem nije dopuštao hodžama da se bave politikom i miješaju u državne poslove. Hodže ga optužiše da je ljubitelj muzike i lova i da vodi pacifističku politiku prema hrišćanskim susjednim vladarima, i zasnovaše zavjeru protiv njega. Obavješten o toj zavjeri, Hakem za jednu noć pohvata sve kolovođe hodže i pogubi ih, a njihove pristaše protjera u Afriku. Vrijeme između II i III Abdurahmana proteklo je u znaku intriga, ubačenih iz Evrope, koje izazvaše svađu između muslimana i hrišćana Španije. Abdurahman III, pošto savlada anarhiju i uspostavi red i mir u zemlji, pređe na kulturni rad i proglasi se halifom. U blizini Kordove podiže čuvene dvore, zvane Medinetuzehra na 4300 mramornih stupova i sa besprimjernim zlatarskim i rezbarskim ukrasima čije ruševine i danas izazivaju divljenje. (Sl. 8). Za vremena Abdurahmana III poljoprivreda, zanatstvo i pomorska trgovina Španije razvili su se do visine koju nikad nisu zapamtili kasnije.

Abdurahmanov sin Hakem II (961—976) slijedio je primjer svoga oca i podigao Španiju do najvećeg stupnja prosvjećenosti. Za njegovog vremena Kordova postade centar nauke čitave Evrope. Najveći filozof i učenjak srednjeg vijeka, Ibnirušd, svoje studije svršio je u Kordovi. Među vodećim ličnostima visokih nauka isticale su se i neke muslimanke kao Ajiša, Lebina i Hatidža. Najsavršenija organizacija poštanske službe toga vremena bila je u muslimanskoj Španiji. Takvu organizaciju primjenila je Francuska, ali tek nekoliko stoljeća kasnije. Mauri su bili prvi koji su zaveli statistiku u svojoj državi i svoj posebni stil u arhitekturi.

Iza Hakema II historija Andulusa poprimila je tragičan karakter i odvijala se filmskom brzinom kao sudbina svake apsolutističke monarhije koja ovisi od ličnosti samog vladara. Još Abdurahman III unio je bacil koji je ubrzao proces raspadanja muslimanskog carstva u Španiji. Svoju tjelesnu gardu on je sastavio od mladih, zbrda-zdola pokupljenih robova, koje je kupovao kao dječake i odgajao ih za profesionalne ratnike. Ambicioznim mladićima usposobljenim u ovoj gardi, Abdurahman i njegovi nasljednici davali su visoke položaje u državi, pošto su u njih imali naročito povjerenja.

Najpouzdaniji, najlojalniji i najzaslužniji elemenat države, Arapi i Mauri, time su bili u svome ponosu i dostojanstvu po-

vrijedni, pa su izbjegavali svaku saradnju sa ovim skorojevićima i držali se pasivno prema vanjskim neprijateljima. Isto stanje kasnije su izazvali i Jenjičari u osmanlijskoj imperiji.

Iza Hakema od svih kasnijih vladara jedino majka malo-dobnog Hišama II pokazala se je vrijedna da održi red u državi. Iza nje zavladao je anarhija u cijeloj zemlji. Koristeći se time hrišćanske države sa sjevera sve su više potiskivale muslimane i pritješnjavali ih uz južne obale. Očajan zbog ovakove situacije, zadnji vladar Omajida iz Španije, Hišam, izdade jednu proklamaciju na narod i odreče se vladalačkog položaja.

Iza njega svi pokrajinski namjesnici postadoše samostalni vladari, koje Arapi nazvaše Tavaifi muluk. Pokušaji Murabita i Muvahita iz sjeverne Afrike da uspostave jedinstvenu vlast u Španiji, nisu imali uspjeha. Iza godine 1232 u cijeloj Španiji ostala je samo jedna jedina muslimanska država Beni Ahmer sa sjedištem u Granadi i čuvenim dvorom Elhamra. (Sl. 9 i 10).

Godine 1609 fanatični aragonski kralj Ferdinand i njegova žena Elizabeta učinili su kraj i ovoj državi i zameli posljednji trag osamstoljetnoj civilizaciji muslimana Maura, na koju nas sada potsjećaju ruševine dvorca Elhamra i crkva u Kordovi.

Jedanaesto poglavlje

Abasidi

Iza propasti Emaija potomci Muhamedovog strica Abasa (Abasidi) zavladaše hilafetom. Iza prvog vladara iz ove loze, Ebbulabasa, na prijesto arapskog carstva došao je Mansur (754—775) koji podiže Bagdat i svoju prijestonicu prenese tamo. Mansur je bio energičan, mudar i skroman vladar. Lukavo je obračunao sa svima koji bi mu mogli škoditi, i učvrstio je državu. Svoje carstvo Abasidi postigoše pomoću turskih i perzijskih ustaša, te su se kroz cijelo vrijeme svoje vladavine i oslanjali na njih. Najslavniji vladar ove dinastije, Harun Rešid (786—809), uzeo je za svoga prvog vezira svoga ranijeg učitelja, Turčina Jahja Bermeka, a kasnije njegove sinove Džafera i Fadila, koje je opjevao i naš slavni pjesnik Mirza Safvet Bašagić. Bermeci su bili jedna plemićka turska porodica iz Perzije. Za Harunovog vremena Bagdat je bio na vrhuncu svoga sjaja i brojao je oko 2 miliona stanovnika. Bajke o »1001 noć« postale su tada.

Harun Rešida naslijedili su sinovi Emin (809—813), Memun (813—833) i Mutesam (833—842). Majke potonje dvojice vladara bile su Turkinje iz Perzije. Obojica su pripadali Mute-

zili, slobodoumnoj školi Islama i progonili konzervativne hodže koji su branili nesavremene tradicije i reakcionarna predanja. Obojica su protežirali Turke i povjeravali im najvažnije položaje u državi. Njihova vladavina bila je najnaprednija u arapskom carstvu. Mutesamova carska garda sastojala se iz samih Turaka, koji su bili njegova desna ruka i uzdanica. Iza Mutesama i njegovog sina Vasifa (842—847) počela je da slabi moć Abasida. Carska garda, sastavljena od Turaka, postala je najviša sila i dovodila na prijestolje koga je htjela.

Pokrajinski namjesnici koji su bili mahom Turci, postadoše nezavisni od centralne vlade u Bagdatu. Haridžije zavladaše sjevernom Mezopotamijom, a Turkestan postade samostalna država pod upravom Samanogula (874—999). Tolonoglu Ahmed proglasi nezavisnost Egipta (868—905). Halifa Muktedir (908—932) kreira novi položaj »poglavara nad poglavari-ma« (Emirulumera) koji postadoše stvarni gospodari situacije. Fatimije u Egiptu (909—1171) također se proglasiše halifama, pa tako trojica halifa iz Bagdata, Egipta i Španije vladahu u isto doba. Od 1055—1152 nad glavnim dijelom islamskog svijeta zavladaše Turci Seldžuci, pa i bagdatske halife padoše pod njihov protektorat. Zadnji halifa u Bagdatu bio je Mustasim (1242—1258). Za njegovog vremena Perzijom je vladao Džengizov unuk Hulagu. Godine 1258 Hulagu osvoji Bagdat, zaveza halifu Mustasima u vreću i baci ga pod kopite svoje konjice koja ga pregazi. Hulagu opljačka Bagdat, poubija njegovo stanovništvo pa tako zbrisa i petstogodišnje tekovine njegove kulture.

Prevlast Turaka

Kako se vidi iz izloženog, stvarno gospodstvo Arapa nad islamskim svijetom trajalo je svega nešto jače od jednog stoljeća, t. j. vrijeme prvih četvorice halifa i carstva Omajida.

Režim arapske vladavine bio je apsolutistički. Iza Muhameda prvu četvoricu halifa birao je narod. Dok su ovi autoritativno vladali iz arapske pustinje i iz patrijarhalne sredine, težili su za potpunom jednakošću svih muslimana. Omajidi su zaveli hegemoniju Arapa, inaugurisali režim legitimne nasljedne monarhije i prenijeli prijestolnicu iz pobožne palanke Medine u bogati i bezbožni Damask. Abasidi koji su se domogli vlasti uz pomoć Turaka i Perzijanaca, prijestolnicu hilafeta prenijeli su u Bagdat u neposrednu blizinu ovih. Pošto su u to doba ratarstvo, zanatstvo, trgovina i slične grane privrede bile dosta razvijene a znanost i umjetnost napredovale, nastupilo je klasno diferenciranje među muslimanima. Politika Abasida napustila je socijalnu jednakost Hulefai Rašidina i hegemoniju Omajida,

pa se je kretala u znaku političke ravnopravnosti svih muslimana.

Godine 750, sa dolaskom Abasida, stvarna vlast u islamskom svijetu pripala je Turcima i Perzijancima a nominalna Arapima. Za vremena Abasida završeno je islamiziranje Turaka ne samo u prednjoj Aziji, nego i u srednjoj, te u zemljama Turana na istočnoj i zapadnoj strani Kaspijskog mora i na Ural planini.

Dvanaesto poglavlje

Slava Islama

U prvom stoljeću iza Muhameda za vremena islamske teokratske republike i carstva Omajida, Arapi su proširili Islam i zavladao svijetom od Indije do Atlantika, od Tihog oceana do kavkaskih i anatolskih planina. (Karta 1.) Iza toga misionsku ulogu preuzeli su Turci od Arapa i proširili Islam uglavnom na svoje saplemenike u Indiji, Kini, evropskoj Rusiji i na Balkanu.

Riješivši se mača u proširenju Islama i prepustivši ga turskim ratnicima kao vjerskim čuvarima granice islamskog carstva, Arapi dođoše u mogućnost da se posvete konstruktivnim poslovima i da razviju kulturnu djelatnost. Pod sigurnom zaštitom turskih ratnika, a potpomagani prosvjećenim vladarima iz dinastije Abasida u Bagdatu i Omajida u Kordovi, Arapi su se bacili na kulturno i duhovno stvaranje sa besprimjernim elanom kojim su zadivili svijet.

Ljudi su po svojoj prirodi više naklonjeni dobru nego zlu. »Islam sam po sebi bio je dovoljan da stvori potrebne preduslove za kulturni razvitak muslimana«, konstatuje Draper u svojoj »Historiji intelektualnog razvoja Evrope«.

Prvo pisano djelo iza Kurana koje se je pojavilo među muslimanima bio je komentar (tefsir) od Imami Mudžahida (umro 104 godine po hidžri). Uporedo se tefsirima i hadisom, razvijala se je i nauka o šeriatskom pravu i arapskom jeziku.

Za vladavine osnivača Bagdata Mansura (754—775) bila je obrazovana naročita komisija stranih stručnjaka za prevođenje svjetovnih predmeta na arapski jezik iz medicinske i astronomske nauke. Još tada u Bagdatu je osnovana škola za medicinske i pravne nauke, tvrdi Drapper. Neki Halid bin Jezidul Emevije bio je valjda prvi među Arapima Mansurovog vremena, koji je preveo jedno djelo iz kemije. Halifa Harun Rešid i njegovi veziri Jahja, Džafer i Fadil od turske porodice Bermeka, bili su prave mecene znanosti i umjetnosti koji su

sakupili oko sebe čitavu akademiju učenjaka. Harun je bio prvi zaveo običaj da se podižu škole kraj džamija. U njegovo doba prevedena su na arapski jezik djela slavnog grčkog matematičara Euklidesa. Harunov sin Memnun (813—833) bio je jedan od najnaprednijih i najslobodoumnijih vladara. Dao je prevesti na arapski jezik Platonova i Aristotelova filozofska djela. Bizantijskog cara Mihajla III (842—867) Memnun je obvezao mirovnim ugovorom da mu izruči jednu cijelu biblioteku iz Carigrada. Neki ljekar nestorijanac u Bagdatu je otvorio naročito kaligrafsko preduzeće za prepisivanje i umnožavanje prevedenih djela. Prevodioc Benu Šakir svojim saradnicima plaćao je 500 denara mjesečno. Koliko su islamski vladari i državni toga vremena cijenili književnost i umjetnost, najbolje se vidi po njihovoj potpori koju su davali zaslužnim autorima. Andalusijski vladar Mansur darovao je autoru »Fususa« 5000 denara. Mahmud od Gazne nagradio je perzijskog pjesnika Firdusiju za njegov čuveni spjev Sahnamu sa 60.000 denara. Šerefedin Ejubija u Egiptu davao je po 100 denara svakome koji bi naučio Mufessal od Zimahšerije. Slično su nagrađeni i autori Megazije, Ahbara, Mekamata i Muganije. Džordž Zejdan u svome djelu »Historija islamske civilizacije« iznio je čitavu biografiju arapskih prevoda srednjega vijeka sa raznih jezika, i nabrojao oko 500 raznih grana znanosti sa kojima su se upoznali muslimani. Sam Islam upućuje muslimane da traže nauku svagdje i da je prisvajaju kao svoje vlastito dobro, te da je unapređuju i usavršuju. U Kuranu se ističe da se samo umnim i naučnim radom može shvatiti jedinstvo Boga i razumiti Njegova veličina. Blagotvorne posljedice rada u duhu islamske vjere brzo su se pojavile i urodile obilnim plodovima.

Iza prijevoda slijedili su originalni znanstveni radovi i nova naučna otkrića muslimana.

Još za Memnunovog vremena muslimanski astronomi utvrdili su da je putanja nebeskih tjelesa u obliku elipse, upoznali promjene u apogeumu, ispravili Ptolomejeve tablice i primjetili sunčane pjege. Matematičari braća Mehmed, Ahmed i Hasan bin Musati, porijeklom Turci, osnovali su algebru i trigonometriju, otkrili oblik zemlje i tačno promjerili širinu jednog stupnja meridijana. Turčin Harizmija prvi je počeo upotrebljavati indijske šifre, zvane »arapske«, i napisao prvo djelo o algebri. Ebuvefa Buzdžani usavršio je trigonometriju novim formulama, zamjenivši sinuse i kosinuse sa tangentama i sekantama. Tako su muslimani pojednostavnili mnoge matematičke operacije. Elbagdatija bio je jedan od najznamenitijih topografa svoga vremena. Astronomi Ibni Junus i Elbetanija pronašli su zvijezde koje se i danas nazivaju imenima koja su im oni dali. Ovi i fizičar Elhazen riješili su mnoge optičke zakone i usta-

novili su da svjetlosne zrake idu u formi krivulje. Tusija je usavršio astrolabium a Hajjam je izračunao dužinu sunčane godine tačnije od Gregorijanskog kalendara. Kozmološki i astronomski muslimanski stručnjaci, u koliko su griješili, to treba pripisati geocentričkoj teoriji, koju su uzeli za ishodište svoga proučavanja i koja je važila sve do Kopernika.

Muslimani su utemeljitelji i eksperimentalne kemije. Kemičari kao Ebu Bekir bin Zekirija, Bešir i Džabir pronašli su razliku između baza i kiselina, alkohol i fosfor, te izumjeli pravljenje baruta i umjetnog leda, kao i alenbik za destilaciju. Ebu Rejhan je sastavio tabelu specifičnih težina svih tada poznatih elemenata. Prirodoslovne nauke razvrstali su muslimani na zoologiju, botaniku i mineralogiju.

Za Memunovog i Mutesamovog vremena živio je najveći arapski filozof i učenjak Al Kindija, koji je umro 250 godina po hidžri. Iza ovog pojavio se je enciklopedista i politički ekonomista, Turčin iz Perzije, Farabija, koji je živio do 339 po hidžri. Ebu Bekir El Razija (Rhazes) važi kao Galenus islamskog svijeta. Proslavio se je svojim velikim medicinskim djelom Elhavi.

Početakom XI stoljeća pojavio se je Aristotel turske narodnosti Ibni Sina (Avicenna) i zasjao neviđenim sjajem na muslimanskom nebu toga vremena. Živio je od 980 do 1037. Njegovo epohalno djelo Kanun, u 30 svezaka, važi kao enciklopedija medicine, koje je još u XV stoljeću doživilo oko 50 izdanja na latinskom prijevodu.

Filozof Ibni Rušd (Averroes) je jedan od najslobodoumnijih učenjaka, kojim se mogu ponositi muslimani. Rodio se je i djelovao u Kordovi (1126—1198).

Operator Ebul Kasim, Ibni Zuhri i Ibni Junus bili su također znameniti naučni kapaciteti islamske kulture i prosvjećenosti. Filozof mističar Imami Gazalija proslavio se je u svojoj polemici sa sholastičarima i dobio nadimak Hudžetul-Islam, t. j. dokaz Islama.

Od islamskih historiografa najznameniti su: Taberija, Birrumija, Mesudija, Ibni Esir i Ini Haldun. Abdurahman Ibni Haldun (Chaldun) rođen je u Tunisu 1332, (Sl. 11) a umro je u Kairu 1405 godine i natkrilio je sve ostale. On je osnivač povjesti kulturnog i ekonomskog razvoja naroda i preteča dijalektičkog materijalizma. El Mukaddime njegovo je najznamenitije djelo.

Nekoje muslimanski autori srednjega vijeka toliko su djela napisali, da se čovjek prosto čudi kako su to dospjeli. Sam Alkindija napisao je 231 djelo, a po nekojima verzijama i još više, iz 16 raznih grana znanosti. Kadi Fadil napisao je 100, Ebu Ubejde 200, Seridž i Ibni Hazem po 400, a Melek Ibni Ha-

lid 1.000 raznih djela. Među raznim djelima islamskih pisaca ima i takvih koja broje po 20, 40, pa čak i 80 svezaka.

U islamskoj filozofiji i teologiji zastupani su u glavnom ovi pravci:

Madijjun — materijalisti; Tabijjun — naturalisti; akljijun — racionalisti; dehrjijun — ateisti; ruhanijjun — spiritualisti; sofijijun — mistici; Mutezile — dialektičari; batinije — metafizičari; ehli kelam — skolastičari; ahlakijjun — etičari; bedijijun — estetičari i katerije — indeterministi.

Pored ovakvih i sličnih pravaca u filozofiji i teologiji pojavili su se i heretici u dogmatici te razne škole, redovi i ritusi u liturgici, Hanefije, Malikije, Safiije i Hanbelije.

Kako u nauci tako su i u umjetnosti muslimani bili prvaci u srednjem vijeku. U poeziji, arhitekturi, ornamentici, kaligrafiji i sličnim vrstama dekorativne umjetnosti bili su nenatkriljivi.

Prvi oblici islamske nauke i umjetnosti bili su gruba imitacija antičnih naroda, Perzijanaca, Helena, Rimljana i vizantijskih Grka. Tek kasnije, muslimani su počeli da stvaraju i originalna djela. Amrova i Kajt Bajeva džamija u Kairu živi su svjedoci toga. (Sl. 12, 13 i 14).

U pozitivnim i prirodoslovnim praktičnim naukama, matematičari, tehničari, fizičari, kemijari i medicinari — Turci; u kozmologiji i metafizici — Perzijanci; a u apstraktnim naukama, filozofiji i umjetnosti — Arapi, bili su najproduktivniji među muslimanskim narodima.

U X, XI i XII stoljeću islamska civilizacija bila je na zenitu svoje visine. Glavni gradovi Arapa, Bagdat i Kairo, Maura u Španiji Kordova i Granada, Turaka Buhara, Semerkand i Taškend, bili su žarišta muslimanske civilizacije i prosvjećenosti. Hakemova biblioteka u Kordovi brojila je 600.000, Memunova u Bagdatu 400.000, Hakimova u Kairu (Sl. 15) i Hulaguova u Maragi po 300.000 primjeraka raznih knjiga. Pored ovih u samoj Andaluziji bilo je još 70 javnih knjižnica. (Sl. 16 i 17).

Kordova je imala preko milion stanovnika. Sa svojim širokim, parketiranim i osvjetljenim ulicama, sa svojih 80 velebnih škola i 600 džamija, sa 900 banja i 50 bolnica, sa svojim raskošnim dvorcima od mramora, dekorisanim i zagrijanim parfimiranom parom dovedenom iz centralnih ložiona, i osvjetljenim sa zlatnim lusterima, među kojima su nekoji imali 1.084 svijeća, bila je nadmašila sve prijestolnice svijeta. Andalusijski vladari bili su jako profinjenog duha. U Kordovi je postojala naročita škola za muziku. Abdurahman III osobno je izišao u susret da dočeka slavnog muzičara Zarihala, kojeg je pozvao na gostovanje u svoje dvore. Nečuven luksuz i sjaj ko-

ji se je tada bio zacario na vrhovima muslimanskog društva, imao je fatalnih posljedica po islamski moral. Razorio je čista, naivna srca i poremetio skromne duše muslimanskih naroda.

Sa raspadom carstva Abasida i pravna vlast Islama prešla je u ruke Turaka. Od tada pa sve do sada moralno i kulturno vodstvo islamskog svijeta pripadalo je Turcima.

Trinaesto poglavlje

Tragika Islama

Sa pojavom Islama, naglo je zablistala i zvijezda kulture na arapskom nebu i zabliještila oči Arabljana. Ali tek što je ta zvijezda zablistala, počeli su da se navlače crni oblaci i da zasjenjuju njeno svjetlo.

Halif Omer osvojio je zemlju drevne kulture, Siriju, Mesopotamiju, Perziju i Egipat, ali i civilizacija ovih zemalja osvojila je srca primitivnih arapskih beduina i pomutila njihovu čistu dušu.

Pošto je Aleksandar Veliki osvojio Egipat, za vremena dinastije njegovog generala Ptolomeja, Aleksandrija je postala središtem helenske kulture. Prvi univerzitet svijeta i prve javne velike biblioteke podignuti su u Aleksandriji. Dok je halifa Omer osvajao Aleksandriju, nastradao je u požaru veći dio njenog kulturnog blaga, pohranjenog u bibliotekama, ali je ipak ostalo još mnogo toga, te su se Arapi mogli upoznati sa helenskom filozofijom i naukom. Tu baštinu Arapi su kasnije obogatili svojim vlastitim iskustvima i opažanjima i tako obogaćenu predali je na amanet drugima. Susret Arapa sa drevnom civilizacijom bliskog istoka i sa helenskom kulturom nije ostao bez tra-gičnih posljedica za prostodušne beduine i jednostavni Islam. Primjese unešene sa raznih strana i oprečne struje helenske filozofije Stojika, Epikura, a nadasve zamašna naučna i mudra rezonovanja Aristotela, pomutile su Islam i unijele zabunu među muslimane. Sa svima tim pritocima nabujala je rijeka Islama i prešla svoju pravu granicu i normalnu mjeru vjere. Pojavila su se razna sektaška gledišta i separatističke klike. Po uzoru na hrišćane osnovane su hierarhije klera i derviški redovi. usprkos jasnim stavovima Kurana da Islam ne priznaje klera i ne trpi razdora. Rabulistika je uzela maha, pa je počelo natezanje Kurana i izmišljanje patvorenih Hadisa, podesnih za sva moguća gledišta i nagađanja. Kelamijjuni nastojahu da islamsku dogmatiku dovedu u sklad sa grčkom filozofijom.

Da bi se učinio kraj sektaštvu i razilaženju koje je išlo u beskonačnost, najzad ulema bi prinuđena da ograniči slobodu

mišljenja i da objavi da je tumačenje Kurana iscrpljeno i kraju privedeno. Za ulemu kasnijeg vremena ne preostade ništa drugo nego da slijepo oponaša ranije prethodnike i da se drži tradicija (Ehlisuneta). Posljedice tih mjera bile su gore nego one ranije nastale iz slobodnog mišljenja i proizvoljnog tumačenja. Liturgika postade osnovno i glavno, a ono što je bitno, moral-ka i dogmatika, sporedna strana Islama. Nastade vrijeme bigota i danguba. Svaka podlost i nepodopština mogla je da se maskira sa bigotizmom.

Pljačkati, lagati i klevetati postade dopušteno, a slobodno misliti i istinu govoriti sablažnjivo djelo. Pazilo se samo na oblik i vanjštinu a ne na smisao i suštinu Islama. I samo obredoslovlje pretvoreno je u besmisleno mehaničko i automatsko kretanje. O sitnim i beznačajnim stvarima obredoslovlja, vođene su dugačke rasprave i pisane ogromne knjižurine. Sve biblioteke islamskog svijeta zapremaju ovakve knjige i zatrpavaju pravu nauku Islama i korisnu literaturu muslimana.

Savremeni književnik Tatara Ajaz Ishakija napisao je jednu tragikomediiju odnosno jednu satiru pod naslovom »Juz jil sonra« t. j. »Nakon sto godina«, u kojoj tretira perspektive tatarske budućnosti.

Pošto su Tatari još ranije iz političke i kulturne historije svijeta iščeznuli, on predviđa da će ih već u slijedećem stoljeću potpuno nestati. A kako iza sebe nisu ostavili nikakvoga kulturnog spomenika, to ni na njihovu historijsku egzistenciju neće ništa potsjećati. Njihov duh tada će živjeti možda jedino u nekim ranije komponovanim tužaljka-muzike, a njihova imena spavaće na ogromnim knjižurinama koje su pisali o dubokim studijama Babul istibrata i istingjata, koje će tada ležati u arhivima muzeja pokrivenne debelim slojem prašine.

Četrnaesto poglavlje

Tursko Seldžučko carstvo i borba između Istoka i Zapada

Veliko Seldžučko carstvo Turaka osnovano je godine 1040 a trajalo je do 1157. Vrhunac svoje slave doživilo je u doba svojih vladara Alp Arslana i Melikšaha te njihovog zaslužnog vezira Nizamulmulka. U to doba ono je obuhvatalo skoro cijeli muslimanski svijet u Aziji, izuzev Afriku i Španiju. Sa osnutkom ovoga carstva, koje su stvorili Turci Oguzi a koje se je prozvalo Seldžučkim po njegovoj vladalačkoj porodici, vlast u islamskom svijetu i de jure prešla je na Turke. U doba Sel-

džučkog carstva počela je borba između krsta i polumjeseca, hrišćanskog zapada i islamskog istoka, koja je poznata u historiji pod imenom križarskih ratova, koji su bjesnili sve do 1270 godine.¹⁾

Iza godine 1157 Seldžučko carstvo bilo je raskomadano i podijeljeno na više kneževina. Najtrajnije među ovima bile su loze Harzamšaha u Horosanu, Ejjubija u Siriji i njihovih nasljednika Mameluka iz Egipta, Seldžuka, Saltuka, Menguča i Danišmenda u Anatoliji. Najmarkantnija ličnost toga vremena bio je tako zvani pravedni vladar (Elmelikuladil), atajbej Halepa i Damaska, Nurudin. Čitav svoj život on je posvetio oslobođenju Jerusalima, koji su zauzeli križari koristeći se bratoubilačkim ratovima među muslimanima. Sa raznim propagandističkim sredstvima Nurudinu je najzad pošlo za rukom da uspostavi jedinstven front muslimana prema križarima. Ovu zavjetnu misao Turčina Nurudina ostvario je Salahudin Ejjubija (Sl. 18) koji ga je zamijenio godine 1177 i oslobodio Jerusalim (1187). Salahudin bio je Turčin kurdskog plemena. Sa svojom vojskom sastavljenom od Turaka, učinio je kraj vladavini Fatimija šiitske sekte u Egiptu, koja je osnovala El-Kahiru uz saradnju Turaka i Berberija. Kao sunija Salahudin je iskorijenio šiije iz Egipta i osnovao svoju dinastiju Ejjubija, koja je vladala ovom pokrajinom do Mameluka (1250—1517).

¹⁾ Križarskih pohoda bilo je osam. U prvom pohodu učestvovalo je oko 600.000 križara. Na putu do Jerusalima ova je snaga bila decimirana u okršajima sa Turcima, ali ipak dovoljna da otme Jerusalim od Fatimija šiitske dinastije iz Egipta i da osnuje jednu hrišćansku kraljevinu. Na čelu drugog križarskog pohoda 1114 g. bili su germanski imperator Konrad III i francuski kralj Luj VII, ali u prvom susretu sa anadolskim Turcima oni su bili razbijeni. Treći je križarski pohod obrazovan, nakon povraćanja Jerusalima po Selahudin Ejjubiji, pod vodstvom evropskih vladara Fridriha Barbarose, Filipa Augusta i Rikarda Lavljeg srca, ali je i on propao. Četvrti križarski pohod organizovao je papa Inocentije 1204, ali je on promijenio pravac i mjesto na Jerusalim pošao na Carigrad, zauzeo ga i obrazovao latinsko carstvo u njemu (1207—1261). Tim pohodom najviše se je koristila Venecija, koja je prevozila križare na svojim lađama. Peti i šesti križarski pohodi završili su potpunim fijaskom po Evropu. Sedmi i osmi pohod predvodio je francuski kralj Sen Luj, ali ne više preko Anatolije koja je bila grobnica križara, nego preko Sredozemnog mora. Ni ovi pohodi nisu imali nikakvog uspjeha. No ipak oni su bili od ogromne koristi po Evropu. Popustila je vjera u neviđeno, oslabila duhovna moć crkve a ojačana svjetovna snaga kraljeva na štetu vlastele. Za neko vrijeme odgođeno je i prodiranje Turaka u Evropu. Mnogim vještina naučili su se križari na istoku. Mnoge industrijske biljke i voćke prenešene su u evropsku poljoprivredu. Preko muslimana u Anatoliji Evropa se je upoznala sa kompasom, papirom, barutom, puškarstvom, mnogim glazbenim instrumentima, vjetrenjačama, salonskim konforom, parfimerijom i kozmetikom.

Kako je poznato, skupa sa civilizacijom antičkih naroda i vlast je prešla sa istoka na zapad. Aleksandar Veliki osvojio je cijelu prednju Aziju i proširio gospodstvo Helena sve do Indije i Turana. Iza Helena ovim zemljama zagospodarili su Rimljani. Nakon diobe rimskoga carstva na zapadni i istočni dio, a naročito nakon diobe hrišćanske crkve na katoličku i ortodoksnu godine 869, Evropa je pala pod uticajnu sferu Rima a Azija i Egipat pod sferu Bizantije. U bizantijskoj civilizaciji prevladali su Grci, pa su helenizirali Anatoliju i njeno stanovništvo, Turance. Naseljavanje Turanaca u Anatoliju nastavljeno je i za vremena Bizantije. Sama Bizantija naselila je u Anatoliju neke turske latalice, kao Oguze, Pečenjege i Kipčake, koji su prije toga turalali po Makedoniji, i privelo ih u krilo svoje crkve. U X stoljeću Anatolija je bila opet izložena invaziji nomadskih turskih plemena sa istoka. Glavnu vojnu snagu Abasida tvorili su dobrovoljci Turci kao rođeni i profesionalni ratnici. Još u službi Abasida oni su pravili provale u Anatoliju i dolazili čak do Ankare. Na 26 augusta 1071 u velikoj bitci na Malazgirtu turski seldžučki vladar Alp Arslan razbio je vojsku Bizantije i zarobio cara Diogenisa, pa je zaposjeo cijelu Anatoliju do Kizilirmaka.

Sa zauzećem Anatolije islamizirani su i njeni starosjedioci Turci.

Anatolska država Seldžuka sa sjedištem u Konji trajala je sve do godine 1308 pa je u neposrednoj vezi sa Osmanlijskim carstvom. U to doba Bizantija je preživljavala velike trzavice. Seljaci su stenjali pod jarmom vlastele, crkva je progonila svoje heretike, a križari na putevima za Jerusalim pustošili su sve krajeve kuda su prolazili, ne štedeći ni samu Bizantiju, koju su tobože branili. Sve je to bilo dozlogrdilo narodu, pa je jedva čekao dolazak Turaka muslimanske vjere, koji su im donosili i slobodu od feudalnog ropstva i od crkvenog tutorstva. Kejhusev, Kejkus a naročito Alaedin Kejkubat najslavniji su vladari anatolskih Seldžuka. Oni su suzbili križare i primorali Bizantiju i Jermeniju da im plaća danak. (Sl. 19.)

U doba kada su se pojavili Osmanlije na političkoj pozornici svijeta, Anatolija je bila podijeljena na više sitnih turskih kneževina kao što su Karamani, Germijani, Ešrefovci, Hamitovci, Menteše, Džandari, Ajdinovci, Saruhani i t. d. Tokom XIV i XV stoljeća Osmanlije su sve ove države milom ili silom prisajedinili i anektirali.

Počam od velikog seldžučkog carstva sve turske države koje su osnivane u Anatoliji prije osmanlijske imperije bile su feudalnog oblika i imale su slične organizacije. Vladar je

bio apsolutni gospodar države. Uprava je bila unitaristička, ali decentralistička. Na čelu pokrajina stajali su vladarevi najbliži rođaci, koji su upravljali u svojim područjima autonomno, ali na isti način kao i središnja vlada. Sudsku vlast vršili su kadije po šerijatskim propisima, koji su primjenjivani jednako u svim islamskim državama. Nasljedno pravo na prijestolje nije bilo strogo utvrđeno. Vladar je upravljao državom preko svoga državnog savjeta (divana). Divanu je pretsjedavao prvi doglavljanik vladarev, vezir. Divan se sastojao iz više državnih dostojanstvenika, kao što su Naib, Cašnegir, Bejlerbej i Emiriariz za vojne poslove, Mustevti sa finansije, Munšihas za državnu korespondenciju, Tugrađija koji je sastavljao i obrađivao vladareve naredbe. Pored ovih u divan su ulazili Emiri medžlis, Emiri ahor, Emiri šikar, Emiri dat kao funkcioneri dvora. Ova zvanja dijelila su se i kao nagrade zaslužnim ljudima. Subaše su upravljali provincijama i imali su vojna i civilna ovlaštenja. Dizdari su bili kao načelnici i komandanti mjesta. Pomorskim snagama upravljali su Emirusevahidi. Redovne poštanske službe za privatnike nije bilo. Zvanična korespondencija obavljana je preko naročitih kurira. Mameluci u Egiptu i Siriji služili su se i golubovima kao listonošama. Vojska se je sastojala iz kraljeve garde, stalnih posada u mjestima i pograničnih garnizona te određenih kontigenata koje su davali vazali. Posjednici velikih timara imali su i svoje vlastite garde, kojima su komandovali i koje su izdržavali o vlastitom trošku. Opće vojne obaveze nije bilo. Za vrijeme rata vladari su uzimali i pod najam ratnike. Veći dio vojske tvorila je konjica. Bilo je i tehničkih jedinica za opsjeđanje tvrđava. Turska vojska bila je oboružana najnovijim tehničkim tekovinama svoga vremena. U tom pogledu Turci nikad nisu bili konzervativni.

Izvori državnih finansija bili su zemljarina, ušuš, (jedna desetina žetve), stočarina, tečevine, carine, prihodi od eksploatacije rudnika, globe, zapljene, vladarevi darovi, ratni plijen (ganimet), džizije itd. U to doba u Anatoliji je bila dosta živa i građanska privreda. U gradovima opasanim tvrđavama razvijalo se zanatstvo i trgovina. Pored sveštenika, đaka, vojnika i činovnika pojavile su se i druge građanske profesije. Bilo je krupnih trgovaca, koji su držali karavane i bavili se uvozom i izvozom. Zanatlije su bili organizovani u svojim esnafskim komorama (londžama), te su se ispomagali međusobno i suzbijali nelojalnu konkurenciju, tako da su vremenom postali nezavisan privilegovan stalež. Svaka struka zanatlija imala je svoje određeno mjesto u čaršiji, u kojoj je vladao uzoran red i suzbijao se grabež i pljačka u metežima, koji bi se pojavili u ratno doba. Seljaci su podmirivali sami svoje potrebe i snabdijevali gradove hranom, a nomadi su gojili stoku, tkali vunene tkanine

i ćilime te svoje proizvode prodavali u gradovima. Osim ušurum (desetinom) seljaci nisu bili opterećeni drugim redovnim porezima.

Vjerska tolerancija kod Turaka bila je tradicionalna, pa su i sve turske države Anatolije dopuštale slobodu vjeroispovijedanja svima. Seldžuci i sva turska plemena koja su se naselila u Anatoliji, pripadali su pravcu Sunita u Islamu, pa su i njihovi saplemenici starosjedoci pošli za njima. Varoški vjerski život nešto se je razlikovao od seoskog. Seljaci su bili konzervativniji od građana, pa su i u Islam unijeli mnoge paganske tradicije Šamanija, čiju su vjeru ispovijedali ranije. Strogi i teški vjerski obredi kao što su namaz i post, a i običaj da se žene izoluju od društva, nisu odgovarali mentalitetu turskih seljaka, pa su se u XIII stoljeću pojavila jednostavnija sektaška shvatanja među njima. Babaije, Bektašije, Kizilbaši, Tahtadžije i Džepnije plod su ovog shvatanja. U gradovima među dangubama, besposlenjacima i gotovanima pojavili su se derviški redovi Kadirija, Ishakija, Kalendevija, Hajderija, Rufajija i Mevlevija. Zbog ovog sektaštva u vjeri, kojem je učinio kraj Kemal Atatürk, mnogo je trpila i osmanlijska carevina.

Za vremena seldžučkog vladara Alaedin Gejkubata trgovina i zanatstvo Anatolije bili su na zavidnoj visini. Za promicanje trgovine podignuti su kao tvrđave solidni kervansaraji, a država je jamčila za siguran promet robe. Mornarica Turaka Ajdinaca bila je zagospodarila na Egejskom moru. Mjesta i gradovi koji su stajali na putu tranzitne trgovine između istoka i zapada bili su jako procvatili.

Počam od druge polovice XII stoljeća razvija se i intelektualni život u Anatoliji pod pokroviteljstvom seldžučkih vladara. Mnogi učenjaci koji su bježali ispred Džengizove vojske, sklonili su se i nastanili u Anatoliji i tamo razvijali svoju duhovnu aktivnost. Slobodoumni Muhidin Arebija, Sadredin Konjalija, Evhadi Kermanlija, Sadedin Ferganalija i autor Mesneviye, turski genij Mevlana Dželaledin Rumija spadaju među ove. Učenjaci srednjeg vijeka, pošto su mahom bili sveštenici, pisali su svoja djela na vjerskom arapskom i na aristoteljskom perzijskom jeziku, kojima se služio i dvor u zvaničnom poslu, isto kao što su i evropski učenjaci toga vremena pisali svoja djela na crkvenom latinskom jeziku. Narodna, epska i nabožna poezija, bila je dosta razvijena. Pjesme o junačkim podvizima Sejid Batala i Danišment Gazije plod su ovih vremena. Tek koncem XIV stoljeća pod uticajem narodnih pjesnika Dehtahije, Gulšehrije, Ašik paše, Mesuda, Nesima i Junus Emre, turski jezik u Anatoliji potisnuo je strani.

I turska umjetnost toga vremena bila je dosta razvijena. Divnim arhitektonskim spomenicima ukrašenim sa finim rezba-

rijama, geometrijskim crtama, kiparskim, gravirnim i kaligrafskim radovima ne samo u ornametici nego čak i sa oblicima živih bića, što strogo zabranjuje Islam, načičkana je sva Anatolija. U takvoj kulturnoj sredini rodili su se i pojavili osmanlijski Turci koje evropski fanatici nazivaju varvarima.

Petnaesto poglavlje

Stanje Turaka krajem srednjeg vijeka

Prije nego pređemo na osmanlijsko carstvo, potrebno je da se povratimo nazad na još neka ranija vremena, da bi se bolje mogli upoznati sa Turcima. U doba kada su Arapi pre-gazili Perziju, Turci su u centralnoj Aziji imali bogatih naselja koja su privukla pozornost Arapa i izazvala njihovu pohlepu da ih opljačkaju. Turski gradovi Buhara, Taškend, Bajkend, Herat i Belh isticali su se svojim bogatstvom i kulturnim teko-vinama. U Buhari bilo je mnogo zlatara, draguljara, radionica papira i raznih tkanina, čijoj su se umjetnosti čudili i Kinezi. Sugdaci koji su obitavali Buharu bili su dosta pismeni i pro-svjeceni, a njihovi učenjaci bili su poznati i u Kini. Turci tih krajeva kao proizvađači najbolje vrste pamuka prvi su počeli da prave papir u Semerkandu, čemu su se i Arapi naučili od njih.

Omajidi su bili šoveni koji su silom zavodili hegemoniju Arapa u svima područjima života i koji su arapski jezik učinili službenim i vjerskim jezikom cijelog muslimanskog svijeta. Zbog takvog postupka oni su brzo izazvali veliko nezadovoljstvo protiv sebe, naročito kod Turaka i Perzijanaca, koji su se smatrali a i faktički bili kulturniji od Arapa pa nisu trpili njihove hegemonije. Radi toga, kako smo već spomenuli, Turci su se prvi pobunili protiv Arapa i skupa sa Perzijancima svrgnuli dinastiju Omajida i doveli Abaside. Sa dolaskom Abasida i Turci su postali suvlasnici u velikom islamskom carstvu, pa su brzo i sami zagospodarili nad njim. Čim su Arapi došli u do-dir sa Turcima, brzo su se upoznali sa njihovim vrlinama, pa su ih preko svojih pjesnika opisali kao narod bistar, uviđavan, ponosit, pouzdan, srčan, strpljiv, iskren i odlučan. Turske rat-nike opisali su kao tigrove i njihove konje kao sokolove. Turci uživaju u ratu kao lovci u lovu. Ne napadaju bez nevolje, ali ne nalaze ni mira dok ne postignu ono što su naumili. Svaki Turčin je vješt i zna napraviti sve ono što mu treba za sebe i svo-ga konja. Pjesnik Ebu Ishak kaže za Turke da su u miru i op-

hođenju kao anđeli a u borbi i u ratu kao zmajevi. Tek pošto su Turci u abasijskom carstvu zavladaali, islamiziran je cijeli Turan i Indija. Preko hazarskih Turaka sa Kavkaza i Bugara sa Urala, s kojima su Abasidi bili u prepisci, proširen je Islam i u istočnoj Evropi oko Volge i Crnog mora. Kada su Seldžuci slijedili Abaside, skoro svi Turci iz Azije i istočne Evrope bili su muslimani i postali su predvodnici cijelog islamskog svijeta. Krajem abasidskog carstva pojavilo se je više samostalnih turskih država islamske vjere kao što su: Tolunogular i Akšitogular u Egiptu, Samanogular u srednjoj Aziji, Karahanlije (932—1212) u Turkestanu, Gaznevijske (962—1183) u Afganistanu i sjevernoj Indiji.

Osim na vojničkom Turci su i na kulturno-prosvjetnom polju bili zaslužniji od Arapa Beduina, koji prije Islama nisu poznavali nikakve državne organizacije i koji su bili ograničeni na svoje pasivne krajeve i sterilne zemlje. Takozvana arapska kultura nije nacionalno arapska nego islamska, u kojoj je prevladala turska i perzijska arijska rasa nad arapskom semitskom. U svima granama islamske kulture isticali su se Turci. Nakon Kurana najmjerodavniji izvor Islama tvore Sunneti, t. j. riječi i djela Muhamedova iz njegovog službenog i, na žalost, privatnog života. Najpouzdaniju zbirku Muhamedovih riječi i djela, Sahihi Buhariju, sastavio je Turčin iz Buhare Mehmed Ismail.

Mnoga znamenita djela iz islamske jurisprudencije, Fikha, napisali su učenjaci turskog porijekla. Hidaju, koja se i sada upotrebljava, napisao je Turčin iz Merginama. Najslavnija djela iz Usula napisali su također Turci. Osobito u oblastima filozofije, pozitivnih i prirodoslovnih nauka, Turci su bili jako produktivni. Najviši filozofi Islama, Ibni Sina i Farabija, pripadaju Turcima iz Turhetlije i Perzije. Poznati pisac geografije, Ebu Zejit, Turčin je iz Behra. Čovjek koji je upoznao svijet sa Indijom i njenom naukom, Ebburrejhanibirumi, harzemski je Turčin. Poznati kapacitet u fizici, Halid ibni Abdulmelik, a u matematici Musanin oglu Mehmed, također su Turci. Najbolji riječnik arapskog jezika napisao je Turčin Dževherija. Turske države osnovane za vremena Abasida, bile su riznice kulture i prosvječenosti. Buhara za vremena Samanogula bila je najznamenitiji centar prosvjete, koji je zasjenio i Bagdat. Filozof svjetskog glasa Ibni Sida studirao je u Buhari. Javna biblioteka u Buhari bila je jedna od najbogatijih na cijelom svijetu. Kada su Gaznevijske preuzeli vlast, njihova prijestolnica Gazna postade središtem islamske prosvječenosti. Ebburejhanibirumi svoja djela, a Firdevsija svoj znameniti spijev Šehnamu, pisali su na dvoru Gaznevijske. Za vremena gurskog vladara Gijasudina centar kulture i obrazovanosti prenešen je

u Herat. Priznati učenjak Fahrudin Razija bio je profesor u Heratu. Najveće javne građevine i zadužbine u islamskom svijetu podignute su u ovo doba. Seldžučki Turci učinile su velike usluge islamskoj kulturi i civilizaciji. Univerzitet srednjeg vijeka, medrese zvane Nizamije, podigli su Seldžuci odnosno njihov vezir Nizamalmulk. Seldžuci su obogatili Anatoliju džamijama, dvorcima, školama, knjižnicama, bolnicama, česnama, hanovima, mostovima i tržnicama. Visoka civilizacija i kultura andaluskog carstva u Španiji, skupa sa divnim palačama, u glavnom je djelo Berberija, koji su porijeklom iz Kavkaza i u srodstvu sa Turcima.

Prije Islama Arapi nisu imali onakve kulturne prošlosti kakvu su imali Perzijanci i Turci. Blagodareći svome južnjačkom temperamentu i bogatoj mašti, Arapi su bili nenatkriljivi jedino u pjesmi i poeziji. U drugim umnim tvorevinama pak oni su zaostajali iza Perzijanaca i Turaka. Pošto su se Turci i Perzijanci služili arapskim jezikom u književnim djelima i pošto su se nazivali arapskim imenima, to je i njihov kulturni rad pripisivan Arapima, zbog čega je islamska kultura i prozvana arapskom .

Džengiz

Na istočnoj strani Turana nalazi se Mongolija, domovina najvećeg osvajača svijeta Džengiza. Mongolija je naseljena plemenima turske loze Tatarima, odnosno Mongolima, Kerastima i Nemanima. U toj zemlji rodio se Turčin po imenu Timučin koji je krunisan i proglašen Džengizom godine 1206. Džengiz je sastavio iz raznih turanskih plemena i vjera vojsku, koju su izvježbali kineski i kirgizski instruktori. Sa tako izvježbanom, dobro opremljenom i disciplinovanom vojskom, bacio se na osvajanja, pa za ciglih 20 godina osvojio je Kinu, cijeli Turan, Perziju, Mezopotamiju, Kavkaz i Rusiju sve do Ukrajine. Iza Džengizove smrti (1227) njegov sin Oktaj nastavio je sa osvajanjima, pa je pregazio cijelu Rusiju, Poljsku i Mađarsku, zahvativši i Austriju skoro do Beča. Iza ovoga Džengizovo carstvo podijeljeno je na 4 velike države: Kinu, Turkestan, Kipčak i Perziju, kojima su upravljali Džengizovi unuci. Vojskovođa Džengizov, Kubilaj, zavladao je Kinom i osnovao jednu od najslavnijih dinastija ove države. Ostale tri države Džengizovog carstva stopile su se sa islamskim svijetom XIV stoljeća. Turkestan je bio zatvoren bez izlaza na more, pa nije imao uslova da se razvije kao druge države koje su nastale na Džen-

gizovom teritoriju. Džengizov unuk Batu Han naslijedio je Kipčak i osnovao državu Altinordu (Zlatna horda) sa sjedištem u gradu Saraj. Vladar ove države Berke Han (1257) prešao je na Islam. Za vremena Toktamiša (1367—1391) opet je ojačala država Altinorda pa je osvojila i Moskvu od Rusa (1382).

Džengizov unuk u Perziji, Hulagu, likvidirao je i duhovnu vlast Abasida u Bagdatu, zauzevši Mezopotamiju, Siriju, Kavkaz i Anatoliju. Godine 1295 vladar i ove države Gazan prešao je na Islam.

Tursko-mongolsko carstvo koje je osnovao Džengiz, bilo je od velikog historijskog značaja za sudbinu svijeta. Ponovno je uspostavljen saobraćaj između Evrope i Azije i pojačan promet trgovine. Tibris koji je stajao na putu ovog saobraćaja, sam za se imao je više prihoda nego francuski vladar toga vremena. Skupa sa trgovinom i kulturni odnosi između Azije i Evrope prostrujali su jače nego prije.

Iza Aleksandra Velikog, Atila i Džengiza pa sve do Napoleona najveći vojskovođa Srednjeg vijeka bio je Timur. (Sl. 20.) Timur se je rodio 11 marta 1336 kao dijete jedne ugledne turske porodice u Turanu nedaleko Semerkanda. Pošto je odrastao kod roditelja koji su bili pobožni muslimani, namjesnik mongolskog Hana u Semerkandu Kazgan, primio ga je za svoga ađutanta. Han ga je postavio na čelo njegovog plemena kao komandanta. Kasnije se Timur pridruži buntovnicima protiv Hana. Najzad, nakon dugog tumananja kao odmetnik, skupa sa svojim šogorom Husejnom, pobijedio je Mongole i zavladao nad Turkestanom. Godine 1369 narod proglasi Timura emirom i hanom. Iza toga on protjera Mongole iz Buhare i Herata pa zavlada i nad Afganistanom. Kasnije zavojeva protiv Altinorde i savlada ovo carstvo. Potom osvoji Kavkaz i Perziju, Bagdat i Mezopotamiju. Nakon uspješnog pohoda u sjevernu Indiju, opet se povraća u prednju Aziju te osvoji Đurđiju i Siriju, razbivši egipatsku vojsku. Pošto savlada sve protivnike obori se i na Osmanlije. Kraj Ankare razbi njihovu vojsku i zarobi Jildirim Bajezida. Ostatak razbijene turske vojske skloni se na Balkan, prepustivši Anatoliju milosti Timura, koji je razdjeli ranijim bezima. Pri kraju života Timur poduze pohod u Kinu, ali ga na putu zadesi smrt 1405. Sa njegovom smrću razasu se i turska vojska sa kojom je osvajao tolike zemlje, i raskopa država.

Namjera Timura bila je da ujedini sve turske države koje su bile nastale na ruševinama seldžučkog i Džengizovog carstva. Da je imao dostojnih nasljednika koji bi produžili njegovu vladavinu, sudbina svijeta bila bi drukčija. Prijestolnica Timura Semerkand, po svojoj političkoj i kulturnoj važnosti

bila je postala Rimom Azije. Timur je bio mecena učenjaka i umjetnika. U njegovom vremenu proza je pisana na arapskom a poezija na perzijskom jeziku. Nestor islamske poezije Hafiz, pjesnik je Timurovog vremena. Sam Timur bio je dosta nabražen čovjek i napisao jednu značajnu knjigu savjeta. Njegovi unuci Šahrüh, Ulug Bej, Husejn, Bajkara i Babur sami su bili učenjaci. Jedan od najvećih turskih pjesnika Ali Šir Nevai (umro 1350) koji je dokazao prednost turskog jezika nad perzijskim, napisavši djelo Muhakemetullugatejn, štitićenik je Timurovih unuka.

Tursko Babursko carstvo u Indiji

Početkom Srednjeg vijeka (318—535) Indijom su zavladali Gupti. Njihova vladavina bila je najslavnije doba indijske književnosti i umjetnosti. Najznamenitija knjiga Brahmi (Brahmasutra) i besmrtna djela drame i komedije napisana su tada. Arapske šifre izum su Indije iz vremena Gupta. Na zapad su prenesene preko Turaka sa prijevodom djela Harzemli Muse na latinski jezik. Iza Gupta pa sve do Islama Indijom su upravljali turski bezi Redžputi i pocijepali se na više država. Godine 712 Arapi su prodrli u sjevernu Indiju ali na kratko vrijeme. Iza njih, godine 1001, Turčin muslimanske vjere Sevuk Tekin od Gaznelija, prodro je u Indiju i počeo da je islamizira. Turci islamske vjere osvajali su Indiju sve do 1526 godine. Rušilac idola Mahmut od Gazne (998—1034) napravio je 17 pohoda u Indiju i zavladao Pendžapom sa sjedištem u Lahori. Sa ratnim plijenom, dobivenim u Indiji, Gazna je postala središte islamske civilizacije u srednjoj Aziji. Preko prevedenih djela turskog učenjaka, Eburumije, sa dvora Mahmuta od Gazne, Evropa se je upoznala sa Indijom i tako prvi put otkrila njenu filozofiju. Gorlije (1186—1206) naslijediše Gaznelije i osvojiše cijelu sjevernu Indiju. Iza ovih pa sve do 1526 Indijom je vladalo sedam raznih turskih dinastija. Među ovima Karaci su osvojili skoro cijelu Indiju ali na kratko vrijeme. Jezik indijskih muslimana, zvani Ordu, koji je mješavina turskog i arapskog jezika, nastao je tada. Veličanstvena džamija u Dehliju Kutupminar podignuta je u ovo doba. (Sl. 21.)

Godine 1483 od Timurovog unuka Omera Mirze, vladara Fergane, rodio se sin Zahireddin Mehmed Babur, koji je osnovao veliko Tursko-indijsko carstvo. Kada je ostao bez prijestolja, prešao je sa vojskom koja mu je bila vjerna, Pamir pla-

nine, spustio se u Afganistan i smjestio u Kabul. Tu se godine 1507 proglasi Patišahom, kao zadnji potomak Timurov, i zavlada klancem koji vodi u Indiju. Godine 1526, sa vojskom i artilerijom kojom su upravljali osmanlijski Turci, Babur prodrje u Indiju, pobijedi Račpute, zauze Bengal i postade gospodar i odlučujući faktor u Indiji. Babur je bio čovjek rijetke energije. Pored tolikih nevolja koje je prepatio nije nikad očajavao. I pored stalnog ratovanja ipak je nalazio vremena za zabavu i intelektualni rad. Bio je pjesnik koji je pjevao na turskom i perzijskom jeziku. »Mubin« je njegova zbirka pjesama. Umro je u 48 godini života.

Najslavniji vladar i reformator historije iz Baburove dinastije bio je Ekber (1556—1605). Pošto je osvojio još neke krajeve Indije i pripojio ih svome carstvu, proglasio je slobodu savjesti i ravnopravnosti svih vjeroispovijesti.

Proveo je zamašne administrativne pravne reforme i na odgovorna mjesta postavio sposobne i čestite ljude. Da bi i duhovno ujedinio narode Indije, osnovao je novu teističku vjeru. Za njegovog vremena vladalo je najviše narodno blagostanje u Indiji.

Njegovi nasljednici Džihangir (1625—1627) i Šahdžihan (1623—1658) još više proširše granice svoga carstva. Delhiju pretvoriše u najljepšu prijestolnicu svijeta. Ekber je zadužio svijet i mnogim kulturnim tekovinama. Zasluge za prijevod remek-djela indijske književnosti kao Veda, Ramajana i Mahabharata sa dvjestalih stihova sa sanskritskog na perzijski i hindistanski jezik, pripadaju Ekberu. Poreske zakone Ekber je postavio na najsavremenije principe. Nasljednik Šahdžihana sa svojim nepodopštinama izazva na sve strane pobune koje su predvodili Mahrati.

Od godine 1707 nastaje vrijeme opadanja Baburovog carstva. Nijedan od devetorice zadnjih vladara ne bi u stanju da zaustavi ovo propadanje i izmijeni sudbinu Indije. Pored unutarnjih nevolja pojaviše se i spoljne. Afganci s jedne a Perzijanci pod vodstvom Nadirhana porijeklom Turčina, s druge strane, počehše da upadaju i pljačkaju Indiju.

Šah Alem (1759—1806) prodade finansijsku upravu nekih svojih provincija Engleskoj trgovačkoj kompaniji koja je raspolagala sa jakom ratnom mornaricom i plaćenom vojskom. Ova kompanija poče da se širi i da otkupljuje zemlje po cijeloj Indiji. Ona potisnu sva ostala evropska trgovačka društva i preuze monopol trgovine isključivo u svoje ruke. U narodnom ustanku iz 1857 godine Englezi zauzeše Delhiju i protje-

raše njenog zadnjeg vladara Bahadir Šaha. 1858 godine Indijska trgovačka kompanija svoju vlast nad Indijom prenese na englesku krunu, pa tako Indija prestade da živi svojim samostalnim životom i postade dio imperijalnog carstva Britanije.

Baburi su ostavili slavne uspomene za sobom. Arhitektonsku i slikarsku umjetnost podigli su na veliku visinu. Muzolej Tadž-Mehal u Agri, koji je podigao Sahdžihan u čast svoje ljubljene žene Mumtaz Mahal, najljepša je građevina cijelog svijeta. Među arhitektima indijskih vladara Baburove loze bilo je i Turaka Osmanlija, učenika Mimar Sinana, tako poimence Jusuf i Isa, koji su dobavljeni iz Carigrada. (Sl. 21, 22 i 23.)

III DIO: OSMANLIJSKO TURSKO CARSTVO

Šesnaesto poglavlje

Postanak Osmanlijskog carstva

Kada i od kuda je došlo u Anatoliju osmanlijsko tursko pleme, do danas nije tačno utvrđeno. Pretpostavlja se da je ono došlo preko perzijske provincije Horasana izravno od Turana. Pouzdano se zna da je ovo pleme tada brojilo svega oko 400 obiteljskih glavara koje je predvodio jedan mudar i plemenit poglavar, Ertugril baj. Pošto je stiglo u Anatoliju, zaustavilo se u Erzendžanu na teritoriji XII vladara turske Seldžučke loze u Konji, Alaedina I Kejkubata (1219—1236). Prvi nastup osmanlijskih Turaka na pozornicu historije bio je otmjen i viteški. Jednog dana kada je Ertugril obilazio novu postojbinu svoga plemena, naišao je na dvije nepoznate vojske koje su bile zametnule boj. Opazivši da je jedna strana posve smalaksala i skoro savladana, pritekao joj je sa svojom pratnjom u pomoć i pobijedio protivnu stranu. Iza toga se ispostavilo da je vojska kojoj je pomogao Ertugril, pripadala seldžučkom sultanu Alaedinu. Za učinjenu uslugu sultan je poklonio Ertugrilu jednu oblast oko rijeke Sakarije, zvanu Inönü. Ertugrila je naslijedio njegov sin Osman godine 1288. Alaedin Kejkubat III, priznao je Osman Beja kao samostalnog kneza godine 1299, podijelivši mu zastavu sa polumjesecom i sa amblemom konjskog repa i bubanje. Osmanova dinastija vladala je Turskom preko 600 godina, radi čega je i prozvana Osmanlijskim carstvom. Osmana, koji je proširio granice svoje države na štetu susjedne Bizantije, naslijedio je sin Orhan godine 1326. Orhan se posvećuje organizaciji turske vojske, osvaja Brusu (Sl. 24) i proširuje državu do Carigrada, a administrativnu upravu drža-

ve prepusti svome veziru bratu Alaedinu, koji za svog upravnog savjetnika uze filozofa Džandaru Kara Halila. Filozof Kara Halil i diplomata Alaedin donijeli su dobre zakone, uredili režim vladavine i postavili državu na solidnu pravnu osnovu. Da kle filozof je postavio temelj turske države i zaveo trajan poredak u vladavini, prvi put u historiji naroda turskog, radi čega se je ona i razvila do svjetske imperije i dotrajala do današnje Republike koja joj daje perspektive trajne budućnosti i vječnog života. Na taj način anatolski Turci nadmašili su svojim podvizima sve svoje suplemenike Hune, Avare i Mogule, a slava njihovih Sultana će da zasjeni sve ranije turske vitezove Atile, Džengize i Timure. Anatolski Turci postali su čudotvorci koji zaprepašćuju cijeli svijet. Svi kontinenti starog svijeta strahovali su pred anatolskim Turcima. Njihovo junaštvo postalo je poslovično na Zapadu, koji im je zavidio, a njihovim imenom majke su plašile svoju djecu.

Do Orhana glavnu vojnu snagu osmanlijskih Turaka tvorili su bašbozuci, konjanici. Orhan je bio prvi koji je organizovao uniformisanu pješadiju. Naročitu pažnju Kara Halil obratio je zemlji kao glavnom izvoru narodne privrede. Zemlja je podijeljena na dvije glavne kategorije, Has i timar. Pored ovih dviju kategorija zemlje, postojale su još i vakufska zemljišta te mulk za kućišta i dvorišta. Has zemlja pripadala je vladaru, prinčevima i komandantima vojske, a timar je ona zemlja koja je dijeljena zaslužnim ratnicima. Praktično i stvarno zemlja je pripadala onima koji je sami obrađuju. Zemljoradnici koji obrađuju ove zemlje, bili su slobodni seljaci, a ne kmetovi. Has i timar bili su mirijske, t. j. erarne zemlje, a ne privatna svojina i čifluci. Zemljoradnici koji ih obrađuju uživali su $\frac{9}{10}$ plodova, a samo $\frac{1}{10}$ davali su posjednicima hasa i timara te određeni prenos (intikal) kod kupoprodaje prava na obrađivanje ove zemlje. Posjednici hasa i timara morali su od svoje jedne desetine koju dobivaju od zemljoradnika o svom trošku izvježbati, opremiti i izdržavati po jednog ili više vojnika, prema veličini svoga prihoda, i sudjelovati u ratu skupa sa svojim vojnicima. Ovaj rod vojske, koji je bio mahom konjica zvao se spahije, kojima Turska najviše duguje svoju ratnu slavu.

Sva ova vojska bila je sastavljena isključivo od Turaka islamske vjere. Posjednici timara bili su i civilni državni službenici u svojim oblastima, koji su se starali za blagostanje stanovništva. Stvarni vlasnici zemlje, seljaci u svojim selima uživali su svoju seosku samoupravu. U prvo doba osmanlijskog carstva seljaci svih vjera bili su ravnopravni. Osnivač toga carstva Osman Bej, u varošima koje je osvajao, postavljao je po jednog kadiju kao inokosnog sudiju za rješavanje sporova među građanima, i po jednog subašu koji je vršio dužnost sres-

kog poglavara i gradonačelnika u isto doba. Da bi zaštitio promet i trgovinu, nije izdavao u zakup varoške pijace privatnicima, kao što se to praktikovalo tada u susjednim zemljama.

Bizantijski car Kantakuzen, da bi udobrovoljio Orhan Beja koji je ugrožavao njegovu prijestolnicu Carigrad i sklonio ga na mir, oženi ga svojom kćerkom, princezom Teodorom, i nagovori da iskrcu svoju vojsku na Balkan, kako bi ga time zavadio i zabavio sa Srbima i Bugarima. Orhan je poslušao svoga punca pa pod vodstvom svoga sina Sulejman paše pošalje nešto vojske koja se prebacila preko Dardanela u Galipolje. Na taj način godine 1357 iskricali su se Osmanlije na evropsko tlo.

Orhana je naslijedio sin Murat 1359 godine, koji osvoji istočnu Trakiju i svoju prijestolnicu iz Bruse prenese u Jedrenu, pa tako opasa Bizantiju i sa zapadne strane. Sa definitivnim prelazom osmanlijskih Turaka u Evropu, papa pokrenu akciju novog križarskog pohoda, ali prije nego je došlo do toga, vojska Srba, Bugara i Mađara udari na Turke. U bici kraj Jedrene godine 1363 Hadži Il Bej sa svojih deset hiljada turskih vojnika porazi saveznike. Iza ove pobjede Turci zagospodariše i zapadnom Trakijom skupa sa Sofijom, a Srbija se obveza plaćati danak. Dok je turski namjesnik u Trakiji Timurtaš paša u osvojenim krajevima primjenjivao agrarnu reformu, prema Orhanovom zakonu, dodavši još jednu vrstu posjeda zvanu Zeamet, dotle Srbi, u dogovoru sa nezavisnim turskim bezima iz Anatolije Karamanima, udariše protiv njega i razbiše njegovu vojsku (Pločnik 1387), te sklopiše savez sa Bugarima i Rumunima. Veliki vezir Ali paša prvo potuče Bugare, zarobivši njihovog kralja Šišmana i osvojivši im prijestolnicu Trnovu (1388). Srbi se povukoše pred Muratovom vojskom na Kosovo. U otvorenoj velikoj bitci na Kosovu srpski kralj Lazar bi ranjen i zarobljen a njegova vojska razbijena (1389). Sutradan po ovoj bitci ostavi svoje kosti na Kosovu i Murat, kojeg zbode Miloš Obilić i osveti Lazara. Iza kosovske bitke Slaveni s Balkana izgubiše svoju nezavisnost, a Turci postadoše jedini gospodari Balkana. Vlast Bizantije bila je ograničena samo na Carigrad, čiji je pad bio pitanje dana.

Po uputama Kara Halila, Murat je osnovao na Balkanu novi rod vojske, Jeničare, prvu stajaću i profesionalnu vojsku u Evropi. To je bila neka vrsta današnje kolonijalne vojske evropskih velesila, u koju su dolazili dječaci hrišćana sa Balkana, odgojeni u muslimanskome duhu kod turskih familija u Anatoliji i u naročitim zavodima, u kojima su se učili ratnim vještinama. Razlika između današnje kolonijalne vojske i turskih jeničara bila je samo u tome što su potonjim bila otvorena vrata do najviših položaja u turskoj carevini, radi čega su

mnogi hrišćani dragovoljno davali svoju djecu za jeničare, dok u kolonijalnim vojskama Evrope muslimanima ne daju napredovati dalje od kaplara. Jeničari su stanovali u posebnim vojarinama, a bavili su se i drugim zanimanjima osim vojničkim. Dok su bili disciplinovani i ograničeni na svoju profesiju, važili su kao prvoklasna vojska koja je izvršno poslužila Turcima. (Sl. 25 i 26.)

Iza Murata na prijestolje Turske došao je njegov sin Bajazid, prozvani Jildirim (grom), 1389 godine.

Kako smo već ranije govorili, iza seldžučkih vladara Anatolija je bila podijeljena na tucete feudalnih begluka. Neki od ovih svojom voljom su se ujedinili sa Osmanlijama, a neki su iz zavisti poprijeko gledali na njih. Jildirim je za svoga vremena obračunao skoro sa svima i pripojio njihove zemlje osmanlijskom carstvu. Bajazid je pripojio Turskoj i zadnji ostatak Bugarske i osvojio Solun. Na molbu Mađarske, koja je svojatala Rumuniju okupiranu po Turcima, papa organizova jedan križarski pohod protiv Turske. Jilderim sa svojom vojskom, u kojoj su služili i novi turski podanici Srbi, Bugari i Rumuni, potuče vojsku križara pod komandom mađarskog kralja.

Dok je Bajazid opsjedao Carigrad, na granici osmanlijskog carstva sa istoka pojavi se znameniti turski osvajač Timur. Bajazid prekide opsjedanje Carigrada, sklopivši na brzu ruku primirje za Bizantijom, i krenu u susret Timuru. U bici kraj Ankare Timurovi Turci potukoše vojsku Osmanlija i zarobiše Jilderima sa njegovim sinovima (1402). Zemlje osmanlijskog carstva u Anatoliji Timur podijeli nasljednicima Seldžuka na više feudalnih Bejluka. Bajezidovog sina Mehmeda Timur postavi za svoga vazala u Brusi. Dvojica drugih Bajazidovih sinova prebjegoše na Balkan i zaratiše jedan protiv drugog u sporu za nasljedstvo.

Udarac koji je zadao Timur Osmanlijskom carstvu bio je tako strašan, da bi mu bio podlegao i najsnažniji organizam a kamoli jedan mladi kao što je bilo Osmanlijsko carstvo. Timur je okupirao svu anatolsku teritoriju Osmanlija. Njima su preostali jedino novo osvojeni krajevi na Balkanu, u kojima se još nisu bili ni udomaćili. Međutim mladi organizam osmanlijskog carstva pokazao se je tako otporan i vitalan da je odolilo i ovom udarcu i uskrsnuo ponovno. Za nepunih dvanaest godina Turska je prebolila udarac i oporavila se toliko da je povratila sve izgubljene zemlje u Anatoliji i na Balkanu još za vremena Celebije Mehmeda, koji postade nezavisan čim umrije Timur. (Sl. 27.)

Celebi Mehmeda naslijedi Murat II, koji upokori sve buntovnike u Anatoliji i na Balkanu. Nakon sklopljenog ugo-

vora sa Mađarskom u Segedinu, Murat II napusti prijestolje u korist svoga četrnaestgodišnjeg sina Mehmeda.

Kardinal Čezazini u ime katoličke crkve objavi da ugovor sklopljen u Segedinu sa Turcima islamske vjere ne važi i nagovori mađarskog kralja da ga prekrši i pogazi svoju prisegu, što ovaj i učini, postavivši se na čelo novog križarskog pohoda protiv Turske. Povučeni Murat II ponovo preuze komandu turske vojske i potuče križare kod Varne. U toj bici izgubiše glave krivokletnik mađarski kralj i kardinal. Godine 1448 Murat II ponovo podijeli megdan sa križarima na Kosovu i potuče ih. Iza toga pa sve do 18 stoljeća, Evropa se više nije usudila da udari na Tursku iza Dunava.

Sedamnaesto poglavlje

Evropa krajem srednjeg vijeka

Vremenske prilike i mjesne okolnosti za osnivanje i razvijanje jednog carstva kakvo je bilo Osmanlijsko, bile su dosta povoljne. Kako smo već izložili, Turska je pri samom postanku svome, konstituisana i organizovana u obliku jedne pravne i unitarističke autoritativne države, nasuprot drugim feudalnim državama oko nje u kojima je vladala samovolja lokalne vlastele. Na istočnoj strani Osmanlijske Turske tada su vladali sitni derebezi, koji su se pojavili iza Seldžuka. Na zapadnoj strani Turske, sa jednom stopom u Anatoliji a drugom u Trakiji, ljuljalo se tisućgodišnje bizantijsko carstvo na svojim starčkim, klimavim i oronulim nogama.

U Bizantiji zbog neprekidnih borbi oko prijestolja, bio se je srozao autoritet središnje vlade a porasla samovolja lokalnih veličina, koji su zlostavljali i pljačkali narod na štetu državnog jedinstva. Jedina snaga na koju se oslanjala Bizantija pred mladom silom Osmanlija, bila je moć njene crkve, koja je fanatizovala i zaglupila narod da vjeruje u čudotvorstvo ikona, te besprimjerno jake utvrde oko Carigrada. Iza Bizantije stajala je kraljevina Bugarska i Srbija, koje su vladale Balkanom i njegovim raznovrsnim narodom. Bugari su bili porijeklom Turanci, iste rase kao i Osmanlijski Turci, ali slavenizirani. Srbija koja je u 13 stoljeću za Dušanovog vremena bila velesila, udoba pojave Osmanlija na Balkanu spala je na niži rang države. Iza Srbije i Bugarske, s druge strane Dunava, stajala je Mađarska, koja je zapremala i dobar dio Rumunije, kao jedna značajna sila. Pored ovih bilo je nekoliko malih kneževina u Grčkoj kojima su vladali neki prinčevi iz dinastije bizantijskih vladara. Osim Bugara na Balkanu je bilo ostataka ranijih turanskih do-

seljenika. Najstariji stanovnici Balkana, Traci, navodno su bili porijeklom Turanci. Na sjeveroistoku Mađarske postojala je nezavisna država Poljska, a iza ove dolazila je Rusija, kojom su tada vladali turski Hanovi iz Altinarde. Slaveni Rusije tada nisu imali svoje nezavisne države. Njima su upravljali neki kneževi iz plemena kazarskih Turaka, koje se je zvalo Rusima, i po kojima su se i oni prozvali tim imenom. Većina stanovništva istočnog dijela evropske Rusije bila je porijeklom iz Turana.

Ni druge države srednje i zapadne Evrope pri kraju srednjeg vijeka nisu bile osobito jake. Sveto Rimsko-Germansko carstvo Karla Velikog raspalo se je još sredinom 9 stoljeća. Među Nijemcima i Talijanima nije bilo više političkog jedinstva. Bez papinog blagoslova nije se mogao krunisati nijedan vladar. Zbog toga je katolička crkva u Rimu postala svemoćna na štetu svjetovne vlasti i krunisanih vladara, koji su mahom bili germanskog porijekla. Između ovih i nepogrješivog pape vođena je borba za prevlast. Svi pravnici evropske buržoazije bili su na strani apsolutističkih svjetovnih vladara. Još uvijek su bjesnili stogodišnji ratovi i pustošili srednju Evropu. Francuska i Engleska, pri kraju srednjeg vijeka, bile su najmoćnije kraljevine u Evropi. Katolička Španija vodila je uspješne ratove protiv gospodstva Maurra muslimana i bila je na putu da se oslobodi i ujedini. Početkom 14 stoljeća, pod uticajem islamske civilizacije u Španiji i križarskih pohoda preko Anatolije, počela je da se preobražava južna izapadna Evropa. U Francuskoj i Italiji su tada otvoreni prvi univerziteti. Dante je pjesnik toga vremena. U Engleskoj je ograničen apsolutizam monarha i obrazovan parlamentarni režim koji je proširio pravo građana u pravcu demokratije. U drugim državama Evrope pak zavladala je najcrnja tiranija i despotija vladara i feudalne gospode. Treći stalež, koji su tvorili seljaci, radnici i zanacije, bio je posve obespravljen pa nije imao ni volje da se bori protiv Turaka koji su mu donosili više pravde i slobode nego što su imali do tada.

Osamnaesto poglavlje

Razvitak Osmanlijskog carstva

Murat II umro je 1451, a naslijedio ga je sin Mehmed II kao punodoban mlad čovjek. Prva briga Mehmedova bila je da osvoji Carigrad. U aprila 1453 on sa velikom vojskom opsjede Carigrad i počeo da tuče njegove tvrđave sa do tada neviđenim topovima. Svoju ratnu mornaricu on preveze preko kopna i spušta je u Zlatni rog, zaobišavši lanac koji ga je zatvarao. Nakon

50 dana opsjedanja pošlo mu je za rukom da probije utvrde i zađe neprijatelju iza leđa te tako osvoji Carigrad (29 V 1453). Na taj način propade i zadnje uporište tisućgodišnje Bizantije.

Iza pada Carigrada Mehmed II (Sl. 28) koji dobi naslov »Fatih« (osvajatelj), osvoji cijelu Srbiju do Beograda, dio Rumunije, Albaniju te Bosnu i Hercegovinu, pa tako zavlada zemljama od Eufrata do Save i Dunava. Pod svoj protektorat uzeo je i tursku državu na Krimu i zaratovao protiv Venecije, koja je gospodarila Sredozemnim i Crnim morem.

Ukoliko je rasla turska država, utoliko se je usavršavala i njena uprava i administracija. Vojska je bila glavna snaga na koju se oslanjalo carstvo, pa je organizaciji vojske posvećena najveća pažnja. Svi državni zakoni služili su u prilog vojne snage. Pored Hasa i Timara stvorena je još jedna kategorija zemlje, Zeameti, u korist zaslužnih ratnika i njihove djece. Za časnike i državne dostojanstvenike postavljeni su naročiti suci, Kadiaskeri. U centralnoj vladi uz velikog vezira obrazovano je više ministarstava. Carstvo je podijeljeno na dvije velike pokrajine, Anatoliju i Rumeliju, a na čelo ovih pokrajina postavljeni su Bejlerbezi.

Svima podanicima Turske Sultan Fatih je dao potpunu slobodu vjeroispovijedanja, po starim tradicijama Turaka, koji su tolerisali vjere kao individualnu i privatnu stvar pojedinaca. Grčka ortodokсна crkva u Turskoj uživala je potpunu autonomiju.

Crkvena dobra bila su oproštena od svih poreza, a sveštenička hierarhija je bila zaštićena posebnim imunitetom. Stariješina crkve, patrijarha u Carigradu, po svome položaju je bio ravan velikom veziru te mu je data počasna garda turskih vojnika, koja ga je čuvala i pratila. Obiteljske sporove među hrišćanima rješavali su njihovi posebni sudovi. Još prije pada Carigrada, Bizantijski Grci su se izjasnili da će radije trpiti i tursku čalmu nego papin tigar. Iza pada Carigrada, očarani koncesijama koje su dobili, mnogi Grci priznavali su Fatiha svojim Vasileusom t. j. legitimnim nasljednikom bizantijskih careva. Papa Pius II namjeravao je da ponudi Fatihu i krunu rimskoga carstva ako bi se pokrstio i odrekao Islama. Ova tolerancija dobro je služila Turskoj u početku, dok je bila jaka, ali loše kada je oslabila.

Fatih Mehmed vladao je Turskom početkom renesanse u Italiji. Bio je jedan od najprosvjećenijih vladara svoga vremena. Pored arapskog i perzijskog jezika navodno je poznavao i grčki. U školama koje je podigao, osim vjerskih predmeta među koje treba ubrojiti tadašnje pravne nauke, učile su se još i književnost, historija, filozofija, logika, metafizika, matematika i t. d.

Umjetnost i književnost u Turskoj bile su na velikoj visini za Fatihovog vremena. Pjesnici i umjetnici renesanse smatrali su ga svojim mecenom, pa su opjevali njegova djela, slikali i vajali njegov lik. Fatih je štitiio zanatstvo i obrt, pa su se i te grane privrede proširile u Turskoj, naročito ratna industrija. Seljaci hrišćani bili su više nego zadovoljni sa upravom Turske. Turci nisu dirali u njihovu slobodu i zemlju. Etatizirali su i dijelili kao has, timar i zeamet samo one velike posjede koji su pripadali vlasteli i to samo tada kada ovi ne bi htjeli da pređu na Islam da lojalno služe državi. U to doba razvijale su se i narodne umotvorine na turskom jeziku, kao epske, crkvene i ljubavne pjesme i igračnice u stihu, te povjesnice, priče, zagonetke i poslovice u prozi. Pošto ovo blago nije sabirano blagovremeno, propadalo je, izgubilo se i zaboravilo u kasnijim mučnim vremenima Turske, kada je zavladao kriza duha. Sačuvana je samo aristokratska književnost u kojoj je prevladavao perzijski i arapski duh. Aristokratska turska književnost prije toga služila se je prezijskim jezikom kao i seldžučki dvor. Hunkaroglu Dželaledin Rumija (1207—1278) svoju besmrtnu Mesneviju spjevao je na perzijskom jeziku. Tek njegov sin Sultan Velet (1226—1312) pri kraju života počeo je da piše i pjeva turskim jezikom. Iza ovog pojavio se je Ašik Paša (1271—1332) i Kadi Burhanedin (1344—1397) kao aristokratski turski pjesnici. Autor Mevluda, imam Sulejman Čelebije Bursali Sulejman, javio se je tada. Jazidžizade Mehmed sa svojom Muhamedijom stekao je veliku popularnost i kod Turaka van granica Turske.

Vrijeme Bajazida II (Sl. 29), koji je naslijedio Fatiha, prošlo je u znaku reakcije prema renesansi i reorijentacije prema istoku. Bajazid II sklopio je povoljan mir sa Venecijom, koju je pomagala cijela Evropa i koja je morala ustupiti Turskoj sve svoje posjede na Crnom moru i na Balkanu. Bajazid II ostao je indiferentan prema posljednjoj muslimanskoj državi u Španiji, koja je tada propala.

Iza Bajazida II na prijestolje Turske došao je Selim I, koji je dobio nadimak Javuz. Javuz Selim pobijedio je Perziju, osvojio Siriju, Palestinu, Egipat i Hidžas. Time se je Turska domogla najbogatije zemlje na istoku i postala gospodar puteva koji vode u Indiju. Javuz je namjeravao da osvoji cijelu prednju Aziju skupa sa Indijom i da se spoji sa matičnom turskom domovinom Turanom. U Egiptu, pod skutom mamelučkih turskih vladara, Selim II zatekao je posljednjeg arapskog halifu Mutevekil-Allaha i preuzeo od njega čast i relikvije hilafeta (1517).

Godine 1521 Turskom je zavladao Sulejman Kanunija, koji oštricu svoga mača opet okrenu prema Evropi. Prije svega osvoji Rodos i Beograd i time se osigura na Sredozemnom

moru i na Dunavu. Iza toga, po nagovoru Francuske, zarati protiv Mađarske, razbi njenu vojsku na Mohaču i osvoji Budim. Vladavina Turaka u Mađarskoj nakon toga trajala je sve do 1699. Osvojivši Mađarsku Turska je došla u sukob sa najjačom državom Evrope, Austrijom Karla V, radi čega je došlo do prvog opsjedanja Beča (1532). U doba Sulejmana turska vojska ponovo pobijedi Perziju i osvoji Bagdat, a turska mornarica pod komandom Barbarosa Hajrudina pripoji Turskoj cijelu sjevernu Afriku, tako da je skoro čitavo Sredozemno more postalo bazenom turskog carstva.

U to doba došla je do tradicionalnog saveza između Turske i Francuske protiv Habsburgovaca. Od tog saveza Francuska se je koristila mnogo. Pomoću Turske oslobodila se je od Njemačke i dobila je isključivo pravo da sama trguje sa turskim lukama. Na tom pravu Francuske zasnovane su sve kasnije kapitulacije koje su oslabile Tursku, lišivši je njene ekonomske nezavisnosti.

Koncem 15 stoljeća oslobodila se je Rusija ispod Tatara. Ivan III oženio se je jednom princezom iz bizantijske dinastije i time postao pretendentom bizantijskoga prijestolja. Njegov unuk Ivan Grozni krunisao se je kao car (Cezar). Iza osvajanja Kazana i Astrahana 1554, Rusija je došla u neposredni dodir sa turskim pokrajinama Kavkaza, Krimom i Besarabijom.

U doba Sulejmana Kanunije Turska je bila najmoćnija velesila svijeta. Prostirala se na 6 milijona kvadratnih kilometara i brojila oko 60 milijona stanovnika. (Karta 2). Trgovinom i ratnim plijenom narod se je bio jako obogatio, i zavladao je veliko blagostanje u zemlji. Država je bila uređena federalistički i upravljana decentralistički, kako je to i odgovaralo tadanjoj njenoj strukturi. Centralnu vladu u Stambulu tvorio je carski Divan, koji se je sastojao od velikog vezira i drugih ministara, Kaziasquera, carigradskog kadije, janičarskog age, nišandžije i defterdara. Reisul-Kutab bio je generalni sekretar Divana, a počam od 18 stoljeća i ministar vanjskih poslova čiju je dužnost ranije obavljao veliki vezir uz pomoć svoga dragomana Grka. Defterdar bio je isto što i ministar finansija. Činovnički aparat sastojao se je iz četiri kategorije, i to mulkije za upravne poslove, ilmije sa sudska i prosvjetna pitanja, kalemije za administraciju i sejtije za vojne stvari. Plate svih činovnika dobivane su iz prihoda od hasa, zeameta i timara. Posjednici ovih zemalja uzdržavali su iz svojih prihoda i tursku konjicu, spahije. Vojna efektivna Sulejmana Vilečanstvenog stajala se je iz trista hiljada vojnika svih rodova oružja, među kojima je bilo osamdeset hiljada pograničnih četa. Glavni dio vojske bili su konjanici (spahije), izdržavani doprinosima timara i zeameta. Jedan dio zemlje pripadao je vakufu. Vakufska zemlja smatrana je boži-

jom. Stvarni posjednici ove zemlje bili su njeni zakupnici. Prihodima vakufa uzdržavane su džamije, samostani, škole, biblioteke, bolnice, menze, česme, javna kupatila, uboški domovi i slične dobrotvorne i socijalne ustanove. Prosvjeta, vjera, narodno zdravlje, socijalna skrb i komunalna politika nije padala na teret državnog budžeta. Sve je to bilo prepušteno privatnoj dobrotvornoj inicijativi, koja je bila visoko razvijena kod tadanjih Turaka.

U doba Sulejmana Kanunije timarom su smatrani oni kompleksi zemlje čija desetina odbacuje 3.000—20.000 groša. Zeameti bili su veleposjedi koji odbacuju 20.000—100.000, a has zemlje slične su latifundijama i donose preko 100.000 groša godišnjeg prihoda. Državni funkcioneri sa 3.000—5.000 groša godišnjeg prihoda morali su opremiti o svom trošku po jednog konjanika. Timari i njihove spahije potpadali su pod komandu alajbega. Alajbezima su komandovali sandžakbezi, a sandžakbezima beglerbezi i tako su djelovali u ratu. Jurtluk i odžakluk zemljišta davana su pograničnim četnicima i posadi u tvrđavama. Dakle prihodi državnih službenika odgovarali su visini njihovog položaja, a prema položajima bila je njihova odgovornost. Trgovci i zanacije zvali su se Esnafi. Oni su imali svoje staleške stručne organizacije pod imenom lonđe. U lonđama su sami rješavali pitanja koja se odnose na njihov stalež. Lonđe su se brinule za zanatski podmladak, udove i siročad svojih umrlih članova. Seljaci su svojim selima upravljali slobodno, bez ičijeg tutorstva sa strane. Iz svoje sredine birali su muhtare i kodžabaše za svoje pretstavnike pred državnim vlastima.

Sulejman je prozvan Kanunijom t. j. Zakonodavcem po tome što je proširio i kodificirao zakone svojih prethodnika. Njegovi zakoni ne odnose se na organizaciju države. Oni utvrđuju poreze, kazne, nasljedstvo, ustrojstvo vojske i dužnosti podanika prema državi. Vladavina Sulejmana Kanunije trajala je punih 46 godina (1520—1564). Ona je i na kulturnom polju bila najplodnija. Najslavniji turski arhitekt Mimar Sinan iz Kajserije pojavio se je tada. Najmonumentalnije turske građevine podigao je Mimar Sinan. Veličanstvena džamija Sulejmana Veličanstvenog u Carigradu i Selima u Jedreni besmrtna su djela Sinana.¹⁾ Medrese sagrađene oko Sulejmanije imale su teološke, pravne, filozofske, prirodoslovne i medicinske katedre i predstavljaju univerzitet svoga vremena. Najveći učenjaci osmanlijskih Turaka Ibni Kemal, Ebu Suud, Mirvin Čelebi, Matarakči, Nasuh, Muvekit Mustafa i Ali Ahmet živili su tada. Prva dvo-

¹⁾ Džamije turskih sultana najvjerniji su svjedoci turske snage i civilizacije svoga vremena. Po datumima svoje gradnje i svome stilu pokazuju napredak i nazadak osmanlijskog carstva. (Sl. 30—35).

jica bili su šejhulislami, savremeno i svestrano obrazovani. Ebu Suud, iako pobožan, bio je kao filozof slobodouman čovjek. Najslavniji turski pjesnici dvorske škole (Enderun edebijati) Bakija i Fuzulija, savremenici su Kanunije. Bakija pretstavlja klasičnu epsku a Fuzulija klasičnu lirsku poeziju u Turskoj. Fuzulija je pjesnik ljubavi i žena. Svoje osjećaje on izražava iskreno, ne stidi se i ne taji ništa. Neki evropski orijentolozi Fuzuliju ubrajaju među najveće liričare historije.

Sulejman Kanunija odnosno Veličanstveni, kako ga nazivaju Evropejci, među tolikim trofejama i ratnim plijenom doveo je i jedan otrovni bacil u turski dvor, a odatle i u turski narod. Od toga je počeo proces raspadanja turske države. On je u carski dvor zaveo takav luksuz i ceremonijal koji se nije zapamtio ni u Bizantiji. Svoje dvore pretvorio je u pravo bludilište. Na svjetskim tržištima bijeloga roblja iz svih zemalja svoga prostranog carstva kupovao je i dovodio najljepše robinjice i žene. Njegov harem bio je prava internacionala ljepotica. Oblačio se je raskošno, jeo i pio iz zlatnih posuda. Držao je najplemenitije konje i kerove te čitavu vojsku dvorske posluge. Između njegovih dvorskih dama vladala je utakmica u osvajanju sultanova srca, a među odabranicama javljale su se intrige i spletke kakve se mogu roditi samo u glavama lijepog lica i bujne kose. Između majki koje bi rodile prinčeve vladalo je suparništvo koja će postati kraljica majka. Ovo suparništvo često je završavalo zločinima i tragedijama u kojima su stradala nevina djeca. Među ostalim ljepoticama Sulejmanu se najviše dopadala jedna Ruskinja, po imenu Hurem Sultan, koja je bila prava zvijer u spodobi umiljate žene. Naviknuti na uživanja i udobnost, sultanima i prinčevima bilo je žao da napuštaju dvor i da se bave napornim poslovima i umnim radom. Sulejman Kanunija bio je prvi Sultan koji je počeo da izostaje od ratnih pohoda i da svoju vojsku prepušta vrhovnoj komandi vezira i paša bez dovoljnog autoriteta. To je unijelo anarhiju u redove do tada uzorno disciplinovane turske vojske. Jeničari su bili prvi koji su počeli da negoduju protiv kršenja toga tradicionalnog pravila.

Bacil trovanja širio se sa glave i na druge dijelove državnog organizma. Zahvatio je visoke državne dostojanstvenike, aristokratiju, činovništvo, inteligenciju, a najzad i sam esnaf. Veliki vezir Sulejmanov, sudionik zločina Ruskinje Hurem Sultan, Hrvat Rustem Paša, bio je poznati korupcionaš, koji je za pare prodavao položaje i timare i izdavao židovima i zelenašima u zakup desetinu carske zemlje.

Za Hrvata Rustem pašu tačno se zna ko je i odakle je. Turci toga vremena, kao dobri i pravedni muslimani, bili su demokratskog duha i raspoloženja. Svoje ljude su cijenili po djelima,

a ne po tome ko su i odakle su. Pozitivno je da je Rustem paša bio rodom sa slavenskog juga, po svoj prilici od Sarajeva (prema Truhelki i Kreševljakoviću). U Carigrad je doveden kao nezbrinuto dijete nekog siromašnog Mustafe za adžami-ogšana, da bude izobražen na državni trošak. Iz jeničarskog odžaka preveđen je u dvor za komornika Sulejmana Kanunije. U dvoru je stekao naklonost sultanove prve žene Ruskinje Roksulane, koja ga oženi svojom kćerkom princezom Mihrimah. Kao sultanov zet Rustem se dovino do položaja velikog vezira. Na tom položaju Rustem je ostao oko 16 godina (1544—1561) blagoda-reći svojoj spretnosti u spletkama dvorskih dama. Kao veliki vezir zaveo je sistematsku korupciju, koja postade režimom turskog carstva. Tako je stekao basnoslovan imetak. Da bi zabušurio svoju podlost, ostavio je bogate zadužbine u nabožne i dobrotvorne svrhe. Raskošna džamija u Carigradu, most na Ili-dži preko Željeznice i Brusa-Bezistan u Sarajevu spadaju među ove. (Sl. 36, 37).

Podmitljivost upravne vlasti proširila se i na sudsku i administrativnu vlast i tako obuhvati cijeli činovnički aparat. Namjesnici u pokrajinama, bezi i spahije u svojim oblastima, da bi namirili troškove svoje raskalašenosti, počehše da pljačkaju seljake i raju. Raskalašenost potisnu po-božnost a smisao za darežljivost i humane zadužbine zataji. Pjesnik Fuzulija kome Sultan bijaše dao pravo na nekih devet groša potpore iz vakufske zaklade, pošto nije mogao da plati mita, udarao je na stotinu muka dok bi tu ba-gatelu isposlovao, pa je u jednom svome djelu dobro ocrtao karakteristiku toga vremena. No i pored toga turska uprava i islamska pravda još je uvijek uživala dobar glas u Evropi, ta-ko da je čak i reformator Luther mogao zaželjeti vlast Turaka da zavedu red i pravicu u Njemačkoj.

Pri kraju svoga života stari Sulejman Kanunija postavi za velikog vezira turske carevine našeg zemljaka Sokolovića Meh-med pašu, dotadanjeg bejlerbega u Rumeliji. S njime poduze Sulejman Veličanstveni svoj zadnji pohod protiv Austrije, ali nakon osvojenja Sigeta umrije na putu u 74 godini života (1566). Sokolović je zadržao položaj velikog vezira punih 15 godina za vladavine Selima II i Murata III, koji su bili lijeni i ne-sposobni.

Sokolović je bio sin ponosne Bosne, odgojen u strogom vojničkom i islamskom duhu. Časno i pošteno služio je Tur-skoj kao svojoj duhovnoj domovini, koja ga je prosvijetila i povjerila mu sudbinu svoju. Sokolović je preduzeo jedan epo-halan pothvat koji će ovjekovječiti njegovu uspomenu u tur-skoj historiji. Pokušao je da spoji Don i Volgu jednim kana-lom kojim bi turska mornarica mogla preći iz Crnog u Kaspij-

sko more i time povezati osmanlijsko carstvo sa drugim dije-lovima turskog svijeta, sa povolškim, kavkaskim, uralskim i turanskim narodima, pa tako stvoriti jednu homogenu nacional-nu državu tursku. Time je Sokolović želio da odvrati Osmanlije od borbe protiv Hrvatske i Mađarske i da spriječi Ruse od šire-nja na štetu Turske, te ih uputi na zapad u pravcu drugih na-roda slavenske rase. Sokoloviću nije pošlo za rukom da privede kraju svoj genijalni plan, ali mu je uspjelo ne samo da suzbije sve navale protiv Turske nego čak i da proširi njene granice. Za vrijeme njegove vlade Turci su zavladaali svima obalama Cr-venog mora, osvojili Jemen, Kibris, Tunus i nametnuli svoj pro-tektorat Maroku i Poljskoj.

Godine 1579 Sokolović poginu od zlikovačke ruke jednog luđaka. Iza njega se pogoršaše finansijske prilike Turske. Voj-nici i časnici koji ostadoše bez redovite plate, počehše da se bu-ne i da izazivaju nered. Da bi zabavila vojsku, vlada objavi rat Austriji, koji se otegnu punih 15 godina. Dok se je Turska bo-rila sa Austrijom, u Anatoliji buknu ustanak, pa i Perzija navi-jesti rat Turskoj. No i ovaj put pobijediše Turci i prisiliše ne-prijatelje da zaključče mir (1606), ali pod lakšim uslovima nego ranije.

Od 1579—1682 nastaje period zastoja, a iza toga period nazadovanja i propadanja Turske.

16 stoljeće bilo je najslavnije vrijeme Turaka. Tada su oni vladali polovicom starog svijeta od Kine do sredine Ev-rope i Afrike. Na prijestolju turske carevine tada je sjedio Su-lejman Veličanstveni, a na prijestolju Indije najslavniji od svih vladara njene historije Babur Ekber Šah. Rusijom su još uvijek vladali turski hanovi Altinorde. Tada su muslimani bili na zenitu svoje moći.

Devetnaesto poglavlje

Preokret u Evropi

14, 15 i 16 stoljeće mogu se smatrati razdobljem u ko-jem se srednji vijek susreće, zatim uporedo živi sa novim vije-kom i najzad umire u Evropi. Renesansa je izmijenila ukus, a reformacija mentalitet Evrope. Iza križarskih ratova bila je osla-bila moć crkve i pokoleban autoritet klera. Pojavili su se razni jeretički pokreti, Wycliffe u Engleskoj a Jan Hus u srednjoj Evropi, koji su diskreditirali papu. Crkvena nauka ustuknula je pred laičkom, a feudalnu monarhiju zamijenila je apsolutisti-čka. 1446 otkrivena je tipografija koja je knjigu i nauku učinila pristupačnijom i siromašnijem svijetu. U 16 stoljeću Evropa

se je izmijenila temeljito. Pri kraju toga stoljeća ona je već strela sa sebe sve znakove srednjeg vijeka i unišla u novi. Ojačana ekonomski, tehnički i vojnički, moralno i intelektualno, ona se oslobodila od hegemonije Istoka i Azije i postala samostalna i nezavisna u svakom pogledu. Iz defenzive prešla je u ofenzivu. Umjesto grčkog vatrom služila se je barutom, topom i dinamitom. Topovima su vladari razarali kule feudalnog plemstva i postali apsolutni gospodari.

U srednjem vijeku Evropejci se nisu usuđivali izlaziti na Ocean. Krstarili su samo Sredozemnim morem pridržavajući se obala. U ratovima sa anatolskim Turcima križari su se upoznali sa kompasom, pa su počeli da prave veće lađe i izlaze na otvorenu pučinu Mediterana. Ploviti Atlantikom uzduž afričkih obala i preko žarkog pojasa, mislili su da je pogibeljno po život, jer bi im sunce spalilo lice pa bi pocrnili kao gavranovi, i stoga nisu ni pokušavali takvog pothvata. Međutim krajem 14 i početkom 15 stoljeća, suhozemnim putevima koji vode u Indiju zavladao su Turci, a Mediteranom muslimanski gusari. To je prisililo Portugalce da potraže novi put u Indiju, zaobilazeći muslimane i njihove zemlje. Indija sa svojim skupocjenim začinima i mirisovima vrijedila je za Evropu kao zlatni rudnik, pred kojim je hvatala groznica trgovce iz Venecije, Španije i Portugala. Portugalski pomorac Kristof Kolumbo tvrdo je vjerovao da je zemlja okrugla, pa da bi se u Indiju moglo doći i sa zapadne strane. Zaobići Istok i navaliti na muslimane sa leđa, ta je misao za fanatičnu katoličku Španiju, koja se je tek oslobodila od muslimana, bila vrlo čarobna, i ona je rado pomogla Kolumba u njegovom opasnom i pustolovnom pothvatu da se zaputi u Indiju preko Atlantika. Godine 1492 Kristof Kolumbo isplovi na Atlantik i zaputi se u Indiju. Na tom putu on je naišao na novi do tada nepoznati svijet, na ogromni, divlji, bogati i neiskorišteni američki kontinent, koji se prostire između Evrope i Azije. Kolumbo je mislio da je pronašao Indiju, pa je i urođenike Amerike prozvao Indijancima. Da je to bila Amerika, doznalo se tek 1507. Iza toga Francuzi, Englezi i Holandani pronađoše i druge puteve i otkriše Sjevernu Ameriku i Tihim Ocean. Poslije zemlje začina pronađena je zemlja zlata-Eldorado. Poslije otkrića Amerike čitavu zapadnu Evropu uhvatila je zlatna groznica. Zabavljena pljačkanjem toga novog svijeta, zaboravila je neko vrijeme na Indiju i na muslimane. Zanimarila je i samog Hrista i njegovog Boga i priklonila se zlatnom teletu Judeje.

Period zastoja Osmanlijskog carstva

Poslije Sulejmana Kanumije i velikog vezira Mehmed Paše Sokolovića umrlog godine 1579, nastupilo je doba zastoja u historiji Turske, koje je potrajalo sve do drugog opsjedanja Beča godine 1683. U tom periodu zastoja vladali su sultani Mehmed IV, Sulejman II, Ahmet II, Mustafa II, Ahmed III, Mahmut I, Osman III, Mustafa III i Abdulahamid I. Kroz to vrijeme Turska se je brinula za čuvanje svojih postojećih granica, ne zabilježivši nikakvog znatnijeg uspjeha izuzev neke vojne pobjede defanzivnog karaktera, koje je postigla blagoda-reći naporima velikih vezira iz porodice Cuprilića. Povučena sama u se, Turska je ostala ravnodušna prema velikim promjenama i događajima u Evropi. Dok je Turska bila u zastoju, Evropa je ušla u stadij buđenja, previranja i stvaranja. Poslije novih geografskih otkrića za Atlantikom i Tihim okeanom, trgovina Evrope se je jako razvila. Međunarodni trgovački saobraćaj krenuo je novim transoceanskim linijama sa velikim brodovima. Napušteno je i Sredozemno more, a kamoli suhozemni putevi karavana, koji su bili u rukama muslimana. Zlato iz Amerike i bogatstvo cijeloga svijeta slivalo se je u Evropu. Uoporedo sa materijalnim bogatstvom cvala je i civilizacija i duhovna kultura Evrope.

Kulturni razvitak, renesansa, humanizam i reformacija digli su Evropu vrlo visoko. 1613 godine preobrazila se je Rusija. Vlast su preuzeli Romanovi, koji su ujedinili ruski narod i zaveli red i disciplinu u državi. Rusi su bili jedini nezavisni narod pravoslavne vjere, pa su njihovi carevi iz dinastije Mihajla Romanova, sina jednog patrijarha, postali u isto doba poglavari crkve i jedini legalni protektori svih pravoslavnih na Balkanu. No i pored toga carevi su počeli na evropeiziraju Rusiju i da se koriste svima tekovinama Zapada.

Na kraju 17 stoljeća Turska i Islam našli su se pred prepodređenom Evropom, preobraženim hrišćanskim svijetom i jakim državama koje su počele da prkose turskoj sili. Turci su većinom bili seljaci, profesionalni ratnici, trgovci ili državni službenici. Nove kolonije učiniše Evropu nezavisnom od turske trgovine i izvoza. Sa krizom u trgovini počeli su da podbacuju i državni prihodi. Evropa se nije dala pljačkati kao ranije. Sa izostajanjem ratnog plijena pojavilo se je i nezadovoljstvo u turskoj vojsci. Zbog podbacivanja državnih prihoda vladala je korupcija i podmitljivost u činovničkom aparatu, koji je počeo zlostavljati državljane. Dvor je pao na teret naroda, koji nije

mogao da snosi luksuza. Period zastoja protekao je u unutarnjim pobunama i spletkama dvorskih dama i dvorske kamarile.

Godine 1683 Kara Mustafa Paša zaratovao je protiv Austrije i sa svojom ogromnom vojskom od 200.000 momaka opsjede Beč. Poslije poraza koji je pri toj drugoj opsjedi doživjela, Turska se više nikada nije oporavila. Tim uspjehom Evropa je pokazala svoju veliku nadmoć i počela da progona Turke iz Evrope. Tome progonu pridružila se i turska raja, koja počinje da diže ustanke protiv svojih gospodara. U prvoj četvrti 18 stoljeća, za vremena malodobnih i suludih sultana Ahmeda I, Osmana II i Mustafe I, turska soldateska, jenjičari i spahije, postadoše gospodari situacije i počеше da diriguju politikom turske carevine.

Tek Muratu IV pošlo je za rukom da uspostavi svoj autoritet nad vojskom, da pobjedi Perziju i zavede bar donekle red u državi. Ali to nije potrajalo dugo. Iza njegove smrti propadanje i upropašćavanje turskog carstva nastavljeno je i dalje.

Pjesnik satiričar Nef-ija, državnik Koči-bej, Sejhuislam filozof Jahja efendija i učenjak Katib Čelebija savremenici su Murata IV. Dvorac Bagdat-Kosk arhitektonski je spomenik iz toga vremena.

Prvi budžet u Turskoj sastavio je veliki vezir Tarhondi Ahmet Paša godine 1652. U to doba prihodi države iznosili su oko 24 milijona današnjih zlatnih lira, a rashodi oko 25,5 milijona, dakle sa dosta znatnim budžetskim deficitom.

Godine 1683 Poljaci su spasili Beč, pohitavši u pomoć Austriji i udarivši na Turke iza leđa. Poslije povlačenja razbijene turske vojske ispod Beča, Austrija, Venecija, Poljska i Rusija sklopiše takozvanu »Svetu alijansu« i navalise na Tursku sa raznih strana. Austrija zauze cijelu Mađarsku i sjevernu Srbiju, Venecija Grčku i Dalmaciju, Poljska Podoliju, a Rusija Krim.

Turci svrgnuše sultana Mehmeda i posadiše na prijestolje Sulejmana II, koji postavi Čupriliju Fazil Pašu za velikog vezira. Došavši na kormilo, Fazil Paša provede neke pravne, finansijske i administrativne reforme u državi i zadobi simpatije naroda. Iza toga postavi se na čelo turske vojske, navalili na »Svetu alijansu« i povrati dobar dio izgubljenih zemalja, ali i sam pogine u ratu. Turska kapitulira pred saveznicima i potpisa Karlovački mirovni ugovor 1699.

Po tom ugovoru Turska se odreče Mađarske i Erdelja, izuzev Temišvar, Podolsku i Ukrajinu, Dalmaciju i Krim, u korist saveznika. U to doba Rusijom je upravljao Petar Veliki. On je najznamenitiji imperator Rusije i jedan od najvećih reformatora novog vijeka. Petar Veliki je hrabro prekinuo sa tradi-

cijama i bizantizmom u Rusiji. Evropeizirao je državu, organizovao je vojsku i prvi podigao rusku mornaricu. U cilju da se približi zapadnoj Evropi u učini Rusiju jednom pomorskom silom, sagradi Petrovgrad prema Baltiku i svoju prijestolnicu prenese tamo. Do prvog ruskog imperatora Petra Velikog, kojeg Turci nazivaju ludim (Deli Petro), Turska je omaložavala Rusiju, nazivajući je Moskovijom.

Petar je bio prvi koji je Rusiji otvorio izlaz na Crno more, do tada netaknutu djevicu sultanovu. Iza njega Rusija je proširila svoje granice na istoku na štetu Turske i muslimana, a na zapadu na štetu Poljske, pa tako postala svjetska sila.

Tada se javilo istočno pitanje između Rusije i Austrije, koje su zarinuli nokte u tursko tijelo i počeli da je komadaju. Konačno riješenje istočnog pitanja trebalo je da bude zauzimanje Carigrada po jednom od ove dvojice rivala i nasilno zadavljanje bolesnika na Bosforu, do čega bi bilo došlo da se nisu pojavile druge evropske velesile, Francuska i Engleska, koje su također pretendovale na tursku baštinu. Početkom 18 stoljeća Rusija je bila u ratu sa Švedskom, a Austrija sa Francuskom. Tu zgodu iskoristila je Turska i objavila rat Rusiji. Natjerala je Ruse u močvare Pruta, gdje bi bili skoro i zaglavili, pa i samog Petra Velikog bi Turci ubili ili zarobili, da mu nije popustio Paša Baltadžija na intervenciju Carice Katarine. U ratu sa Venecijom Turska je povratila neke Karlovačkim ugovorom izgubljene krajeve. Tada Austrija opet navalila na Tursku te joj oduzme Banat i još neke krajeve, (Požarevačkim mirom). Iza Požarevačkog ugovora Ahmed III dovede na vlast svoga zeta, pacifistu Ibrahim Pašu, koji je kao ljubitelj cvijeća dobio nadimak »Lale«. Za njegovog vremena (1720—1730) otvorena je prva tiskara i tvornica papira u Turskoj i štampano je nekoliko korisnih knjiga.

Hvalospjevac Nedim pjesnik je toga vremena. Pošto je protežirao svoje rođake i rasipao državnu imovinu, narod se je pobunio i ubio ga.

Od 1736 do 1787 godine Rusija i Austrija nastupale su zajedno i sporazumno protiv Turske. Sa Beogradskim mirovnim ugovorom (1739) Turcima je pošlo za rukom da povrate sjevernu Bosnu i Srbiju skupa sa Beogradom. Kod sklapanja toga ugovora Tursku je pomogla i Francuska, čiji su interesi na istoku bili ugroženi ekspanzijom Rusije i Austrije. Francuske ekonomske povlastice u Turskoj u 18 stoljeću bile su toliko ojačane da je kraj njih došla u pitanje svaka privreda ove zemlje.

Pobuna carigradskog puka protiv režima Lale Ibrahim Paše vrlo je karakteristična. To je prvi slučaj da niži slojevi turske prijestolnice uzimaju aktivnog učešća u državnom pre-

vratu. Pobuna je bila izraz negodovanja bijednog naroda protiv gotovana i korupcionaša. Narod se nije zadovoljio samo smicanjem Ibrahim paše i njegove klike. Iskalio je svoj bijes i na stotinama njihovih raskošnih palača sa prekrasnim parkovima na obalama Bosfora i Zlatnog Roga. Razjarena masa nije nasrta ni na jednu kulturnu ustanovu modernog tipa. Poštedila je i Ibrahim Pašinu tiskaru, koja je par godina prije toga izazvala veliko negodovanje hodža i kaligrafa.

Režim zemlje i vojska su stubovi na kojima je zasnovano Osmanlijsko carstvo. Ti stubovi u 18 stoljeću bili su već istrošeni crvima i dotrajali do kraja. Oni više nisu mogli da odoljevaju zubu novih vremena i održavaju na sebi teret cijele države. Bili su nesavremeni, a nisu imali ni drugih odgovarajućih pomoćnih stubova. Vlastodršci has-zemalja, vladari, vojskovođe i državnici, te sopstvenici timara i zeameta, bili su demoralisani pa su počeli da zlorabe svoja prava i zlostavljaju raj. Najbolji rodovi turske vojske, jeničari i spahije, postali su neposlušna i nedisciplinovana snaga, kao država u državi. Obe su sile djelovale na svoju ruku i radile za svoj račun, ne trpeći se između se. Pored biranih dječaka iz redova raje uvlačili su se u jeničare kojekakve protuhe sumnjive prošlosti. Jeničarima je bilo dozvoljeno da se žene i da žive van kasarne, te da se bave civilnim poslovima i sporednim zvanjem u mirno doba. To više nije bila regularna vojska nego vrsta domobranskih ustaša i milicije koje se mobilišu i pozivaju pod oružje samo u iznimnim slučajevima.

U 18 stoljeću turska vojska više se je bavila politikom nego vojničkim poslovima i ratnom vještinom. Svako je mogao da je potkupi i posluži se s njome kao vlastitim oružjem za svoje mračne ciljeve i sumnjive račune. U Turskoj je sve ostalo po starom, i vojska i rodovi oružja, dok je u Evropi sve to bilo preobraženo i usavršeno. Ratna vještina, tehnika i strategija u Evropi je usavršavana kao posebna znanost, a časnici su bili naročito školovani stručnjaci, dok su turskoj vojsci komandovali vladarevom milošću, raznim intrigama i spletkama dvorske kamarile slučajno postavljeni i na kormilo dovedeni veliki veziri. Ratna mornarica, pravljena u turskim brodogradilištima, usljed pomanjkanja stručnjaka nije bila opremljena onako kako je to zahtijevala tadanja savremena zemaljska odbrana, pa nije mogla da čuva turske obale ni u zatvorenom Crnom moru a kamoli na otvorenom Sredozemnom. Koncesije davane avanturistima iz Evrope nisu ništa poboljšale prilike. Položaji su prodavani za pare i dijeljeni protekcijom. Činovnici su bili sigurni na svome položaju samo dotle dok su bili u milosti svojih protektora. Zato su oni i iskorištavali taj položaj i

pljačkali narod da bi naplatili svoj trošak i osigurali budućnost. Nešto radi toga a nešto radi stranih agitacija učestale su bile lokalne pobune na sve strane turske carevine.

Turska je po svome geografskom položaju izložena oprečnim idejama isto kao i zračnim strujama. Po svojoj socijalnoj strukturi i političkim prilikama bila je vrlo podesno tlo za strane propagande. Najopasnija propaganda dolazila je od strane Rusije i djelovala je razorno u Turskoj. Dosljedna politici Petra Velikog Rusija je, na štetu Turske, Švedske i Poljske prokrčila sebi put na sva mora i otvorila prozore na sve strane Evrope. Kroz te puteve i prozore Rusija je oživila, prozračila se, prosvjetlila i razvila se do prvorazredne sile i odlučujućeg političkog faktora u Evropi. Poljska je posve pala kao žrtva ruskog imperijalizma, a Švedska na Baltiku i Turska na Crnom moru nastradale su jako. Sa prisvajanjem Krima, na kojem su bila turska naselja, Rusija je došla u posjed najbolje luke na Crnom moru, pa joj je Turska morala priznati pravo na gradnju ratne mornarice na tom moru i na zaštitu istočne hrišćanske crkve u Turskoj. Turska se je prostirala na tritoriju stare Bizantije, bila je gusto naseljena rajom ortodoksne vjere, koja je sklona svakoj propagandi od strane Rusije.

Svi pripadnici istočne crkve u Turskoj svoju najvišu nadu polagali su u Rusiju i smatrali je svojom majkom i zaštitnicom. Radi toga Turska je najviše i zazirala od Rusije. Tek iza gubitka Krima, odakle je Rusija ugrožavala i sam Carigrad, sultanima je palo na um da se posluže hilafetom kao moralnim oružjem i da time pariraju akciju Rusije, ali je to oružje bilo davno zastarjelo, otupilo i nesavremeno postalo.

Dvadesetprvo poglavlje

Evropa na prekretnici između Novog i Najnovijeg vijeka

Sa slabljenjem Turske, Švedske, Francuske i diobom Poljske s jedne, a jačanjem Rusije, Austrije, Njemačke i Engleske u 18 stoljeću s druge strane, bila je poremećena ravnoteža sila u Evropi, što je izazvalo velike političke, kulturne i gospodarske promjene. Apsolutna monarhija koja je slijedila iza sredovječnog feudalnog despotizma, ustupila je svoje mjesto prosvjetoj monarhiji, merkantilizam policijske države zamijenjen je liberalizmom. Pobjeđivalo je gledište da je vladar i država radi naroda, a ne obratno. Njemačka je još uvijek bila razjedinjena, ali pod upravom prosvijećenih vladara. Filozof

Kant (1724—1804) pjesnici Šiler (1759—1805) i Goethe (1749 do 1832) djeca su tog vremena.

Njemačka je naročito ojačala u doba Friedricha II (1740—1786). Za vremena prosvijećene vladavine Marije Tereze (1740—1780) i Jozefa II preobrazila se je Austrija. Država na Apeninskom poluostrvu, Pijemont, postala je centripetalna sila svih Italijana. Francuska pod vladavinom Luja XIV i XVI bila je u političkom i gospodarskom pogledu u nazatku, ali u moralnom i intelektualnom u napretku. Književnik Voltaire (1694—1778), pravnik Montesquieu (1689—1755) enciklopedista Diderot (1713—1784), državnik Turgot i filozof Rousseau (1712—1778) bili su vijesnici pretstojeće bure. Negodovao je čitav francuski narod sa buržoazijom na čelu.

U Engleskoj 18 stoljeća parlamentarizam se bio posve učvrstio i postao normalnim režimom. Istina, članove parlamenta biralo je samo plemstvo i bogataši, ali ova manjina pretstavljala je javno mnijenje čitavog naroda. Kućnu privredu zamijenila je fabrička, zanatsku i manuelnu mašinska. Privreda je dobila naučni karakter i nizali su se novi izumi, među kojima na prvo mjesto dolaze parni strojevi James Watt-a (1736—1819), i parobrodi Fultona (1765—1815). Engleski filozofi Hobbes, John Locke i David Hume učitelji su francuskih revolucionara.

Engleski trgovački parobrodi krstarili su svima morima a engleski fabrikati osvajali su sve pijace svijeta.

Na dnevnom redu 18 stoljeća bila su krupna međunarodna pitanja kao što su istočno i kolonijalno pitanje, pa se je razvila i tajna diplomatija. Svi ovi znaci 18 stoljeća slutili su i nago-viještavali da se svijet nalazi u praskozorju jednog novog doba historije.

Dvadesetdrugo poglavlje

Raspadanje turskog carstva

Od 1792—1919 godine traje period raspadanja koji se završava konačnim propadanjem Osmanlijskog carstva. Selim III, Mustafa IV, Mahmut II, Abdulmedžid, Abdulaziz, Murat V, Abdulahamid III, Mehmed V i VI bili su sultani u ovom periodu vremena.

Krajem 18 stoljeća, nakon teških poraza na bojnim poljima neki svijesniji sultani došli su do osvjedočenja da je Evropa u tehničkom pogledu Tursku nadmašila. To osvjedočenje došlo je do izražaja naročito za vremena Selima III (1789—1808). Stoga on dovodi iz Francuske i Švedske nekoliko

inženjera i osnova Vojnu tehničku školu za artiljerijske, tvrđavne i pomorske oficire. Za njihovu izobrazbu prevedena su i štampana neka naučna djela sa francuskog na turski jezik. Godine 1786 osnovali su francuski instruktori prvi odred moderne turske vojske (Nizami džedid). U isto doba Francuska je poslala svoga generala Napoleona Bonapartu, koji okupira Egipat i pređe u Palestinu, da bi time zavladała putevima koji vode u Indiju. Radi ove dvoličnosti, Turska prekide svoje odnose sa Francuskom i sklopi savez sa Engleskom i Rusijom pred kojima se povuče Bonaparte.

Da bi izbavio Tursku iz finansijskih teškoća, Selim III se obrati na narodno mnijenje i zatraži da mu se podnesu referati po tome pitanju. Među podnešenim referatima bilo je i takvih koji su bili zaista pažnje vrijedni. Postupajući po nekima od ovih referata Selim je proveo neke reforme i dokinuo esnaf-ske monopole.

Osnivanje regularne vojske, koju su podučavali evropski instruktori, ukidanje esnafskih privilegija i oponašanje Zapada, vrijeđalo je ponos jeničara, ugrožavalo privatne interese ajana, esnafa i spekulanata, te izazivalo fanatizam klera. Jeničari su imali za sobom slavni, još nezaboravljenih zasluga. Oni su plaćani od države. Njihovi platni bonovi važili su kao akcije i vrijednosni papiri, koji su notirali na novčanoj berzi i kojima su se obogaćivali sarafi Židovi i Grci. Bezi i ajani bili su samovoljne lokalne veličine, koji nisu trpili discipline. Hodže i derviši smatrali su vjerskim grijehom svaku povredu tradicija i običaja. Selimove reforme izazvaše reakciju na svim ovim stranama. Godine 1807 Rusija opet zaratova protiv Turske koja se tada bijaše ponovo sprijateljila sa revolucionarnom Francuskom i Napoleonom. Dok se Turska borila sa Rusijom na Dunavu, protivnici Selima i njegovih reforma podigoše ustanak u Carigradu. Pobunjenici svrgnuše Selima III i posadiše na prijestolje Mustafu IV, koji ukide Nizam protiv kojeg su se bunili. Pristaše Selimovih reforama okupiše se oko ajana iz Ruščuka, Mustafe paše Alendara, i krenuše prema Carigradu protiv reakcionarnog sultana, koji tada smaknu svrgnutog Selima. Ustaše svrgnuše i Mustafu, a postaviše za sultana princa Mahmuta II (1808—1832). Mahmut II za svoga vezira postavi Mustafu pašu Alendara, koji ponovno uspostavi regularnu vojsku. Alendar je pokušao da skući vlast pokrajinskog ajana i da ograniči samovolju vladara, ali ga je u tom pothvatu pretekla nova zavjera Jeničara koji ga ubiše.

Iza toga počеше da se javljaju sve češće pobune hrišćanske raje.

Dok se Osmanlijsko carstvo razvijalo i dok je bilo na vrhuncu svoje slave i snage, dotle je bilo dobro i raji u Turskoj.

Ona je tada živila u zadovoljstvu i blagostanju na kojem joj je mogao zaviditi treći stalež tadanje Evrope. Raja nije služila vojsku, a bila je pošteđena i ratnog pustošenja. Turska je tada bila u napadaju i vodila je ratove na tuđem teritoriju. Ti ratovi su mahom završavani pobjedom, a vojska se je vraćala sa bogatim plijenom, od kojeg je imala koristi i raja, naročito oni koji su se bavili trgovinom i zanatstvom. U takvim prilikama raja nije ni pomišljala da se buni protiv države, niti je na nju mogla da utiče tuđa propaganda sa strane. Država je imala obilnih finansijskih sredstava i bez posezanja za novim porezima i nametima. Posjednici timara, age i spahije, pravili su provale i pljačkali susjedne zemlje, od čega su pomagali i svoju raju, ne mareći toliko za desetinu i hakove svojih kmetova seljaka. Kasnije, kada su Turci počeli da gube i da se povlače, progonjeni od jačih neprijatelja, nastali su crni dani i za raju. Ratovi su prenešeni na tursko zemljište, pa se je i raja upozнала sa svima nevoljama i grozotoma ratne pustoši. Begovi i spahije svoj bijes i očaj počеше da iskaljuju na nedužnoj hrišćanskoj raji i da je nemilosrdno izrabljuju, kako bi nadoknadili svoje ratne štete. Mogućnost zarade i narodne privrede bila je jako opala, državne finansije oslabile, a potrebe svijuu podvostručile se prema ranijim. Jedino vrelo državnih prihoda bili su neposredni porezi i kuluci, koji su narodu silom nametnuti. Kao neminovna posljedica toga, izazvana je reakcija i na strani raje, čiji je vapaj našao odjeka i kod njenih istovjernika u Evropi. Autonomne crkve u Turskoj postadoše države u državi i preduzeća za eksploataciju vjernika. Autoritet popova, koji trguju vjerom i Bogom, pokolebao je političku vlast sultana i njihovih paša. Diplomatska služba osmanlijskih Turaka bila je prešla u monopol levantijskih Grka. Preko njih, koji su poznavali strane jezike, Turska je podržavala svoje odnose sa Evropom, a Evropa je iskorištavala naivnost Turaka. I narodne pjesme sada dobiše novo značenje, pa počеше da bude stare uspomene i izazivaju separatističke težnje kod raje. Parole velike francuske revolucije i njene proklamacije čovječijih prava dopirale su i do turskih gradova te postale idealima raje. K svemu tome pridružila se je propaganda domaćih i stranih agenata u korist Rusije kao zaštitnice raje i pokroviteljice pravoslavne crkve. Rusija je bila najviše zainteresovana u raspadanju Osmanlijskog carstva, pa je raja svoje oslobođenje očekivala od Rusije. No najviša je opasnot Turskoj prijetila od strane grčkog siti-a na Fenaru, te levantijskih berzanskih mešetara i židovskih sarafa u Galati. Kako smo već spomenuli, činovničke službe i položaj su tada u Turskoj za novac prodavani, a posjednici novca bili su levantijski Grci i Židovi, koji nisu poznavali nikakvih moralnih skrupula ni prema kome, a ponajmanje prema Turcima

i muslimanima. Oni su kreditirali sve pothvate i korumpirali činovništvo u Turskoj. Paše svih nadležstava, pa čak i kadije kao sudije bili su u rukama ovih bogatih čorbađija, koji su sve svetinje stavili u promet i na dražbu. Svoje prljave rabote oni su znali maskirati sa rodoljubljem i davati im neki idealni karakter.

Krajem XVIII stoljeća pokrenuta je hrišćanska raja protiv Turske, i počese da se nižu pobune na sve strane. Prvi ustanak podigoše Srbi na granici prema Austriji. U Austriji je bilo dosta srpskih emigranata, od kojih su neki služili u njenoj vojsci kao podoficiri. Godine 1803 jedan od ovih oficira Kara Đorđe, upade u Tursku, organizova i podiže ustanak protiv nje. Turci brzo savladaše ovaj ustanak, a Kara Đorđe pobježe u Rusiju, koja ga postavi generalom u svojoj vojsci. U to doba od 1807 do 1812 Turska je bila u ratnom stanju sa Rusijom. Po bukareštanskom mirovnom ugovoru, sklopljenom između Turske i Rusije, Rusija je dobila Besarabiju, a za svoje saveznike Srbe učinila je samo to što je u taj mirovni ugovor dala uvrstiti jedan član kojim Srbe prepušta na milost i nemilost turskog sultana. Milost turskog sultana pak bila je takva da je krvavo ugušila srpski ustanak, čim se je riješio rata sa Rusijom.

Iza toga godine 1825 Miloš Obrenović ponovo je podigao ustanak Srba. Svoje oslobođenje ispod Osmanlijskog carstva Srbija duguje sopstvenoj snazi srpskog naroda, srpskoj patrijaršiji i drugim objektivnim i subjektivnim prilikama, koje su pogodovale da se razvije i do izražaja dođe rasna snaga i nacionalna svijest kod Srba.

Koncem 18 stoljeća pojavio se slobodarski pokret i u Grčkoj. Pjesnik Rigaz oduševljavao je Grke svojim patriotskim pjesmama, kojima je bio cilj restauracija bizantijskog carstva. Početkom 19 stoljeća Grci osnovaše jedno tajno udruženje, navodno pod pokroviteljstvom ruskog cara Aleksandra I. U samom Carigradu udruženje je imalo oko 17 hiljada članova. Godine 1821, u doba kada je Turska bila zauzeta pobunom Arnauta, na čelu s valijem iz Janje, Ali Pašom, jedan od prvaka ovog grčkog udruženja, inače ađutant cara Aleksadra I, upade na turski teritorij u Rumuniji i sa jednom proklamacijom na rajuu pokuša da podigne ustanak. No njemu se pridružiše samo neki grčki vojnici, sa kojima Turska obračuna lako. Malo kasnije iza toga u nekim grčkim krajevima Turske i na grčkim ostrvima Egejskog mora Grci podigoše ustanak u širim dimenzijama.

Našlo se bogatih grčkih trgovaca, koji milijunskim priložima počese finansirati ovaj pokret. Ustašama se pridružiše i

neki popovi, te čitava kulturna i intelektualna Evropa stavi se na stranu grčkih ustaša smatrajući ih dostojnim nasljednicima slavni Helena, Homera, Platona, Aristotela i Demostena. Byron u Engleskoj i Viktor Hugo u Francuskoj, počese da grme protiv Turaka, zauzimajući se za slobodu i nezavisnost Grčke. Po cijeloj Evropi obrazovaše se udruženja prijatelja Grčke (Philhelenes), koja počese i aktivno da pomažu grčki ustanak. Ustanak je trebao da se proširi po cijeloj Turskoj i da zahvati i Carigrad. Turska vlada uđe u trag čitavoj mreži zavjera u kojoj je bila umiješana i sama patrijaršija. Nakon ovog otkrića Turci povješaše mnoge crkvene dostojanstvenike pa i samoga patrijarha. To još više uznemiri hrišćansku Evropu. Tek godine 1827 uz pomoć egipatske vojske, Turskoj je pošlo za rukom da savlada ustaše i uguši pobunu. Ali iza toga, pod pritiskom javnog mnijenja svojih zemalja, u grčko pitanje umiješaše se i evropske velesile Engleska i Francuska i uzeše Grke u zaštitu. Engleska razbi tursku mornaricu, a Francuska iskrca vojsku i zaposjedne pobunjeni kraj Grčke. U isto doba i Rusija objavi rat Turskoj. Mirovnim ugovorom u Jedreni ona prisili Tursku da joj odstupi dio Kavkaza, da podijeli autonomiju Srbiji i Rumuniji, te da prizna nezavisnot Grčke. Engleskoj i Francuskoj bolje je odgovaralo komadanje Turske na sitne nacionalne države, nego njena dioba između Rusije i Austrije, radi čega su i bili za ovakav ugovor.

Pobuna Ali Paše, valije Albanije i Makedonije, ustanci raje i rat sa Rusijom zadesili su Tursku u najgore doba. Tek tada Mahmut II bio je likvidirao Jeničare, razorivši topovima njihove vojarne nakon krvave ulične borbe i protjeravši im kolovođe Begtašije. Dok je Mahmut II bio zauzet organizovanjem regularne turske vojske uz saradnju pruskih instruktora, među kojima je bio tada još nezapaženi poručnik, a kasnije maršal Moltke, i eliminiranjem islamskog klera iz državne politike, Rusija mu je navijestila rat da ga predusretne i spriječi poduzete reforme.

Ukidanje Jeničara trebalo je da ojača autoritet sultana i centralne vlade nad pokrajinama i njihovim namjesnicima, koji su tada uzurpirali lokalne samouprave i postali skoro nezavisni od sultana. Takvi su bili pokrajinski namjesnici u Albaniji i Makedoniji, Srbiji i Bugarskoj, Mezopotamiji, Arabiji, Egiptu i u sjevernoj Africi, koji su uzurpirali lokalnu vlast i sami se nametnuli sultanu za njegove namjesnike. Neki od ovih, prije nego što je regularnoj sultanovoj vojsci pošlo za rukom da ih upokori silom, proglasili su nezavisnost svojih pokrajina, kao turski valija u Egiptu, Mehmed Ali Paša iz Kavale, a neki su postali plijenom evropskih velesila, kao Alžir, koji okupira Francuska 1830 godine. Mehmed Ali Paša bio je obični časnik

turske vojske koja se je borila protiv Bonaparta. Od prirode bistar i poduzetan čovjek, brzo je postao komandant egipatskih bašbozuka i silom je zauzeo položaj valije Egipta. Mudro je upravljao ovom bogatom pokrajinom. Još za Selima III savladao je pokret Vehabija, koji su bili zagospodarili Hidžazom, i time postao jako popularan u cijeloj Turskoj. Poljoprivredu, zanatstvo i industriju toliko je unaprijedio da su se finansije Egipta popele sa 1,500.000.— na 200,000.000.— groša godišnje.

Pokrajinsku vojsku Egipta pretvorio je u prvorazrednu silu, uz pomoć evropskih instruktora i sa takvom vojskom i mornaricom učestvovao u gušenju grčkog ustanka. Pošto nije htio da pomaže Tursku u ratu sa Rusijom, zavadi se sa sultanom i njegovom centralnom vladom. Pošto Mehmed Ali Paša silom zauze Siriju, Sultan ga osudi na smrt i zaratova protiv njega. Mehmed Ali Paša razbije sultanovu vojsku i prodrije skoro do Carigrada (1831 god.). Namjeravao je da svrgne Osmanovu dinastiju i uspostavi svoju. Mahmut II zabrinut za sudbinu svoje dinastije prihvati ponuđenu pomoć od Rusije, kao utopljenik koji se hvata za guju, kako se i sam izrazio. Nikola I posla svoju flotu u Bosfor i iskrca petnaest hiljada vojnika na obalu Anatolije. Engleska i Francuska, uplašene pojavom Rusije na Bosforu, interveniraše između Mahmuta II i Mehmed Ali Paše. Iza toga se vojska Mehmed Ali Paše povuče u Siriju, a Rusija napusti Bosfor, sklopivši s Mahmutom II ugovor koji je značio protektorat Rusije nad Turskom (1833).

Godine 1839 Mehmed Ali Pašin sin Ibrahim Paša opet porazi tursku vojsku u Siriji i otvori sebi put prema Carigradu. U to doba umrije Mahmut II i naslijedi ga Abdulmedžid. Najzad, austrijski kancelar Meternich sporazumi se sa Engleskom, Francuskom i Rusijom da zajednički nastupaju u Turskoj. Abdulmedžid prihvati notu evropskih velesila koje garantovaše suverenitet sultana i nametnuše svoj zajednički protektorat Turskoj umjesto jednostranog protektorata Rusije. U zamjenu zato Turska se odreče svoga prava na samostalnu političku akciju prema vani. Po ugovoru iz 1841 godine Turska pristade na nezavisnost Egipta pod protektoratom Engleske i upravom nasljednika Mehmed Ali Paše, uz nominalni suverenitet sultana sa pravom na neku apanažu. Ovim ugovorom saveznici priznadoše Turskoj vlast na Dardanelima, da ih drži zatvorenim ratnoj mornarici stranih država, među ovima i Rusiji, a Engleska osigura sebi dominantan položaj na Mediteranu i Bliskom istoku.

Iza toga je turskoj državi ostavljena sloboda djelovanja samo na unutarnjem polju njenog teritorija, u toliko u koliko ta sloboda nije bila ograničena ranijim obavezama prema domaćim hrišćanima, koncesijama i kapitulacijama datim stranim

državljanima. Na tom polju pak, koje je preostalo Turskoj, teško je bilo preduzeti išta ozbiljno i prilike izmijeniti radikalno.

Najmoćniji faktor u teokratskoj monarhiji bio je kler. Islamski kler pak bio je strašno konzervativan i nedorastao duhu toga vremena. No, iako nesavremen, raspolagao je jednim užasnim oružjem, zvanim »fetva« (decizija). Bez njegove privole i izdatog riješenja prema zastarjelim šerijatskim propisima, država nije smjela preduzeti ništa. Prosvjeta i škole tadašnje Turske bile su u rukama reakcionarnog klera, jer drugih pismenih i polupismenih ljudi u Turskoj je bilo vrlo malo. Godine 1729 za vremena velikog vezira Lale Ibrahimpaše, kada je Ibrahim Muteferika, porijeklom iz Mađarske, otvorio prvu štampariju u Turskoj, nastala je čitava uzbuna u redovima hodža, koji su u tom pothvatu nazirali opasnost za svoje staleške interese ručnog pisanja i prepisivanja.

Ta uzbuna nije se stišala ni tada kada je šejhulislam kao prvosveštenik klera izdao dozvolu na tu novotariju. Zbog toga ni pokušaji odvažnog Mahmuta II da emancipuje državu od klera nisu uspjeli.

Dvadesetitreće poglavlje

Evropa XIX stoljeća

Godine 1789, nakon uspjele velike francuske revolucije, nastalo je najnovije doba evropske historije. Čitav niz prevrata i revolucija u Evropi daju naročito i vanredno obilježje ovoj najnovijoj epohi.

Filozofske ideje 17 i 18 stoljeća bile su se dovoljno popularizirale i dozrele za praktičnu primjenu.

Fiziokratizam feudalne, merkantilizam i protekcionizam policijske države apsolutne vladavine bio je iscrpljen i preživio je svoje vrijeme. Na dnevnom redu evropskog kontinenta bio je liberalizam konstitucionalne i demokratske države, nova moda importirana iz Engleske. Atmosfera Evrope bila je toliko zakučena da se je teško disalo: sve je želilo kakve promjene i novotarije koje će prozračiti vazduh.

Najpodesniji politički momenat i najzgodniji psihološki temperamenat za taj eksperiment postojao je u Francuskoj.

U osmoj dekadi 18 stoljeća, Francuska je tek bila izašla iz dugotrajnog kolonijalnog rata sa Engleskom, u kome je potisnuta iz Indije i Kanade i u kome su se oslobodile i ujedinile Sjeverne Američke države. U tome su ratu državne finansije Francuske bile do dna iscrpljene, vrijednost asignacija pala, a

narod razdražen i revolucionarno nastrojen. Za pokriće državnih rashoda vlada Luja XVI nije znala pronaći drugih sredstava osim omraženih fiškalskih mjera. Pošto lokalna narodna vijeća ne dadoše svoje saglasnosti za nova poreska opterećenja, koja zaista nije mogao snositi narod, vlada sazva opću stalešku skupštinu (Etats generaux) da je konzultuje po ovom pitanju. Ni ova skupština ne mogaše dati svoje privole na takve mjere. Vlada pokuša da razjuri skupštinu i razjuri delegate. Ali ovi se odupriješe i prisegnuše da neće izaći dok se narodu ne da sloboda. Dođe do otvorenog sukoba između naroda i vladara.

U prvoj fazi revolucije zahtjevi naroda bili su dosta čedni. Skupština se je ograničila na proširenje narodnih, a sužavanje vladarevih prava. Zakonodavna vlast trebala je da pređe sa krune na narod, odnosno na narodne zastupnike, izabrane općim i neposrednim glasanjem. Ali pošto je apsolutnu većinu naroda tvorio treći stalež t. j. seljaci, građani i radnici, to je vladavina toga staleža značila isto što i narodna vladavina na štetu vladarevu i njemu odanih privilegovanih vladinih plemića i sveštenika. To je značilo prekrojiti državu i preokrenuti joj lice na izvrat. Samo po sebi se razumije da se ovakvoj operaciji ne bi niko podvrgao dobrovoljno, a pogotovu to nisu htjeli privilegovani staleži koji bi postali žrtva i bili amputirani.

Borba između revolucije i reakcije trajala je dosta dugo, sa promjenljivom srećom, i razvijala se je u raznim fazama. Revolucija je prešla na ulicu i poprimila karakter građanskog rata, na radost neprijatelja Francuske. 14 jula 1789 revolucionari razoriše tvrđavu tiranije, tamnicu Bastilju, i učiniše kraj starom režimu. Plemići se sami odreknuše svojih pravnih privilegija, ali pošto ni ta žrtva nije bila dovoljna za revoluciju, oni počеше da emigriraju i napuštaju Francusku. Godine 1793 revolucionari smaknuše kralja, koji se bijaše udružio sa neprijateljima domovine. Suverena prava kralja skupština preuze u svoje ruke i inaugurisa narodnu vladavinu. Parole francuske revolucije nisu poznavale političkih granica. Na svojim krilima one su prelazile i van Francuske, širile se munjevitom brzinom i osvajale srca drugih evropskih naroda, koji su i inače bili duhovno nastrojeni protiv starog režima i pravnog poretka svojih država. Usprkos klevetama udruženih reakcionara ljudi i narodi tražili su svoja prirodna prava, koja su ustaše Sjeverne Amerike prihvatili i francuski revolucionari priznali i objavili cijelom svijetu. Do 1799 trajao je konstitucionalni režim u Francuskoj, čiji je upravni organ bio Komitet opće bezbjednosti i Direktorij. Do tog vremena revolucija je progutala dosta žrtava, među njima i svoje vlastite djece. Ustaše su bili zamoreni od napora. Seljaci oslobođeni svojih gospodara plemića, a građani obogaćeni u slobodnoj trgovini i privredi, zaželjeli su se pokoja i mira.

Tražili su jaku i stabilnu vladu, koja će im to dati, i našli je u ličnoj vladavini konzula, kojom je upravljala jaka ruka prvog konzula, mačem proslavljenog generala revolucije Napoleona Bonaparta, koji godine 1804 postade Imperatorom Francuske.

Kako smo već istakli, s početka svi evropski narodi, željni slobode, pravde i jednakosti, pozdravili su francusku revoluciju i radosno su dočekivali Francuze, koji im to donose. Revoluciji i građanskim ratovima u Francuskoj radovali su se isto i evropski vladari, ali iz sebičnih nečasnih motiva, smatrajući da će to oslabiti moć Francuske u korist njihovih država. No kada su uvidjeli da su se u tome računu prevarili i kada osjetiše da im se ljuljaju prijestolja u vlastitim zemljama, svi reakcionari Evrope zaratovaše protiv Francuske. Ali revolucionarna, po narodnoj volji upravljana Francuska pokazala se jača od svih svojih neprijatelja i počela ih potiskuje na svim frontovima. Pobjeđeni počeli su sklapati separatne mirove sa Francuskom, izuzev Englesku, zaštićenu morem i jakim ratnom mornaricom. Francuska zavlada skoro cijelim evropskim kontinentom, izuzev Rusiju i Tursku, sa kojima je bila u prijateljskim odnosima. Najzad i Rusija, ne htijući da se pokoravog diktatu Napoleona i da strada zbog njegovog gospodarskog rata sa Engleskom, dođe u sukob sa Francuskom. Napoleon pregazi Rusiju i uđe u zapaljenu Moskvu, ali se najzad morade povući posramljen, ne uspjevši da skrši otpor Rusije i da je prisili na kapitulaciju. Iza Napoleonovog poraza u Rusiji, ohrabriše se ranije upokoreni evropski vladari i ponovo sklopiše savez protiv Francuske, ali ovaj put sa drugom taktikom. Objaviše da se i sami bore za načela revolucije i za demokratiju, koju je Francuska kompromitovala sa Napoleonovim imperijalizmom. U borbi sa saveznicima Napoleona izdade sreća. Francuska bi poražena i u stare granice svedena, a detronizirani Napoleon prognan i zatočen. Na kongresu u Beču 1815 godine, na kojem su bile zastupane sve evropske države, osim Turske, pobjednici Napoleona utvrdiše novu geografsku kartu, sa koje zbrisaše Poljsku i izigraše prava samoopredjeljenja naroda. Inicijativom Metternicha reakcionarni vladari Evrope sklopiše Sveti savez protiv revolucije i demokratije, koji je trajao sve do godine 1830. Revolucija je bila pobjeđena, ali ideje revolucije živile su i tinjale i dalje, te su opet uskrsle i zapalile Evropu. Iza požara revolucija, koje su se kasnije pojavile svuda, Evropa je izašla pomlađena i preporođena. Preko demokratskih građanskih sloboda i ravnopravnosti, prosvjećenost i kultura zahvatila je šire slojeve naroda što je dovelo do novih naučnih otkrića i tehničkih izuma, koji izazvaše i gospodarski prevrat u Evropi. Od tada razmak i jaz između Evrope i Azije rastao je sve više, tako je početkom XX stoljeća izgledao kao provalija koja se ničim premostiti ne može.

Turska u znaku buđenja — Era Tanzimata

Od Beogradskog mirovnog ugovora godine 1740, Turska je mogla da produžuje svoj život i čuva svoju političku nezavisnost blagodareći suparništvu evropskih velesila prema njoj. Rusija i Austrija išle su za teritorijalnim osvajanjem Turske, ali su se razilazile u tome kojoj će zapasti veći dio. Pretenzije Engleske i Francuske pak prema Turskoj, bile su više ekonomske nego teritorijalne prirode. Njima je bolje konveniralo ekonomsko izrabljivanje Turske kao polukolonije u kojoj se mogu podmirivati jeftinim sirovinama i plasirati svoje skupe fabrikate. U tom je pogledu naročito Francuska imala jake pozicije i koncesije, koje je stekla lukavo podržavajući svoje prijateljstvo sa turskim dvorem. Pored toga teritorijalni integritet Turske za njih značio je preponu protiv pangermanskog nadiranja na istok i panslavenskog na Mediteran.

U prvoj polovici XIX stoljeća, nakon uspjelog ustanka egipatskog valije Mehmed Ali Paše, istočno pitanje ušlo je u svoj kritičan stadij. Rusija, da zaštiti sultana od Mehmed Alije, iskrcavala je svoju vojsku na Bosfor na užas svoje suparnice Austrije, a Francuska, na strah Engleske, diže ruke sa sultana i počela otvoreno pomagati buntovnika Mehmed Aliju, koji bijaše zavladao putevima u Indiju i otvorio ih Francuskoj, a zatvorio Engleskoj. Da ne bi došlo do opšteg rata među evropskim velesilama, koje su radile svaka na svoju ruku, ne preostade im drugo nego da se sporazume i zajednički nastupaju u Turskoj. Od toga sporazuma, kako smo vidjeli, najviše se je koristila Engleska, učvrstivši svoju poziciju na bliskom istoku na štetu svih ostalih velesila. Plod ove saradnje bila je zajednička nota evropskih velesila, koju je sastavio Metternich i predao Turskoj. Ova nota uslovljavala je protektorat svih evropskih velesila nad Turskom. No sultan Abdul Medžid prihvati ovu notu smatrajući je za manje zlo nego zajedničku akciju sviju njih protiv sebe, koja bi akcija dovela Tursku do komadanja.

Godine 1839 kada je Abdul Medžid došao na prijestolje, krenuo je reformističkim stopama svoga pretčasnika Mahmuda II. Na kormilo svoje vlade postavio je Mustafa Rešid Pašu, dugogodišnjeg turskog poklisara u Londonu i Parizu. Po njegovom savjetu sultan objavi svoj znameniti carski edikt »Gulhane Hatti Hamajunik«. Taj edikt, objavljen velikom pompom, na koji se sultan zakleo u prisustvu svih evropskih poklisara, bio je neka vrsta ustava, koji nagovještava novi poredak u

Turskoj, poznat pod imenom *Tanzimat*. Tim ustavom proklamovana je ravnopravnost svih turskih podanika pred zemaljskim zakonima, bez razlike na njihovu vjersku pripadnost, zatim lična imovinska sigurnost, sudska javnost, na pravičnoj bazi uređeni porezi, suzbijanje korupcije i zagarantovanje redovite plate državnih službenika. U duhu ovih ustavnih odredaba trebalo je provesti reviziju postojećih šerijatskih zakona, što je naišlo na otpor nesavladivog konzervativnog islamskog klera teokratske turske monarhije, i otvorilo vrata intervencijama evropskih velesila u korist raje, koje su se miješale u unutarnje poslove Turske, pozivajući se na ovaj ustav. Skupa sa ovim političkim pojavile su se i finansijske teškoće države. Sve do polovice XIX stoljeća Turska se je prometala i životarila od svojih skromnih prihoda i sitnih pozajmica od domaćeg kapitala. Većinu svojih potreba podmirivala je vlastitom privredom i imala je aktivnu trgovačku bilansu. U toku prve polovice XIX stoljeća evropski fabrikanti konačno su osvojili pijacu Turske i dotukli njenu sporu i skupu zanatsku proizvodnju, karavana raznašanju. Domaća proizvodnja nije više odgovarala potrošnji. Bogatstvo se je iseljavalo, a siromaštvo useljavalo u Tursku. Država, vezana sa kapitulacijama, nije mogla da preduzme nikakvih zaštitnih mjera protiv toga. Nove vojne i administrativne reforme zahtijevale su ogromne troškove, koji se nisu mogli podmiriti redovnim državnim i domaćim sredstvima. Moralo se posegnuti za zajmovima, koje je mogla kreditirati Francuska i Engleska. Zajmove koje je finansijski kapital ovih zemalja uz teške kamate davao Turskoj oduzimao je natrag njihov industrijski kapital u vidu liferacija u svoju korist, a na štetu zajmoprimca.

Dok se Turska borila sa tolikim poteškoćama, za Rusiju je nastala povoljna situacija da obračuna sa njom i nadoknadi štetu koju je pretrpjela kad je bila izigrana od Engleske. Evropa je bila zabavljena sama sobom zbog revolucija nastalih 1848 godine. Ruski car Nikola bio je u rodbinskim vezama sa pruskim dvorem, a i Austrija bila mu je obavezna radi usluga koje joj je ukazao pri ugušivanju mađarskog ustanka godine 1848. Nadao se je da će nekako udobrovoljiti Englesku i Francusku. Crnogorski ustanak i spor između katolika i pravoslavnih u Jerusalemu oko crkvenih dobara pružio mu je priliku za to. Počeo je zanovijetati previše. Za Rusiju je tražio povlašteni položaj u Turskoj, a za sebe poseban protektorat nad pravoslavnima. Godine 1853 kada Abdul Medžid odbi ove zahtjeve, ruska vojska pređe granicu na Prutu, a ruska mornarica na Crnom moru potopi tursku flotu. Engleska i Francuska, a za ovima i Pijemont, pritekoše u pomoć Turskoj, te dođe do krimskog rata između Rusije sa jedne, Turske i

njenih saveznika sa druge strane. Mornarica saveznika, propuštena kroz Dardanele, poništi Crnomorsku rusku mornaricu, a turska vojska, pod zaštitom ove mornarice, iskrca se na Krim i osvoji tvrđavu Sivastopol (1855). Osamljeni car Rusije Aleksandar II kapitulira pred Turskom i saveznicima i zatraži mir. Na mirovnoj konferenciji u Parizu, godine 1856, potpisan je ugovor kojim signatarne vlasti jamče integritet i samostalnost Turske koju priznaju punopravnim članom evropskog društva. Turska i dalje ostaje gospodar nad moreuzima koji dijele Rusiju od Mediterana, a objema državama zabranjuje se gradnja ratne flote na Crnom moru. Turska pak sa svoje strane obvezuje se provesti potrebne reforme koje će zagarantovati punu ravnopravnost hrišćanskim manjinama. Pred sami potpis pariškog mirovnog ugovora objavljen je novi ferman sultana kojim se proširuju ustavna prava zajamčena Gulhane-ediktom. Sa ovim fermanom otvorena je nova era u Turskoj, poznata pod imenom *Tanzimat*. Era Tanzimata potrajala je sve do kasnijeg rusko-turskog rata iz 1877--1878 godine, dok je pariški ugovor bio na snazi. Kroz to vrijeme u Turskoj su zaista provedene znatne reforme. Formirana je nova regularna vojska, koja se više puta pokazala na savremenoj visini, dorasla svome pozivu. Reformisana je upravna i sudska vlast po uzoru na evropsku i doneseni novi odgovarajući zakoni. Pored starih medresa podignuto je više srednjih i visokih škola sa zapadnim nastavnim planom. Ali sve to nije moglo da zadovolji ni muslimane ni hrišćane pa da od njih stvori jedno homogeno društvo Osmanlija, kako su to zamišljali mjerodavni faktori. Struktura i fizionomija Turske bila se dosta preobrazila, ali duša je ostala ista. Široki slojevi muslimana, među koje treba ubrojiti i većinu činovnika, bili su pod uticajem konzervativnih hodža, a hrišćani pod iredentističkom i separatističkom agitacijom iz inozemstva. Narod nije mogao da se izmiri sa stranim pritiskom i nametnutim mjerama više državne sile. Sve poduzete mjere za suzbijanje podmitljivosti pokazale su se nedovoljne. Činovnici su i dalje nastavili pljačkanjem naroda i potkrađivanjem države. Korupcija zahvaćala i one koji su bili najpozvaniji da je suzbijaju. Dvor je rasipao najviše. Za opremu nove moderne vojske i mornarice država je trebala više nabavaka iz Evrope i kredita za njihovu otplatu. Levantijski agenti, mešetari i liferanti evropskih bankara i fabrikanta imali su pune ruke posla. Oblijetali su nadležstva i podmazivali na sve strane za sklapanje zajmova i dobivanje porudžbina. Ustanci nezadovoljnih hrišćana, Srba, Bugara, Grka i Jermena, prelazili su i na muslimane Bošnjake, Arnaute, Arape pa čak i na same Turke iz Anatolije. Engleska koja je dobila predominantan položaj u Turskoj, htjela je da iskoristi i duhovni autoritet sultana kao halife

pa da preko njega podjarmi islamski svijet. Godine 1857 muslimani Indije bijahu se podigli protiv Britanije i pokušali da restauriraju tursko carstvo Babura. Halifa Abdul Medžid, kao prijatelj engleske kraljice Viktorije, izdade proklamaciju na muslimane Indije i pozva ih da se pokore Engleskoj kao zaštitnici Islama. Interesi Islama u očima zadnjih osmanlijskih sultana bili su identični sa interesima njihove dinastije.

Iza pariskog kongresa, Turska kao priznati član evropske familije, otvorila je svoja poslanstva u mnogim prijestolnicama i stupila u diplomatske odnose sa evropskim državama. Blagodareći tim odnosima te modernim vojnim i civilnim školama, otvorenim u eri Tanzimata, mnogi Turci naučili su evropske jezike, pa su im i tekovine evropske kulture i civilizacije postale pristupačnije nego ranije. U Carigrad, Solun, Smirnu i Bejrut došli su mnogi Evropejci i osnovali svoje trgovačke kolonije i kvartove. Za njima su došle neke crkvene, laičke i cionističke misije, koje su otvarale škole pristupačne i turskoj mladeži. U evropskim kvartovima spomenutih gradova nicali su kao gljive i zabavni etablismani — barovi, kafešantani za otmeni, a birtije i bludilišta za prostiji svijet, pa su se Turci upoznali i sa ovom stranom evropske civilizacije. Mnogi Turci počeli su da se oblače po pariškoj modi i da žive na zapadnjački način. Većinu ovih Turaka zahvatila je i zaniijela samo ova negativna strana evropske civilizacije, a samo časne iznimke zanimala su se sa duhovnom kulturom Evrope. Oni su izučavali i prevodili književna i naučna djela. Dakle u samom turskom društvu pojavila su se dva različita svijeta, dva oprečna mentaliteta, mentalitet akcije i revolucije i svijet reakcije i kontrarevolucije. Sredine između ova dva ekstrema, materijalista i idealista te uravnoteženih zrelih realista koji poznavaju situaciju sa različitih strana, bilo je vrlo malo. To je bilo doba nespretnog oponašanja svega evropskog, i dobra i zla. Iz skupo plaćenih zajmova zidali su se dvorci modernog stila. Idealisti su bili mladi evropskom prosvjeđenošću zaneseni ljudi. Oni su naivno vjerovali da bi ustavni i parlamentarni režim donio sreću i blagostanje Turskoj, da bi je spasio od svih zala, da bi sloboda pacificirala zemlju i izmirila hrišćane i muslimane raznih jezika u stvaranju bratske zajednice Osmanlija. Ti idealisti osnovaše opozicionu stranku koja je išla za tim da proklamuje ustav i dovede na prijestolje nadobudnog prijestolonasljednika Abdul-Aziza.

Godine 1861 umrije Abdul Medžid a zamijeni ga brat Abdul Aziz. No i ovaj, iako je bio miljenik opozicije, pošao je putem svoga pretšasnika. Sklapao je zajmove i trošio nemilice u luksuzne novogradnje i na oružanje. Tursku vojsku i mornaricu podigao je na zavidnu visinu, ali je upropastio i inače slabe državne finansije. Broj nezadovoljnika sa postojećim prilikama

u zemlji bivao je sve veći. Godine 1865 osnovano je jedno tajno udruženje, na čelu kojeg su stajali mladi pjesnici i književnici, kao Zija (1829—1880), Namik Kemal (1840—1888) i Šinasija (1826—1871). Ovaj potonji osnova »T a s v i r i - E f k a r«, prvi privatni list u Turskoj (28 VI 1861). Službeni list vlade »T a k v i m i V e k a j i k«, počeo je izlaziti na 1 X 1831. Ovi književnici, skupa sa državnici Ahmed Vefikom (1824—1890) i Midhat Pašom (1822—1883), bili su prvi preteče moderne turske književnosti i turskog nacionalizma. Šinasin list »Tasviri-Efkar« bio je njihov organ. Godine 1867 vlasti otkriše zavjeru opozicije. Kolovođe Zija i Namik Kemal pobjeđoše u Evropu, osnovaše društvo »N o v i h O s m a n l i j a«, te počеше izdavati listove i širiti revolucionarne ideje. U to doba na čelu carigradske vlade bio je omraženi rusofil Ahmed Nedim Paša. Engleska je protežirala opoziciju sa Midhat Pašom na čelu, uz koju je pristajao i prijestolonasljednik Murat. Godine 1876 pobuniše se pitomci carigradskih medresa, softe, te udruživši se sa drugim nezadovoljnicima oboriše Abdul-Aziza i njegovog vezira Mahmut Nedima. Na prijestolje posadiše Murata V, koji postavi Midhat Pašu za pretsjednika državnog savjeta. Midhat Paša, koji se je zalagao za konstitucionalnu monarhiju, svrgnu i Murata V, a posadi Abdul Hamida II (1876), te postade njegovim vezirom i objavi ustav. Godine 1871, nakon rata između Njemačke i Francuske, koristeći se povoljnom međunarodnom situacijom sa sebe, Rusija otkaza Pariški mirovni ugovor, koji joj je vezao ruke prema Turskoj. Austrija, koja je ostala van njemačkog Reicha, bila je saveznica Rusije. Osamljena Engleska nije bila u stanju da se suprostavi Rusiji i zaštiti Tursku. Našavši se slobodnom, Rusija pojača svoju panslavističku propagandu na Balkanu, i tako izazva hercegovački, bugarski, srpski i crnogorski ustanak. Iza toga, bez objave rata, skupa sa Rumunima i sama se baci na izmorenu Tursku. Nakon sjajne odbrane na Kavkazu i kod Plevne, Turska najzad morade ipak ustuknuti pred jačom silom i kapitulirati pred Rusijom. Prema mirovnom ugovoru u Ajastafanosu Turska izgubi skoro sve zemlje na Balkanu, izuzev istočnu Trakiju, južnu Makedoniju i Albaniju. Sve ostale zemlje trebale su da otpadnu od Turske u korist ruskih vazala, kraljevine Srbije, Crne Gore, Rumunije i Bugarske kneževine. Rusija za sebe pak pridrža Besarabiju i revidira svoje granice prema Turskoj u Anatoliji, kako bi dobila slobodan put u Perzijski Zaljev. Ovakav ugovor, razumije se, nije bio po volji drugim evropskim velesilama, koje su ostale neutralne u ratu između Rusije i Turske. Odmah iza toga sazvan je Berlinski kongres evropskih velesila, koji je imao da revidira ovaj ugovor u Ajas-

tafanosu, kao što je i Pariški kongres revidirao Rusko-turski ugovor prije toga.

Na Berlinskom kongresu (1878), koji je zasijedao mjesec dana, Turska je bila kao optuženik, kojem će suditi isti oni koji ga i optužuju. Svi su htjeli da se obeštete na račun Turske i za ono što su sami skrivili, te da uspostave ravnotežu sila na štetu drugog. Rusiji je priznato sve što je oduzela od Turske, a pored toga i 60 milijona lira otštete. Austrija dobi mandat od kongresa da okupira Bosnu i Hercegovinu, a Engleskoj je pružena mogućnost da zaposjedne Kibris i Egipat. Godine 1881 obeštetila se i Francuska time što je oduzela Tunis od Turske.

Diplomatske rekriminacije, iznesene na Berlinskom kongresu protiv Turske, bile su više nego strašne. Premijer austro-ugarske delegacije na Berlinskom kongresu, obrazlažući zahtjev monarhije da okupira Bosnu i Hercegovinu, između ostalog je rekao da je hercegovački ustanak bio jedan od neposrednih uzroka Rusko-turskom ratu. Od permanentnih nemira, koji traju u ovim pokrajinama, pogranični krajevi monarhije trpe mnogo, tako da je ona na same izbjeglice, koji su dosegli cifru od 200 hiljada duša i sklonili se na njezin teritorij, potrošila 10 milijona forinti. Pošto Bosna i Hercegovina Turskoj donose više štete nego koristi, da bi bilo u vlastitom interesu same Turske da ih prepusti Austro-Ugarskoj, koja je tu zainteresovana više nego i jedna druga država. Socijalne suprotnosti i vjerski antagonizam heterogenog stanovništva Bosne i Hercegovine takve su prirode da ih ne bi mogla riješiti ni autonomna uprava ove zemlje, predviđena Sanstefanskim ugovorom. Prema tome jedino rješenje, koje preostaje za pacificiranje ove buntovne zemlje, koja ugrožava evropski mir, jeste da je okupira Austro-Ugarska.

Ti argumenti, izneseni od Andrašija, bili su jaki, te ih nije mogao pobiti ni jedan od prisutnih delegata. Najzad se svi saglasiše da dadu mandat Austrougarskoj da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu. Navopazarski Sandžak, koji dijeli Srbiju od Crne Gore, i Makedonija biše ostavljeni Turskoj.

Iza Berlinskog kongresa u javnom mnijenju Turske je nastupilo razočaranje u reformističke eksperimente. Popustilo je revolucionarno raspoloženje i zavlada apatija i kod mladih Turaka. Najveći pobornici demokratije i parlamentarizma, Zija i Namik Kemal, preobrazili su se u panislamiste. Kao posljedica toga pojavila se reakcija i reorijentacija i na političkom polju. Koristeći se ovim psihološkim momentom, sultan Abdul Hamid raspusti parlamenat i sistira ustav. Vođu mladoturskog pokreta i oca ustava Midhat Pašu dade optužiti, osuditi, prognati u Arabiju i zatočiti u tajifsku tvrđavu, gdje je najzad bio umoren.

Pošto ukide ustavne građanske slobode, Abdul Hamid zavede najcrnju i najkrvaviju tiraniju koju pamti turska historija. On je bio cinik i kukavica u isto doba. Nije imao povjerenja ni u se ni u drugoga. Uvijek je slutio zlo i plašio se svojih vlastitih utvara. Napustio je raskošne i izložene carske dvore u sredini Carigrada i povukao se u svoj privatni zamak Jildiz na periferiji grada. Najviše se bojao samih Turaka. Gušio je svaku slobodnu misao, a navise nacionalne ideje. Abdul Hamidovi cenzori imali su dužnost ne samo da križaju nepoćudne sastave namijenjene javnosti nego da naslućuju i samu piščevu ideju i dostavljaju je svome gospodaru. Radi toga mnogi turski rodoljubi napustiše domovinu i skloniše se u inozemstvo, da bi od tuda mogli voditi borbu protiv crnog tiranina i krvavog sultana. Ovim Mladoturcima iz emigracije Evropa je pružala dovoljno gostoprinstvo, a naročito Francuska, koju je napuštao Abdul Hamid i priklanjao se Njemačkoj svoga prijatelja Viljema. Mladoturski pokret Evropa nije smatrala ozbiljnim niti mu je pridavala značenje, koje bi moglo izmijeniti sudbinu Turske. Na akciju i propagandu Mladoturaka iz emigracije, koji su svojom štampom vodili uspješnu borbu protiv Abdul Hamida, ovaj je organizovao čitavu špijunažu i angažovao cijelo jato agenata provokatora iz najgoreg društvenog ološa u zemlji i na strani. Da bi svojoj samovolji dao neku ideološku pozadinu i moralnu potporu, Abdul Hamid se počeo udvarati panislamiističkom pokretu iz Egipta, Indije i Rusije. Svoju tjelesnu stražu sastavljao je od najreakcionarnijih elemenata, Kurda, Arnauta i Bošnjaka, a za svoje dvorske savjetnike uzimao je arapske protuhe i pustolove, kao Paše Izeta i Tahsina, te famoznog der- viša Ebulhudata, koji je na njegovom dvoru igrao ulogu ruskog Raspućina. Hamid je znao da primami i učini svojim gostom i čuvenog pobornika panislamizma, slobodoumnog Džemaludina Afganiju. Što je nezadovoljstvo naroda više raslo, to je i pritisak Hamidovog terora bivao jači. No usprkos svemu tome Abdul Hamidu pošlo je za rukom da u islamskom svijetu pribavi sebi popularnost i reputaciju, kakvu nije uživao ni jedan turski sultan prije njega. No taj ugled ipak nije mogao da stiša nezadovoljstvo u turskom narodu. Nezadovoljnih je bilo svuda pa čak i u redovima državnih službenika, koji nisu dobivali redovite plate, a niti imali prilike da pljačkaju narod i krađu državu. Godine 1897 pošto se stišalo oduševljenje iza turske pobjede nad Grčkom, počele su opet da izbijaju pobune Arapa, Jermena i druge hrišćanske raje uperene lično protiv Hamida. Godine 1900 Abdul Hamidovi agenti u inozemstvu uvedoše u mladoturski pokret i neke jermenske revolucionare, kako bi ga kompromitovali u Turskoj. To izazva rascjep među Mladoturcima. Iz pokreta se izdvojiše oni koji su bili protiv saradnje sa

Jermenima i obrazovaše društvo naprednih Unitarista (Terekki ve Ittihad). Mustafa Kemal, koji je tada pohađao vojnu akademiju u Carigradu, bio je u vezi sa ovima i propagirao revolucionarne ideje među svojim kolegama. Po svršetku vojne akademije, godine 1905, Mustafa Kemal bio je uhapšen i prognan u Siriju u svojstvu generalštabskog kapetana. U Siriji i Solunu on organizova jedno tajno društvo mladih časnika pod imenom »Domovina i Sloboda«. Ovo se društvo iz Soluna kasnije ujedinilo sa mladoturskim društvom »Napredak i Jedinstvo« iz inozemstva i dobilo preinačeno ime »Jedinstvo i Napredak« (Ittihad ve Terekki).

Godine 1908, na sastanku između ruskog cara i engleskog kralja u Revalu, pala je odluka za konačnu diobu Turske. Uplašeno od toga, mladotursko društvo »Jedinstvo i Napredak« zaključilo da podigne ustanak i izvede prevrat u Turskoj. Dvojica mladih i nestrpljivih oficira, Enver u Solunu i Nijazija u Resni, prvi dižu ustaški bajrak, a za ovima slijede i drugi. Sultan Abdul Hamid šalje vojsku sa svojim pouzdanim Šemsi pašom na čelu, da uguši ustanak. Ustaše ubijaju Šemsi pašu nasred čaršije u Resni, a njegova vojska prelazi na stranu ustaša. Kada lukavštinom nije mogao da udobrovolji ustaše, Abdul Hamid zaključio da prebaci anatolsku vojsku protiv njih i sazva Krunsko vijeće. Šejhul-Islam kao prvosveštenik uskraćuje mu riješenje da proglasi ustaše odmetnicima vjere, te time legalizuje vođenje građanskog rata protiv njih. Nemajući drugog izlaza, sultan Hamid morade kapitulirati pred ustašama i povratiti narodu sistirani ustav.

Dvadesetpeto poglavlje

Prevrat Mladoturaka

Na 24 VII 1908 Turska bi proglašena ustavnom monarhijom sa izabranim narodnim predstavništvom. Vladu preuze stranka »Jedinstvo i Napredak«, koja je izvela prevrat. Vladavina ove stranke obilježena je čitavim nizom načelnih i taktičkih pogriješaka. Time on izazva reakciju islamskog klera i inorodnog elementa protiv sebe. Organizova se u narodu popularnija stranka, zvana »Sloboda i Sporazum«, i njena dosta jaka frakcija u parlamentu.

Snaga teokratske turske monarhije i najjači stup reakcije bio je islamski anacionalni kler i njegovi sektaški redovi-derviši, koji nisu trpili nikakve novotarije, a ponajmanje revolucionarnu i nacionalnu svijest u zemlji. Ta snaga živila je i pod mladoturskim režimom. Sultan Hamid bio je po svojoj prirodi tiranin

i rođeni despota, koji nije želio dijeliti vlast sa parlamentom. Kao prepredeni lisac on je vješto iskorištavao svaku pogriješku Mladoturaka i preko svojih agenata potpirivao reakciju protiv njih. Preko reakcionarne štampe i nelojalne opozicije u parlamentu, čuli su se glasovi negodovanja i optužaba, koji su išli tako daleko kao da je ustav donio samo tu promjenu da poveća broj apsolutista koji progone narod i ruku koje pljačkaju državu. Za nepunih osam mjeseci iza proglašenja ustava, pojavila se je kontrarevolucija u Carigradu. Na 13 IV 1909, preko noći, tjelesna garda sultanova opkolila je Narodnu skupštinu, a crna rulja sa bijelim čalmama iz medresa izgmizala je na carigradske ulice da pod firmom Šerijata brani apsolutizam sultana. Sa sultanovim ukazom obrazovana je staroturska vlada mjesto oborene mladoturske. Narodna skupština odnosno njena mladoturska većina sastade se u carigradskom predgrađu Ajastefanosu, a njoj vjerna ustaška vojska iz Soluna krene na put protiv Carigrada pod komandom Mahmut Ševket Paše i generalštabskim ravnateljem Mustafa Kemalom. Kontrarevolucionari podviše rep i kapituliraše pred ustašama, a oslobođena Narodna skupština detronizira Abdul Hamida i ustoliči Rešada Mehmeda V. Tim je konačno završena epoha apsolutističke monarhije u Turskoj.

Ni Mladoturcima se nije dalo vremena ni mogućnosti da srede prilike u zemlji i izvedu ono što su namjeravali.

Neposredno iza mladoturskog prevrata i ponovnog proglašenja ustavnog poretka u Turskoj, Austrija je anektirala Bosnu a Bugarska zapadnu Trakiju i proglasila se carevinom. Na tu provokaciju Turci se nisu bunili, jer su te pokrajine za njih bile stvarno davno izgubljene. Jedino muslimani Bosanci koji su tada živili ili školovali se u Turskoj, skupa sa srpskom kolonijom, protestirali su protiv toga i time iskalili svoje negodovanje.

Na pitanju konstitucionalnog uređenja države formirana su dva gledišta u parlamentarnom životu Turske, unitarističko i federalističko. Prvo gledište zastupala je stranka »Jedinstvo i Napredak«, a potonje »Sloboda i Sporazum«. Vanjska politika vladajuće unitarističke partije bila je germanofilska a opozicionalne federalističke stranke bila je anglofilska, no ni jedna ni druga nije bila dovoljno nacionalna i turkofilska. Stranka »Jedinstvo i Napredak« bila je zanesena panislamističkom utopijom, zbog čega se i opredijelila za centralne evropske velesile a protiv Antante. U to doba Rusija je propagirala ideju konfederacije balkanskih država. No stranka »Jedinstvo i Napredak«, koja je vladala Turskom, nije se dala skloniti na takvu kombinaciju, pošto bi to značilo front protiv pangermanizma. (»Drang Nach Osten«).

Godine 1910 Italija zarati protiv Turske i ote joj Tripolitaniju, zadnji njen posjed u Africi.

Odmah iza toga došlo je do rata između Balkanskog saveza i Turske, koji se je svršio katastrofalno po nju. Porazu Turske dosta je doprinijela i sabotaža stranke »Jedinstvo i Napredak«, koja se tada nalazila u opoziciji protiv Kamil Pašine anglofilske vlade.

Ni krajeve izgubljene u Balkanskom ratu Turci nisu mnogo žalili, pošto su ih nazivali grčkom zemljom »Rumili«, a ne svojom domovinom.

Dvadesetšesto poglavlje

Zaključak

Da bi upotpunili sliku Osmanlijskog carstva i osvijetlili one strane koje su ostale tamne i neobjašnjene, potrebno je da deduciramo i neke zaključke.

Sam postanak osmanlijske države ide u prilog teze da su Turci autohtono stanovništvo Anatolije, koja je nakon propasti antičkog carstva Hetita, savremenika starih Egipćana, prelazila u ruke raznih tuđinaca, kao Perzijanaca, Helena, Rimljana, bizantijskih Grka i Arapa, sve do obrazovanja turske države Seldžuka. Historijski je utvrđeno i dokazano, da je Osmanlijska država osnovana od jednog malog nomadskog plemena Turaka, koje je brojalo svega 400 obiteljskih glavara. Da se ta mala skupina došljaka i šaka njenih ratnika nije našla u sredini srodnog elementa i osjetila se sigurnom kao na svome rođenom ognjištu, bilo bi fizički nemoguće i socijalno neobjašnjivo kako bi svoju vlast nametnula i najužoj okolini, a kamoli cijeloj Anatoliji. Iza Anatolije osmanlijski Turci prebacili su se na druge susjedne zemlje i kontinente, gdje su također nailazili na svoje pristaše koji su u njima gledali svoje osloboditelje, a u njihovoj vjeri Islamu nalazili spas i najpuniju afirmaciju svoju. Ako drugi ovakve nazivaju izdajicama svoga roda, sa istim pravom i Turci ih mogu smatrati nekim makar dalekim srođnicima svojim, tim prije kada se zna da su ovi krajevi još u starom vijeku bili pozornicom mnogobrojnih turanskih ratnika i plemena. Bogumilska vjera izgleda da se je pojavila kao neka reakcija i jereza protiv istočne ortodoksne crkve u Anatoliji i proširila se po Makedoniji i Bosni. Još prije dolaska Turaka u ove krajeve Bogumili su postali turkofili, nisu se protivili turskoj okupaciji i dragovoljno su prihvatili Islam, koji se u

mnogim pitanjima poklapa sa bogumilskom naukom.¹⁾ Na taj način Bogumili su postali povlaštenim elementom u ovim krajevima Balkana i uporište Turaka za cijelo vrijeme njihove vladavine.

Kada Fatih osvoji Carigrad godine 1453, kada Selim preuze hilafetsku čast nad svima muslimanima godine 1517 i kada Sulejman Veličanstveni opsjeda Beč godine 1529, to su bili historijski momenti koji se smatraju vrhuncem turske slave i turskog uspona, ali se u njima krije i klica turske dekandanse i početak tragičnog pada Turaka.

Sa osvajanjem Carigrada turski sultani postali su isto što i bizantijski Vasileusi. Bizantija je imala u sebi nešto kao fatalnu kob, da ubija svakog koji je se dotakne. Na mekanom i zavodljivom krilu Bizantije Turci su zaspali blaženim snom i odali se putenim užicama i nasladama. U ogromnom carstvu svome oni su potonuli i izgubili sami sebe. U pijanoj atmosferi Bizantije čovjek omlitavi i onesposobi se za naporan rad, za dosljedno mišljenje i trajno stvaranje. U zatonu Zlatnog roga i na Bosforu prizori su tako šaroliki da se pogled ne može zastaviti i pažnja skoncentrisati samo na jednom predmetu. Ovi tragovi Bizantije opažaju se na svim kasnijim djelima turskim, kako materijalnog tako i duhovnog života. Turci gube ustrajnost i dosljednost. U svima poslovima i pothvatima ostaju na pola puta. Samopouzdanje i vjera u Boga ostaju samo na jeziku i usnama. Oni koji su iz bizantijske prijestolnice upravljali Turskom, nisu bili više pravi i tipični Turci. To je bila neka degenerisana rasa, nastala od križanja dvaju antipoda, Turaka i Bizantinaca — prozvana Osmanlijama.

Teokratska turska monarhija

Sa preuzimanjem hilafeta Turska je postala teokratskom monarhijom. Na nju padaju čitava jata crnih gavranova pod sveštenečkim čalmama, sumnjive fele i razne provenijence, pa se kupe oko carskog hilafetskog dvora, na bogatu gozbu uginulog Turčina. Sultani se odaju komotnom i raskalašenom životu. Povlače se u svoje raskošne dvore, da žive samo za se i za svoj harem, a sudbinu naroda i države prepuštaju svojim ulizicama i puzavcima bez svijesti i političke mudrosti. U političke i državne poslove miješaju se i dvorske dame i dovode na vlast svoje favorite. U ime Halife kao duhovnog poglavice Islama, proglašava se ravnopravnost svih muslimana na štetu domaćih

¹⁾ Grobovi Bogumila dosta su slični onim koje su pronašli Rusi u turanskim zemljama, a dogmatika Bogumila dosta je identična sa vjerom starih Turanaca.

Turaka. Naročito se protežiraju oni koji za interes napuštaju svoju raniju vjeru i prelaze na Islam. Poslovice »Poturica gori od Turčina« tada je postala. Sputava se slobodni duh čovječiji i zavodi najcrnja tiranija. Uloga Turaka u njihovoj rođenoj domovini, svedena je na ulogu žandara i soldata koji služe drugima kao topovska hrana, a poturice i došljaci postali su pravi gospodari Turske. Medrese i tekije, koje su nekad služile kao rasadnici kulture i lučonoše prosvjete i kao hramovi slobodnog i misaonog duha čovječijeg, pretvorene su u skrovišta lijenčina, danguba i parazita. Sposobnost i mudrost zamijenjene su spletkarstvom i lukavštinom. Samo pomoću toga, podmitljivosti i protekcionizma, moglo se doći do višeg položaja i uglednijeg zvanja. Ne samo prinčevi nego i pašinska djeca u pelemenama, već sa rođenjem dobivali su titule i predestinaciju za više položaje u državi. Da su i notorne neznalice obnašali najviša odgovorna i naučnička zvanja, za to u analima turske historije ima tipičnih primjera. I turska književnost ovih vremena bila je dekadentnog duha, pijana i divljim strastima zanesena. Demokratska primjena šerijatskog zakonodavstva, koje ne priznaje klasnih privilegija i koje je osvajalo srca evropskih naroda, bila je napuštena, i nestalo je pravne sigurnosti u zemlji. Sa napuštanjem demokratije u sudstvu nastala je poslovice »Kadija te tuži, kadija te sudi«, koja karakteriše tursko pravosuđe tih vremena. Bigotizam i farizejstvo bili su jedina legitimacija pobožnosti i pravovjerstva. Dovoljno je bilo podići kakvu skromnu bogomolju i uhljebiti jednog nadrihodžu ili nadriderviša, pa da se zabašuri pljačka i nasilje. Korupcija i podmitljivost zavladała je u svima granama državne uprave i administracije. Tursko ime postalo je sinonim okrutnosti i fanatizma, a turska nošnja znak divljaštva i inferiornosti prema Evropejcima.

Sa opsjedanjem Beča, odnosno sa prelaženjem prirodnih granica Balkana, Save i Dunava, osmanlijski Turci prebacili su se previše daleko prema zapadu i udaljili se od glavnih izvora svoje rasne i moralne snage, turskog i islamskog svijeta na istoku. Proširili su se više nego što su mogli održati svojom vlastitom snagom. Pod pritiskom anacionalnog islamskog klera, tek tada su počeli pokušaji nasilnog islamiziranja hrišćanske raje.) Samo se po sebi razumije da je takva politika morala izazvati reakciju i kod domaće raje, pa su se Turci našli između dvije vatre, vanjske akcije i nutarnje reakcije. Ta neminovna sudbina nastupila je brzo. Nakon prvog ozbiljnog poraza Turaka pri drugom opsjedanju Beča, 1683, počinje otstupanje

1) Raja je arapska riječ i znači stado. Muhamed je rekao: »Svi ste vi pastiri i svi ste odgovorni za svoja stada«.

Turaka koje traje lagano ali konstantno, i dovodi do konačne propasti Osmanlijskog carstva, pokopanog u Ševres-u 10 VIII 1920 godine.

Reformatorski pokušaji nekih kasnijih trezvenih sultana iz ere Tanzimata došli su previše kasno. Oni nisu mogli da zaustave fatalni tok događaja i spriječe raspadanje carstva. Ono je bilo u agoniji. Svakog časa Evropa je očekivala katastrofu i smrt bolesnika na Bostoru pa nije ni pokušavala da ga silom zadavi.

U doba prodiranja Turaka na Balkan Evropa je bila u tako mizernom stanju da to nije mogla spriječiti. Inače Turska, po svojoj vjeri i svome pravnom poretku, bila je prava provokacija za hrišćansku Evropu i njeno tadanje društveno uređenje i klasnu podjelu na povlaštene i podvlaštene. Prava hajka protiv Turaka počela je tek tada kada se je Evropa pribrala i osnažila. Od tada je najveća opasnost prijetila Turskoj sa zapada, radi čega je ona svu svoju pažnju morala da obrati samo na zapadne granice i da zanemari sve druge poslove. Od toga vremena prava domovina Turaka, Anatolija, služila je carstvu kao rezervoar ljudskog mesa i arsenal topovske hrane.

Kad je sultan Selim preuzeo hilafet, Turska je, kako smo rekli, postala teokratskom državom. Turska teokratija, to je bilo jedno blaženo carstvo zemaljsko, isto kao i nebesko. Tu se ne treba uznemiravati ni za što, ni razbijati glavu sa teškim brigama za sudbinu naroda i države, niti se bojati odgovornosti pred Bogom i historijom. Odgovornost ličnu u takvoj državi državnici prebacuju na Boga, anđele i duhove. Za upravljanje državnim brodom tu nije potreban ni kompas ni kormilar. Dovoljno je osloniti se na Boga, pa »jallah« otisnuti se niz vođu i prepustiti se božijem vjetru. Za sve teške međunarodne probleme, za sva bolna socijalna pitanja, za sve sudbonosne zakonske mjere, imaš gotovo riješenje, pripremljen recept i nepromjenljivu osnovu, koju iznalaze u zastarjelim komentarima božije konstitucije i pejgamberove tradicije, u čitabima. Imaš šablonu skrojenu u pustinji po mjeri za jedan primitivan narod od prije hiljade godina, koja se primjenjuje i za savremenog kolosa.

Prije nego što će Turska postati teokratskom državom u IV dekadi iza osvojenja Carigrada, godine 1492 desio se jedan osobito važan i dalekosežan događaj, koji je naglo izmijenio sudbinu svijeta, tok historije i skroz preobrazio Evropu. Te godine otkriven je jedan novi svijet, ogromna bogata i neiskorištena Amerika, koja je bliža Evropi nego Aziji.

Na otkriću Amerike imala je indirektnog uticaja i Turska. Zavladaвши Carigradom, Sirijom i drugim levantijskim zemljama, te Mediteranom na kojem je tada bila najjača njena morna-

rica, Turska je zakrčila puteve u Indiju i time prisilila Španiju i Portugal da potraže novi put koji vodi tamo, pa da tako nabasaju na Ameriku. Amerika je tada bila naseljena mirnim i primitivnim, strijelicama oboružanim ljudima. Šaka Evropejaca iskrcana sa jedne lađe bila je dovoljna da zauzme nepregledne predjele Amerike, da porobi i opljačka njeno stanovništvo. Lišeni svoga imetka, goloruki Amerikanci postali su robovi na plantažama žita, riže, pamuka i kaučuka, na stočarskim farmama i u rudokopima plemenitih metala, koje su otvarali do zuba naoružani Evropejci. Uspostavljanjem redovnih saobraćajnih i trgovačkih veza sa Amerikom, te sa prilivom njenog zlata i bogatstva, naglo se obogatila zapadna i južna Evropa. Pomoću toga bogatstva podigao se standard života, poskočila civilizacija i povećale se kulturne tekovine kod Evropejaca. Sa svojim luksuzom i sjajem, zapad je tada daleko nadmašio bajoslovni istok, pa je bio poremećen i odnos snaga između Evrope i Azije. Naglo i na lagan način obogaćeni, Evropejci su postali tako oholi da njihovoj gramzljivosti nije bilo konca ni kraja.

U Evropi nije bilo dovoljno robova za rad na iskorištavanju njenog prirodnog blaga i proizvodnju novih dobara. Prevoziti ih iz Amerike ili ih uvoziti sa crnog kontinenta posredstvom Berbera i Arapa, bio je skup i riskantan posao, pošto bi ta »marva« mogla nastradati u evropskoj klimi, ošugati se i pokrepati, pa grdno oštetiti svoje gospodare. Upotrebiti radnu snagu oslobođenih kmetova, pauperizovanih seljaka i proleterizovanih zanačija, pokazalo se je mnogo rentabilnijim pothvatom. Proletere nije trebalo hraniti stalno kao robove, nego samo dok rade, a kada nestane posla i kada je zasićeno tržište gotovom robom, mogu se otpustiti pa da pocrkaju od gladi, bez ikakve štete po poslodavce koji se uvijek mogu podmiriti na tržištu svježje radne snage, koja uvijek pridolazi i nudi se. Već sama ta okolnost bila je dovoljna da obilna ali slaba i jeftina manufaktura zapada potisne kvalitativno bolje ali skuplje zanatske proizvode istoka, čija je buržoazija pobožnija i skromnija pa nije sebi dopuštala nepodobštine da tako bezdušno pljačka i izrabljuje bližnjega. Ali nezasićenim spekulantima i izrabljivačima ni to nije bilo dosta. Stalno su racionalizirali privredu i smanjivali troškove proizvodnje na štetu i inače mizernih radnica proletera, koji su se množili na pijaci rada i nudili svoje ruke oholim skorojevićima — kapitalistima. Do tog vremena sve se je proizvodilo snagom domaće marve, ljudskih mišica i vještinom kvalifikovanih radnika, koji nisu mogli raditi gladni i ostati indiferentni prema nasilju. U mlinovima i na lađama upotrebljavana je i elementarna sila vode i vjetra, koja nije bila uvijek poslušna.

Tada je došlo i upoznavanje snage pare koja u prigušenom stanju može razbiti lonac i odbaciti sa sebe teži poklopac. Trebalo je izumiti samo takve sprave koje će sprovođiti snagu pare i pokretati točkove, što je i pošlo za rukom. Pojavile su se parne mašine koje su izazvale revoluciju u procesu privrede i izbacile na ulicu čitave legije suvišnih radnika, koji i dalje obaraju nadnice ili skapavaju od gladi kao nepotrebni. Velika Britanija je bila prva koja je počela otpuštati radnike i zamjenjivati ih mašinama, pa je prva i pokrenula humanu akciju za oslobođenje robova na istoku, da bi time potisnula eventualnu konkurenciju i zaštitila svoju konfekciju.

Kapitalistička mašinska produkcija Evrope zadala je smrtni udarac manuelnoj vještini Azije i Turske.

Sve mehaničke naprave i tehničke izume koje je evropska buržoazija primjenjivala za stvaranje bogatstva na svojoj strani, njena imperijalistička vojska upotrebljavala je za razaranje na drugoj strani, ili za odbranu privatne svojine svojih gospodara nad sredstvima proizvodnje unutar domovine. Na taj način pojavili su se brzometni topovi, mašinske puške, ploveće tvrđave na moru, blindirani automobili i tankovi na kopnu, te napokon i bombarderi aeroplani, što je osiguralo prevlast Mančesteru i univerzalni imperijalizam Britaniji, nagomilalo bogatstvo u jednom kutu, a opustošilo ostale krajeve svijeta. Pomoću pare, trgovačka i ratna mornarica evropskih velesila razvila se je do neslućene snage i potisnula turske jedrilice Barbarose Hajredina. Ona je zavládala bogatim prekomorskim krajevima i učinila ih svojim kolonijama za iskorišćavanje njihovih tržišta i sirovina, osvojila je morske puteve, pa je otela i Turskoj sva njena ostrva na Mediteranu i sve posjede u sjevernoj Africi.

Svakome ko je pratio razvoj opšte historije, poznato je da je kultura i civilizacija rođena na istoku. Prvi učitelji kulture bili su azijski narodi starog vijeka. Egipćani i Feničani su prenijeli civilizaciju Azije na evropski kontinent, na Grke oko Egejskog mora, a Grci na Rimljane usavršujući je i dalje. Sa raspadanjem zapadnog rimskog carstva zatrpána je i evropska kultura pod njegovim ruševinama. Sa pojavom Islama, vodstvo u kulturi prešlo je na muslimanske narode prednje Azije, koji su ga zadržali kroz cijeli srednji vijek. U to doba Anatolci Turci nisu zaostajali iza drugih muslimana, a još manje iza Evropejaca. Vodeća uloga u kulturi i civilizaciji možda bi još i danas bila na toj strani, da u međuvremenu nije bila otkrivena bogata Amerika na zapadnoj strani Evrope, koju su iskoristili zapadni Evropejci, kao najbliži. Od tada pa sve do nazad kratkog vremena razmak u napredovanju između Evrope i Azije bivao je sve veći, kao kod takmičenja motornih kola i taljiga.

Inače, da Azijati ni po duhu ni po sposobnosti ne zaostaju iza Evropejaca, najbolje su dokazali Japanci na dalekom i kemalistički Turci na bliskom istoku. Dakle pobjeda zapada nad istokom, Evrope nad Azijom, nije rezultat neke rasne i moralno-etičke, nego isključivo ekonomsko-materijalističke prirode.

U najgorim prilikama Jugosloveni su upoznali Tursku i samo po zlu glasu upamtili Turke. Ali time nisu razumili istinu i pravo stanje stvari. Istina je pak da u krepkom tijelu, u junačkim prsima i mrkom pogledu Turaka, ima mjesta za srce i dušu, za suzu i smijeh, za nježne osjećaje i plemenite težnje. Turci su imali razvijen ukus za ljepotu i otmjenost, za muziku i pjesmu. Ljubili su žene, poštivali roditelje, voljeli djecu, pazili domaće životinje, cijenili svačije dobročinstvo, čuvali svoje ali poštivali i tuđe. Imali su smisla za humor i duhovitost. Dosjetke anatolskog Turčina hodže Nasredina, poznate su i priznate po cijelom svijetu. U dekorativnoj umjetnosti, u kućnom komforabilitetu, u gastronomiji i uživanju, u ophođenju i koseriji bili su pravi majstori i kavaliri. Turska kuhinja je na daleko čuvena, osmanlijski bon-ton i carigradska kurtoazija je nenadmašiva. U doba kada se u evropskoj Španiji vrše svirepa nasilja nad muslimanima Maurima¹⁾, Turci od svoje volje restauriraju srpsku patrijaršiju i garantuju slobodu katoličkoj crkvi. Oni poštivaju Hrista i ne poriču njegove nauke, i ako njegove sljedbenike hrišćane smatraju odmetnicima od prave Hristove vjere. Vjerska netrpeljivost svojstvena je Evropejcima i poturicama više nego pravim Turcima. Kada je u Turskoj vladala za ono doba uzorna vjerska tolerancija, hrišćanski narodi Evrope bili su ogrezli u krvi zbog sektaških vjerskih ratova. Istina, Turci su zaveli danak u krvi, devširmu, po preporuci Alaedina i Kara Halila, radi asimilacije, ali to se odnosilo samo na malodobnu mušku djecu koja još nisu imala ličnog vjerskog opredjeljenja. Odabirali su naime nezbrinutu mušku djecu siromašnih familija hrišćanske raje, odvodili i smještali je u naročite internate da bi je tamo školovali i odgojili u islamskom duhu, kako bi joj kasnije mogli povjeriti najviša zvanja u državi. Pito-mac takvog internata bio je i naš siromašni zemljak, seljačko dijete Mehmed Paša Sokolović, koji je postao velikim veziirom sultana Sulejmana Veličanstvenog. Devširma je oslobodavala hrišćane svake druge vojne obaveze.

Možda je bila sreća po balkanske narode što su potpali pod okupaciju Turaka, koji su ih, istina, zasjenjivali od zapadne civilizacije, ali su ih branili od nasrtljivog evropskog imperijalizma.

¹⁾ Mauri su mješavina Berbera i Arapa turanske i semitske rase.

Naročito se odlikuju Turci u vjernosti zadanoj i ugovorenoj riječi. Svečano dato obećanje i potpisani ugovor Turci nisu pogazili nikad bez povoda sa protivne strane. Blagonaklono date koncesije i autonomije crkava Turci nisu povlačili ni tada kada su im ove zadavale mnogo jada.

U svome gostoprimstvu Turci su išli tako daleko, da su stranim gostima koji su imali posla u Turskoj davali viša prava nego što su ih imali sami kao domaćini na svome vlastitom domu. Ovi stranci su se kasnije toliko osilili i drski postali da su ta milom dobivena prava pod imenom kapitulacija ovjekovječili naročitim konvencijama, pa time postali najviša zapreka u ekonomskoj privredi i kulturnom razvitku Turaka.

Anatolski Turci nisu bili ni fanatici ni varvari. U doba svoga prodiranja na Balkan, oni su bili oplemenjeni čuvenom islamskom kulturom. Da su bili fanatici i varvari, ne bi u osvojenim zemljama ostavili ni traga drugih vjera i naroda. Svi su turski vladari bili za svoje doba visoko obrazovani ljudi. Svi iz reda izvrsno su poznavali visoku klasičnu poeziju Arapa i Perzijanaca. Ne samo što su bili mecene književnika nego su se i sami bavili naukom i poezijom. Takav je bio osvajač Bosne i Carigrada sultan Fatih Mehmed. Kao takvi oni nisu ni mogli biti fanatici i varvari. Zbog svoje visoke kulture, ali niske tehnike i civilizacije, Turci su i nastradali. Izuzev Carigrad, u drugim dijelovima Balkana Turci nisu zatekli nikakvih osobito vrijednih kulturnih spomenika, pa ih nisu mogli ni uništiti. Nekoje ljepše carske bizantijske crkve pretvarali su u svoje bogomolje, ali ne u stajе kako su to činili i čine drugi sa njihovim džamijama. Umjetnički mozaici i freske koje predstavljaju likove svetaca na zidovima ovakvih crkava, ostale su pošteđene od Turaka, iako su takve slike kao tragovi idolopoklonstva strogo zabranjene po Islamu. Naprotiv, kada su se Turci povukli sa Balkana, ostavili su za sobom divnih spomenika kao što su monumentalne džamije, škole, mostovi, javne biblioteke, kuhinje, česme, konačišta, kupatila i t. d.¹⁾ (Sl. 41, 42, 43, 44).

Turska vladavina bila je naročito plodna u onim krajevima gdje je bila sigurna i trajna i gdje je narod bio lojalan prema državi. Mnogi kulturni spomenici Turaka na Balkanu pali su žrtvom fanatičkog vandalizma i cincarskog egoizma, tako da im se sada ne zna ni za trag. Islamizirana Bosna bila je jedna od najlojalnijih turskih pokrajina, pa je tu ostalo i najviše spomenika iza Turske.

Kada je Vrh-Bosna postala sjedištem turskih vojvoda i namjesnika (1440), počela je naglo da cvate. Po rezidenciji ovih

¹⁾ Pročitaj djela H. Kreševljakovića »Hamami« i »Vodovodi«, izdanje gradske štationice Sarajeva.

namjesnika (saraju) dobilo je ime Sarajevo. Kasaba Sarajevo postala je šehrom sa dolaskom namjesnika Gazi Husrev bega (1521—1541). Husrev-beg je najveći dobrotvor Balkana¹). Sa svojim monumentalnim kulturnim građevinama i zadužbinama podigao je Sarajevo na rang šehera, čime je ovjekovječio svoje ime i zadužio ovaj grad i muslimane za vječna vremena. (Sl. 45, 46, 47).

Husrev-beg je rođen u Trakiji u kotarskom mjestu Serezu, godine 1480, od oca Ferhatbega sina Abdulgafurovog i majke Seldžuke kćerke sultana Bajazida II. Pošto mu je otac umro rano, majka ga je odvela u Carigrad, odgojila i izobrazila na carskom dvoru. Prema podacima dubrovačkog arhiva on je rodom iz Bosne, gdje je imao navodno i nekog strica Radivoja, ali do te vijesti ne držim mnogo. Ličnost i djela Husrevbegova za me su važnija nego njegovo porijeklo. Nevjerovatno je da bi sultan mogao učiniti svojim zetom jednog hrišćanina koji ne bi bio i rođen kao musliman. Da je Husrev-beg imao bližeg roda u Bosni, sigurno je da za upravitelja svojih zadužbina ne bi postavio oslobođenog zarobljenika Dalmatinca Murata. Ako ime njegovog djeda Abdulgafur nije neki pseudonim kojim je prikrijavao svoje porijeklo prije Islama, tada pogotovu njegova pripadnost našem rodu ostaje neobjašnjiva. Ovo vrijedi i za one turske dostojanstvenike koji su preko noći postali oduševljeni muslimani, progovorili turskim jezikom i došli do visokih položaja, a koje drugi svojataju kao svoje zemljake.

Po svojim djelima i svome duhu Husrev-beg je velik, pa ma ko on bio po svom porijeklu, i zaslužuje priznanje sviju. Svoj ogromni imetak koji je naslijedio i povećavao ratnim plijenom, trošio je u kulturne i dobrotvorne svrhe. Od prihoda njegovih zaklada koje odbacuju preko 2 miliona dinara godišnje, izdržava se mekteb sa 200 učenika i 4 nastavnika, medresa (bogoslovija) i internat sa 160 pitomaca i 18 profesora, te uprava dobara, džamija, javna biblioteka i kuhinja sa preko 100 raznih službenika (murtezike). Sve stanovništvo grada Sarajeva, a ponajviše gradska općina mora biti zahvalna ovom dobrotvoru koji je svojim građevinama usrećio to mjesto i učinio ga turističkim i prometnim.

²) Vidi spomenicu Gazi Husrevbegove četiristogodišnjice.

Turska književnost XIX stoljeća i njena uloga u nacionalnom buđenju Turaka

Reformistički pokret zvani Tanzimat kojem je udario temelj Mahmut II a koji su produžili i produbili Abdul Medžid i Abdul Aziz, imao je i svojih pozitivnih moralnih rezultata. Uspostavljanje tjesnijih odnosa sa Evropom, moderne škole i savremeniji udžbenici, prevedeni sa stranih jezika, nisu ostali bez učinka. Oborene su mnoge predrasude, a pokolebana je i sama vjera u providnost i sudbinu. Novi duh je prostrujao turskom prijestolnicom a odatle i cijelom Turskom. Tek tada Turci su počeli da dolaze do svijesti i saznanja da ih je Evropa nadmašila ne samo na tehničkom nego i na duhovnom polju, te da im je preostala još jedina vjera sa kojom se mogu ponositi pred hrišćanima.. Sve ovo najbolje se odrazilo u turskoj književnosti toga vremena.

Klasična književnost osmanlijskih Turaka bila je anacionalna i bezlična, kao i osmanlijska država. U turskoj poeziji starijeg vijeka prevladavala je ropska pokornost Perzijanaca, idolopoklonstveni kult Arapa, podmuklost i licemjerstvo Bizantinaca i fatalizam Islama. Turski duh junaštva i samopouzdanja rijetko je dolazio do izražaja. Oponašajući druge, turska književnost nije mogla dati nikakvog originalnijeg djela. Divlji instinkti i neobuzdane polne strasti, potencirane društvenom izolacijom žena, davali su najviše poriva turskoj književnosti starijih vremena. Zbog toga ni epska ni dramska poezija nije mogla da se razvije u Turskoj. Čak ni nabožna vjerska nije uzimala maha. Jedino lirska poezija dolazi u obzir u klasičnoj umjetničkoj književnosti Turske Fuzulinog i Bakinog vremena. Ljubav je bila vječna tema, a žena jedini objekat inspiracije u turskoj poeziji. Sve je počimalo suzama i uzdisajima a svršavalo se vinom i poljupcima.

Na turskom Parnasu njegovano je samo egzotično cvijeće opojnih mirisova, koje uspavljuje dušu i mlitavi tijelo, isto kao i opijum, kojeg najjača vrsta uspijeva u Turskoj.

No kako se na turskom tlu mogu aklimatizirati skoro sve vrste flore i faune, tako se i na turskom Parnasu mogu gajiti i najplemenitiji rodovi književnosti, kao i svake umjetnosti uopšte.

Šinasiju smatraju ocem moderne turske književnosti. On je bio prvi koji je pokrenuo privatni turski časopis i počeo pisati za širu javnost. Iz njegovog sjemena nikle su dvije genera-

cije književnika i dvije škole književnosti u Turskoj. Namik Kemal, Abdulhak Hamid, Teufik Fikret i Halid Zija, skupa sa svojim učenicima iz škole Fedžri Ati, prvi su plod Šinasinog sjemena, a Ahmed Midhat, Šemsudin Samija, Nedžib Asim i Mehmed Emin sa svojim sljedbenicima koji su zastupali isti pravac i osnovali školu Turk-Jordi i Genč Kalemler, predstavljaju drugi plod sjemena Šinasinog vremena.

Sa pojavom Namik Kemala na Parnasu turske književnosti, nastala je nova epoha u duhovnom razvitku turskog naroda. Reformistički pokret koji je do tada bio uhvatio samo vrhove, počinje da se širi prema dolje, te da zahvata i niže slojeve građanskog društva.

Pjesnik i književnik Namik Kemal je prvi vijesnik modernog turskog nacionalizma embriološke prirode. On je budio Turke iz njihovog blaženog sna i nagovještavao im zoru, poput Homera, koji je najavio svitak čovječanstva. Sa svojom dramom Vatan (Otađbina) on potsjeća Turke na njihovu slavnu prošlost i predočava im nove vidike. Takve uspomene bude i njegove pjesme:

»Biz ol ali himem erbabi džeht ve idžtihadiz kim
Džihangirane bir devlet čikardik bir aširetdan.«

(»Mi smo borci i junaci tako velike odvažnosti, da smo iz jednog roda stvorili svjetsku velesilu.«)

Pred mladotursku revoluciju, sa pojavom najznamenitijeg turskog pjesnika, liričara bolno-suptilnih osjećaja, Teufik Fikreta, počinje da se budi kod Turaka ne samo nacionalna svijest nego da se jača i osjećanje ljudskog ponosa i dostojanstva. Na čelo svoje velike zbirke pjesama Rubabi Sikeste (Razbijena lira) Fikret je postavio moto:

»Kimsedan umidi fejt etmem, dilenmem, peru bal
Kendi eflakimde kendim tairim,
Inhina tavki esaretđan kirandıř bojnuma,
Fikri hur, irfani hur, vidždani hur bir šairim.«

(»Ne nadam se milosti i ne prosim ni od koga; raširenih krila letim sam u svojim sferama. Klanjanje je teže za moj vrat nego jaram ropstva; pjesnik sam slobodne misli, slobodnog znanja i slobodne savjesti.«)

U svojoj pjesmi Sis Fikret je opjevao Bizantiju bolje nego iko prije njega i istaknuo sve njene kobne strane koje su tako negativno djelovale na tursku psihu.

Sa emigriranjem tursko-tatarskih nacionalista iz Rusije u Tursku, sa Jusuf Akčorom i Ahmed Agajefom na čelu, nacionalno buđenje Turaka uzelo je još višeg maha i počelo da se razvija u panturcističkom pravcu. Otvoreni su nacionalistički

domovi (Turk Odžaklari) i pokrenuta revija »Turska Domovina« (Turk Jordu) da razviju panturcističku misao kod omladine. U to doba se javljaju i nacionalni pjesnici, kao Mehmed Emin, Aka Gunduz i slični sa patriotskim epskim spjevima. No većina školske omladine u Turskoj ostala je i dalje anacionalna i naklonjena panislamističkom i klerikalnom časopisu »Sirati Musketim«-u.

Nacionalno-revolucionarni omladinski pokret u Solunu, pod vodstvom Ali Džaniba, pokrenuo je časopis »Genđ Kalemler« (Mlada Pera) i počeo da propagira puritansku ideju, t. j. emancipaciju turskog jezika i turske književnosti od arapskog i islamskog upliva.

Pesimizam, idejni kaos i dezorijentacija koja je zavládala u turskoj književnosti mladoturskog vremena, vidi se i po tome što se javlja jedan uvaženi pjesnik koji pjeva:

»Naša domovina nije ni Turska ni Turkestan,
Naša domovina je velika i mila postojbina — Turan.«

Preteča kemalističkog nacionalizma u predratnoj Turskoj bio je Zija Gok Alp. Njegova ideja vodilja bila je nacionaliziranje i lajiciziranje cijelog narodnog života, države, vjere, jezika i kulture u Turskoj. Moj bivši kolega i najintimniji prijatelj u Turskoj, u čiju naučnu kompetenciju imam najviše povjerenja, profesor turkologije na carigradskom univerzitetu, Dr. Ragib Hulusija, piše mi: »Gok Alp je genij-teoretičar turske nacionalne misli, a Kamal Atatürk je genij-praktičar djela i nacionalne stvarnosti u Turskoj. Razlika između prvog i drugog nije u samim reformama i samom činu nego u načinu primjene i izvođenja. Genij turske nacionalne ideje zastupao je mišljenje da prije svega treba nacionalizirati vjeru i lajicizirati pojam o Bogu; genij nacionalnog turskog djela pak nije čekao na realizaciju prve ideje nego je odmah prešao i na izvođenje drugih.«

*

Privodeći kraju ova izlaganja i opažanja o predratnoj turskoj teokratskoj monarhiji, a prije nego što pređemo na Svjetski rat koji otvara novo razdoblje u historiji svijeta, potrebno je da izvedemo još jedan zaključak.

Zašto su Turci, koji su sami po sebi vrlo vrijedni, bistri i sposobni, te koji zauzimaju tako povoljan geografski položaj, tako zaostali i izvikani? Na to pitanje možemo odgovoriti ovako: Zato što nikad nisu imali onakvu vladu kakvu sami zaslužuju. Turska je bila teokratska država. Vladar Turske, sultan, bio je u isto doba i duhovni poglavar svih muslimana. Kao takav opsjedan je crnim kordonom anacionalnog islamskog klera. Turskom državom, dakle, upravljali su grobari čija je

glavna profesija da opremaju i sahranjuju mrtvace, a ne neimari koji stvaraju.

Ovdje neka mi bude dozvoljena još jedna digresija:

Poznato je da državu, kao jednu organsku cjelinu, tvore narod, oblast i vlast. U odsustvu jednog od ovih triju elemenata ne može se ni zamisliti država. Vlast je subjekat, a narod i oblast objekti su države. Narod je masa i tijesto u rukama vlasti. Savremena vlast raspolaze svim sredstvima koja formiraju dušu i naturaju javno mnijenje narodu. Laž je dakle da svaki narod ima onakvu vladu kakvu sam zaslužuje. Tu laž izmislili su oni koji bi htjeli da prebace odgovornost sa subjekta na objekat, sa sebe na narod.

Dvadesetosmo poglavlje

Svjetski rat

Godine 1914 nastupio je Svjetski rat, koji je zahvatio i Tursku prije nego što se mogla oporaviti od balkanskog poraza. U tom ratu Turska nije mogla ostati neutralna sve da je i htjela. Čim je Rusija stupila u rat protiv Trojnog Saveza, za Tursku je bilo jasno na koju stranu ima da se opredijeli. U centralnoj Evropi i na Balkanu Rusija nije imala ništa da traži, a još manje da dobije. Za svoje žrtve ona je trebala da bude obeštećena na nekoj drugoj strani, a ta je strana mogla biti jedino Turska. U svakom slučaju dakle Turska je imala postati predmetom potkurisanja između evropskih velesila. Stavljena pred alternativu da bira jedno između dvaju zala, ona je izbrala ono koje joj je izgledalo manje, radi čega je i zaratovala protiv Antante. U Turskoj je vladala mladoturska stranka Jedinstvo i Napredak, pa je na nju i pala odgovornost da zagazi u Svjetski rat. Dopuštamo da je među teatralnim akterima mladoturskog triumvirata, Envera, Talata i Džemala, bilo i takvih naivčina i zanešenjaka koji su mislili da je kucnuo čas oslobođenja Turaka i muslimana ispod ruskog i engleskog jarma. Dabome i ova avantura završena je tragično po Tursku. Sva trojica mladoturskih vođa platili su ovu pustolovinu svojim životima kao bjezgunci u tuđem svijetu. Iz Njemačke, gdje su se bili sklonuli, Enver se prebacio u Rusiju i stavio se na raspoloženje boljševicima da podigne ustanak indijskih muslimana protiv Engleza. Kada mu to nije uspjelo, podigao je bunu protiv svojih ugoštitelja u Turkestanu, u kojoj je i sam zaglavio skupa sa svojim lakomišljenicima i završio svoju burnu karijeru na vrlo dramatičan način, ali ipak kao neki heroj. Druga dvojica njegovih drugova poginuli su od metaka atentatora jermenskih ustaša.

Svjetski rat je trajao dulje nego što se pretpostavljalo, pa je postalo jasno da će konačna pobjeda biti na onoj strani koja bude imala najviše strpljenja, rezerve i hrane. Prve tri godine Svjetskog rata protekle su u vojničkoj i tehničkoj premoći centralnih velesila Evrope, koje su prenijele frontu daleko van svojih granica. Koncem 1917 kapitulirala je i Rusija, zaključivši separatan mir sa svojim protivnicima, ali nju su zamjenile Ujedinjene američke države kao svježa, jaka i neizmjereno bogata velesila, i odlučile rat u korist Antante. Na čelu Amerike bio je idealista Wilson, raniji profesor međunarodnog prava. Njegovih 14 tačaka, koje su postavljale pravo samoopredjeljenja svih naroda, te mir bez aneksije i kontribucije, moralno su razoružale i demoralisale ratnike na protivnoj strani, koja je bila istrošena i smalaksala od gladi i jedva čekala mir. Čim je buknuła revolucija u Njemačkoj, potpirena od boljševika, kapitulirali su njeni saveznici, Bugarska na 29 IX, Turska na 30 X, Austro-Ugarska na 3 XI, te konačno i sama Njemačka na 11 XI 1918 godine. Na 28 VI 1919 Njemačka potpisa Versaljski, na 10 IX Austrija Sen Žermenski, na 27 XI Bugarska Nejski, na 4 VI 1920 Mađarska Trianonski, a na 10 VIII i osmanlijska Turska Sevrski mirovni ugovor. Svi mirovni ugovori iz Svjetskog rata nisu bili na istoj jednakoj visini. Sve krize koje Evropa proživljuje, posljedica su u glavnom Svjetskog rata i slabih mirovnih ugovora koji su ga slijedili. Ovi ugovori sklapani su u jednoj ratnoj psihozi kada duhovi još nisu bili dovoljno ustalozeni, a ne u jednoj trezvenoj atmosferi kada se zrelo misli i objektivno prosuđuje. Presedan za ovakve ugovore bili su dali Kajzerovi generali u Brest-Litovsku. Mirovna sudišta u Versalju i Sevru nisu bila normalni juridički sudovi u kojima i optuženi imaju pravo na odbranu i priziv, nego improvizirani politički forumi u kojima vrijedi ratni zakon pobjednika i volja jačega. Što je najgore, kažnjavani su i nevini narodi koji su služili kao objekat u svojim državama i koji nisu bili ni krivi ni dužni što su u rat upleteni i poraženi, a pravi vinovnici narodnog pokolja, imperijalisti i fabrikanti oružja, pošteđeni su i ostavljeni na svojim ranijim udobnim položajima. Kazna koja je dosuđena nekim pobjeđenim narodima, nije se odnosila samo na živa pokoljenja, nego i na buduća koja se još nisu bila ni rodila.

Sen-žermenski i Trijanonski mirovni ugovori pak, kojima se oslobođavaju mali narodi, bili su historijska nužda. Oni pretstavljaju pozitivne tekovine Svjetskog rata.

Iza poratnih mirovnih ugovora posve se izmijenila politička fizionomija i situacija Evrope. Pošto se među evropskim

narodima nije moglo izvesti strogo teritorijalno razgraničenje, to su u mnogim državama morale ostati jake nacionalne manjine koje daju povoda čestim sporovima i izazivaju krize u međunarodnim odnosima. Kao posljedica svega toga u evropskoj porodici naroda nije se mogla razviti solidarnost i saradnja. Obrazovani su revizionistički i antirevizionistički blokovi koji izazvaše poremećaj u Društvu naroda i promašišu njegove ciljeve. U. S. A. i Rusija bile su prve države koje su napustile Zenevsku instituciju, a iza ovih slijedile su Japan, Njemačka i Italija. Da bi zabuna bila još veća, pojavile su se i ideološki frontovi. Nasuprot kolebljivih demokratija postadoše i autokratije sa ciljem da izmire rad sa kapitalom i stvore idealnu saradnju među staležima, putem totalitarne svedržavne stranke i korporativnog parlamenta. Nastade naoružavanje i militariziranje naroda na štetu slobode i radosti života. Nestade sigurnosti i spokojstva, na štetu privrede korisnih dobara. Da su diplomate mirovnih ugovora poslušali Vilsona i pristali da se zaključi mir bez aneksija i kontribucija, a sa pravom samoopredjeljenja naroda, Evropa bi bila pošteđena mnogih kriza, a sva ostala sporna pitanja dala bi se riješiti sporazumno u okviru Lige naroda. Ali pošto to nije učinjeno, došlo je do jednostranih prekršaja mnogih mirovnih klauzula, pa najzad i do Minhena, gdje je sahranjen versalski mir uz pristanak engleskih i francuskih državnika.

Kako smo već rekli, skupa sa svojim saveznicima kapitulirala je i Turska. Sklopljeno je primirje pod najgorim uslovima. Pored prijestolnice Carigrada, odnosno Bosfora i Zlatnog Roga, neprijatelji su zaposjeli sve strateške tačke i pristaništa Turske. Anarhija, očaj i dezorijentacija zavladaše u cijeloj zemlji. Dvor i vlada brinuli su se samo za očuvanje krune i nominalnih suverenih prava sultana. Jedni su tražili milost Engleske, a drugi su se uzdali u Wilsonove tačke i želili protektorat Amerike. U svima pokrajinama Turske pojavili su se separatistički lokalni pokreti koji su išli za tim da se spasavaju pojedinačno svaki na svoju ruku, kako koji zna i umije. Pod diktatom pobjednika sultan i njegova vlada bili su spremni da se odreknu svega osim krune i dvora. Ali turski narod to nije htio. Dok su Bugari, Mađari i Nijemci smjesta položili svoje oružje, Turci o tome nisu htjeli ni da čuju. Oni nisu žalili svojih izgubljenih posjeda nastanjenih Arapima, koji su ih mučki napadali iza leđa, sprijateljivši se sa najvećim neprijateljima Islama, ali nisu mogli pristati da se razoružaju, iako nisu ni pomišljali na to da bi se mogli odbraniti svojom sopstvenom snagom. Oružje je najdragocjenija stvar ratnika i najpouzdaniji drug slobode dostojnog naroda, pa ga Turci nisu mogli žrtvovati ni pod koju cijenu. Radije bi i izginuli nego trpili sramotu

da budu razoružani. Bijedni ostaci razbijene turske vojske, koji su se zatekli u Anatoliji nakon obustavljanja rata, stajali su na okupu i pod oružjem. Oni koji su napuštali vojne garnizone i vratili se svojim kućama, obično su nosili sa sobom i svoje oružje. Poruke sultana i njegove vlade iz Carigrada da se razoružaju i ne prave neprilike saveznicima koji sa Turskom pregovaraju, nisu pomagale ništa. Samo u se i u svoje oružje uzdali su se Turci i ni u koga drugoga. Turski narod više nego ikoli drugi bio je iscrpljen i izmoren u ratovima, pa je iskreno želio mir, ali pregovore o miru htio je da vodi pod oružjem a nikako razoružan. Šta su mislili postići sa tim očajničkim otporom? Sigurnog odgovora i tačne predodžbe na ovo pitanje nisu imali ni sami. Nad vojnim snagama u Anatoliji nije bilo jedinstvene komande. Svaki komandant radio je na svoju ruku, ali svi bili su složni u tome da se ne razoružavaju živi. Sultana se još niko nije odricao niti je njegova suverena prava poricao, ali mu nisu ni vjerovali da bi mu se bezuslovno pokoravali. Njega i njegovu vladu u Carigradu smatrali su zarobljenicima koji ne rade po svojoj volji. Dakle psihološka sredina bila je stvorena za formiranje jednog jakog narodnog pokreta u zemlji. Bilo je potrebno da se javi jedna ugledna ličnost od autoriteta koja je prozrela tu sredinu, koja poznaje narodnu psihu, koja ima jaku volju i nepokolebivu energiju, koja je svjesna onoga što hoće, pa da se stavi na čelo toga narodnog pokreta, da postane njegova centripetalna tačka koja će privući sve snage oko sebe, dati im cilj i povesti ih u pravcu istog.

Oni koji su do tada vodili i do katastrofe doveli Tursku, u najtežim časovima bili su je napustili. Jedini čovjek u kojeg je vojska imala povjerenje a narod pouzdanje, bio je nepobijeđeni general Mustafa Kemal. Taj je čovjek sjedio u Carigradu, rezervisan, zamišljen i šutljiv, ali baš radi toga svakome zagonetan i sumnjiv. Svi su slutili da on nešto sprema i bojali su ga se. Još tada je on imao gotovu osnovu svoga plana, samo je čekao priliku da ga izvede. Kada ga je sultan pozvao na dogovor, Kemal mu predloži da ga imenuje vrhovnim inspektorom svih vojnih snaga u Anatoliji, da bi u tom svojstvu mogao otputovati i srediti prilike tamo. Nemajući drugog izlaza sultan je prihvatio Kemalov predlog, samo da se riješi njegovog prisustva u prijestolnici. U isto doba i saveznici su dali mandat Grčkoj da zaposjedne Smirnu, upokori buntovnike u Anatoliji i pribavi respekta diktatu pobjednika. Dne 15 V 1919, pod zaštitom ratne mornarice saveznika, kaznena ekspedicija Grka okupirala je Smirnu, a sutrađan iza toga Kemal se ukrcao na parobrod i iskrcao u cnomorskoj luci Samson. Ova dva datuma bila su odlučna u regeneraciji Turske i Turaka.

Mustafa Kemal

Rodio se u Solunu god. 1880 od oca Ali Rizata, umirovljenog činovnika, koji se bavio trgovinom građevnog materijala. Još kao dječak Mustafa je ostao siročić iz oca, upućen jedino na svoju majku Zubejdu koja se je brinula za njega. Nakon osnovne pošao je u građansku školu, koju je napustio brzo radi dobivenih batina. Po svojoj vlastitoj volji stupio je u nižu vojnu školu i tu se smirio. Mustafa je bio darovit dječak, pa je brzo svratio na se pozornost svojih nastavnika. Naročito se odlikovao u matematici, tako da je u svome razredu počeo zamjenjivati i svoga profesora iz ovog predmeta u slučajevima kada bi on izostao od časa. Ovaj je profesor, kojemu je također bilo ime Mustafa, svome istoimenom učeniku dao nadimak Kemal, što znači savršen. Mustafa je zaista i odgovarao ovom nadimku. Bio je najozbiljniji i najsavršeniji među svojim vršnjacima, primus inter pares u pravom smislu riječi, tako da su ga i sami nastavnici tretirali kao odraslog čovjeka, pa su se u svome opnošenju držali dosta kolegijalno prema njemu. Po svršetku niže vojne škole u Solunu, prešao je na višu vojnu gimnaziju u Bitolj, a nakon ove na vojnu akademiju u Carigrad. U akademiji je Kemal također bio predmetom pažnje svojih kolega i nastavnika. Pored matematike i drugih stručnih predmeta, naročitu sklonost je pokazivao prema poeziji i retorici. No Kemal nije bio od onih prosječnih ljudi i karijerista kojima nauka nije svrha nego sredstvo probitka. Suhoparni i površni školski predmeti nisu bili dovoljni za Kemala, pa se on nije mogao ograničiti samo na njih. Kemal je bio patriota. Socijalna i politička pitanja naroda i domovine zanimala su ga više nego sve pa se još kao đak počeo baviti time. U internatu, među svojim kolegama, javno je kritikovao apsolutistički režim, ali pošto je bio iskren i voljen od svijetu, niko ga nije odavao niti je upravi zavođa podnosio prijavu protiv njega. No njegovi politički ispadi bili su toliko upadljivi i izazovni da ipak nisu mogli izbjeći špijunaži, zavedenoj od školske uprave. Godine 1904, čim je završio generalštapske kurseve vojne akademije i proizveden za kapetana, Kemal je bio uhapšen od dvorskih agenata i uzet pod policijsku istragu. Kažnjen je time što je prognan na službu u Siriju. Ali Kemal nije mirovao ni tamo. Pošto je po zvaničnoj dužnosti proputovao kroz mnoge krajeve i upoznao se sa prilikama naroda i države, prešao je opet na politički rad. Osnovao je tajno revolucionarno udruženje pod imenom »Domovina i Sloboda«. Iz Sirije je krišom otputovao u Solun i Carigrad, da bi organizaciju i rad svoga udruženja protegao i na

ove krajeve. Solunska organizacija ovog udruženja kasnije se fuzionisala sa mladoturskom strankom »Jedinstvo i napredak«, koja je izvela prevrat i proklamovala ustav u Turskoj. Godine 1907 Kemal je unaprijeđen za majora i dodijeljen generalštabu III armije u Makedoniji. Tu je saradivao i sa komitetom stranke »Jedinstvo i Napredak« i bio jedan od najaktivnijih i najuticajnijih njenih članova u vojsci. Iza prevrata od 8 VII 1908 došlo je do načelnog razilaženja između njega i glavnog odbora stranke. On nije bio zadovoljan samo sa političkim prevratom izvedenim od mladih oficira, nego je htio da revolucija zahvati šire slojeve naroda i da ga socijalno preobrazi. Tražio je mnogo radikalnije reforme od onih koje se mogu provesti u okviru ustavne teokratske monarhije. Pored toga zagovarao je i depolitizaciju vojske, čemu su se odlučno protivili drugi članovi odbora i zaslužni oficiri za prevrat. Pošto nije mogao da prodre sa svojim mišljenjem, povukao se je iz aktivne političke borbe i posvetio se svome vojničkom pozivu. No kada su došle u pitanje i čedne tekovine mladoturskog prevrata, Abdulhamidovim reakcionarnim pučem izvedenim 13 aprila 1909, Kemal je preuzeo vođstvo generalštaba u vojsci koja je marširala na Carigrad i ugušila reakciju. Nakon Abdulhamidove detronizacije i ponovnog uspostavljanja ustavnog poretka u Turskoj, Kemal se opet povukao i posvetio svome zvanju. Njegov ugled u solunskom garnizonu smetao je drugima, pa je on uklonjen i dodijeljen na rad kod ministarstva vojnog u Carigradu. Godine 1911, kada je Italija zavojevala protiv Turske, iskrcavši svoju vojsku u Tripolitaniju, Kemal je bio među prvim oficirima koji su se prebacili tamo i organizovali otpor domaćeg stanovništva protiv neprijatelja. Dok se Kemal borio u Tripolitaciji, buknuo je Balkanski rat, koji je prisilio Tursku da zaključi mir sa Italijom. Kada se Kemal povratio iz Afrike, Turska je bila već poražena, a Bugari su bili doprli na domak Carigrada u Čataldžu. Kemal je data komanda nad jednim odredom vojske koja je protjerala Bugare iz Jedrene. Iza Balkanskog rata Kemal je postavljen za vojnog atašea Turske u Sofiji i tu je zadržan sve do Svjetskog rata. Taj je položaj Kemal napustio koncem 1914. Uporno je zahtjevao da mu se da mogućnost aktivnog učešća u ratu. Dodijeljen je armiji koja je imala da brani Dardanele i postavljen je na čelo jedne improvizirane pukovnije. Pukovnik Kemal je svoju pukovniju podigao na rang jedne od najelitnijih jedinica turske vojske i s njome se upustio u borbu protiv Engleza, koji se bijahu iskrcali upravo na njegovom sektoru, pod zaštitom svoje moćne mornarice. Svi pokušaji Engleza da zaobiđu Dardanele ostali su bez uspjeha. Kemal sa svojom vojskom pružio im je otpor koji je zadivio cijeli svijet, tako da se Englezi nisu mogli da maknu ni jednog pedlja dalje od obale.

Uz obalu prikovani, Englezi su najzad uvidili da im je uzaludan svaki pokušaj da zaobiđu Dardanele i izravno udare na Carigrad, pa su se povukli i sa obala Galipolja. U maju 1915 Kemal je dobio čin brigadnog generala. Njegova slava pronijela se širom čitave Turske. Naročito Carigrad bio mu je zahvalan. Jedino ministar vojni, junak iz mladoturskog prevrata, Enver Paša, koji je bio oženjen jednom princezom, kao zamjenik vrhovnog komandanta svih vojnih snaga sultana, bio je uznemiren slavom svoga starog rivala Mustafe Kemala. Enver Paša je bio skorojević. On je dobro znao da je Kemal sposobniji i dostojniji od njega, pa ga za to nije trpio nikada. Iza oslobođenja Dardanela poslao je Kemala na front protiv Rusije i postavio ga na čelo 11 armije kao zamjenika armijskog generala. Kemal je i tu pobijedio jednu rusku armiju i oslobodio Bitlis i Muš. Na 7 VIII 1916, unaprijeđen je za divizijskog generala i postao Pašom. Dodijeljen je IV armiji u Hidžaz. Uočivši da je zbog izdajstva Arapa u Hidžazu položaj turske vojske postao kritičan, Kemal predložio da se ta vojska povuče i koncentriše u Siriji. Kao armijski general, tu je Kemal došao u sukob sa njemačkim generalom Falkenhajnom radi njegovog plana o pohodu na Bagdat protiv Engleza koji se bijahu tamo učvrstili. Pošto njegovo mišljenje nije bilo uvaženo, Kemal se povuče sa komande VII armije. Falkenhajnov pothvat doživio je kraj i završen katastrofom turske vojske u Palestini. Iza toga je Kemal dodijeljen prijestolonasljedniku Vahdetdinu, da ga prati na njegovom putu u posjet caru Vilimu. Tu je Kemal imao prilike da se upozna sa Hindenburgom i Ludendorffom, da prouči stanje na zapadnom frontu, te da proreče neminovni slom centralnih vlasti. Nakon povratka iz Njemačke, na insistiranje sultana Vahdetdina, koji tada bijaše zamijenio umrlag Mehmeda V, Kemal se ponovo primi komande nad VII armijom u Palestini u augustu 1918. No sada je bilo sve kasno. Zbog ranije počinjenih pogrešaka sudbina osmanlijskog carstva nije se mogla više izmijeniti. Kemal nije preostalo drugo nego da se povlači lagano iz arapskih zemalja pred nadmoćnijim saveznicima Englezima i Arapima, te da uzmiče na vlastito tlo Turaka u Anatoliju. To povlačenje Kemal je izveo majstorski i takvom vještinom kakva je rijetka. Povukao se u redu na sjevernu granicu Sirije i spasio svoju vojsku od rasula. Na 31 oktobra 1918, kada je svaka nada bila izgubljena, Kemal je povjerena komanda svih turskih snaga u Anatoliji. Jedina uzdanica turskog naroda bio je general Mustafa Kemal. (Sl. 49). Dok su svi pogledi bili uprti u njega, kapitulirala je sultanova vlada u Carigradu i potpisala primirje u Mondresu, prepustivši svoju sudbinu milosti pobjednika. Kemal nije preostalo drugo

nego da se povrati u Carigrad i prouči novu situaciju koja je nastala.

Kako se vidi iz izloženog, napredovanje Kemala u vojsci išlo je po redu i normalno, prema njegovim ličnim sposobnostima i zaslugama koje su dolazile do izražaja. On nije od onih skorojevića i silom naduvenih veličina koji svoju slavu i karijeru duguju slučaju, tuđoj protekciji ili vještačkoj partijskoj propagandi, kakvih danas ima »na pasja preskakala«, kako naš narod veli. Sve što je Kemal postigao, bilo je učinjeno vlastitom voljom i zaslugom. On nije diktator koji se sam nametnuo, nego prirodni vođa kojeg je sam Bog za to stvorio, a narod ga preda se postavio da ga povede i na pravi put izvede. Taj narod Kemal nije nikad opsjenjivao i zabludivao demagoškim parolama i čarobnim lažima. Uvijek je pred narodom iskren bio i istinu govorio. Svoj narod je proveo kroz Golgotu Svjetskog i građanskog rata, kroz tešku borbu za slobodu i nezavisnost, koja se vodila na život ili smrt, kroz trnoviti put socijalne revolucije i političkog prevrata. Skupa sa narodom dijelio je i dobro i zlo, trpio poraz i slavio pobjedu, ali nikad nije klonuo duhom i gubio pouzdanje u samog sebe, niti je pokolebao vjerom u čudotvornu sposobnost turske rase. Najzad, uspio je da izvede narod iz tmine i džungle na svijetlo dana i čisti nu istine.

Kemal je rasni Turčin, rođen i odgojen da pobjeđuje, zapovijeda i vlada. Kao profesionalni vojnik on se privikao disciplini, prvo da savlađuje samog sebe a po tom i drugoga, da se snalazi brzo, da odlučuje odmah i rješava se na smione poteze bez kolebanja, te da gleda ravno opasnosti u oči i hrabro snosi odgovornost bez krzmanja. Sa takvim svojstvima Kemal je bilo sigurno lakše nego drugima da pobjeđuje i savlađuje svoje protivnike, da se odlučuje na velika djela te da sa samopouzdanjem ponese sudbonosnu odgovornost pred narodom, historijom i Bogom, pa da zavlada Turskom. Kažem pred Bogom, jer Kemal je dobro poznavao samog sebe, pa je kroza se mogao spoznati i Boga, ali ne kao neko utjelovljeno strašilo nego kao najviši ideal dobrote, ljubavi, savršenstva i spasa. U svoju vlastitu sposobnost i čudotvornu snagu turskog naroda Kemal je vjerovao više nego u božiju providnost. Ovu oholost Kemalovu mnogi označavaju kao ateističku drskost i zamjeravaju mu je, ali ja sam siguran da se takva drskost više dopada Bogu nego slabost, kukavičluk i poniznost onih koji mu je zamjeravaju.

Kemal je bio ponosan, slobodouman i nezavisan čovjek. Zbog toga su mnogi izbjegavali njegovo društvo. Bio je dosta

osamljen i povučen u samog sebe pa nije imao mnogo ni osobito intimnih prijatelja, a ni bliskog rođa pred kojima bi ga mogla izdati snaga i ozbiljnost, te tako učiniti da on pokaže svoju slabost i da makar na momenat zaboravi na svoju dužnost.

Trideseto poglavlje

Borba za nezavisnost

Na 19 maja 1919, sa iskrcavanjem Mustafe Kemala u Samson na anatolsko tlo i njegovim ponovnim stupanjem u akciju, nastupila je nova epoha historije Turske. Iskrcavanje kaznene ekspedicije Grka u Smirnu i njihova invazija u zapadnu Anatoliju bila je prava provokacija koja je izazvala nacionalnu svijest kod Turaka i stvorila glavne preduslove kemalističkog pokreta. U sjećanju svih Turaka još uvijek je živila svježja uspomena da su oni sve do nedavne prošlosti bili gospodari, a Grci njihova raja. Sada je ta raja dobila punomoć od gordih i neumoljivih saveznika, da progoni svoje ranije gospodare Turke na tlu njihove rođene grude Anatolije. Svojim ranijim postupcima saveznici su povrijedili ugovor primirja sa Turskom, samo zato što se Turci nisu htjeli da razoružaju. Ovlašćujući dojučerašnjeg turskog slugu a sadašnjeg svoga vazala Grčku da pribavlja respekt njihovom diktatu, saveznici su grubo pogazili sve dužne obzire prema Turcima, čija je historija besprimjernim junaštvima i vojnim slavama ovjenčana. Progonjeni od svoje raje u srcu svoje rođene majke domovine, povrijeđeni i poniženi u svojim najintimnijim osjećajima ponosa i dostojanstva, ogromna većina Turaka instiktivno se zbila u jedan neprobojan front, za odbranu svoje časti, svoje slobode i svoje nezavisnosti. U toj je borbi ponovno vaskrsnula silna čudotvorna energija turska, ali ovaj put u konstruktivnoj snazi, a ne u elementarnoj rušilačkoj kao ranije. U ovu tvoračku snagu turske energije niko nije imao jače vjere od Mustafe Kemala. Kao rasni Turčin, on je tu snagu osjećao i u svome srcu i nalazio u svojim grudima. U razgovoru sa jednim američkim admiralom Kemal je tada zapitan šta misli da radi ako Turci u ovoj bezumnoj borbi sami protiv svijuju budu poraženi. Na ovo pitanje Kemal je odgovorio prosto i jednostavno da to Turci neće dočekati živi, jer će radije izginuti nego na svome domu tuđi jaram ropstva podnositi.

Čim se iskrcao u Samson, Kemal je izbacio parolu: »Na okup, Turci, za slobodu ili smrt!« Od nekog nepoznatog seljaka

izrečena krilatica: »Arslan gibi geldik, it gibi me gideceyiz?« (»Došli smo kao lavovi, zar da idemo kao kučke?«), širila se munjevito, zagrijavala očajne duhove i gnjevom ispunjavala smalaksala srca.

Prvi nastup Kemalov nailazio je na silne neprilike i teškoće, koje bi pokolebale i obeshrabrile svakog drugog čovjeka na njegovom mjestu. Trebalo je imati čelične živce i nadnaravno srce, pa da sve to izdrži i savlada. Sa takvim strpljenjem i ustrajnošću, sa energijom koja savlađuje sve zapreke, sa smjelošću koja ne poznaje straha, sa genijem koji predviđa sve, a što je najglavnije: sa žarkim patriotizmom i nacionalizmom, bio je obdaren Kemal, i u tome je njegova prava veličina.

Sa prvim njegovim nastupom, sultan je proglasio Kemala odmetnikom i buntovnikom, te ga lišio zvanične službe i čina. No i bez toga i sam Kemal već se bio odrekao svojih titula i postao običnim građaninom bez državne zaštite. Jedinu zaštitu on je nalazio u krilu malograđana, seljaka i vojnika, koji su ga primili i objeručke prigrlili. Svi drugi viđeniji građani bili su malodušni. U dugačkom nizu ratova koje je dotada vodila Turska, zemlja je bila opustošena, a narod istrošen i osiromašen. U višim društvenim krugovima nije bilo toga čovjeka koji bi mogao i pomisliti da bi takav turski narod mogao pružiti nekog ozbiljnog otpora i nastaviti borbu sam protiv svijuju. Separatističke klike i antidržavna iredenta podigli su glave na sve strane. Neprijatelji su nadirali sa svih krajeva: Grci sa jugozapada, reakcionarna banda sultanova iz Carigrada, Francuzi i Talijani sa juga, od Engleza naoružani Jermeni i Kurdi sa istoka i sjeveroistoka. Još je postojala nada u islamskog Boga, ali se činilo kao da je i On napustio Tursku. Jedina mogućnost da se zemlja izbavi iz takve situacije i očuva bar formalno nezavisnost države, izgledalo je da se nalazila u prepuštanju Turske pod mandatorski protektorat jedne velesile. Spor je bio samo u tome kojoj velesili da se ponudi mandat. Dvor i njegove pristaše bili su za protektorat Velike Britanije, a Mladoturci pak, na čelu sa junakom Reufom, slavnom spisateljicom Halide Edib hanumom i sličnim ljudima od autoriteta, zalagali su se za mandatorsku vlast Sjevernih američkih država. Ozbiljni prigovori i sitne zamjerke protiv Kemalove akcije padale su sa raznih strana, i iznutra i izvan narodnog pokreta. Sa svim tim teškoćama Kemal se uhvatio u koštac i savladao ih nadčovječijim naporima. Njegova vjera obuzela je sva srca, vulkan njegovog duha raspalio je svakoga, i stara i mlada. Svi pritoci sa raznih strana slili su se u njegov pokret koji je nabujao kao strahovita rijeka i zanio

sve. Pred stihijskom poplavom ove velike rijeke padale su sve zapreke i otvarale put njenom pobjedonosnom maršu. Sada taj pokret nije više bio ni bijes očajnika, ni divlji bezumni podvig ratnika, nego nešto snažnije i uzvišenije. To je bio neki plameni furor sacer iz kojeg će uskrsnuti jedan drugi narod kao feniks ptica iz pepela, očišćen i pomlađen. Ovu herojsku i gigantsku borbu koju su vodili Turci sa daleko nadmoćnijim neprijateljima besprimjernom požrtvovnošću i samoprijegom, i u kojoj su učestvovala i majke sa sitnom dječicom svojom, čitav svijet je pratio sa zanosom i divljenjem.

Da bi ovaj pokret mogli ocijeniti, potrebno je da ga razmotrimo u svim etapama i fazama njegovog razvitka, a događaje koji su ga slijedili da pratimo po hronološkom redu.

Kako smo već spomenuli, Kemal se dao na posao čim je stao nogom na anatolsko tlo. Njegova prva briga bila je da poveže dijelove bijednih i raštrkanih vojnih snaga i da ih podvrgne jedinstvenoj komandi. Iza toga je prešao na organizovanje pokreta anatolskih ustaša. Dne 23 jula 1919, održao je u Erzerumu prvi kongres Društva za odbranu prava Istočnih Vilajeta Anatolije, a 4 septembra iste godine saziva drugi kongres u Sivasu, na kojem ujedinjuje organizaciju ovog društva sa organizacijom istoimenog društva za evropsku Tursku, koje je tada bilo odvojeno. Oba kongresa biraju Kemala na čelo egzekutivnog odbora za odbranu turske nezavisnosti, kao svoga glavnog predstavnika. Kemal otvara ogorčenu kampanju protiv izdajničkog Ferid Pašinog kabineta u Carigradu, te traži obnovu izbora i saziv Narodne skupštine. Nastaje nepomirljiva borba između Kemala i Carigrada. Cijela Anatolija vrije u to doba. Pored vanjskih neprijatelja koji su zaposjeli sva pristaništa i sve važnije strateške tačke te opkolili čitavu Anatoliju, saveznici naoružavaju i podižu ustanak domaćih Grka i Jermena, a sultanovi agenti provokatori izazivaju čitav niz buna fanatičnog muslimanskog stanovništva protiv Kemalovog narodnog pokreta. Sam egzekutivni odbor, izabran na kongresima u Erzerumu i Sivasu, nije bio kompaktan. Od devetorice samo trojica njegovih članova, Kemal, Reuf i bivši valija Bekir Samija, bili su aktivni, a svi ostali pasivni. Reuf je u ime turske vlade potpisao famoznu kapitulaciju Turske u Mondresu i time omogućio saveznicima da stisnu za gušu i zadave Tursku. Njegove veze sa dvorom bile su vrlo jake. Postoje jake indicije da se on priključio Kemalu u sporazumu sa dvorom, da bi suzbio eventualne nepovoljne pojave protiv dinastije. Na kongresu u Sivasu on se žarko zalagao za američki protektorat nad Turskom. Zbog takvog stanja u samom egzekutivnom odboru, kao predstavničkom tijelu narodnog pokreta, Ferid Pašin kabi-

net uvijek je osporavao legitimaciju Kemalu da istupa u ime naroda. Kemal pak stalno je naglašavao da je sultan i njegova vlada zarobljena od saveznika i da Tursku predstavlja samo narodni pokret u Anatoliji, a nipošto dvor i njegova vlada, te prema tome da se ovi moraju povinjavati Anatoliji a ne Anatolija njima; a odlučujući faktor u Anatoliji pak bio je stvarno Kemal i egzekutivni odbor njegovog pokreta.

Na 2 X 1919 Ferid Pašin kabinet pada pred Kemalovim pokretom, a sultan povjerava izborni mandat Ali Riza Paši. Ovaj uspostavlja kontakt sa Kemalom i u svoju izbornu vladu uzima za ministra vojnog Džemal Pašu koji je važio kao kemalista. Nakon provedenih izbora na 19 XI 1919 otvara se skupština Narodnog predstavništva u Carigradu. Kemal je vjerovao da ta skupština povjerenu joj dužnost od naroda ne može vršiti slobodno u Carigradu pod ždrijelom topova savezničke mornarice, pa je tražio da se ona sastane u unutrašnjosti zemlje. Pošto bi to iziskivalo i pomicanje drugog ustavnog faktora, sultana, iz njegove prijestolnice, tom Kemalovom zahtjevu nije se moglo udovoljiti. Pošto ni saveznici nisu dali garancije za njegov lični imunitet u Carigradu, Kemal kao vođa narodnog pokreta apstinira od ove skupštine, ali šalje u nju svoje pristaše narodne poslanike. Na 27 XII 1919 Kemal napušta Sivas i prelazi u Ankaru, u kojoj se je kandidovao i koja ga je birala za svoga poslanika, da bi se približio južnom frontu protiv Grka i Narodnom predstavništvu u Carigradu. Od tada Ankara postaje središte narodnog pokreta i svratište narodnih predstavnika na njihovom putu za Carigrad.

Pod pritiskom saveznika najprije odstupa Džemal Paša, osumnjičen kao pristaša Kemalovog pokreta, za čijeg su vremena Carigradani pokrali sve depoe zaplijenjenog ratnog materijala i prokriumčarili ga anatolskim ustašama, a u martu 1920 pada i cijeli kabinet Ali Riza Pašin. Mandat za obrazovanje nove vlade dobiva Salih paša, koji je važio kao jedan od najpopularnijih turskih državnika i obrazuje vanstranačku i vanparlamentarnu vladu. Na 9 marta 1920 Englezi su zaposjeli narodni dom kao leglo Kemalovih pristaša u Carigradu, a na 16 marta i ministarstvo vojno, poštu i brzopjave pa i samu Narodnu skupštinu. Time je i formalno okupirana turska prijestolnica, što je dobro došlo Kemalu, a loše saveznicima. Englezi pohvataju sve kolovođe narodne organizacije iz Carigrada, među njima i najpopularnijeg čovjeka iza Kemala, Reufa, i interniraju ih na Maltu. Svi narodni poslanici razjurene skupštine sakupljaju se u Ankari oko Kemala. Na 5 III 1920 novu sultanovu vladu opet sastavi zloglasni i omraženi Ferid Paša kojeg pozvaše saveznici na mirovnu konferenciju u Pariz.

Revolucija

Nakon raspuštanja Narodne skupštine u Carigradu Kemal raspisuje dopunske izbore i na 23 IV 1920 sa naročitom pompom i svečanim ceremonijama otvara novu skupštinu u Ankari, kojoj daje ime Velike Narodne skupštine da time istakne njeno epohalno, revolucionarno i konstitucionalno obilježje. Time faktički počinje revolucija u Turskoj. Ova skupština preuzima cijelu vlast u zemlji a Kemala bira za pretsjednika i legislativnog i egzekutivnog tijela svoga. Na taj način Ankara postaje stvarna prijestolnica Turske, a Kemal neosporivi i legalni gospodar situacije. Tako je obrazovana nova vlada i nova država Turska, nezavisna od sultana, što Kemal saopšti svim evropskim državama zastupanim u Turskoj, 30 IV 1920. No saveznici to desavuisaše i insistiraše na zaključenju mira sa sultanovom vladom Ferid Pašinog kabineta. Istog dana, kada saveznici postaviše svoje uvjete za mirovne pregovore, Ferid Paša obrazova vanredni sud koji osudi Kemala na smrt i organizova naročite bande sa zadatkom da ga ubiju i osujete njegovu akciju. Pošto stari Teufik Paša odbi da pregovara sa saveznicima, Ferid Paša stupi u pregovore s njima. Na tri dana prije toga Grci u sporazumu sa saveznicima poduzeše svoju veliku ofenzivu protiv Kemala da time zaplaše Turke i olakšaju pregovore. Dok su saveznici pregovarali sa sultanovim delegatima, dotle poslanici Velike Narodne skupštine prisegnuše za nacionalni zavjet da se živi neće pokoriti nikakvom diktatorskom miru, dok ne izvojshte punu slobodu i nezavisnost Turske. Na 19 VIII 1920 Ferid Paša potpisa mirovni pakt saveznika, famozni Sevreski ugovor, koji je pokopao Osmanlijsko carstvo, ali iz čijeg je pepela ponikla slobodna Turska Republika, na sramotu i blamažu pobjednika u Svjetskom ratu.

Po poslovniku i pravnim načelima, koje je Velika Narodna skupština sebi izradila i prema kojima svu vlast u državi prenosi na se i na svoje organe, reakcionarci su prozreli da to vodi republikanskoj vladavini, pa su na sve strane počeli da rovu protiv Kemala. Monarhisti preko sveštenika imali su jakih pozicija u narodu i uvaženih pristaša među inteligencijom, kako u narodnom pretstavništvu tako i u generalitetu. Valovi reakcije dolazili su do same Ankare, a Grci su nadirali sve dublje u unutrašnjost Turske. Bilo je dana kada je sama Ankara bila opkoljena i rastavljena sa svih strana i kada joj je prijetila opasnost da bude zauzeta od reakcionara. V. N. S. donosi

zakon o zaštiti države i osniva nezavisne sudove za borbu protiv reakcije. Ovi sudovi i regularna vojska brzo su ugušili sve pobune i uspostavili red i autoritet u zemlji.

Koristeći se ovim neredima Grci su duboko prodrli prema Ankari, a zaposjeli su i istočnu Trakiju skupa sa Jedrenom. Sevrski mirovni ugovor bio je zaključen u takvoj situaciji.

U maju 1920 V. N. S. šalje naročitu deputaciju u Moskvu i uspostavlja normalne odnose sa Sovjetskom Rusijom. Nakon toga je konačno likvidiran i Kavkaski front prema Jermenima, koji Turci probiju zauzevši Kars i Batun. Ugovor o kapitulaciji Jermena prvi je vanjski diplomatski akt vlade V. N. S. iz Ankare. (3 XII 1920). Poslije toga Rusija je ustupila Turskoj važna strateška mjesta na granici Kavkaza, Kars i Erdehan, i počela je izdašno pomagati Kemala u njegovoj borbi protiv saveznika.

U toj borbi Kemalov pothvat prebrodio je još jednu opasnost koja je mogla da bude sudbonosna za Tursku.

Nakon otvaranja V. N. S. u Ankari osnovano je jedno udruženje četnika pod imenom »Zeleni logor«, kojim je upravljao major Edhem Čerkez, u cilju da ispomaže vojsku gerilskim ratovanjem protiv Grka. Ova organizacija četnika kasnije se toliko proširila i osilila da je postala država u državi. Svaki uspjeh protiv neprijatelja četnici su pripisivali sebi omaložavajući vrijednost regularne vojske. Četnici su bili naklonjeni boljševičkoj ideologiji i propagirali su sistem milicije u narodnoj odbrani, te počeli otkazivati poslušnost vrhovnoj vojnoj komandi Ismet Paše, koji se tada priključio Kemalu i preuzeo vodstvo generalštaba. Četnici su pripremali državni udar, koji bi bili i izveli da ih nije pretekla brza odluka i jaka ruka Kemala. Kada se četnici ne dadoše udobrovoljiti milom, Kemal odluči da ih upokori silom. Pred Kemalovom vojnom ekspedicijom oni se povukoše i na grčku stranu prebjegoše. Kasnije, kao avangarda pred Grcima, oni opet provališe u svoja ranija područja, ali ih tu dočeka regularna vojska i potuče do nogu, tako da jedino njihove vođe braća Cerkezi spasiše živu glavu prebacivši se na stranu Grka. Time Kemal riješi Tursku i ove napasti koja je ugrožavala sve tekovine narodne borbe.

Na mjesto drugog Ferid Pašinog kabineta carigradsku vladu bijaše obrazovao Teufik Paša, renomirani državnik predratne Turske. On odmah potraži vezu sa narodnom vladom u Ankari i posla svoju trojicu ministara u Biledžik da pregovaraju sa Kemalom. Kemal ih zarobi sve trojicu i dovede ih sobom u Ankaru, pustivši vijest u javnost da su oni sami prebjegli i pridružili se njegovom pokretu.

Sve do velike otvorene bitke na Sakariji (23 VIII—13 IX 1921) grčka vojska je bila u daleko povoljnijem položaju od

Turske i držala je inicijativu u svojim rukama. Izuzev konjicu, u svima drugim rodovima oružja, u pješadiji, mitraljezima, artiljeriji i avijaciji, Grci su bili za nekoliko puta jači od Turaka. Za leđima Grka stajali su bogati i moćni saveznici, koji su ih pomagali najmodernijim ratnim materijalom i obilnom hranom koju je prevozila motorizovana komora. Komorsku službu turske vojske pak obavljale su žene i djeca na volovskim taljigama i na svojim izmučenim leđima. Pored toga bijedna i gladna turska vojska morala se boriti na više frontova u isti mah. Radi toga se Kemal s početka morao ograničiti samo na odbranu pred navalom grčke vojske i povući se sve do iza Sakarije i anatolske stepe, prepustivši neprijatelju najbogatije krajeve zapadne Anatolije. Tek pošto je Kemal sklopio primirje sa Francuzima (30 V 1920), uglavio prijateljstvo sa Sovjetskom Rusijom (24 VIII 1920, upokorio Jermene i očistio zemlju od raznih bandita i boljševiziranih četnika, mogao je da pojača južnu frontu i otpor prema Grcima.

Nakon prvog poraza grčke vojske pred Ismet Pašom na Inöniju, u orijentaciji saveznika dolazi do povoljnijeg preokreta prema Turskoj. Oni tek sada de facto priznaju ankarsku vladu kao partnera i skupa sa carigradskom vladom pozivaju i nju na mirovne pregovore u London (27 II 1922). Kemal je odbio projekat londonskog mirovnog ugovora, koji je predviđao samo djelomičnu reviziju ranijeg Sevrskog ugovora. Za vrijeme mirovne konferencije u Londonu Grci opet prelaze u navalu i postizavaju djelomične uspjehe, ali na kraju opet bivaju poraženi pred Ismet Pašom na Inöniju i povlače se na ranije pozicije.

Na 15 VIII 1921 V. N. S. imenuje Kemala glavnokomandujućim i prenosi na njega sva svoja prava u pitanjima koja se odnose na vojsku i narodnu odbranu. U tom svojstvu Kemal donosi obznanu da je rekvirirao 40% svih zaliha u zemlji koje su potrebne za narodnu odbranu. Da bi dobio vremena za pripremu, povlači tursku vojsku na rijeku Sakariju kao sigurniji položaj, ostavljajući neprijatelju najplodnije krajeve i proširujući frontu. Na 23 VIII 1921 Grci na rijeci Sakariji prelaze u ofenzivu, ali ni pedlja ne napreduju dalje. U velikoj bici na Sakariji, koja je trajala 23 dana neprekidno, Turci prelaze u protunavalu i potiskuju Grke na svima pozicijama, koji oступaju natrag do položaja koje su zauzimali prije dvije godine. Time Kemal izvojshti sjajnu pobjedu turskoj vojsci. Velika Narodna skupština imenuje Kemala maršalom i podjeljuje mu časni naslov »Gazija«. Nakon ove pobjede Francuska pospješuje svoje pregovore sa njim i zaključuje separatni mir u Siriji izručivši Turskoj natrag jedan dio okupiranog teritorija i sve zaplijenjeno oružje ostavljeno u Siriji iza povlačenja turske vojske u Svjetskom ratu.

Iza poraza Grka na Sakariji zavladao je zatišje na cijelom južnom frontu, koje je potrajalo više mjeseci. Vrhovni komandant maršal Gazi Mustafa Kemal sa cijelim svojim štabom sjedio je u Ankari kao da ga se i ne tiče front. Širili su se glasovi da je turska vojska dala maksimum svojih napora i da se sada nalazi u latentnom rasulu, nesposobna za svaku akciju većeg stila i odlučujućeg značaja. Kretanje turske vojske na frontu davalo je utisak kao da se ona sprema da se tu stacionira i brani te da uređuje svoje komunikacione veze sa pozadinom. Čak i narodne poslanike obuzela je sumnja, pa su pokazivali nervozu i počeli zapitkivati više nego što bi smjeli doznati. Komandanti su se zabavljali po varošima u pozadini kao da su na odsustvu, da time prikriju svoje pripreme. Na 20 VIII u večer kada su novine javile da Kemal priređuje čajanku u svojoj vili, on je već bio napustio Ankaru i nalazio se u svom glavnom stanu na frontu Akšehera. Na 26 VIII 1922 Kemal izdade nalog vojsci da krene naprijed i da se ne zaustavlja prije Izmira i Egejskog mora. Pred zoru toga dana zagrmiše turske baterije uzduž cijelog fronta i turska vojska u jednom strahovitom nalletu poruši sve neprijateljske utvrde uzduž cijele linije, probi sebi put i prodrije naprijed. Udarac je bio tako snažan i odlučan da je istog momenta bila uništena sva grčka vojska u Anatoliji. To nije bila više vojska nego jedna izbezumljena gomila koja je u paničnom strahu bježala glavom bez obzira, padajući, bacajući se u vodu i gazeći jedni preko drugih, da ne dopadnu živi u šake turskoj konjici koja ih je progonila bez daha. Trčali su da bi što prije stigli do mora i ukrcali se u brodove koje su im saveznici stavili na raspolaganje čim su čuli za debakl svojih štićenika. Skupa sa grčkom vojskom koja je bježala u paničnom strahu iz Anatolije razbijena, pobjegli su i domaći Grci iz okupiranih krajeva, jer se bijahu ogriješili vrijeđajući Turke i bojali se odmazde koja bi ih stigla ako se ne sklonu. Čitav genštab grčke vojske, skupa sa vrhovnim komandantom na čelu, bio je zarobljen. U roku od ciglih pet dana, čitava Anatolija bila je očišćena kako od grčke vojske tako i od domaćih Grka. Nakon tri i pol godine paklenog okupatorskog režima, Kemal kao triumfator pobjedonosno ulazi u Smirnu, koja goraše u plamenu, zasipan u cvijeće natopljeno potocima radosnih suza oslobođenog naroda turskog.

Iza toga saveznici odmah zatražiše primirje na koje prista i Kemal, ali tek pošto Grci evakuiraše i Turskoj povратиše i Trakiju, a saveznici zagarantovaše da će isprazniti Carigrad. Inače su Turci bili riješeni da silom osvoje ili u prah i pepeo pretvore i prijestolnicu svoju, ali su od toga odustali tek pošto su dobili sigurno jamstvo da će im biti povraćena bez otštete i potpisali su primirje u Mudaniji.

Ukidanje monarhije

Iako je Kemal podržavao odnose sa carigraskom vladom, nikada je nije priznavao legalnom i narodnom. Saveznici pak uvijek su priznavali carigradsku vladu kao legalnu a ankersku kao ilegalnu. Nakon protjerivanja Grka iz Anatolije, kada je stvorena nova situacija, saveznici su uputili poziv i carigradskoj vladi da sudjeluje na mirovnoj konferenciji u Lozani, premda ta vlada nije imala nikakvog udjela u djelu turskog oslobođenja niti je supotpisala primirja u Mudaniji. To je ubrzalo odluku Velike Narodne skupštine da obespravi carigradsku vladu detroniziranjem sultana u čije je ime radila. Ovaj predlog podnijela je skupštini na odobrenje najjača parlamentarna frakcija kojoj je pripadao i Kemal. Na zajedničkoj sjednici ustavotvornog i zakonodavnog odbora V. N. S., pošto je Kemal dao svoje logično ali i prijeteće obrazloženje, predlog je upućen plenumu skupštine, koja ga je izglasala aklamacijom bez diskusije. Samo jedan glas pao je protiv, ali taj je bio ušutkan i utopljen u oduševljenju. Dotadanji priznati monarhista, Reuf, predložio je da se taj dan proglasi narodnim blagdanom Turske. Taj historijski događaj desio se na 1 oktobra 1922 godine. Na 17 slijedećeg mjeseca, detronizirani sultan-halifa Vahidudin kukavički pobježe iz Carigrada na neprijateljskoj krstarici koju mu Harrington stavi na raspolaganje. Za novog Halifu bi postavljen raniji nasljednik prijestolja gospodin Abdulmedžid.

Sa ukidanjem monarhije automatski je pala i carigradska vlada.

Novi Halifa Abdulmedžid vodio je stari dvorski ceremonijal, pa pošto nije mogao da izlazi na kraj sa svojim redovnim službenim berivima, tražio je povišenje civilne liste. Kemalov narodni režim pak takav luksuz nije htio da podnosi, pa je izbio spor između halife i Kemala. Pored toga prisustvo dinastije i starog prijestolonasljednika, kao nosioca hilafetskog zvanja, pretstavljalo je ozbiljnu opasnost za mladu narodnu vladavinu u Turskoj. Simptomi te opasnosti nisu izostajali. Početkom godine 1923, kada su bili raspisani izbori, na svojoj turneji u cilju organizovanja Narodne stranke, Kemal je stalno podvlačio ovu istinu i ukazivao na opasnost koja iz toga prijeti narodnoj vladavini u Turskoj. On je ubjedljivo govorio da se Turci u buduću moraju brinuti samo za se i za svoje blagostanje, te da ne smiju više trčati za nekim fantastičnim sjenama i utopijama, pa za volju jednog halife i njegovog blagoslova ostavljati

svoje kosti u pustinjama Arabije i Afrike, kao što su to činili ranije. On ispravno kaže:

»Hilafet bi imao smisla i opravdanja samo tada kada bi većina muslimanskih naroda bila potpuno slobodna i nezavisna, pa se sporazumila da osnuje jedan zajednički koncil koji će odlučivati o zajedničkim vjerskim pitanjima, te da imenuje jednog Halifu i njegove potrebne organe koji će imati snage i moći da sprovede odluke koncila i pribavljaju im respekta u svima islamskim zemljama. Inače pojedine islamske države nisu ni pozvane ni nadležne da samovoljno postavljaju Halifu na čelo muslimana koji nemaju svoje slobodne države«. Hilafet bez toga i bez jedne univerzalne vlasti, Kemal smatra smiješnom i nemogućom utopijom.

O svojim konačnim namjerama Kemal je uvijek govorio apstraktno i neodređeno. Na pojedina konkretna pitanja o delikatnim stvarima davao je dvomislene odgovore, ali tako vješto da se može naslutiti i prejudicirati i ono što je kasnije kao logična posljedica uslijedilo. Ustavotvornom odboru V. N. S. pretsjedavao je on sam. U ustavu stajala je klauzula da će se strogo primjenjivati šerijatski propisi, ali iza ove formule slijedilo je objašnjenje koje jasno pokazuje intenciju zakonodavčevu, naime da se pod tom formulom misli na savremeno kulturno a ne na vjersko zakonodavstvo. U drugome članu toga ustava kaže se da je Islam državna vjera Turske. Za vrijeme Kemalove turneje po Anatoliji, na pitanje novinara da li će i nova turska država imati svoju vjeru, Kemal je izbjegavao da kaže da država, koja nije individualno biće, ne može imati svoje vjere, nego je odgovorio da će Islam biti vjera i nove turske države, ali je nadopunio to rekavši da je, pošto Islam uslovljava slobodu misli i ubjeđenja, i turska država dužna da poštuje slobodu savjesti. Inače se Kemal ruga stereotipnim pravnim formulama ranijih turskih zakonodavaca koji su crpili svoja znanja iz Jezidove teokratije.

Na 8 aprila 1923 godine Kemal je objavio jedan programatski manifest od devet osnovnih tačaka koje služe i danas kao praktična osnova za Narodnu Republikansku stranku. No i u tom manifestu Kemal je namjerno prešutio objavu Republike, ukidanje hilafeta, rastavljanje vjere od države itd., da ne bi izazvao reakciju prije vremena. Ipak je spomenuo da je vlast narodna, da od Velike Narodne skupštine nema više vlasti, da je ukidanje monarhije definitivno, da će se temeljito preobraziti i modernizirati sutstvo, da će se u zakonodavstvu, u organizaciji i u svima pojedinostima državne uprave, u odgoju i gospodarskoj politici, strogo primjenjivati principi narodne vladavine i nacionalizma.

Kemal je imao i tu sposobnost da prozrije tendencije i iskoristi slabost svojih protivnika. Za njegova odsustva iz Ankare, skupštini je podnesena osnova novog zakona o izboru narodnih poslanika. Po toj osnovi, poslanici su trebali biti rođeni u granicama današnje Turske i nastanjeni u jednoj opštini svoga izbornog okruga najmanje pet godina. Tom prilikom je Kemal izjavio da je taj nacrt tendenciozan i uperen lično protiv njega, koji je sticajem prilika postao najzaslužniji sin domovine, jer ga tako lišava građanskih prava, pošto je njegovo rodno mjesto Solun, krivicom ranijih režima ostalo van granica današnje Turske, i pošto on ni u jednoj opštini nije stanovao pet godina stalno, jer je morao da služi domovini u raznim mjestima. Iza toga uputio je pitanje skupštini i cijelom narodu ko je tu gospodu narodne poslanike ovlastio na projekat takvog izbornog zakona kojim bi i sami ostali van granica Turske i pripali drugim državama, da nije bilo Kemalovog narodnog pokreta. Kad su ovu izjavu objavile agencije i novine, po cijeloj zemlji su priređene manifestacije u prilog Kemala i izraženo nepovjerenje poslanicima koji su taj nacrt predložili.

IV DIO: KEMALISTIČKA TURSKA REPUBLIKA

Tridesetitreće poglavlje

Proglašenje republike

U novoj izabranoj Velikoj Narodnoj skupštini pojavile su se razne klike i ambicije za ministarskim foteljima. Vladi su se pravile razne smetnje da bi se izazvala kriza i promjena kabineta. Najzad pretsjednik vlade Fethi-Bej, u dogovoru sa Kemalom, podnese ostavku svoga kabineta i otvori krizu vlade. Do tada su svi poslanici učestvovali u izboru ministara, sastavljali i izglasavali njihovu listu. Kemalova većina u skupštini prepuštala je opoziciji, koja je izazvala krizu, da sastavi novu listu vlade. Opozicija pak bila je i suviše malobrojna, da bi mimo većinu mogla obrazovati jaku parlamentarnu vladu. Većina opet htjela je homogenu a ne koalicionu vladu kakvu je željela opozicija. Kako se narodni poslanici nikako nisu mogli da slože i izaberu novu vladu, a kako se jače ličnosti nisu trpile međusobno da bi mogli skupa saradivati, izaberu Kemala za arbitra da riješi spor među njima. Kemal koji je naslućivao da će doći do toga, uoči istog dana pozvao je neke drugove poslanike na večeru kod sebe i predložio im da sutra proglase republiku, s čime se ovi i saglasiše. Sutra dan, kada je Kemalu ponuđena arbitraža, on se dogovori sa drugima te im predloži već pripremljenu osnovu za reviziju ustava i proglašenje republike. Predložena osnova, nakon kraće diskusije, bude prihvaćena i podnesena ustavotvornom i zakonodavnom odboru na proučavanje, a ovaj je odmah usvojio i predložio plenumu na odobrenje. Pošto ovim predlogom nije bio tangiran sam duh postojećeg ustava, nego se radilo samo o jednom praktičnom i svrsishodnom objašnjenju i formalnosti prema ranije praktikovanom uzusu, da bi se samo konkretiziralo i nadjelo ime apstraktnoj i bezimenoj narodnoj vladavini, plenum je izglasao ovaj predlog i odmah prešao na izbor pretsjednika republike. Od pri-

sutnih 158 narodnih zastupnika svi su glasali za ankarskog poslanika, koji je i ranije vršio dužnosti šefa države, i izabrali ga za prvog pretsjednika mlade Republike Turske. U noći 29-30 oktobra godine 1923 sa sto i jednim topovskim hicem oglašena je objava republike koja je svagdje naišla na neopisivo oduševljenje i prijem u narodu. To oduševljenje, međutim, nisu dijelili neki narodni zastupnici, koji su tada bili odsutni iz Ankare, i neki reakcionarni opozicioni listovi. Oni su zamjeravali tobože samo načinu proglašenja republike više nego samom činu. No i oni su sami sebe smatrali i nazivali republikancima, ali takvim koji republiku vide u narodnoj vladavini a ne narodnu vladavinu u republici, premda republika sama po sebi nije ništa drugo nego savršeniji oblik narodne vladavine, ali samo za onaj narod koji je homogen, disciplinovan i koji zna da sobom vlada. Ali baš ovakvi republikanci iz opozicije bili su oni koji nisu znali da savladaju sami sebe i svoju zavist, pa su se zakačili za način kojim je objavljena republika. Njihovo republikanstvo je bilo isto što i konstitucionalna demokratija ruskih Kadeta, koji su bili stup apsolutizma. Takva je bila i predratna turska gubernamentalna stranka »Jedinstvo i Napredak«, koja je dala pravo sultanu da može raspustiti narodnu skupštinu onoga časa kada većina ove stranke bude ostala u manjini. Ali ovim pravom kasnije se je poslužio i posljednji sultan da bi mimo skupštinu mogao sklopiti mirovni ugovor i tako dovesti narod pred gotov čin. Njima je u stvari krivo bilo samo to što je sa proglašenjem republike najviši položaj u državi zauzeo čovjek koji nikada neće dopustiti restauraciju monarhije, ni pod oblikom hilafeta koji je još postojao i svojom samom egzistencijom hranio reakciju. Pokraj republike oni su s pravom nazreli opasnost za hilafet, koji su mnogi pogrešno smatrali najvećim moralnim kapitalom za Tursku. Ove pojave pokazale su Republici da joj prijete opasnost od hilafeta, koji je ostao u rukama ranije vladalačke dinastije, pa su samo ubrzale njegovo ukidanje.

Tridesetčetvrto poglavlje

Ukidanje Hilafeta

U to doba Halifa preko svog glavnog sekretara obratio se jednim pismom Ankari u kojem se tuži što zvanična lica i viši državni funkcioneri izbjegavaju kontakt sa halifom, i u kojem govori o svojim prnadležnostima i hilafetskoj blagajni koja ne može da pokrije sve troškove ceermonijala i reprezentacije. Kada je to javljeno Kemal, koji se tada nalazio na voj-

nim manevrima u Smirni, on odgovori Ismet Paši u Ankari ovako: »Halifa je sam kriv za to. On vodi luksuz i ceremonijal kakav dolikuje samo carskim dvorima i podržava veze sa inostranim ambasadorima. Halifa i cijeli svijet treba da osjete i razumiju da je to mjesto i vjerski i politički suvišno, i da je to za nas isto što i svaka historijska relikvija. Tražiti da ga posjećuju zvanični pretstavnici Republike i obraćati se na ove preko svoga sekretara a ne izravno, znači zauzimati ravan položaj sa šefom države, što nije dopustivo. Hilafet ne može imati svoje posebne blagajne niti njegove prnadležnosti smiju biti veće od pretsjedništva Republike. Čujem da se iznose stvari iz carskih dvora u Carigradu i prodaju po čaršiji. Carski dvori su narodna imovina i vlast je dužna da popiše cijeli inventar koji se nalazi u njima. Kadar osoblja u hilafetu treba svesti na minimum. Francuska republika ni danas, nakon sto godina svoga opstanaka, ne dopušta boravak bivšoj francuskoj dinastiji u francuskoj domovini. Prema tome ni Turska Republika ne smije biti tolerantnija prema ljudima koji priželjkuju restauraciju monarhije.«

Na manevrima u Smirni, u dogovoru sa turskim državicima Kemal je donio odluku o ukidanju hilafeta. Na 1 marta 1924 godine, čim je otvorio novu sesiju Velike Narodne Skupštine, pedeset narodnih zastupnika njegove stranke, podnijeli su predlog:

- 1) Za odbranu Republike o ukidanju hilafeta i izgonu svih članova dinastije.
- 2) O ukidanju ministarstva vjera i rastavi vjere od države.
- 3) Za unifikaciju cjelokupne nastave u zemlji u nacionalnom duhu i prenošenje cijele nadležnosti u pitanjima prosvjete na ministarstvo prosvjete.

Na predlog, koji mu je upućivan sa više strana, da sam preuzme na se hilafetsko zvanje, Kemal je odgovorio da ne želi biti smiješan niti se kititi nekim praznim titulama koje nemaju nikakvog smisla a ni ingerencije u islamskom svijetu, a koje čine Tursku podozrivom u inozemstvu.

Sa ukidanjem hilafeta Turci su se oslobodili jednog teškog balasta koji ih je sputavao i prigušivao. Današnja mala i laička Turska Republika i u Evropi i u islamskom svijetu uživa viši ugled nego što ga je ikada imala ranija teokratska monarhija.

Nekoliko mjeseci iza ukidanja hilafeta opet se pojavi komplot protiv Republike, u koji su bili upleteni i neki narodni poslanici. Interpelirana je vlada i podnesen je predlog za obrazovanje parlamentarne ankete, u cilju da se kompromituje republika i dovede na kormilo vlada generala. No ovaj komplot

brzo je likvidiran. On je doprinio samo tome da početo revolucionarno preobraženje Turske uzme određeniji pravac i da raskrinka mnoge zakulisne intrige. Diskusija koja je vođena po ovako delikatnom pitanju u skupštini bila je tako ozbiljna, svestrana i otmena da služi na čast turskom parlamentarizmu.

Tridesetpeto poglavlje

Mirovni ugovor u Lozani

Sa izgonom savezničke grčke vojske iz Anadolije, bio je definitivno pokopan mirovni ugovor u Sevru, koji je potpisao sultan.

Novi mirovni pregovori u Lozani između Turske i saveznika počeli su 21 XI 1922 i trajali sve do 24 VII 1923 godine, sa jednim prekidom na 4 II.

Pitanja koja je trebala da pretrese i riješi ova konferencija, bila su raznolika i komplikovana. Između Turske i Evrope postojali su računi od više stoljeća, koji se nisu mogli prečistiti na prečac. Saveznici su oklijevali da legalizuju i priznaju Turcima ona prava koja su oni snagom svoga oružja i svojom herojskom borbom izvojevali i zaslužili. Turcima nije bilo dovoljno to što su na bojnopolju sa tolikim žrtvama iskupili svoju slobodu i svojom krvlju oprali ljagu koju su im nanijeli neprijatelji, nego su za zelenim diplomatskim stolom morali opravdati svoja prava na častan i dostojan život slobodnog i nezavisnog naroda. Sa svojim prevarama i lukavštinama a sa privolom sultana, Evropejci u Turskoj uzurpirali su bili sebi više prava od samih Turaka, kakva nisu imali ni u svojim vlastitim zemljama. Oni su mogli raditi i privređivati u Turskoj ne plaćajući zato nikakvu porezu. Sputali su bili Tursku takvim ugovorima da nije smjela poduzeti ništa bez njihove privole. Na državne finansije Turske bili su natovarili takav teret pod kojim se nije mogla ni kretati, a sve izvore bogatstva grabili su u svoje ruke. Dakle, na mirovnim pregovorima u Lozani trebalo je prečistiti sve te prljave račune, regulisati odnose između dužnika i vjerovnika, izrabljivača i izrabljenih, pobjednika i poraženih, pa su zato oni i trajali tako dugo. Sporazum je postignut na toj osnovi da se Turskoj povрати oteta joj sloboda i nezavisnost, da Turska prizna pravo Evropi na sve ostale zemlje bivše turske carevine, nadoknadi gubitak ratom oštećenih savezničkih državljana a sama da se odrekne prava na reparacije za nanesenu joj štetu od savezničke invazije i grčke provale. Po takvom sporazumu konačno je potpisan mirovni ugovor u Lozani. Pa i sa takvom mirovnom nagodbom Turska je izašla aktivnija

od saveznika. Pošteđeni od tuđinske konkurencije u svojoj zemlji, očišćeni od inorodnog grčkog i jermenskog elementa, rasterećeni od raskošnog dvora, hilafeta i pasivnog arapskog balasta, Turci su našli takvu širinu poleta da su sa dobivenom slobodom za kratko vrijeme reparirali sve štete, ne samo od posljednjeg nego i od stoljetnih ratova sa Evropom, i u moralnom i u materijalnom pogledu.

Da bi mogli ocijeniti veličinu uspjeha koji su polučili Turci mirovnim ugovorom u Lozani, dovoljno je da taj ugovor uporedimo sa Sevrskim, koji je potpisao sultan. (Vidi kartu broj 3).

Po teritorijalnim odredbama Sevrskog ugovora od Turske bi otpala u korist Grčke istočna Trakija skupa sa Jedrenom sve do Čataldže, te najglavnija turska luka Smirna sa okolicom. Svi ostali istočni vilajeti Turske na kavkaskoj i perzijskoj granici došli bi pod nezavisnu državu Ermeniju i autonomnu pokrajinu Kurdistan koji bi kasnije postao nezavisan. Na granici Sirije i Iraka, pored Aleksandrete i Musula Turska bi izgubila još mnoga mjesta. Cijeli preostali dio evropske Turske sa svima anatolskim obalama na Mramornom moru potpao bi u demilitarizovanu zonu, u kojoj bi samo saveznici mogli držati vojsku i žandarmeriju, a Turska bi bila lišena svih vojničkih prava i utvrda u tim krajevima. Preostali dijelovi turskog teritorija bili bi podijeljeni na ekonomske sfere među savezničkim velesilama i predati u gospodarsku eksploataciju njima. Carigrad bi bio određen za prijestolnicu turskog sultana kao vazala, ali demilitarizovan da bi bio izložen eventualno potrebnim represalijama. Međutim je postojala klauzula da bi Turci i iz Carigrada mogli biti izbačeni ako bi prekršili koju tačku Sevrskog ugovora. Za životni prostor turskog naroda ostavljen je bio samo pasivni centralni i sjeverni dio Anadolije u kojem bi se morao ugušiti.

Po pravnim odredbama toga ugovora sve bi kapitulacije ostale na snazi i dalje. Prepušta se na volju svima turskim podanicima da napuste tursko i kooptiraju tuđe državljanstvo. Sve izbjeglice i izdajice Turska bi morala primiti natrag i nadoknaditi im štetu. Nacionalne manjine u Turskoj, u svima vjerskim i prosvjetnim pitanjima svojim, postale bi posve nezavisne od turske države.

Po vojnim odredbama Sevrskog ugovora, sva vojna snaga Turske sastojala bi se iz 700 momaka sultanove garde, 35.000 žandara i 1.500 pomoćnih vojnika. Ne samo žandarmerija nego i pomoćna vojska ne bi smjela imati teškog oružja. U oficirskom kadru žandarmerije prevladali bi saveznici, svaki u svojim uticajnim zonama. Obavezna vojna dužnost ukidala se posve. Svi oružnici u Turskoj morali bi biti plaćeni. Žandari i njihovi

oficiri regrutuju se i služe u svojim rodnim mjestima. U toj oružanoj snazi turskoj morale bi biti proporcionalno zastupane i narodne manjine. Sve preostalo oružje iza toga Turska bi morala predati saveznicima. Savezničke vojne, pomorske i vazduhoplovne komisije, koje bi Turska plaćala, nadzirale bi izvršenje ovih vojnih odredaba. Grci i Jermeni dobivali su pravo da sami kažnjavaju one Turke koji su se u ratu ogriješili prema njima, pa bi ih Turska morala izručiti na progon ovim državama.

Finansiske odredbe Sevrskog ugovora predviđaju obrazovanje jedne savezničke komisije u kojoj bi turski delegati imali pravo samo savjetodavno a svi druge odlučujuće pravo glasa. Cjelokupne turske finansije i valutarni sistem spadali bi u nadležnost ove komisije. Nakon kvote koja bi se automatski odbila za uplatu stranih dugova i predaje ustanovi koja za to služi, svima ostalim prihodima Turske ravnala bi ova komisija. Prije svega ona bi odbijala troškove svoje i drugih analognih komisija, koje bi se nalazile u Turskoj, a potom namirivala štetu savezničkim podanicima i firmama oštećenim po turskoj krivici. Tek iza toga dolaze u obzir domaće potrebe. Carinama bi upravljao direktor kojeg postavlja ova komisija i koji je odgovoran samo njoj. Koncesije bi država mogla izdati samo sa privolom ove komisije. Pored konzularnih sudova ostale bi i dalje i strane pošte u Turskoj. Naročita komisija saveznika i drugih zainteresovanih država obrazovala bi se radi moreuza. Ova komisija bi imala svoj posebni budžet i svoju naročitu policiju, a njeni članovi bi uživali eksteritorijalne vlastice diplomata.

Kratko rečeno, sa Sevrskim mirovnim ugovorom ostalo bi samo ime i zemljopisna sjena od nezavisne turske carevine.

Sa Lozanskim ugovorom pak Turska se oslobodila svih ovih teških odredaba, izuzev djelomična vojna ograničenja o moreuzima, koja su dokinuta kasnije konferencijom u Montreu. Pitanje Musula riješeno je presudom Lige Naroda u korist Engleske. Svoga prava na grčke reparacije Turska se morala odreći, pošto ni inače nije bilo izgleda da bi ih Grčka mogla platiti. U zamjenu zato Turska je malo proširila granice Trakiji do rijeke Marice tako da joj je pripao i Kara-Agač koji je ranije bio grčki, a olakšana joj je i otplata dugova.

Blagodareći svome uspjehu u Lozani, kojim se Turska oslobodila vjekovnih stega, te svome nacionalnom elanu, kojim ih je zadahnuo Kemal, Turci su dobili tako snažan zamah i polet da su za par godina nadoknadili sve ono što su izgubili i toliko su uznapredovali za koliko bi drugim najvitalnijim narodima trebalo više decenija.

Pred novim zadacima

Po srećnom završetku uspješne borbe za slobodu i nezavisnost Turske, Kemal je dobio sve što može postići i poželjeti jedan čovjek, i besmrtničku slavu i doživotni vladalački položaj. No revolucionarnom duhu Kemalovom nije bilo dovoljno to čime bi se zadovoljio svaki drugi čovjek na njegovom mjestu. Sve to skupa stavljajući na kocku, pa i svoj vlastiti život i pogibiju, Kemal je produžio borbu, ali ovaj puta protiv unutarnjih neprijatelja naroda turskog, protiv njegovih zabluda i predrasuda, fanatizma i fatalizma. Njegov ideal nije bio samo jedan častan mir koji zadovoljava nacionalni zavjet i prestiž Turaka, ili jedan politički prevrat koji mijenja samo lice države i oblik njene vladavine, nego jedna socijalna i kulturna revolucija koja će preobraziti sociološku i psihološku strukturu turskog naroda.

Iza oslobođenja od okupatora i zaključenja povoljnog ugovora o miru, mlada Republika Turska našla se pred jednom više nego očajnom situacijom. Zemlja i narod pružali su žalosnu sliku pustoši i bijede. Turska je bila najmanje pripravna za jedan dugotrajni rat kakav je bio Svjetski. Njena snaga i rezerva bila je još u ranijim ratovima istrošena i iscrpljena. Njene kulturne tekovine bile su i suviše čedne, a da bi mogle izdržati takvo iskušenje kao što je bio Svjetski rat. Rat ne guta samo materijalna dobra. Pored materijalne bijede, zgarišta, ruševina, grobova, ratnih invalida i nezbrinute siročadi, žena i djece, rat ostavlja za sobom i moralnu pustoš. Posljedice Svjetskog rata bile su ne samo tragične nego i katastrofalne po cijeli svijet. Među pobjednicima, pa čak i onima koji su pomoću rata došli do svoje nacionalne slobode i nezavisnosti, rijetki su bili takvi koji bi mogli osjetiti neku neposrednu materijalnu korist i konkretnu blagodat od svoje pobjede i od svoga oslobođenja. Nema te kulturne tekovine i moralne vrline koja je ostala pošteđena od rata. Kompromitovan je predratni nacionalizam, obeščaćena je sloboda demokratija, a pokolebana je antička vjera u Boga. Na razvalinama starih ideala pojavila su se nova idolo-poklonstva, kult materije i sile. Ratna pustoš i praznina u Rusiji je ispunjena fanatičnim i ortodoksnim komunizmom, u Njemačkoj izvještačenim marksizmom odnosno socijalizmom, u Italiji fašizmom, a u Tursko kemalizmom, tj. onim idealnim nacionalizmom koji znači vjeru u samoga sebe i u svoju snagu. Prvi je bankrotirao njemački marksizam i ustupio svoje mjesto

Hitlerovom nacizmu. Boljševizam, blagodareći svojoj sposobnosti za metarmofozu, još uvijek pokazuje čvrstu tendenciju i kotira na berzama rada, dok talijanski fašizam sa svojim rasnim napicima i narkotičnim sredstvima nalazi načina da produži život. Turski kemalizam pak pokazuje najveću životnu sposobnost, jer on nije vještačka tvorevina i novotarija, nego jedan stari osviještani ideal koji se rodio i uskrsnuo u svome najčistijem i najsavršenijem obliku.

Kako dakle, rekosmo, i ako ne pripremljeni, Turci su morali produžiti rat duže od sviju, pa su radi toga bili najviše iscrpljeni. Na hiljade sela i gradova bili su popalili i razorili Grci. Milioni građana lutali su bez krova nad glavom. Pored ovih još na stotine hiljada muhadžera iz Grčke moralo je biti zamijenjeno i smješteno na mjesta izbjeglih Grka Anatolije. Na hiljade bandita i odmetnika krstarili su zemljom i pljačkali putnike kao drumski razbojnici. Prosvjeta je bila posve zanemarena, narodna privreda i trgovina više nego bijedna, saobraćajna sredstva i komunikacione veze poremećene, administracija neuredna, činovništvo nekvalifikovano, a državne finansije derutne. Dakle cijelo, i narodno i državno gospodarstvo trebalo je iz temelja reorganizirati i sve iznova započeti. Za obnovu i kreditiranje svega toga nije bilo domaćeg kapitala, a i strani se bio povukao. No samopouzdanje i odlučna volja naroda, kao i smišljena politika njegove vlade, savladala je sve te teškoće. Prije svega vodstvo i kormilo države preuzeo je sam Kemal u svoje ruke, koji je kao spasilac i osloboditelj Turske stekao takav ugled i autoritet u narodu kakvog nije uživao ni jedan drugi državnik svijeta. Kao šef države i njene gubernamentalne stranke, za svoje najbliže saradnike zakonodavne i upravne vlasti, Kemal je uzeo najsposobnije i najpouzdanije ljude i postavio ih na one položaje za koje najbolje odgovaraju. Kao čovjek koji je ponikao iz širih slojeva naroda i koji je imao prilike da dolazi u dodir i upozna se sa mnogima, Kemal je imao obilan krug poznanstva iz kojeg je imao da bira one koji su najdojstojniji za takva zvanja. Kada je svako našao svoje pravo mjesto i posvetio se svome zadatku, Kemal je kao šef države davao inicijativu, dospjevaao svagdje i prednjačio svima. Njegovi reformistički pothvati nisu se zaustavljali nikada. Na 2 X 1923 savezničke pobjedničke vojske evakuisale su kao pobijedene Carigrad u koji je ušla pobjednička turska vojska. Jedanaesti dan iza toga Ankara je proglašena glavnim gradom Turske, a 20 IV 1924 stupio je na snagu novi republikanski ustav. U 1925 adoptiran je šešir i evropska nošnja u Turskoj, a u septembru 1925 proklamovano je ukidanje tekija i vjerskih sekti. U slijedećem mjesecu usvojen je internacionalni kalendar i sat. U 1926 godini ukinuti su šerijatski sudovi i usvojen moderni

civilni zakon sa svima juridičkim konsekvencijama i klauzulama koje temeljito mijenjaju obiteljske odnose u Turskoj. Na 5 aprila 1928 Turska je zvanično proglašena laičkom republikom i posve emancipovana od vjere, a slijedećeg mjeseca adoptirane su i internacionalne cifre. Na 30 novembra 1929 usvojena je latinska azbuka i zavedena po cijeloj zemlji. Inicijativa za sve ove najkrupnije reforme potekla je izravno od Kemala. Na sve ove reforme koje su iz temelja izmijenile duh i svestrano preobrazile lice Turske, potrebno je da se osvrnemo potanje.

Tridesetsedmo poglavlje

Velika narodna skupština i zakonodavstvo

Kako smo već vidjeli, sa parlamentarnom vladavinom, koju bi mogli definisati kao pokušaj da se odgovornost za sudbinu države prebaci na narod, Turska se upoznala relativno rano, godine 1876. Ali prije nego što se taj poredak mogao udomačiti u Turskoj, Abdulhamid ga je ukinuo, suspendovao sve građanske slobode i zaveo najcrnji lični apsolutizam. Raditi protiv takvog apsolutizma i zalagiti se za narodna prava u Abdulhamidovo doba bilo je po život opasno, ali ne i besplodno. Sam Kuran preporučuje dogovornu a osuđuje ličnu apsolutističku vladavinu. Prva islamska država, koju je osnovao Muhamed, bila je republikansko-demokratskog oblika. Sam Abdulhamid bio je svijestan toga, radi čega je i vodio panislamsitičku politiku, da njome maskira svoj režim i da mu da neki idejni smisao. Osim ovog vjerskog momenta, republikanska vladavina odgovarala je i samoj narodnoj tradiciji Turaka. Historija svjedoči da su Turci i previše često mijenjali svoje vladare. Svaki pojedinac koji bi pokazao neke naročite vrline i popularisao se svojim zaslugama za neku opću stvar, mogao je postati nezavisan vladar svoga kraja i plemena. Zbog toga su se tako brzo i raspadale tolike turske države. Najtrajniju vladalačku dinastiju koju pamti turska historija svih vremena, dala je Osmanova loza. Vladari Osmanlijskog carstva su svoj položaj zadržavali time što su stvarnu vlast u državi prepuštali velikim vezirima kojima je narod bio naklonjen. Mladoturska pobuna prisilila je Abdulhamida da povrati narodu sistirani ustav. No pošto je Turska tada bila heterogena država u kojoj su prevladavali inorodni elementi, ovaj centralistički i unitaristički ustav nije mogao donijeti nikakvih dobrih opšte zadovoljavajućih rezultata. Ovaj ustav ostao je na snazi sve do

kemalističke revolucije. U Balkanskom i Svjetskom ratu, ovakav ustav donio je konačnu katastrofu Osmanlijskog carstva. Za vrijeme Svjetskog rata, Arapi kao muslimani napustili su svoga halifu, turskog sultana, dezertirali ispod svete Muhamedove zastave i sklonili se pod inovjerni skut Engleza, svojih dinđušana.

Ustavna prava i narodna skupština bili su odloženi i u Turskoj u ratno doba. Sva vlast bila je skocentrisana u rukama drugog ustavnog faktora, sultana. Iza rata, kada je Turska svedena i ograničena na svoje nacionalne granice, Kemal je, kada je stupio u akciju na čelu narodnog pokreta, odmah počeo tražiti povraćanje ustavnih prava, raspisivanje izbora i sazivanje narodne skupštine, kao najhitniju stvar. Sultan pak, da bi osigurao svoja prava i stavio narod pred gotov čin, htio je da ima slobodne ruke u pregovorima i potpisivanju mirovnog ugovora sa saveznicima. Najzad, pod pritiskom narodnog pokreta, sultanova vlada u Carigradu morala je raspisati parlamentarne izbore i sazvati narodnu skupštinu da zasjeda u Carigradu na domak sultana i savezničkih okupatora, a ne u slobodnoj Ankari kako je to tražio Kemal. Konačno, na 12 I 1920 sastade se novoizabrana skupština u Carigradu, ali uprkos svakom pritisku ona ne htjede ni da čuje za diktatorsku mirovnu ponudu saveznika na koju je pristajao sultan. Naprotiv, dne 28 I svi narodni poslanici na skupštinskom plenumu svečano položise prisegu na nacionalni zavjet, prihvaćen na Kemalovim kongresima u Erzerumu i Sivasu. Na 16 III 1920 i hladnokrvni Englezi izgubiše prisebnost duha i razuma. Iskrcaše vojsku sa prisutnih ratnih brodova, zaposjedoše ministarstvo vojske, policijske karaule, narodne domove, poštu i brzojave koji su podržavali vezu sa Ankarom i sve do zadnjeg časa obavještavali Kemala o svima događajima. Razjuriše nepokornu im narodnu skupštinu, pohvataše i interniraše sve kolovođe narodnog pokreta. Taj ljudi postupak saveznika značio je isto što i gašenje požara uljem. On je još više revoltirao razjareni narod. Svi preostali narodni poslanici razjurenene skupštine sabraše se u Ankari oko Kemala. Kemal raspisa dopunske izbore te na 23 IV 1920 svečano otvori Veliku Narodnu skupštinu koja na prvoj plenarnoj sjednici proklamova svoju nezavisnost od sultana, preuze svu vlast u svoje ruke i izabra Kemala za pretsjednika svoga legislativnog i egzekutivnog tijela u isto doba. Na 1 V, sultan proglasi smrtnu osudu protiv Kemala, na 10 VIII potpisa mirovni ugovor u Sèvres-u, a na 7 VI 1920 V. N. S. u Ankari izglasa zakon da ne priznaje nikakvog ugovora i odluke od strane sultana i njegove vlade, unatrag do 16 III, kada su saveznici okupirali Carigrad.

Prvi posao VNS u Ankari bio je da je aklamacijom prihvatila rezoluciju koju je podnio Kemal i po kojoj je zaključeno:

- 1) da se organizuje nova vlada nezavisna od Carigrada;
- 2) da nova vlada ne smije imati nad sobom ni sultana ni njegovog namjesnika;
- 3) da jedini oslonac ove vlade može biti samo narodna volja izražena u VNS i
- 4) da VNS pridržava za sebe svu vlast u zemlji, te da je pretsjednik njenog zakonodavnog tijela ujedno i pretsjednik njenog upravnog odbora — vlade.

U jednoj primjedbi uz tu rezoluciju, kaže se da će položaj sultana i halife biti regulisan naknadno, jednim posebnim zakonom koji bude donijela VNS, ali tek nakon njegovog oslobođenja iz okupatorskih ruku saveznika.

Prihvatanjem ovakve zamašne rezolucije sa zakonskom snagom, VNS sama se je proglasila Ustavotvornom Skupštinom. Tim aktom osnovana je nova totalitarna turska država republikanskog oblika, iako još nije bila prozvana svojim pravim imenom današnjim. Sutradan po svome otvorenju i izglasavanju ove rezolucije, konstituisana je VNS i obrazovana njena prva vlada od 11 članova, na čelu sa Kemalom kao pretsjednikom i zakonodavnog i upravnog tijela. Tim izborom Kemal je još tada postao šefom nove Turske, koja se tada nazivala Državom Velike Narodne Skupštine.

Nakon svoga konstituisanja VNS odmah je prešla na svoje redovne legislativne poslove. Jednom naročitom parlamentarnom odboru, povjerila je reviziju ustava u duhu izglasane rezolucije. Kada je ovaj odbor izradio novi projekat ustava i predložio ga plenumu, u skupštini je bilo zatajilo prvo oduševljenje. U konzervativnom i klerikalnom krilu VNS, pojavilo se je bilo gledište koje nije konveniralo Kemal i njegovim pristasa iz skupštinskog krila lajičke inteligencije. U projektu predloženog ustava stajalo je da će vlada VNS trajati do konačnog postizavanja cilja. Ovakva stilizacija hodžama je izgledala suviše apstraktna, rastegljiva i sumnjiva, pa su predlagali da se to jasnije precizira i naglasi da je taj konačni cilj pobjeda nad neprijateljem domovine i oslobođenje sultana i halife iz njihovih ruku. Sukob između ova dva gledišta zaoštrio se toliko da je najzad morao intervenisati sam Kemal i predložiti ovu za obe strane prihvatljivu soluciju:

- 1) Vlast bezuslovno pripada narodu. Sistem vladavine baziran je na principu da sam narod upravlja državom i odlučuje o svojoj sudbini.

2) VNS kao jedino narodno predstavništvo raspolaže i upravnom i zakonodavnom vlašću.

3) Turska je država Velike Narodne Skupštine.

4) VNS tvore narodni poslanici izabrani po pojedinim okruzima.

5) Izbori se vrše svake 2 godine. Prva skupština radi sve do saziva slijedeće izabrane skupštine. Mandat jedne skupštine može biti produžen najviše godinu dana. Svaki narodni poslanik zastupa cijeli narod, a ne samo izbornike iz svoga okruga.

6) Plenum VNS sastaje se 1 X svake godine bez pret-hodnog saziva po vladi.

7) Primjena pravnih odredaba, donošenje i revidiranje zakona, zaključivanje svih vrsta ugovora sa stranim državama, spada isključivo u nadležnost VNS. Zakoni i uredbе moraju biti u duhu šeriatskog i običajnog prava. Prava i odgovornosti vlade pred skupštinom biće regulisane posebnim zakonom.

8) Državnim nadležstvima upravljaju povjerenici (mini-stri), opunomoćeni od skupštine, prema direktivama dobivenim neposredno od skupštine.

9) Mandat pretsjednika VNS, izabranog od njenog ple-numa, traje preko cijelog izbornog perioda jedne skupštine. U ime skupštine on potvrđuje zaključke egzekutive.. Odbor povjerenika egzekutivnog tijela bira iz svoje sredine jednog pret-sjednika. No pretsjednik legislativnog prirodni je pretsjednik i egzekutivnog tijela.

10) Ostali članovi ustava važe i dalje, ako su u skladu sa ovim temeljnim načelima.

Kako se vidi, nakon revizije ustava prema ovim osnovnim načelima opstanak drugog ustavnog faktora postao je suvišan. Drugi članovi ustava, ukoliko su ostali netaknuti, bili su politička i praktična mjera opreznosti, prelaznog karaktera.

Kemal je uvijek nastojao da ostane na terenu zakonitosti i da ne zaobilazi ustavna ovlaštenja. Radi toga je on svima zakonskim i ustavnim propisima davao stilizaciju koja može zadovoljiti i opoziciju i podnijeti najširu interpretaciju u prilog njegovih koncepcija.

Svi poslanici prve VNS bili su jednodušni samo u glavnoj svrsi: da oslobode domovinu od neprijateljske invazije. U svima drugim pitanjima i putevima koji vode toj svrsi divergirala su njihova mišljenja. Posljedica toga bila je cijepanje skupštine na više frakcija, poglavito na oportuniste koji su ranije pripadali partiji »Jedinstvo i Napredak« a sad tvorili centrum, na reakcionarne i konzervativne hodže sa desnog, te najzad na re-

volucionarne Kemalove pristaše i komuniste iz Zelenog Logora sa lijevog krila skupštine. Izuzev Kemaliste koji su imali svoje organizacije u narodu, sve druge frakcije bile su slučajno improvizirane i udešene bez određenog pravca i programa. Nacionalni Zavjet (Misaki Milli) od 6 tačaka, služio je kao izvorna i polazna misao svima. Sa izdajstvom vođa Zelenog Logora, braće Čerkeza, kada je krajnja komunistička ljevica bila kompromitovana i likvidirana, na areni parlamentarne borbe ostala su samo dva partnera, reakcionarna desnica i revolucionarna ljevica. Borba između ova dva partnera toliko se zaoštava, da su zapinjali svi poslovi skupštine.

Sa definitivnom pobjedom nad Grcima i kapitulacijom saveznika pred Turcima, VNS postigla je svrhu i granicu koju je sama sebi postavila. Za novu situaciju koja je tada nastala, ona nije bila više dorasla. Vlada koja je pregovarala sa saveznicima u Lausanni trebala je jači i solidniji oslonac nego što je bila ova skupština. Sada možda više nego ikada, narodno predstavništvo Turske trebalo je da bude kompaktno prema vani, kako bi i njegova delegacija imala potreban autoritet u Lozani. Svjesna toga, prva VNS sama je prihvatila predlog Ismet Paše da se obnove izbori narodnog predstavništva.

Izbori druge VNS provedeni su po novom izbornom zakonu koji je bio demokratičniji od ranijeg i sa novim parolama nove programatske deklaracije Kemalove koja će poslužiti kao baza kasnijoj Narodnoj Republikanskoj stranci. Ti su izbori bili nova mobilizacija svih pozitivnih i konstruktivnih snaga u zemlji, ali ovaj put za slobodu duha i borbu protiv reakcije, za moralnu, socijalnu i kulturnu revoluciju. Druga VNS srušila je monarhiju, ratifikovala mirovni ugovor sklopljen u Lausanni, proglasila republiku, ukinula hilafet i izagnala dinastiju, unificirala nastavu, usvojila šesir, zatvorila medrese, tekije i turbeta, zabranila djelovanje tarikata i modernizirala sudstvo i zakone onako kako to odgovara narodnim interesima a ne vjerskim propisima. Samo po sebi se razumije da o takvim radikalnim mjerama nije bilo govora u izborima kako se ne bi uni-jela u narod zabuna prije vremena, ali ipak se sve to dalo naslutiti, jer Kemal nije bio čovjek koji bi se dao na pola puta zaustaviti.

Na 25 VIII 1923 skupština je ratifikovala mirovni ugovor, a 40 dana iza toga okupatorske sile saveznika morale su evakuirati i za uvijek napustiti Carigrad. Odmah iza toga pojavilo se pitanje šta će sa Carem svih gradova, sa bivšom prijestolnicom turskih sultana i muslimanskih halifa? Svi Carigradani i mnogi poslanici želili su da Republika preseli u Carigrad, ali Kemal nije mislio tako. Za njega, kao pretsjednika Republike, Visoka Porta u Stanbulu bila je pretijesna, a raskošni dvori u

Dolma Bagči na Bosforu preširoki. Sive stijene anatolske pustinje i ankarske stepe bolje su odgovarale prirodi sivog vuka republikanske Turske. Na 13 X 1923 VNS proglasila je Ankaru glavnim gradom Turske.

Još iz samog početka, u drugoj VNS, pojavila se jedna klika gladnih i ambicioznih narodnih poslanika koja je bezrazložno pravila opoziciju i opstrukciju prema vladi i skupštinskoj većini. Da bi oborili vladu i razorili jedinstvo Narodne stranke, počeli su da potpiruju lokalni separatistički patriotizam. Najzad, kako smo već naglasili, vlada podnese ostavku i otvori krizu kabineta, što pruži Kemal u priliku da predloži skupštini formalnu reviziju ustava i proglasi Republiku, kako bi kao pretsjednik Republike mogao povjeriti mandat jednom poslaniku da sastavi vladu i time riješi krizu kabineta. Četiri mjeseca iza toga, na 3 III 1924, došlo je do novog prekrojenja ustava po kojem je ukinut hilafet. Na 24 V 1924 skupština je ponovo pretresla ustav i dala novim tekovinama revolucije odgovarajuću redakciju. Na 10 IV 1928 definitivno je provedena rastava vjere od države te lajiciziranje sudstva i nastave. Tada je formulisan i novi tekst prisege, i od tada se u Turskoj ne polaže zakletva na Boga i Kuran nego na lično poštenje do kojeg mora da drže svi jednako, ateisti koliko i teisti. Današnji ustav Turske Republike, jedan je od najsavršenijih na cijelom svijetu te pruža najbolje garancije narodnoj vladavini. Zasnovan je na slijedećim principima:

- 1) Turska je republikanska država sa glavnim gradom Ankarom.
- 2) Turski jezik je službeni jezik Turske Republike.
- 3) Vlast bezuslovno pripada narodu.
- 4) VNS je jedino narodno predstavništvo koje vlada u ime naroda .
- 5) Zakonodavna i upravna vlast skoncentrisana je u VNS.
- 6) Svoju zakonodavnu vlast VNS vrši sama, a upravnu povjerava užem odboru povjerenika iz svoje sredine, koji sastavlja mandator pretsjednika Republike.
- 7) VNS uvijek i u svako doba može da kontroliše i obori vladu.
- 8) Pravo sudovanja pripada redovnim i stalnim u granicama zakona nezavisnim sudijama, kvalifikovanim za ta zvanja.
- 9) Republikanski oblik države je stalan. Njegova izmjena ne može biti ni predložena. (102 član ustava.)

Nakon tolikih najrevolucionarnijih poteza i najradikalnijih reforama, kakvih ne pamti svjetska historija, a naročito nakon ukidanja hilafeta, još je više ojačao opozicioni pokret pro-

tiv Kemala i njegove Narodne stranke. Reakcija je izašla iz parlamentarnog okvira i prešla u narod pa je počela da zahvata i same vrhove vojske. Loza koja je hranila reakciju, bila je međutim iščupana iz samog korjena, na očajno zaprepaštenje sviju reakcionara. Najaktivniji među svima reakcionarima bili su istaknuti članovi bivše Mladoturske stranke, koji su doveli Tursku do katastrofe. Njihovi listovi u Carigradu otvoreno su zvonili na uzbunu. Ustanak je trebalo podići odmah, prije nego što popusti iznenađenje koje su izazvale Kemalove reforme, prije nego što se učvrsti mlada Republika Turska. Pokret reakcije prenesen je i van turskih granica, u neke krajeve islamskog svijeta. Muslimani Indije zamjeravali su Kemal u što je taknuo u hilafet koji je svojina svih muslimana a ne samo Turske, i ako je notorno poznato svakome da su baš muslimani Indije bili oni koji su najvjernije služili imperijalizmu Velike Britanije u njegovoj borbi protiv Halife kad je ovaj bio objavio sveti rat i podigao Muhamedov zeleni Sandžak, pod kojim su ratovali samo Turci koje su ubijali Arapi i pravovjerni Indijci.

Dakle i agenti Intelligence Service-a i Foreign Office-a imali su udjela u ovoj žalosti za Halifom i veliku sućut prema Islamu. Reakcija uze toliko maha da je organizovana i jedna jaka antikemalistička stranka pod imenom Narodna Republikanska. Kao i sve druge reakcionarne stranke, tako je i ova u svome programu zastupala evoluciju i demokratiju, ali je podvlačila da uvažava i vjerske osjećaje naroda. Najzad, pristalice ove stranke, hodže i derviši, podigoše ustanak Kurda, čuvenih fanatika i divljaka, u istočnim vilajetima Anatolije. Vlada bi primorana da provede djelomičnu mobilizaciju, da donese iznimni zakon za obezbjeđenje mira i da obrazuje nezavisne sudove za suzbijanje reakcije i kontrarevolucije. Blagodareći ovim energičnim mjerama, ustanak je brzo ugušen i uspostavljen red u čitavoj zemlji. Na 16 VI 1926 osujećen je i atentat pripremljen protiv Kemala na njegovom inspektionom putovanju. Nakon ukidanja tekija i derviških redova, vlada je ukinula i nezavisne sudove, pa i sam zakon za osiguranje mira, što je rjeđak slučaj u analima parlamentarnih država.

U septembru 1926 provedeni su izbori za treću VNS. Narod je izabrao sve kandidate Narodne Republikanske stranke. Naročito u svome zakonodavnom radu koji se odnosi na ekonomiju, privredu i industrijalizaciju zemlje, bila je ona vrlo aktivna i plodna. Raspisala je nove poslaničke izbore prije nego što je završila svoju normalnu sesiju. Razlog je bio taj što je u augustu 1930 osnovana nova opoziciona Slobodna Republikanska stranka, po želji samog Kemala. Razlika između ove i vladajuće stranke bila je samo u tome što je ova nova bila protiv etatizacije u privredi koju provodi NR stranka. No ovu stran-

ku koja je bila zaista napredna i po državu korisna, kompromitovali su reakcionari koji se uvukoše u nju i insceniraše krvavu tragediju u Menemenu. Nakon ovog tragičnog slučaja stranku je likvidirao sam njen šef Fethi Bej.

Iza toga je Kemal opet proputovao zemlju, da se upozna sa raspoloženjem naroda. Zaključio je da obnovi izbore kako bi se mogli kandidovati i nezavisni poslanici, te da obnovi i svoju stranku novim poslanicima iz radničkog i seljačkog staleža. Četvrta VNS je proširila politička prava žena i potpuno ih izjednačila sa muškarcima, tako da sada imaju i aktivno i pasivno pravo glasa u svima izborima. Blagodareći ovoj ravnopravnosti i saradnji među polovima, Turska korača napred gigantskim koracima. Turske žene položile su ispit zrelosti i dokazale da su dostojne svih dobivenih prava.

Tridesetosmo poglavlje

Uprava i sudstvo

Pravni poredak je temelj na kome počiva svaka državna zajednica. Radi toga je republikanska Turska prije svega počela sa reorganizacijom i reformiranjem upravne i sudske vlasti.

Kada je Turska preuzela hilafet od Arapa i postala teokratskom monarhijom, sultani kao zastupnici Muhameda, da bi mogli vršiti i duhovnu vlast nad muslimanima, morali su pravnu organizaciju Turske zasnovati na šeriatskim propisima. Kako je poznato, Muhamed je bio jedan od najaktivnijih Božijih poslanika. On se nije ograničio samo na propovijedanje islamske vjeronauke nego je djelovao i kao državnik. Proveo je društvenu organizaciju Arapa i stvorio Arapsku državu da bi preko njene vlasti mogao proširiti Islam i izvršiti svoju univerzalnu misiju namijenjenu čitavom čovječanstvu.

Sa Kuranom u jednoj a mačem u drugoj ruci, sa nadčovječnim naporima i strpljenjem u srcu i duši, a sa umnom snagom prosvjećenog razuma, Muhamed je udario čvrst temelj Islamu osnovavši jednu pravnu teokratsku državu.

Dok su se muslimani pridržavali i slijedili primjer Muhameda, dok su upućivali na put spasa i bili elemenat reda i zakonitosti, dotle su i napredovali kako u političkom tako i u kulturnom pravcu. Kada su muslimani napustili duh Kurana i prestali da slijede državotvorni pravac Muhameda, i kada su tu ulogu preuzeli njihovi protivnici, potisnuti su bili na svim linijama.

Da bi to postigao, on je proširio djelokrug Islama i na ona područja društvenog života, koja ne spadaju u domenu vjere.

Prije Muhameda Arapi nijesu poznavali nikakve autoritativne državne vlasti. Oni su živjeli patrijarhalnim plemenskim životom u međusobnoj bezobzirnoj borbi i nisu priznavali nikakvih pravnih propisa koji zabranjuju pljačku i nasilje. Žene, kao slabije, bile su posve obespravljene i služile su kao objekat privatne svojine. Prva vlast i javna ustanova koja se pojavila među Arabljanima bila je islamska bogoslovna općina. Muhamed, kao glava te općine, bio je u isto doba i sudija, a njegova nauka od Boga sankcionisani i obligatni zakon koji se morao poštivati pod prijetnjom pakla i obećanjem raja, pošto tada drugim egzekutivnim sredstvima nije ni raspolagala Arapska država. U glavnom je vrijedila osveta i samovolja. Svak je za učinjenu mu štetu pribavljao sebi zadovoljštinu onako kako je sam znao, obično zub za zub, glavu za glavu.

Historijska vrijednost šeriatskog prava, naročito u doba kada su Arapi prelazili iz primitivnog patrijarhalnog života u pravni društveni poredak države, ne može se osporiti. U stalozenom i unificiranom šeriatskom poretku leži uzrok napretka prvih i klica nazatka kasnijih muslimana. Isto se tako tajna napretka današnjeg kulturnog svijeta nalazi u njegovoj društvenoj organizaciji i pravnom napretku, koji se stalno mijenja i usavršava, dok je kod muslimana i ono što je iz toga izvedeno, i induktivno i deduktivno, ostajalo stalno i nepromjenjeno. Prema tome, zaostalost današnjih muslimana nalazi se u njihovom nesavremenom pravnom poretku a ne u nekom moralnom defektu Islama, kako to misle neki filozofi i sociolozi. Preimućstvo zapada nad istokom nije ni rasne ni vjerske ni psihičke prirode, nego poglavito pravno-karaktara. U kulturnom svijetu legislativa koja propisuje zakon, sudstvo koje ih primjenjuje i egzekutiva koja ih izvršuje, strogo su razdijeljene, a njihove nadležnosti razgraničene, dok je kod muslimana sve to pomiješano. Sankcija, promulgacija, publikacija i solemnis editio legis, termini su koje ne poznaje šeriatsko zakonodavstvo. Najslabija strana Islama nalazi se u tome što on zasijeca u privatna i suverena prava naroda i države. Skupa sa vjerom Islam nameće muslimanima i šeriatsko pravo, zasnovano na arapskim običajima i diktovano mjesnim i vremenskim prilikama. Pravnim propisima Islama trebalo je dati karakter prelaznih naređenja a ne vječnih i univerzalnih pravila kako je to učinjeno.

Postoje četiri izvora šeriatskog prava:

1) Kitab tj. Kuran.

2) Hadis tj. tradicija odnosno sve riječi i sva djela koja se pripisuju Muhamedu a koja su pribilježena mnogo kasnije po predanjima Muhamedovih savremenika i njihovih potomaka sve do četvrtog koljena.

3) Kijas tj. pravna analogija, koja spada u isključivu nadležnost šeriatskih pravnika (Fakiha).

4) Idžma tj. parlamentarna saglasnost kvalifikovanih narodnih zastupnika.

Muslimani vjeruju da je Kuran ne samo po svome duhu i smislu nego i po riječima i jeziku Božije djelo i da je on zadnja Božija objava ljudima. Pošto je Bog vječit, to sve ono što je našlo mjesta u njegovoj objavi Kuranu, mora ostati vječno za sva vremena i obligatno za sva mjesta. Pošto Kuran pored dogmatike, liturgike i moralke sadrži i pravnih propisa, to se ova vječnost odnosi i na njih.

Prva dva izvora šeriatskog zakonodavstva smatraju se kao glavna a posljednja dva kao sporedna, koji se moraju kretati u duhu i okviru prvih. Kako je ustavni i republikanski poredak u islamskom svijetu još u petoj dekadi iza Muhameda napušten i zamijenjen apsolutističkim režimom nasljedne monarhije, tako su na snazi ostala samo prva tri izvora šeriatskog prava, a najvažniji, četvrti, parlamentarizam, nikada nije našao praktične primjene.

S početka, šeriatsko pravo bilo je dosta primitivno i rudimentarno. No sa razvitkom islamske kulture i prosvjedenosti silno je uznapredovala i islamska jurisprudencija. U to doba ona se dijelila na tri velike grane i to na građansko, obiteljsko i kazneno pravo. Izuzev obiteljsko, koje počiva na predislamskim običajima Arapa, druge grane islamskog prava po svojim osnovnim principima ne razlikuju se mnogo od evropskih. Pravne islamske koncepcije koje se odnose na državu skoro su iste kao i one na zapadu koje su važile za vrijeme policijske države i prosvijećenog apsolutizma, kada je sve zavisilo od vladara, što se opet, ali pod novom firmom, uvodi u modu u nekim evropskim državama. Isto tako su identični sa evropskim i pravni islamski principi, koji se odnose na profesije, na ugovore i na autonomiju volje. Razlika je postojala samo u tome što su oni podjednako važili u cijelom islamskom svijetu, čega Evropa nije imala. Ali zbog religioznog karaktera kojim su islamski pravni principi bili ukočeni, oni nisu mogli ići uporedo sa socijalnim progresom, čija dinamika ne poznaje stagnacije, pa su mnogo zaostali iza evropskih, toliko da sada među njima postoji razlika koja zjapi kao provalija među ovim dvjema civilizacijama.

Sve do polovice devetnaestoga stoljeća bilo je na snazi samo šeriatsko pravo u Turskoj. Pravna administracija i procedura kod turskih šeriatskih sudova bila je vrlo prosta i jednostavna. Pravni šeriatski propisi bili su kodificirani i strogo utvrđeni. Na osnovu ranije prakse ili ličnog mišljenja jednog od najpriznatijih pravnih kapaciteta, kakvih je bilo i suviše

mного, kadije u svojstvu inokosnog sudije bez kolegijuma i prisjedatelja izricali su neopozive presude. U većim gradovima pored kadija postojali su i muftije kao neki jurist – konzuli za rješavanje šeriatskih problema, ali ne i za izricanje presuda. Sve građanske sporove riješavali su samo kadije. Zbog religioznog karaktera ovih šeriatskih sudova, u Turskoj je i došlo do kapitulacija i osnivanja posebnih konzularnih sudova za strance. Iza 1830, za vrijeme sultana Mahmuta, koji je zaglavio kao žrtva svoga idealizma, u Turskoj se pojavio i razvio reformistički pokret poznat pod imenom *tanzimat*, u cilju da se tursko zakonodavstvo prilagodi evropskom. Taj je pokret izazvao čitav intelektualni raskol, koji je najzad našao svoj konačni epilog u kemalističkoj socijalnoj revoluciji. Sa Sultan Medžidovim ediktom zvanim »Dulhane Hatti«, počam od godine 1856, Turska je pritiskom nužde usvojila čitav niz modernih zakona koji se odnose na vlasništvo, na trgovinu, na pravnu proceduru itd. Pored šeriatskih obrazovani su naročiti civilni sudovi sa senatima za rješavanje viših građanskih sporova. Godine 1868 usvojen je civilni zakonik (Medžella), udešen prema šeriatskim principima, a godine 1879 i kazneni zakon kojim se potpuno zabacuju šeriatske kazne koje su i ranije napuštene, jer su davno preživjele svoje vrijeme. U nadležnost šeriatskih sudova koji su i dalje zadržali staru proceduru, prepuštena su samo porodična, nasljedna i starateljska pitanja kao čisto muslimanska.

U kemalističkoj Turskoj posve su ukinuti šeriatski sudovi i zakoni su zamijenjeni najsavremenijim.

Republika je učinila kraj upravnom haosu i pravnoj podvojenosti u Turskoj. Iz redova isluženih vojnika i časnika formiran je pouzdan kader policije, žandarmerije i upravnih organa, koji su se privikli na red i vojničku disciplinu. Iza reorganizacije upravne, nova Turska prešla je na reorganizaciju sudske vlasti i zavođenje stroge zakonitosti u zemlji. Odbačeno je šeriatsko zakonodavstvo a mjesto njega usvojen je civilni zakon Švajcarske, kazneni Italije i trgovački Njemačke, koji su preudešeni prema prilikama Turske. Zakonodavna djelatnost nijednog narodnog predstavništva nije bila tako obilna i plodna kao turskog. Blagodareći ovom i reformama u upravnoj turskoj službi, lična sigurnost i javna bezbjednost u Turskoj podignute su na dosta zavidnu visinu, pa je porastao i ugled i autoritet države. Kao posljedica toga pojavio se duh pouzdanosti i tvoračke poduzetljivosti u svima granama privrede. Pod jastucima i čemerima skrivena narodna ušteda istupila je javno i pristupila obnovi zemlje i produkciji novih dobara. Koncentracijom ovih narodnih ušteda i njihovom kolaboracijom sa državnim finansijama, osnovani su moćni novčani zavodi koji su mogli kre-

ditirati i krupnije pothvate u Turskoj. Da bi ovu kolaboraciju između državnog i narodnog gospodarstva mogli bolje uočiti, mi ćemo govoriti o radovima koje izvodi država i o privatnoj privredi koja spada u djelokrug privatne inicijative.

Od početka republikanskog režima do danas, penzionisani su i otrsranjeni iz sudske službe svi stari nekvalifikovani suci i zamijenjeni kvalifikovanim, koji su završili svoje pravne studije na carigradskom i ankarском pravnom fakultetu i u Evropi. O stručnoj sposobnosti i objektivnosti sudija i ekspeditivnosti sudova u Turskoj, postoje vrlo pohvalna priznanja sa strane najpozvanijih i najmjerodavnijih pravnih kapaciteta iz Evrope, pa čak i međunarodnog sudišta u Hagu. Radi toga i turske nacionalne manjine drugih vjera odrekle su se prava na svoje duhovne sudove i prenijeli svoje agende na redovne državne sudove.

Socijalno zakonodavstvo slabo je razvijeno i u kemalističkoj Turskoj i pored postojećeg ministarstva narodnog zdravlja i socijalnog uzajamnog ispomaganja. To je jedna od najslabijih strana nove Turske. Radnička klasa, kao najbrojnija iza seljačke, prepuštena je na milost i nemilost poslodavaca. O socijalnoj zaštiti radnika sve do nedavno država nije vodila mnogo brige, a niti je dopuštala radnicima da se organizuju u svojim strukovnim organizacijama i jednom sindikalnom pokretu, kako bi se sami mogli braniti od bezdušne eksploatacije onih poslodavaca koji su organizovani u svojim esnafskim udruženjima i komorama. Turska država, iako je član Ženevske ustanove Međunarodnog Biroa Rada, nije preuzela na se nikakve obaveze za socijalno osiguranje svojih radnika. Socijalno zakonodavstvo za radnički stalež Turska je zanemarila namjerno, da bi time pogodovala i pospješila industrijalizaciju zemlje. Tek u zadnje doba javno mnijenje Turske počelo se jače zanimati za radničke probleme. U većim industrijskim preduzećima modernog stila u kojima je angažovana i država, položaj radnika mnogo je zavidniji nego u manjim privatnim preduzećima. Ako u takvim preduzećima položaj radnika nije posve očajan, to se ima zahvaliti vjerskoj svijesti koja je razvijena kod muslimana.

Tridesetdeveto poglavlje

Kultura i prosvjeta

Prosvjećivati narod, istraživati njegovu prošlost i podizati njegovu kulturu, u skladu s kulturnim težnjama drugih naroda, najvažniji je zadatak svake narodne i državne vladavine. Taj

zadatak bio je jako zanemaren u staroj Turskoj. Preko 80% pučanstva bilo je nepismeno. Pismeni ljudi u pravom smislu bili su prava rijetkost u Turskoj. Upotrebljavalo se arapsko pismo. Trebalo je više godina strpljenja i vježbe da se nauči glatko čitati Kuran. Sva naučna terminologija bila je na arapskom jeziku. Turski pisci natjecali su se u upotrebljavanju stranih riječi i izraza. Tri četvrtine književnih izraza bile su tuđeg jezičnog porijekla. Književni sastavi smatrani su tim otmjenijim što su bili krcatiji stranim riječima. Dakle turska je knjiga bila pristupačna samo onima koji su osim u turski bili upućeni i u arapski i perzijski jezik i njihova pravila. Zbog toga su književnost i štampa u staroj Turskoj bile vrlo skućene i nisu imale uslova da se razviju. U predratnoj Turskoj nije bilo dovoljno ni osnovnih a kamoli srednjih i visokih škola. Nastavnici osnovnih škola bili su mahom hodže, koji nisu imali ni stručne ni pedagoške spreme za ta zvanja. Citanje Kurana i učenje molitvi bilo je glavno nastavno gradivo u osnovnim školama. Tek u nižim i višim srednjim školama počela je obuka svjetovnih predmeta.

Prosvjetna politika teokratske turske monarhije bila je u znaku posvemašnje anarhije bez ikakve discipline. Pored državnih škola koje su potpadale pod ministarstvo prosvjete postojali su razni tipovi drugih škola, kojima su ravnale crkve, opštine, vakufi, strane misije pa i privatna lica koja su se bavila školama kao trgovinom. Nastava u tim školama nije bila ni naučna ni nacionalna a kamoli laička. Za volju vjere i režima gušena je naučna istina. Upotrebljavali su se udžbenici jednostavno prepisani sa stranih jezika, bez ikakvog kritičkog smisla. Čak i udžbenici historije tako su prepisivani pa su ispadali pristrani i tendenciozni.

Od svih škola najviše je bilo medresa, u kojima se učila samo vjeronauka. 340 medresa i preko 40.000 softi (pitomaca medresa) a nekad i mnogo više, bilo je u samom Carigradu. Pitomcima medresa sultani su davali naročite povlastice. Pitomci tekija kao i službenici džamija i turbeta bili su oprošteni od vojne službe, kuluka i angalija. Pored toga oni su se mogli koristiti stipendijama bogatih bogoštovnih zaklada i legata kao i naročito njima namijenjenim kuhinjama (imaretima), pa je to bila jedna privlačiva strana medresa.

Medrese su osnovane najprije u arapskim prijestolnicama Bagdatu i Šamu, kao najviše kulturne tekovine islamske civilizacije. U to doba one su se dijelile na niže, srednje i visoke, pa su i po svojoj pedagoškoj koncepciji pretstavljale potpuno homogene i skladne kulturne ustanove, koje su služile kao rasadnice raznovrsnih znanosti i naučnih disciplina, osobito šeriatkog prava, koje je tada bilo u najpunijem jeku svoga razvitka

i procvata i koje je mnogo doprinijelo širenju Islama. Islamsku organizaciju medresa kasnije je adoptirala i Evropa preko pape Silvestera, koji je svršio svoje studije u arapskim medresama maurske Španije. Medrese su bile najdragocjenija kulturna baština koju su Turci naslijedili od Arapa, pa su ih protežirali i nove otvarali svagdje gdje su se duže zadržavali. Svoj visoki kulturni i prosvjetni karakter medrese su dugo godina čvale u Turskoj i služile kao žarišta kulturnog života i kao riznice blaga islamske civilizacije. One su sebi time privlačile, sa svih krajeva islamskog svijeta, ljude željne nauke. Pored vjeronauke i jurisprudencije pitomci medresa učili su i druge grane teoriskih i praktičnih nauka, kao matematiku, geometriju i arhitekturu, higijenu i medicinu, astronomiju itd. Prema ovim granama bile su organizovane i klasificirane Fatihove i Sulejmanove medrese u Carigradu. Profesori (muderisi) držali su predavanja u džamijama, a medreske zgrade služile su kao internati. Tada su u islamskom svijetu postojala dva tipa bogomolja — mesdžidi i džamije. Mesdžidi i tekije služile su bigotima i pustinjacima koji se odriču svijeta i povlače u samoću, a džamije su vršile dužnost škole i vijećnice za socijalna stremljenja. Džamije po svome etimološkom smislu znače zbornice a i po svome nutarnjem uređaju, po mumberima (predikaonice) i kjursevima (governice), namijenjene su da služe socijalnoj i prosvjetnoj svrsi. Veliki legatori i osnivači džamija uvijek su uz džamije zidali medrese kao internate za učenike, a uz ove imarete (kuhinje), kjutubhane (biblioteke), praonice i banje za sve ostalo što omogućuje ugodan i bezbrižan život učenicima. Gazi Husrevbegova medresa sagrađena prije četiri stotine godina pretstavlja tip ovakve medrese.

U XII stoljeću, sa ekonomskim i političkim nedaćama i njenim uzmičanjem pred probuđenom i obogaćenom Evropom, počinje da se gasi turska kultura, pa i džamije i medrese gube svoj raniji značaj i postaju utočišta bigota i danguba, lijenčina i kukavica koji bježe od rada, građanske dužnosti i odgovornosti. One su stupovi apsolutizma i reakcije. Već polovicom XIX stoljeća medrese su bile potpuno degradirane i izgubile svoj raison d' être i svoje pravo na dalji opstanak, ali, potrebne apsolutističkom režimu, one su zadržane dalje.

Skupa sa Tanzimatom pojavila se i briga za javnu nastavu u Turskoj. Niže i više gimnazije koje je podigla država samo u većim gradovima odgovarale su svome zadatku. Pored ovih otvoreno je i nekoliko normalnih odnosno učiteljskih škola. Iza ovih došle su na red i visoke škole, kao medicinski fakultet, visoka tehnička škola za inžinjere i arhitekta, visoka civilna škola za upravne činovnike te viša umjetnička škola. Carigradski univerzitet, zvani Darulfunun, nije odgovarao svome rangu. U

učiteljske škole i u pravni fakultet pripušteni su i pitomci medresa, radi čega su došli na rđav glas. Na taj način su se u Turskoj pojavila dva tipa učevnih zavoda, jedni pokraj drugih: medrese i škole zvane mektebi koji su potpadali pod ministarstvo prosvjete, i konfesionalne medrese kojima je ravnalo islamsko vjersko starješinstvo. To su bila dva antagonistička svijeta, dva suprotna pola koji su se borili na život i smrt.

Toj anarhiji i toj borbi učinila je kraj laička turska republika, koja se i rodila kao čedo moderne liberalne škole. Zakonom od 3 marta 1924 unificirane su sve škole i stavljene pod neposrednu kontrolu Ministarstva provjete, a nastava i odgoj u školama saobraženi su sa osnovnim principima države, nacionalizmom, populizmom, republicizmom, etatizmom, revolucionizmom i laicizmom. Značajno je da je turska pedagogija usvojila i mješovitu školu, da bi time razvila kolegijalnost i socijalnu uzajamnost među spolovima i otupila divlje instinkte koji se razvijaju kada su ovi odijeljeni i rastavljeni. Sve osnovne, profesionalne i visoke škole su mješovite. Koedukcija je svršen čin u Turskoj. Sve vjerske škole i medrese su kinute. Vjeronauka je isključena iz svih državnih škola. Svi su školski predmeti objektivni i na naučnoj visini obrađeni. Na principima istine, dobrote, ljepote, rodoljublja i čovjekoljublja zasnovano je vaspitanje turske omladine. Školske udžbenike štampa država u svojoj nakladi, da bi zaštitila učenike od pljačke neodgovornih pojedinaca. Dosada je štampano oko 400 novih udžbenika u više miliona primjeraka. U Turskoj ne postoji niko ko bi smio pokušati da u udžbenike proturi štiva koja uskopljavaju dječje mozgove vjerskim predrasudama i raznim zabludama. Vjersko opredjeljenje po Islamu nije stvar djece nego odraslih, zrelih i slobodnih ljudi.

Osnovane su dvije naročite znanstvene akademije sa najširim autonomnim ovlaštenjima i dalekosežnim zadacima. Jedna akademija zove se Društvo za naučna ispitivanja izvora turskog jezika. Ono je proširilo svoj rad do jezičnog praizvora uopšte i došlo do važnih otkrića. Zadatak je ovog društva da izradi gramatiku, sintaksu, čist riječnik i terminološki leksikon turskog jezika. Ona je izdala vrlo važno djelo pod imenom Degri u dva sveska. Radom ovog društva biće ispravljena ona historijska grješka što su Turci zanemarivali svoj jezik služeći se pozajmicama Arapa i Perzijanaca, preko kojih su primili Islam a skupa sa Islamom i njihove jezike pa time obogatili njihovu literaturu a osiromašili turski jezik.

Društvo za proučavanje turskog jezika, koje je osnovano 1932 godine, održalo je do sada više kongresa i proširilo svoj rad na sve turske krajeve. Samo za prve dvije godine svoga rada prikupilo je preko 125.000 turskih riječi i dokazalo da je

turski jezik dovoljno bogat i sposoban da zadovolji savremenim naučnim potrebama. Društvo je utvrdilo da su mnoge riječi starih kulturnih naroda postale od turskog korjena i postavilo je teoriju Sunca-jezika prema kojoj je turski jezik najstariji jezik svijeta.

Društvo za proučavanje turske historije odnosno »Turk Tarih Kurumu«, kako se u najnovije doba zove i koje također ima karakter jedne naučne akademije, osnovano je 1929 i definitivno otpočelo radom u 1932 godini pod počasnim predsjedništvom samoga Kemala Atatürka. Glavni zadatak ovoga društva je da utvrdi ulogu Turaka u opštoj historiji i kulturi svijeta. Ono istražuje i proučava sve izvore historije po najnovijim znanstvenim metodama. Raspolaže bogatom stručnom bibliotekom koja broji preko dvadeset hiljada djela na raznim jezicima, kao i ostalim najmodernijim znanstvenim pomagalicama. Ima razgranatu organizaciju po cijeloj zemlji i stalne dopisnike i saradnike po čitavom svijetu, preko kojih prikuplja materijal za tursku historiografiju. Centrala društva u Ankari radi permanentno i izdaje svoje periodične publikacije koje tvore dragocjen prilog općoj historiji svijeta. Naročiti odbor ovog društva izradio je i izdao jedno opsežno bogatim ilustracijama i kartama opremljeno djelo pod imenom »Tarih« u četiri velika sveska, koje služi kao udžbenik u srednjim školama i iznosi opće smjernice društva. U ovom je djelu to društvo postavilo vrlo smjele i originalne hipoteze o kojima je bilo govora u prvom dijelu ove knjige. Ove hipoteze su kasnijim radom društva počele dobivati izgled teza koje svraćaju na se pozornost i najozbiljnijih historičara. Na drugom kongresu ovog društva održanom prošle godine uz učešće najpriznatijih kapaciteta koji su došli kao delegati iz raznih evropskih zemalja. Društvo za proučavanje turske historije smjelo je branilo svoje teze. Referat potpredsjednika toga društva, profesorice gospođe Afet, svratio je na sebe naročitu pažnju svih prisutnih delegata. Isto tako uspjela je i stručna izložba, koja je tom zgodom bila priređena i na kojoj su izloženi novootkriveni arheološki predmeti. (Sl. 57—63).

Osnovne škole u Turskoj obligatne su za oba spola i traju 5 godina. Iza osnovne škole počinje viša osnovna odnosno profesionalna osnovna škola koja traje 3 godine. Ni najniže državno mjesto ne može se dobiti bez ove više osnovne škole. Nakon više osnovne škole slijede tri razreda lica sa srednjim nastavnim programom, koji je ravan gimnaziji, a iza ovih dolaze visoke škole i univerzitet u koje se slušaoci mogu upisati uz prijemni ispit. Nastava srednjih profesionalnih, zanatskih škola i trgovačkih akademija traje pet godina. Pored ovih postoje još naročite vojne srednje i više škole.

Godine 1933 reformisan je carigradski univerzitet, koji obuhvaća pravni, medicinski, književni i filozofski fakultet i druge razne katedre na kojima predaju profesori svjetske reputacije. Van univerziteta postoji visoka inženjerska škola, visoka pedagoška škola, akademija umjetnosti, visoka ekonomska i komercijalna škola, pomorska trgovačka akademija, škola političkih nauka, pravni fakultet u Ankari, instituti agronomije i visoka djevojačka škola. Osnovnim, srednjim i višim školama upravljaju 4 direkcije pri Ministarstvu prosvjete. Univerzitet je autonomna ustanova. Muzejima i bibliotekama upravljaju samostalne direkcije. Postoji posebna direkcija za štampu i publikacije.

U školskoj godini 1934-35 u Turskoj je postojalo 6.402 osnovne škole sa 426.880 učenika i 220.621 učenica te 10.216 učitelja i 4.886 učiteljica. U godini 1938 broj učenika osnovnih škola popeo se na 750.000. U 128 srednjih škola ima 52.571 učenika i 18.450 učenica sa 1.772 profesora i 582 profesorica. U 68 lica i normalki bilo je 4.249 učenika i 3.441 učenica sa 1.004 profesora i 270 profesorica. U 36 profesionalnih škola bilo je 3.591 učenika i 1.349 učenica sa 374 učitelja i 95 učiteljica. Visokih škola i univerziteta bilo je svega 15 na broju sa 5.625 studenata i 1.041 studentkinja te sa 598 profesora i 93 profesorice. Kako se vidi iz ove statistike, napredak Turske u pogledu prosvjete, iako je ogroman prema ranijem stanju, ipak još ne odgovara stvarnim potrebama zemlje.

Usvajanjem latinske azbuke 9 augusta 1928 godine silno je napredovala prosvjećenost, pismenost i štampa u Turskoj. U svojoj pradomovini, centralnoj Aziji, Turci su bili izumjeli svoje pismo, što potvrđuju i spomenici pronađeni u Orhonu u sjevernoj Mongoliji i Remiju. Ove spomenike dešifrirali su ruski i mađarski turkolozi. Sitniji spomenici pronađeni su i uz rijeku Jenisej, ali oni još nisu odali svoje tajne učenjacima koji ih studiraju. Primivši Islam i zavladaвши Perzijom i Irakom, Turci su primili islamsku civilizaciju skupa sa arapskim pismom i arapskim jezikom. Od tada svi učenjaci i mislioci turskog porijekla pisali su svoja djela samo na ovim jezicima, zanemariвши svoj vlastiti.

Adaptirajući zapadnu civilizaciju, savremeni Turci nisu mogli zadržati arapsko pismo, koje simboliše jednu kulturu preživjelih vremena, a koje je uz to komplikovano i nesavremeno tako da je pristupačno samo užem krugu društva. 3 oktobra 1928 Turska je konačno odbacila arapsku i prihvatila latinsku azbuku, čime je prekinula i zadnju vezu sa istočnom civilizacijom. Nova se azbuka proširila brzo. Po svima krajevima otvoreni su analfabetski tečajevi, koje je predvodio sam predsjednik Republike kao prvi učitelj latinske azbuke. U ovoj mo-

bilizaciji za suzbijanje nepismenosti učestvovali su svi pismeni ljudi u Turskoj, počam od đaka i nižih činovnika pa sve do profesora i ministara. Pomoću ovih tečajeva već su do sada naučili čitati i pisati par miliona građana. Suzbijanju nepismenosti i širenju vanškolske naobrazbe Turci pridaju osobitu važnost. Kasarne, pa čak i zatvori također služe ovoj svrsi. Pored toga 15 bogatih muzeja, na stotine javnih biblioteka, na hiljade javnih čitaonica i sličnih drugih ustanova za sticanje vanškolske naobrazbe stoje na raspolaganju građanima.

Narodni domovi

Velika uloga u kulturnom životu Turske pripada narodnim domovima, usko povezanim sa Narodnom Republikanskom Strankom i rasprostranjenim po cijeloj zemlji. Narodni domovi tvore jednu široko zasnovanu narodnu organizaciju u kojoj se naročito ističe omladina. Ta je organizacija podijeljena na 9 sekcija i to za: tursku historiju, jezike, beletristiku, glumu, muziku, socijalno uzajamno ispomaganje, muzeje i izložbe, narodne tečajeve i sport. Njihov organ, mjesečna revija »Ulkü« jedna je od najboljih u Turskoj. Narodni domovi se brinu naročito za odgajanje omladine koja nema mogućnosti da se školuje sama u redovnim školama. Da bi shvatili važnost narodnih domova, dovoljno je da istaknemo da su oni u toku 1937 godine održali 5.000 predavanja, priredili 135 izložbi, prikazali 1.160 pozorišnih komada i 1.549 filmova i sabrali 130.000 knjiga kojim se je koristilo 1,548.191 čitalaca.

Umjetnost

Spomenici pronadjeni na putevima kuda je prolazila turska emigracija iz centralne Azije, svjedoče da Turci imaju naročitog dara za umjetnost i da su stvarali originalna umjetnička djela. Sirom čitavog islamskog svijeta Turci su dali islamskoj civilizaciji najpreciznije produkcije i najmonumentalnije arhitektonske spomenike. U dekorativnoj, ornamentalnoj i kaligrafskoj umjetnosti dali su remek djela kojima se i danas divimo. Poezija je bila najmilija i najpopularnija umjetnička grana u Turskoj. Pošto Islam zabranjuje slikarstvo i kiparstvo a poprijeke gleda na muziku i glumu, Turci su se ovim granama umjetnosti počeli da bave kasno, tek polovicom XIX stoljeća. Sada su već napredovali tako daleko da produciraju i svoje vlastite filmove, a upoznali su se i sa tehnikom drame, opere i baleta. Ove godine je otvorena u Ankari škola za dramsku glumačku

umjetnost pod vodstvom čuvenog profesora Eberta, bivšeg glavnog režisera opere u Berlinu i osnivača dramske škole u Frankfurtu. U Carigradu i Ankari postoje specijalne muzičke škole i filharmonije. (Sl. 64—113).

U antologiji savremenih turskih književnika zastupani su svi rodovi književnosti. U pjesništvu se ističu slijedeći kao najplodniji i najoriginalniji: Ahmed Hašim, Jahja Kemal, Zija Gökalp, Kemaleddin Kami, Faruk Nafiz, Nazim Hikmet, Ahmed Kudsi, Nedžib Fazil, Behdžet Kemal, Jašar Nabi i Ahmed Muhib. Među romansijerima najpopularniji su ovi: Jakub Kadri, Omer Sejfeddin, Refik Halid, Aka Gündüz, Rešad Nuri, Mahmud Jesari, Sadri Ertem i Pejami Safa. Od novelista i esejista najviše se cijene: Falih Rifki Ataj, Ahmed Hašim i Rušen Ešref, a od dramatičara prva mjesta zauzimaju: Rešad Nuri, Vedad Nedim Tör i Dževdet Kudret.

Četrdeseto poglavlje

Štampa

Nakon usvajanja latinske azbuke i provođenja mobilizacije protiv nepismenosti te uprošćenja književnog jezika koji je postao pristupačan i širim slojevima naroda, silno se proširila pismenost u Turskoj i za duplo je porasla čitalačka publika. Uporedo s time razvijala se i štampa, ali više negativna nego pozitivna, više žurnalizam nego znanost i umjetnost. Prema službenoj bibliografiji izdatoj od Direkcije za štampu pri Ministarstvu kulture i prosvjete, u prvih 6 mjeseci 1937 godine u cijeloj Turskoj izašlo je 967 knjiga i brošura te 92 komada zemljopisnih karata i muzičkih nota. Među knjigama i brošurama 395 komada pada na političke socijalne nauke, 226 komada na praktične znanosti, 183 komada na književnost, 79 komada na historiju, a ostatak po redu prema broju otpada na teoretske i opšte nauke te na umjetnost, religiju, filologiju i filozofiju. U istom razdoblju periodičnih časopisa izlazilo je 184, a novinskih listova 127. Među novinama samih dnevnika bilo je 40. Dnevnici se čitaju najviše. Sigurno je da 90% od cjelokupne naklade po kvantitetu papira i štampanog teksta otpada na same dnevnike.

Prema epohalnom djelu našeg uvaženog publiciste gospodina Dževada Sulejmanpašića (»Žurnalizam razarač čovječanstva i novinstvo sa najmanjom mjerom žurnalizma«¹⁾) 80% žurnalis-

¹⁾ Ovo djelo izdato u nakladi piščevoj nije prodrlo u šire slojeve naroda zato što su mu žurnali uskratili svoju preporuku. Inače po svome sadržaju ono zaslužuje pažnju cijelog svijeta.

tičkog teksta zapremaju trgovački oglasi, opisi nesretnih slučajeva, film, kriminal, zabave i nogomet a tek 20% zauzima banalna umjetnost i šund-literatura, političke i privredne vijesti koje žive samo po jedan dan, stalno se ponavljaju i prežvaču i koje nemaju skoro nikakve trajne vrijednosti u sebi.

Ove brojke, koje se mogu primijeniti i na turski žurnalizam, dokazuju mnogo. Upozoravaju nas da je kultura, moral, znanost i književnost, odnosno duh i ideja, prema porastu čitalačke publike u konstantnom opadanju i zakržljavanju, a civilizacija, tj. sterilna zabava i udobnost, odnosno materijalizam i egoizam, u razvijanju i bujanju. To znači da produkcija duha i uma opada a konzumcija tijela i stomaka raste, što konačno vodi u katastrofu.

Potisnuta žurnalizmom i u Turskoj je knjiga zapala u krizu. Oko dvije trećine knjižarskih obrtnika dosada su napustili svoja zvanja i zatvorili radnje. Najviše se prodaju antikvarne knjige, često puta džuture i na kantar. Istina, i u Turskoj se otvaraju mnoge javne biblioteke i osnivaju društva sa društvenim knjižnicama, ali ne ipak u tolikoj mjeri da bi se tome mogla pripisati kriza knjige.

Pod žurnalizmom mi podrazumijevamo samo velike dnevne kapitalističkih preduzeća, koji su od javne štampane riječi napravili tvorničku i konfekcijsku robu, koja se kao nenaručena prodaje jeftino, poplavlja sve pijace i podvaljuje se publici na užtrb istinskih umjetničkih solidnih tvorevina trajnije vrijednosti. Ovakvi žurnali osvajaju i čitalačku publiku u Turskoj, u tolikoj mjeri da bi sa svojim smradom i gamadi koje njeguju u svojim njedrima mogli zakuziti i zatrovati cijelu atmosferu u zemlji.

U zemljama gdje se razvija žurnalizam, sve druge pozitivne vrijednote i vrline sahnju, moral i vjera, duh i srce, književnost i umjetnost. Laž tu caruje nad istinom, falsifikat nad originalom, podlost nad dobrotom. U žurnalističkoj mješavini istinski vrijedne stvari tako su rijetke da se gube i ne primjećuju kao nježni cvijetak obrastao u korovu džungle. Žurnalizam po današnjem svom obimu i uticaju u svijetu, sa svojim merkantilizmom, sa svojom mezimčadi, kriminalom, filmom i nogometom, znači u najmanju ruku trijumf materijalističkog egoizma nad idealizmom, tehnike nad etikom i estetikom. Ovaj žurnalistički sumrak nadvio se i nad Tursku, pa bi mogao da zasjeni njenu zvijezdu prije nego što obasja sa punim svijetlom svojim.

Štampa je u Turskoj dovoljno slobodna. Na indeksu cenzure ne stoji nijedno naučno djelo koje bi bilo proskribovano i zabranjeno. Djelima slobodnog i misaonog duha ljudskog, laička Turska Republika do sada nije priređivala lomača kao što to čini nacistička Njemačka, tobože u odbrani evropske

civilizacije od ruskog boljševizma, ali u istinu radi zaštite kapitalizma, partijskog monopolizma i državnog totalitarizma. Ovu slobodu štampe u Turskoj, izrabljuje žurnalizam u svoju korist. Pravo na javnu riječ istina on ne uskraćuje nikome, ni idealistima ni egoistima, ali pravo na popularnost i slavu pridržava sam za se i tu suvereno postupa. Na književnu slavu on ne propušta nikog bez svoje preporuke. Žurnalizam je najveća mrlja na svijetlom i čistom licu mlade Turske Republike.

U ostalom, žurnalizam pustoši po cijelom svijetu, na civilizovanom zapadu još više nego na primitivnom istoku. To je jedna od najžalosnijih pojava XX vijeka a naročito poslije Svjetskog rata. Genijalni umovi kao Goethe, Sören Kierkegaard, Balzac, Baudelaire, Bečlija Karl Kraus (umro 1937) i drugi primjećivali su tu pojavu, naslućivali i upozoravali na njene posljedice još ranije. Heroje za istinu, pravdu i slobodu, davno su žurnali počeli da zamjenjuju junacima ringova i stadiona, a časne djevice Orleanske nečasnim filmskim divama i balerinama kojima pribavljaju svjetsku slavu. Na zapadu ima i takvih žurnala koji se u svojim oglasnim rubrikama nesmetani od cenzure bave profesijom svodilja, pod firmom časnog tumača javnog narodnog mnijenja. Ima država koje sistematski uspavljaju svoje narode raznim paradama i nastoje da ih pretvore u nesvjesne gomile stoke, kako bi lakše vladali nad njima. U demokratskim i poludemokratskim zemljama Evrope, prilike nisu mnogo bolje nego u diktatorskim i autoritativnim. I tamo je aristokratiju duha nadomjestila plutokratija bonvivana. Demokratski zakoni još su povoljniji za razvitak žurnalizma nego autokratski. Građanskim slobodama tamo se koristi više crna i žuta internacionala nego crvena, koju progone otuda gdje joj je mjesto, da bi je prisilili da pravi provale u škole i kulturne hramove gdje je opasnija i pogibeljnija.

Sve ove rdave pojave dokazuju da se Evropa pretvara u ludu kuću i da će biti kažnjena za svoj istočni grijeh, jer Bog, kad nekoga kažnjava, najprvo mu pamet oduzima. Zaista izgleda da sunce kulture zalazi sa zapada a da će se možda roditi sa neke druge strane, koja će Utopije pretvoriti u stvarnost, ili će svijet posve ostati u mraku i tmuni služeći se samo vještačkim svijetlom civilizacije . . . .

Kamo smo već vidjeli, provedene reforme u Turskoj su svestrane. One su duboko zasjekle u sve oblasti narodnog života. U socijalnu, političku, pravnu, kulturno-prosvjetnu, ekonomsku pa čak i moralno-vjersku. Samo po sebi se razumije da ovakve reforme kao i revolucionarni način njihovog izvođenja nisu mogle ostati jalove i bez efekta. Blagotvorni rezultati brzo su se odrazili ne samo na licu turske zemlje, nego su pre-

obrazili moralnu etičku stranu turskog naroda. Aktivno ili pasivno revolucionisani su svi narodni slojevi tako da tekovinama turske revolucije ne prijete nikakva opasnost iznutra.

Četrdesetprvo poglavlje

Preobraženje psihe i naravi Turske

Poznato je da je Islam najmlađa jednobožačka vjera. Sa dinamičkom i revolucionarnom snagom svojom on se proširio naglo na štetu drugih vjera. Još u I stoljeću iza Muhameda njegovi nasljednici osvojili su Palestinu, Siriju, Mezopotamiju, Perziju, Egipat i cijelu sjevernu Afriku. Iz sjeverne Afrike preko Gibraltara prebacili su se u Pirinejsko poluostrvo i tu osnovali najnapredniju i najprosvijećeniju državu srednjeg vjeka preko koje su prenijeli svoju kulturu i civilizaciju na zapadnu Evropu. U X dekadu iza Muhameda vlast Islama protezala se od Kine do južne Francuske. Obračunavanje Arapa sa svojim protivnicima poganskih vjera i srodnih semitskih naroda išlo je lako, ali sa evropskim hrišćanima to je zapinjalo i sporo napredovalo. Na balkanskom poluostrvu i na tjesnacima Carigrada i Dardanela, koji sastavljaju Evropu sa azijskim kopnom, postojalo je još uvijek moćno bizantijsko carstvo, koje se opiralo arapskoj najezdi, pa se preko njega oni nisu mogli da prebace na Balkan da i sa te strane navale na Evropu. To je iskoristila zapadna Evropa da organizuje križarske pohode i da ih preko Bizantije uputi protiv muslimana prednje Azije. Križarski pohodi zadali su mnogo jada malim islamskim državama, ali isto tako i Bizantiji. Opljačkali su i opustošili krajeve kuda su prošli. Upravo u to doba kada se bjesnilo križarskih ratova primicalo kraju, rodila se osmanlijska Turska, pa nije čudo što je bila zadojena mržnjom protiv hrišćana koji su tolika zla počinili muslimanima. Turci su bili avangarda islamskog istoka prema zapadnom hrišćanstvu Evrope. Oni su prihvatili zastavu islamske kulture i visoko je podigli, protjerali su ostatke križara, prebacili se na Balkan, prenijeli svoju prijestolnicu u Jedrenu a malo kasnije i u sam Carigrad, likvidiravši potpuno Bizantiju. Islamsku parolu i kulturu Turci su proširili po mnogim krajevima kuda nije ranije dopirala, a svoju zastavu polumjeseca pobjedonosno su pronijeli sve do pod bedeme Beča. Godine 1683, nakon druge opsade Beča, Turci su počeli da se povlače pred progonom osiljenog i američkim blagom obogaćenog zapada, koji se već bio pribrao i naučio mnoge ratne vještine od Turaka. No ni tada Turci nisu ispuštali zastavu Islama niti su okaljali svoj

obraz i obrukali svoju vjeru, sve dok nisu potpuno smalaksali i iznemogli. Porazu Turske dosta je doprinijela i činjenica, što su sultani počeli izostajati od ratnih pohoda i što su svoju vojsku povjeravali manje odgovornim vojskovođama.

Progonjena bijesnim valovima i izrešetana brzometnim topovima evropske tehnike, barka turske monarhije bila je napukla sa svih strana, i navalila je voda, a njena posada, Turci, zagrcali su kao utopljenici. Kada se čovjek davi, gubi prisebnost duha i zdrav razum, zaboravlja sve obzire poštenja i poštovanja prema drugim i misli samo na se i na svoga Boga, pa mu se svaka sitnica koja se pripisuje Bogu pričinjava direktno i stupom vjere za koje se hvata kao utopljenik za slamku. Tako je bilo i sa Turcima. Davili su se kao utopljenici. Oni su zaboravili na sve te ne mogavši dozvati Boga da im pomogne i pruži ruku spasa, grčevito su se hvatali za svoje turbane, fesove, koprene, hodžinske i derviške skutove i slične slamke, kojima su u bezumlju i strahu pridavili božansko značenje i uobrazili ih kao brvna i stupove vjere. Eto po takvoj slici i prilici Evropa je zapamtila Tursku, i to je njena najsvježija uspomena o Turcima. Tok pošto se utopljenici otriježne od paničnog straha, dolaze do svijesti i saznanja da su bili u zabludama i odbacuju ih. Isti slučaj desio se sa Turskom. Spašen turski narod, čim se je osvijestio od straha i došao do sebe, smjelo je odbacio mnoge ranije predrasude i zablude. Bez krznanja žrtvovao je patišaha i halifu, medrese i tekije, dervişe i kadije, turbane i fesove, šalvare i feredže, »sveto« pismo i sufare, otkrio je i oslobodio svoje žene. Na te smiješne mačkare i prikaze sada je skoro i zaboravio, kao na lanjski snijeg. Za kratko vrijeme Turci se toga neće više ni sjećati a kamoli za tim uzdisati. Sve će to zaspati u arhivima zaboravi i isplaviti na voštanim figurama etnografskih muzeja. Ljudi se priviknu i na zlo a kamoli na dobro.

»Stalna na tom svijetu samo mijena jest«.

Od svih drugih reformama, najviše iznenađenje i divljenje cijelog svijeta izazvalo je oslobođenje turskih žena te njihova emancipacija, potpuna ravnopravnost sa muškarcima. Time su Turci pretekli i daleko nadmašili ne samo konzervativni istok, nego i ultraliberalni zapad, pa je i razumljivo iznenađenje i zaprepaštenje koje je ta reforma izazvala u ova dva svijeta oprečnog mentaliteta. »Turskom narodu, koji je uistinu i stvarno prihvatio sve tekovine zapadne kulture i civilizacije, potrebno je da i svoju vanjštinu saobrazi Evropi« rekao je Kemal narodu na jednom javnom zboru godine 1925 te je prvi obukao šešir nazivajući ga njegovim pravim imenom, a preporučio je i ženama da odbace maske sa svog lica kojeg se ne trebaju stiditi ako su časne i poštene. Pred prostim narodom Kemal je uvijek istupao otvoreno, ne pretvarajući se nikome. Samo pred inteligen-

cijom on je znao da biva nejasan i rezervisan. Baš radi takve njegove iskrenosti i muškog držanja narod je cijenio, slušao i slijedio Kemala.

Pored oslobođenja od feredže i mušebeka, republikanski režim donio je Turkinjama i sva moguća prava, ne samo obična građanska nego i socijalna politička, kako aktivna tako i pasivna. Nema toga zvanja i zanimanja u Turskoj koje ne bi bilo pristupačno i ženama. U privrednom, kulturnom, političkom i zabavno-sportskom životu, uopšte u svima granama djelatnosti, u novoj Turskoj uzimaju učešća Turkinje i saraduju skupa sa muškarcima. Uživajući svoja prava one snose i odgovarajuće dužnosti, te se pokazuju dostojne svega toga. Time je iz temelja izmijenjen društveni život u Turskoj. Da pokušamo objasniti i ovo čudo:

Objektivno govoreći i po teoriji šeriatskog zakonodavstva strogo uzevši, muslimanke u pravnom pogledu ne zaostaju iza Evropljanki. Ali zbog pokrivenog lica i njihove stroge izolacije iz društvenog života, muslimanke se nisu nikada mogle koristiti praktično svojim pravima, zbog čega su stvarno pretvorene u bespravno roblje. Poligamija je prastaro pravo Arapa. To običajno pravo nije im dokinuo ni Islam nego se zadovoljio samo time da im ga ograniči. Razvod braka proglašen je najomraženijim pravom muslimana i dopušten je samo u iznimnim slučajevima, kad je sterilan, nesnosan i nepošten. Turcima kao sljedbenicima islamske vjeronauke bilo je dopušteno da se koriste poligamijom. Inače njihovo prastaro običajno pravo poznavalo je samo monogamiju.

Turci su na glasu junaci i strastveni ljubavnici. Kao takvi oni imponiraju svima ženama bez razlike. Od cijelog ratnog plijena Turci su najradije odabirali lijepe, zdrave, jedre i razvijene žene i vodili ih sobom, ne da ih obljube pa poslije prodaju kao bijelo roblje, nego da ih stalno zadrže za sebe kao zakonite žene. Zatvarali su ih u kaveze, od straha da im ne pobjegnu prije nego što se pripitome. Međutim, ovaj strah bio je obično bezrazložan. Robinjice su se pripitomile uz svoje gospodare pa nisu ni pokušavale da bježe iz svojih kaveza. Živjele su lijepo, udobno i bezbrižno kao golubice u milosti svojih gospodara pa su bile zadovoljne sa svojom sudbinom. Sa prilivom ovih ljepotica iz ratnog plijena još je više pogoršan položaj turskih žena. Pooštrena je njihova izolacija i strogoća pokrivanja lica još više nego je to bilo ranije. Nešto zbog toga a nešto zbog stalnog ratovanja, kojem su muškarci bili izloženi i decimirani, broj žena stalno je bio veći prema muškarcima, pa i danas je još uvijek iznad normale. Uporedo s time opadala je vrijednost turskih žena i pojavilo se njihovo potcjenjivanje i omalovažavanje.

U tijesnim odnosima sa evropskim narodima i bračnim vezama sa njihovim ženama Turci su postali pristupačniji kulturnim tekovinama zapada više od svih drugih azijskih naroda.

Da su im žene vjerne i pitome, Turci su se uvjerali tek za vrijeme oslobodilačkog rata za nezavisnost. U toj borbi Turkinje su kao haremske robinjice pokazale besprimjernu požrtvovnost i odanost prema svojim zaštitnicima. Pratili su ih uzastopce, dostavljale im hranu i municiju, njegovale ranjenike, ne štedeći pri tom opasnom i napornom poslu ni sebe ni svoja čeda pokraj sebe. Takvim požrtvovnim radom one su najviše doprinijele pobjedi, što im priznaje i sam Kemal, veleći da Turska svoju slobodu i nezavisnost duguje Turkinjama. Ove zasluge Turkinja simbolizirane su i na velikom spomeniku Nezavisnosti u Ankari. Za ove zasluge država im se odužila time što je izjednačila njihova prava sa pravima muškaraca, a Turci time što su ih pustili iz kućnog zatvora i njegovog uskog prostora i polutmine na široko polje svijetla i slobode. Na taj način Turkinje su dobile više nego što su i same tražile pa čak i pomišljale. Dakle svoja prava i svoju slobodu one nisu otele i osvojile, nego su to otkupile svojim zaslugama i žrtvama učinjenim domovini.

Turci, iako su bili okrutni junaci prema svojim protivnicima, bili su veliki slabići prema ženskim čarima i suzama. Primjerima i pikanterijama koje to dokazuju obiluje turska historija. Turci su kapitulirali pred svojim ženama prije nego što je moglo doći do nekog borbenog ženskog pokreta u Turskoj. Zbog te slabosti ne može im se zamjeriti ako se uvažavaju blagotvorne posljedice koje su uslijedile.

Četrdesetdrugo poglavlje

Finansije

Najviša tvoračka sposobnost mlade Turske Republike, pokazala se na polju državnog gospodarstva i javnih finansija. Da bi to mogli da shvatimo, potrebno je da se malo dublje povratimo u historiju Turske.

Početkom druge polovice XIX stoljeća Turska je predvodila Krimski rat protiv Rusije, u savezu sa Engleskom, Francuskom i Pijemontom. To je bio prvi pakt Turske sa evropskim velesilama. Tek u Krimskom ratu Turska je došla do konačnog saznanja da je u materijalnom i socijalnom pogledu mnogo zaostala iza zapadne Evrope. Sa tim saznanjem je i reformistički pokret T a n z i m a t dobio konkretniji pravac. Turska je pokušala da se preobrazi po uzoru zapadne civilizacije, kako bi

mogla postati članom familije evropskih država. Da bi to postigla, ona je po savjetu levantijskih kurtizana širom otvorila vrata kapitalu svojih saveznika iz Krimskog rata i taj je kapital brzo preplavio Tursku. Time je Turska bila grdno nasamarena, pa je brzo nastupilo razočaranje i nepovjerenje u Evropu, što je najzad dovelo do Abdul Hamidovog apsolutizma koji je u tome nalazio svoje opravdanje.

Akumulacija nacionalnog kapitala u teokratskoj Turskoj nije se mogla provesti zbog toga što Islam zabranjuje muslimanima trgovinu novcem uz kamate. Tom vrstom trgovine mogli su se koristiti samo nemuslimani u Turskoj. Još prije ekspanzije evropskog kapitala, u Turskoj se pojavio profesionalni stalež domaćih sarafa, većinom Židova i levantijskih Grka, koji su se bavili pozajmicom novaca uz visoke kamate. Njihovom su žrtvom postajali mali ljudi, kao državni službenici, zanačije i seljaci, dakle najvrijedniji i najpouzdaniji elemenat u državi. Među ovim sarafima bilo ih je koji su se toliko obogatili da su i samim sultanima pozajmljivali novac. Dakle, intervencija solidnog stranog kapitala javila se kao državna nužda za spas i napredak Turske. Do Tanzimata, odnosno do godine 1852, svi državni prihodi Turske išli su u imperijalnu blagajnu (hazinei humajun) kao lično dobro sultanovo. Sve do mlado-turskog prevrata iz godine 1908, 50% svih državnih prihoda išlo je na otplatu državnih dugova i na rashode dvora. Prema tome finansijska politika predratnog turskog carstva zapravo nije bila nikakva politika nego otvoreno rasipništvo i ordinarna pljačka. Budžet, u koliko je uopšte postojao, bio je uvijek fiktivan. Nikada se nisu mogli realizovati svi predviđeni prihodi države. Deficit se namirivao novim zajmovima uz zalog državnih fiskalnih dobara. Plate državnih službenika i umirovljenika bile su tako neuredne da su oni morali posezati za mitom i krađom ili postati žrtvom bezdušnih sarafa i zelenaša, koji su ih kreditirali uz osiguranje na njihova beriva od države.

Godine 1856, u početku sa engleskim a kasnije sa francuskim kapitalom, osnovana je Otomanska banka kao prvi novčani zavod u Turskoj. Za kratko vrijeme ova se banka toliko razvila i osnažila da je potisnula domaći spekulantski sarafski kapital Židova i Grka i postala jedinim regulatorom prometa i novčanog života Turske, tako da je pretvorena u državni emisioni zavod. Svi veći pothvati, kao željeznice, monopoli i eksploatacija rudnog blaga, išli su preko ovog zavoda. 1885 godine otvoren je još čitav niz stranih banaka u Turskoj, a njihova se djelatnost kretala u sferama trgovačkog kredita. Preko ovih banaka su svi izvori nacionalnog bogatstva Turske prešli u ruke stranaca, a trgovinom na unutarnoj pijaci zavladao su domaći Grci, Židovi i Jermeni, kao raniji turski bankari.

U industriji i trgovini prevladao je engleski, u bankarstvu i rudarstvu francuski, a u saobraćaju njemački kapital. Turskom nacionalnom kapitalu nije bilo nigdje ni traga.

Godine 1860 državni dugovi u Turskoj penjali su se na 774,000.000 prema 240,000.000 državnih prihoda u zlatnim francima. U godini 1874 ti su dugovi porasli na 5.200,000.000 zlatnih franaka. Nakon redukcije iz 1881 godine državni dugovi Turske iznosili su 2.460,930.850 zlatnih franaka. Tada su strani vjerovnici osnovali naročitu ustanovu u Turskoj pod imenom »Dette publique«, koja je stavila državu pod svoje tutorstvo. Toj ustanovi Turska je morala ustupiti najsigurnije izvore svojih prihoda. Od tada je sama ova ustanova pobirala 35% državnih prihoda, od kojih su $\frac{4}{5}$ išle na otplatu kamata a samo $\frac{1}{5}$ na amortizaciju duga. Godine 1914 ekonomska i finansijska nezavisnost Turske spala je na nulu. Godine 1918 državni turski dugovi, skupa sa troškovima u Svjetskom ratu, prelazili su 8 milijardi zlatnih franaka. Na Lozanskoj mirovnoj konferenciji ti su dugovi svedeni na 84,597.000 zlatnih lira, nakon otpisa i prepisa na one pokrajine koje je izgubila Turska u zadnjim ratovima. U godini 1933 svi (ujedinjeni) javni dugovi turski, skupa sa kamatama, iznosili su 17,000.000 zlatnih lira, od kojih 8,000.000 pripada stranim vjerovnicima koji su se naravnali sa turskom državom.

Samo po ovim zlatnim mrežama internacionalnog finansijskog kapitala u koje je zapala Turska, može se razumjeti težina njenog položaja, a isto tako i važnost njene nacionalne borbe za nezavisnost, kao i veličina uspjeha koji je time postignut.

Pored toga je i poreska politika stare Turske bila nesavremena i neracionalna kao i finansijska. Sve do republike vladao je polunaturalni sistem poreza u obliku desetine (Ašar) na seosku žetvu. Taj porez u naturi država je prodavala zakupnicima na javnoj dražbi, i oni su svojim samovoljnim procjenama i egzekutivnim mjerama prosto pljačkali seljake. Jedna četvrtina svih državnih daća padala je izravno na seljake, na najbijeđeniji stalež u zemlji, a samo jedna dvadesetina na teret gradskog stanovništva.

U mirno doba Turska je imala svega oko 50 miliona zlatnih lira u opticaju. U 1916 zlatna zaliha državne blagajne bila je iscrpljena, pa se moralo posegnuti za inflacijom i emisijom papirnatih lira kao novčanih surogata, kojih je vrijednost stalno padala, tako da je 1917 godine pala ispod % 820 zlatnog pariteta. Koncem Svjetskog rata prihodi Turske spali su na 23 a rashodi se popeli na 33 miliona turskih lira. Deficit je namiren novom emisijom banknota i jednim unutarnjim zajmom.

Eto u takvom stanju, na rubu rasula i finansijskog bankrotstva države, nacionalna vlada nove Turske preuzela je vlast u svoje ruke. Sve državne blagajne zatekla je potpuno prazne, a sve izvore prihoda iscrpljene i presušene. Oslobođenje je izvojevano besprimjernom požrtvovnošću samog naroda turskog, koji je cijeli svoj privatni imetak stavio na raspolaganje svojoj nacionalnoj vladi u Ankari. Prva briga ove vlade, iza Lozanskog mira, bila je da osigura stabilnu valutu i da uravnoteži budžet. Ali to je pošlo za rukom tek godine 1930, u punom jeku svjetske privredne krize, kada su istekle povlastice državama koje su potpisale mirovni ugovor u Lozani. Tek tada je vlada dobila odriježene ruke da poduzme slijedeće mjere:

- 1) da osigura aktivnu trgovačku bilansu administrativnim mjerama i ograničenjem uvoza;
- 2) da štiti i garantuje vrijednost turske monete državnim intervencijom na berzama;
- 3) da osnuje državnu emisionu banku sa zadatkom da reguliše kretanje monete, kredita i trgovine.

To je odmah i provedeno. Od postojećih nacionalnih fondova i banaka stvoren je veliki konzorcij, koji je osnovao Centralnu Republikansku banku.

Republika je počela život sa velikim troškovima a malim приходima. Deficit u državnom budžetu penja se na 30 pa čak i na 50%. Da bi taj deficit pokrila, vlada je morala posegnuti za fiskalnim mjerama, za razrezivanjem novih neposrednih poreza i povećanjem državnih monopola, i pored toga što je Republika već bila postigla znatne uštede ukidanjem raskošnog dvora i vjeroničke ustanove »Javnih dugova«, na koje je sada otplaćivano samo 5% od državnih prihoda. Uštede dobivene sa te strane išle su u korist Ministarstva narodne privrede i javnih radova, na što je Republika za prvih 10 godina svoga života utrošila preko 250 miliona lira. Radi ovih fiskalnih mjera budžetske godine 1927, 28 i 29 realizovane su sa viškom prihoda nad rashodima. Taj višak omogućio je vladi da ukine naturalni desetinski porez i rastereti seosku privredu, tako da na nju sada otpada mjesto jedne četvrtine samo jedna dvadesetina a na građansku mjesto jedne dvadesetine sada jedna petina. Ako se uzme u obzir da neposredni porezi nove Turske čine 0.5% narodnog dohotka, vidi se da poresko opterećenje turskog naroda nije pretjerano i da je ono na bazi socijalne pravde razrezano.

Prihodi Turske republike od neposrednih poreza t. j. zemljarine, kućarine, stočarine, tečevine i t. d. iznose 30 miliona 369.000 lira, od čega na samu tečevinu otpada preko 14 a na stočarinu 10 miliona lira.

Prihodi od posrednih poreza t. j. carina, trošarina, monopola, taksi, prometa i t. d. iznose 164,644.000 lira, od čega same carine donose 34 a monopoli 31 miliona lira. Državni monopol u Turskoj zaveden je na duhan i pribor za pušenje, na alkoholna pića, na so i igrače karte, a u posljednje doba i na petrolej. Značajno je da je Turska svoj monopol šibica prodala za 10 miliona dolara u zlatu, koju je svotu uložila u svoj emisioni zavod, Centralnu Republikansku banku, kao prilog zlatnom pokriću svoje monete.

Počam od 1930 turski državni budžet potpuno je uravnotežen i svake godine se realizuje sa malim suficitom unatoč toga što je znatno povećan. Budžet za 1935-36 godinu bio je tako precizno izrađen da su se i predviđeni prihodi i rashodi tačno poklapali. Jedna karakteristika turskog proračuna je u tome što procenat materijalnih rashoda stalno raste na štetu ličnih izdataka na plate državnih službenika koji srazmjerno opadaju. Državna administracija neobično je prosta, jeftina i ekspeditivna. Činovnički aparat nije tako glomazan kao kod nas a i penzionera ima vrlo malo. U Turskoj se penzionišu samo oni činovnici koji su nekvalifikovani, stari i neupotrebljivi, a na njihova mjesta postavljaju se samo kvalifikovani. U činovničkom kadru nije se zacarila ni korupcija koja podgriza državu, ni partizanstvo koje kreira nove suvišne položaje, da bi uhljebilo svoje partizane na teret države. Na proračunu iz 1928 godine bilo je svega oko 55.000 državnih službenika. Na penzije Turska izdaje vrlo malo. Sa malim penzionerima država se nagodila isplativši im otpremninu, čime je olakšala administraciju.

Radi bolje ilustracije turskih finansija iznosimo ovu tabelu stavki državnog budžeta za godinu 1936-37.

Rashodi

1 Velika narodna skupština	2,895.712.— t. lira
2 Pretsjedništvo Republike	400.000.— » »
3 Glavna kontrola	593.366.— » »
5 Državni savjet	217.813.— » »
4 Pretsjedništvo vlade	1,099.062.— » »
7 Ministarstvo finansija	13,799.114.— » «
8 Javni dugovi	46,492.563.— » »
9 Katastar	1,134.770.— » »
11 Ministarstvo unutrašnjih poslova	4,316.744.— » »
12 Presbiro	111.398.— » »
13 Policija	4,112.003.— » »
14 Žandarmerija	9,289.752.— » »
15 Ministarstvo vanjskih poslova	3,220.480.— » »

16	Ministarstvo narodnog zdravlja	4,820.587.— » »
17	Ministarstvo pravde	8,716.208.— » »
18	Ministarstvo prosvjete	9,058.540.— » »
19	Ministarstvo javnih radova	12,440.005.— » »
20	Ministarstvo narodne privrede	4,079.150.— » »
21	Ministarstvo poljoprivrede	5,079.251.— » »
22	Suhozemna vojska	44,130.678.— » »
23	Ratna avijacija	4,862.270.— » »
24	Ratna mornarica	4,198.374.— » »
25	Direkcija vojnih fabrika	3,206.155.— » »
26	Geografski institut	615.658.— » »
27	Direkcija vjera	610.615.— » »

Uporedo sa razvitkom narodne privrede porasli su i državni prihodi. Najnoviji budžet Turske iznosi 250,000.000 turskih lira prema 129,000.000 koliko je iznosio 1924 godine.

Četrdesetitreće poglavlje

Kapital i bankarstvo

Teokratska turska monarhija u svome svojstvu hilafetske države imala je za glavnu dužnost da brani islamsku vjeru od vanjskih neprijatelja i unutarne jeresne. Braneći islamsku vjeru ona je morala zanemariti turski narod čiji se interesi nisu uvijek poklapali sa vjerskim.

Islam se pojavio među nomadskim plemenima i pustinj-skim beduinima Arabije, koji nisu poznavali većih privrednih pothvata niti su imali smisla za sticanje nepokretnog imetka. Po prirodi svoje sredine, Islam je izričito zabranio iskorištavanje novca ne samo u svrhu dobivanja kamata nego je i oporezovao sve vrste pokretnog imetka, robu, stoku i gotov novac, u korist sirotinje. Da bi izbjegli to oporezovanje i prečišćavanje svoga imetka, koje se zove Zekjat, pravovjerni su svu svoju zaradu i stečevinu plasirali u nepokretna dobra, kao zemlju, kuće i namještaje, što ne potpada pod to oporezovanje, ili su svoj imetak profučkali raskošnim životom. Zbog tako strogih šeriatskih propisa nigdje u islamskom svijetu nije se mogla razviti akumulacija živog likvidnog kapitala, tako potrebnog za veće privredne akcije trgovačke transakcije. Već i zbog toga, ako ne zbog čega drugog, Turska je trebala da se odrekne hilafeta i provede rastavu vjere od države. Time je turska država povratila svoja suverena zakonodavna prava, a turski se narod oslobodio iz tijesnog okvira šeriata i dobio mogućnost ekonomskog napretka i kulturnog razvitka.

Turci su uvijek bili poznati kao skromni, marljivi i štedljivi ljudi. Iza oslobođenja, čim se osjetila javna bezbjednost i lična imovinska sigurnost u zemlji, Turci su odmah počeli da pokazuju svoje uštede i da ih upotrebljuju u obnovi zemlje i novoj nacionalnoj privredi. Prirodnog bogatstva, radne snage i volje za privređivanje bilo je obilno, ali nije bilo domaćeg kapitala kojim bi se to dalo iskoristiti. Od pomoći stranog kapitala pak Turci su se pravom plašili, pošto su svježe bile uspomene na njegove rdave strane u prošlom vremenu. Zato je centralni problem pred nacionalnom republikanskom vladom bio riješenje pitanja kako da se stvori i organizuje domaći kapital. Razumljivo je da je u takvoj situaciji vlada morala intervenisati i prednjačiti sa svojim finansijskim kapitalom.

Najstariji i najjači domaći novčani zavod u Turskoj bila je Agrarna banka (Ziraat bankasi). (Sl. 115). Prije republike jedini domaći zavod, bila je ta banka osnovana godine 1889. Ona je nastala iz velikih Zemaljskih priručnih zaklada koje je osnovao 1863 Midhat paša, tada turski namjesnik u Bugarskoj a kasnije veliki vezir. Midhat paša je bio i prvi tvorac silosa koji su se kasnije proširili po čitavoj Evropi. Godine 1882 Midhat pašine seoske pričuvne zaklade, koje su se u početku bavile samo kreditiranjem seljaka u naturi, proširene su i po drugim turskim vilajetima pod imenom Dobrotvornih fondova, koji su kasnije pretvoreni u privilegovanu Agrarnu banku. Ova je banka proširila svoje veze po cijeloj Turskoj. Njeni glavni dioničari bili su juridička lica samoupravnih tijela, a generalnog ravnatelja imenovala je država. Za vrijeme rata ova je banka izgubila svoj kapital i ostala kao mrtav kostur bez sredstava, pošto nije mogla da utjera svoje zajmove izdate seljacima i državi. Vlada nove Turske pristupila je saniranju ovoga zavoda, jer je on imao gotovu organizaciju, popularnu reputaciju u narodu i razgranatu mrežu u zemlji. Od 1924 do danas kapital ove banke je potrideseterostručen i dosegao je visinu skoro jedne milijarde dinara. Iza toga je na bankarskom polju i privatna inicijativa počela da dolazi do izražaja. Prvo je stvorena Poslovna banka (İş bankasi), koju je osnovao docniji ministar pretsjednik Turske republike Dželal Bajar. Početni kapital ove banke iznosio je svega oko 15,000.000 dinara koji ipak nije bio sav odmah uplaćen. No solidnost i kulantnost zavoda te organizatorska sposobnost njegovog ravnatelja Dželal Bajara privukla je pažnju i povjerenje cijelog naroda, tako da se stalno pokazivala potreba povećavanja njegove dioničke glavnice. Danas iznosi potpuno uplaćeni kapital Poslovne banke oko 200 miliona, rezervni fond oko 100 miliona, a visina privatnih uložaka penje se na 1.800,000.000 dinara. Uticaj ove banke na privredni život Turske je vrlo velik. Skoro u svima većim trgovinskim i

industrijskim preduzećima današnje Turske, Poslovna je banka manje više angažovana a u nekima potpuno samostalna. U izvozu i uvozu Turske ona zauzima dominirajući položaj. Pored brojnih filijala u zemlji otvorila je svoje ekspoziture i šaltere u Hamburgu i Aleksandriji.

Industrijska i rudarska banka (Sumer bankasi) osnovana je inicijativom vlade, i u njoj učestvuje država. Njen kapital iznosi oko 2.000.000.000 dinara, a zadatak joj je da podiže domaću industriju i iskorišćuje rudno blago. Ovoj je banci povjereni i izvođenje petogodišnjeg industrijskog plana uz novčanu pomoć države.

Centralna republikanska banka (Merkez Džumhuriyet bankasi) (Sl. 116) osnovana je prije par godina kao državni emisioni zavod. Ona je zamijenila bivšu Otomansku banku koja je međutim likvidirala. Kapital Centralne republikanske banke sastoji se iz 30.000.000 lira u zlatu koji služe kao pokriće 176.683.952 papirnatih lira koje cirkuliraju u opticaju i 9.224.688 lira u štokovima deviza. Kamatna stopa ove banke kreće se od 4½ do 5½%.

Banka za nekretnine i pupilne fondove (Emlak ve Itam bankasi) vrši ulogu naše Hipotekarne banke, pomažući građevnu djelatnost u zemlji. Ovu banku osnovali su država i vakufi sa kapitalom od 780.000.000 dinara, uloživši u nju pupilne fondove i davši joj za podlogu neka nepokretna dobra sa pravom na prodaju istih. Hipotekarne kredite daje i Carigradska gradska štedionica, čiji kapital iznosi preko 50.000.000 dinara.

Osnovana je i Opštinska banka (Beledije bankasi) sa kapitalom od pola milijarde dinara, koja ima za dužnost da pomaže izvođenje komunalne opštinske politike i urbanizma

Posebna Narodna banka (Halk bankasi) ima zadatak da ubrza osnivanje narodnih štedionica.

Pored ovih opštih zemaljskih banaka ima još i drugih raznih lokalnih novčanih zavoda, 51 ukupno. Kapital svih novčanih zavoda u Turskoj iznosi ukupno oko 11.500.000.000 dinara.

Kako se vidi, novčarstvo je u Turskoj potpuno nacionalizirano i emancipovano od stranog kapitala. Sve novčane operacije u zemlji vrše prve četiri velike domaće banke.

Tursko bankarstvo duguje svoj nagli razvitak mudroj finansijskoj politici turske vlade, koja nije posezala za hazardnim eksperimentima (inflacije i deflacije). Vrijednost turske valute stabilizovana je na 10.30 prema jednoj funti šterlinga. Papirnatu novcu u opticaju pokriven je sa zlatnom podlogom u 17.10%.

S druge strane i turska vlada svoje uspjehe na polju državnog i narodnog gospodarstva, ima da zahvali izdašnoj potpori turskog bankarstva. Solidnost turskih banaka najbolje se očituje u povjerenju koje im poklanja narod. Visina narodnog kapitala uloženog na štednju kod domaćih turskih banaka popela se sa 100.000.000 na 10.000.000.000 dinara, a broj ulagača sa 8.000 na 148.000 prema predratnom stanju.

Četrdesetčetvrto poglavlje

Poljoprivreda

Od cjelokupnog turskog teritorija ima 23.157.300 ha obradive zemlje, 27 miliona ha ispaše, 9.617.000 ha šume, 10 miliona 200.000 ha brda, krševa i druge sterilne zemlje.

Hidrografija

Dosta je povoljna u Turskoj. Zemlja je isprepletana brojnim rijekama, od kojih su najvažnije Tigris, Eufrat, Šoruf, Ješilirmak, Kizilirmak, Sakarija, Sušizirlik, Gedis, Mali i Veliki Menderes, Sejhan i Džejhan. Površina jezera iznosi 8.434 km², od kojih su najvažniji: Van, Kočhisar, Burdur, Curuksu i Egerdin.

Klimatografija

Dosta je različita u Turskoj. Ima mjesta u kojima temperatura varira između +44 i -20. Na obalama vlada blaga mediteranska, a u unutrašnjosti pretežno kontinentalna klima.

Flora

Priroda je obdarila Tursku bujnom florom. Po obilju i kakvoći svoje vegetacije Turska spada među najbogatije zemlje. Same šume zapremaju oko 11% cjelokupne površine Turske. Šume su najveća blagodat turske zemlje. One zaokružuju poput lanca tri strane Anatolije, i leže uzduž morskih obala. Radi takvog položaja one blagotvorno djeluju na klimu. Privlače oblake sa strane mora koje se isparava, regulišu sezone kiša, čuvaju vlagu i štite zemlju od nepogodnih struja i vjetrova. Bez šuma bi Anatolija bila kao pustara. Sa šumama pak ona je

kao botanički vrt u kojem se mogu aklimatizirati i gajiti ne samo suptropske nego i neke vrste tropskih biljki.

Fauna

Fauna je također bogata u Turskoj. Sve vrste zvjeradi i domaćih životinja koje se nalaze u Evropi, susreću se i u Turskoj. Od domaćih životinja Turska ima svojih specijalnih vrsta koje se ne mogu obiknuti i uzgajati u Evropi.

Poljodjelstvo

Prema kalkulaciji iz 1927 godine, od 23,157.300 ha obradive zemlje u Turskoj svega je $\frac{1}{5}$ bila obrađena. 67.7% od ukupnog pučanstva, t. j. 9,316.918 duša ili 1,751.239 familija bavi se agrikulturom. Prema tome, prosječno po 2.30 ha zemlje pada na svaku zemljoradničku osobu. 3,314.500 komada tegleće marve, t. j. po jedan par na svaku seljačku porodicu posjeduje turska poljoprivreda. Preko $\frac{3}{4}$ tegleće marve čine volovi. Od 25 miliona 700.000 druge domaće marve, t. j. ovaca, koza, krava, magaradi itd., otpada prosječno po 15 komada na svaku zemljoradničku familiju od 5 članova. Ova proporcija u seljačkom posjedu pada i raste prema plodnosti zemlje, prirodni i napućenosti kraja. Počam od 1927 godine radna je snaga u turskoj poljoprivredi povećana sa 15.711 mašina i 1,413.000 raznih sprava. Pošto su seljaci slobodni, agrarno pitanje feudalnog oblika ne postoji u Turskoj.

Agrikultura Turske odgovara njenoj prirodni tla i podneblja. Od svih poljoprivrednih proizvoda otpada:

- na cerealije 89.5%
- na industrijske biljke 6.6%
- na mahunasto povrće 3.9%

Od svih cerealija najviše se producira i troši pšenica. Godišnja žetva pšenice iznosi oko 25,000.000 q i zaprema 58.8% od svih cerealija. Od ostalih cerealija otpada:

- na ječam 26.1%
- na kukuruz 4.6%
- na raž 4.6%
- na prosu i zob 5.9%

Pšenica u Turskoj dozrijeva i žanje se u mjesecu junu.

Ona je naročito u centralnoj Anatoliji vrlo jedra i kvalitetom je jedna od najboljih na svijetu. Uslijed pomanjkanja komunikacionih veza i transportnih sredstava sa centralnom i istočnom

Anatolijom, veći turski gradovi na zapadu su ranije bili upućeni na uvoz pšeničnog brašna iz Rusije i Amerike.

Sa poboljšanjem saobraćajnih prilika, uvoz pšeničnog brašna iz inozemstva pao je sa 19,000.000 turskih lira iz 1925 godine na nulu u 1933. Od tada je Turska počela da izvozi svoj višak pšenice. U tom pogledu Turska se nalazi pred sjajnim perspektivama budućnosti, koje joj obećavaju da postane glavnom žitaricom bliskog istoka.

Turskoj je pošlo za rukom da aklimatizira i talijansku rižu u mjeri koja je dovoljna da podmiri domaće potrebe.

Od mahunastog povrća najvažnije mjesto zauzimaju grahorica koja se upotrebljava za hranu marve, grašak, pasulj i bob. Cjelokupna proizvodnja mahunastog povrća iznosi preko 1.000.000 q. Sami krajevi oko Izmiru daju $\frac{1}{5}$ toga. Za kulturu povrća Turska je vrlo podesna ali slabo iskorištena zemlja. Vrtlarstvo i cvjećarstvo slabo su razvijeni u Turskoj. Tek u posljednje doba obnovljene su neke plantaže ruža i otpočela je produkcija ružinog ulja.

Među industrijskim biljkama najvažnija mjesta zauzimaju duhan, pamuk, sesam, opium i krumpir. Godišnja proizvodnja industrijskih biljki iznosi 1,650.000 q. Od toga otpada 450.000 q na sam duhan.

Duhan je porijeklom iz Indije. U Tursku je uveden 1610 godine preko Perzije. Od tada turski duhan uživa svjetski glas. Taj je glas Turska sačuvala i poslije balkanskog rata, kada su Grčka i Bugarska zauzeli krajeve koje proizvode najfinije vrste duhana. Mnogi turski sadioci duhana iz ovih krajeva preselili su se u Anatoliju i tamo prenijeli svoju vještinu u gajenje duhana.

Pušenje duhana u Turskoj smatrano je grijehom i bilo je zabranjeno sve do sultana Sulejmana Kanunije. Od 1884 do 1925 godine turski je duhan bio u isključivom monopolu i režiji jednog stranog društva. Pravom raspacavanja, kupovanja i izvoženja duhana raspolagala je samo ova režijska kompanija. Godine 1925 Republika je preuzela režiju duhana u svoj monopol. Sadeenje, prodaja na veliko i izvoženje duhana slobodno je svakome; ali raspacavanje na malo u unutrašnjosti i fabrikacija cigareta spada u isključivi monopol države.

Pamuk. Prije Republike pamuk je služio samo kao prirodna materija za izvoz. Iza razvitka domaće tekstilne industrije kulturi pamuka je posvećena naročita pažnja. Kultura pamuka se pokazala kao rentabilan pothvat za Tursku tek u drugoj polovici XIX stoljeća, nakon krvavih pobuna robova na američkim plantažama pamuka. Zasada je kultura pamuka ograničena u glavnom na Kilikiju, sa plantažama koje obuhvataju 1,600.000

odnosno 800.000 ha, pošto pamuk na jednom te istom zemljištu uspijeva samo jedan put u dvije godine. Svaki hektar zemlje odbacuje 250 kg pamuka, tako da cjelokupna godišnja proizvodnja iznosi 200.000.000 kg. Pokusi su pokazali da pamuk može uspijevati i u drugim krajevima Anatolije, i da se njegova produkcija može povećati na 2.000.000.000 kg. U najskorijoj budućnosti očekuje se porast proizvodnje na 600.000.000 kg, tako da bi turski pamuk i po kvantiteti nadmašio egipatski. Prije rata je Turska proizvodila svega 150.000 bala pamuka, dakle skoro za 7 puta manje nego danas.

Pored pamuka Turska proizvodi još oko 6.000.000 kg konoplja i 1.000.000 kg lana.

O p i u m. Opium je sok biljke zvane hašiš. To je stari proizvod orijenta, koji se pušio radi opijanja i ublaživanja bolova. Opium sadrži raznih opojnih droga kao morfiuma, kodeina i drugih narkotika. Uživavanje opiuma u prirodnom stanju ubitačno je po zdravlje, pa se protiv toga vodi međunarodna borba, zbog čega je njegova današnja upotreba ograničena u glavnom na farmaciju. Najbolju vrstu opiuma na cijelom svijetu daje Turska, a iza nje Jugoslavija i Perzija. Svaki hektar zemljišta odbacuje 15 kg opiuma i 300 do 1.000 kg zrna, ako je dobro obrađen. Od hašišovog zrna dobiva se uz to i jedna vrsta masti za kuhinju. Turska proizvodi oko 350.000 kg opiuma godišnje. Skupa sa Jugoslavijom ona je obrazovala jedan kartel za izvoz opiuma. U projektu je ovog kartela da podigne vlastitu fabriku morfiuma u Ankari.

Nakon podizanja šećernih fabrika u Turskoj seljaci su počeli gajiti i šećernu repicu u mjeri koja je dovoljna za domaću potrebu. U nekim mjestima uspjeli su pokusi aklimatiziranja i šećerne trstike u Turskoj.

Pošto se krumpir konzumira samo u većim gradovima zapadne Turske, njegova je proizvodnja ograničena na nekih 10.000 ha koje donose oko 4.500.000 kg krumpira. Sam Adapar na površini zemljišta od 1.200 do 1.700 ha odbacuje prosječno po 2.000 kg na ha. Godišnja berba krumpira u cijeloj Turskoj varira između 10 do 18.000.000 kg.

Ukupna proizvodnja sezama u Turskoj iznosi oko 70.000 q godišnje.

Voćarstvo

Turska je od vjkada slovila kao proizvađač najodličnijeg voća. Njezine smokve, grožđe i lješnici uživaju jedinstven glas na cijelom svijetu. Etivaža grožđa i smokava toliko je usavršena da sada odgovara najsavršenijim higijenskim uslovima.

Turska proizvodi oko 50.000.000 kg suhog grožđa. Tursko suho grožđe po kvaliteti dolazi na prvo a po kvantiteti na treće mjesto u svijetu. Od cjelokupne proizvodnje suhog grožđa oko 90% izvozi se u druge zemlje.

Turska je domovina smokava. Njene su smokve vrlo hranjive i najbogatije kalorijama. Najbolje vrste uspijevaju u zonama oko Egejskog mora, naročito u Ajdinu i Izmiru. Samo u tim krajevima ima oko 3½ miliona stabala smokve. 80% od cjelokupne berbe otprema se u inozemstvo preko luke Izmir, gdje se sortiraju i pakuju.

U produkciji lješnika Turska zauzima dominantan položaj na svjetskom tržištu. Lješnici uspijevaju poglavito u sjevernoj Anatoliji u blizini obala Crnog mora, gdje zapremaju čitave šume. Prosječna berba lješnika iznosi oko 40.000.000 kg. Iza Turske jedino Španija i Italija dolaze u obzir kao zemlje koje izvoze lješnik.

Maslina je drvo svojstveno zemljama koje graniče sa Sredozemnim morem. Kao mediteranska zemlja, i Turska obiluje maslinama. U podnožju Toros planine, oko obala Egejskog i Mramornog mora, nalaze se čitave šume maslina. Oko 40.000.000 kg maslinovog ulja proizvodi se u Turskoj, ali to nije ni polovina onog što producira Grčka na području koje je za polovinu manje od turskog.

Bademi, orasi, naranče, limunovi, mandarini i jabuke odlične kvalitete dolaze također u obzir u turskom izvozu. (Sl. 119—121).

Stočarstvo

Marvogojsvo je najstarije zanimanje turskog naroda. Ono je i danas, iza agrikulture, jedno od najvažnijih izvora nacionalne ekonomije. Stočarstvo je najglavnija grana marvogojsva u Turskoj. Turska ima 22.000.000 glava sitne stoke. Od toga skoro po polovica otpada na ovce i koze. Ovaca ima više vrsta koje se razlikuju po plodnosti, količini mlijeka i sala, po ukusu mesa i kakvoći vune. Treba naročito istaknuti ovce rase Merinos, koje je republika uvela u Tursku i čija je rasplodnja predviđena u petogodišnjem planu. Od koza otpada oko 8.000.000 komada na obične a 3.000.000 na ankarske Mohair koze. Mohair je jedna plemenita vrsta koze nježnog i svilenkastog runa, zvanog tiftik, svojstvena krševitoj centralnoj Anatoliji odnosno ankarskoj visoravni. Ona se nije mogla aklimatizirati nigdje osim u južnoj Africi. Te se koze ne muzu. Turska izvozi oko 4.000.000 kg tiftika i dobiva za to oko 6.000.000 turskih lira godišnje. Volovi služe kao obična tegleća marva, a bivolice se go-

je najviše u Trakiji i na pomorskim obalama, radi masnoće njihovog mlijeka.

Magarad služe kao izvrsne tovarne životinje u krševima centralne Anatolije, a kamile postepeno iščezavaju sa nestajanjem karavana. Pošto je konjica prestala da igra odlučnu ulogu u ratu, konjogojstvu se ne posvećuje naročita pažnja. Tek se u zadnje vrijeme preduzimaju opet mjere za podizanje konjogojstva i priređuju trke.

Sitne stoke izvozi Turska dosta u susjedne zemlje. Sam izvoz crijeva odbacuje oko 50.000.000 dinara.

Peradarstvu i pčelarstvu ne posvećuje se mnogo više pažnje nego ranije. Izvoz jaja je dosta znatan, a turski vosak se cijeni u svijetu kao izvrstan.

Lov na zvjerad i ako nije organizovan kako treba, ipak daje toliko krzna da njegov izvoz zauzima važno mjesto u vanjskoj trgovini Turske.

Iako Turska obiluje rijekama, iako je oplakuju mora sa triju strana, ribolov je vrlo primitivan i nikako ne odgovara važnosti koju bi mogao imati u ishrani pučanstva. Jedino primorci konzumiraju nešto više ribe a pretek konzerviraju i izvoze u inozemstvo. Tek u zadnje doba ribolov je počeo da se modernizira i racionalizira.

Šumarstvo

Spomenuli smo da šume zapremaju 11% turskog teritorija i da po svojem položaju tvore najvišu blagodat zemlje. Najgušće se šume nalaze u sjevernim, zapadnim i južnim krajevima Anatolije i protežu se paralelno sa morskim obalama. Srednja i istočna Anatolija oskudijevaju šumom. Radi nemarnosti ranijih vlasti 20% turskih šuma opustošeno je u prijašnjim vremenima. Republika je preduzela shodne mjere za racionalno iskorištavanje šume. Vilajeti Kastamoni i Bolu na obalama Crnog mora najbogatiji su šumom. U turskim šumama ima raznih vrsta drveća dobre građevne kvalitete. Pored drveta šume daju i drugih plodova, poglavito žira i ljekovitih trava koje se iskorišćuju u kemijskoj industriji. Iznad visine od 1.400 do 1.900 m nad morem, prestaju da rastu šume. Od samih šuma država ubire oko 102.000.000 dinara godišnjeg prihoda.

Agrarna politika

Nacionalna vlada republikanske Turske odmah je uočila da budućnost države i blagostanja naroda leže u podizanju se-

ljačkog staleža i razvijanju njegove privrede, pa je svoju naročitu pažnju i glavno staranje obratila na tu stranu.

Turska je prvoklasna agrarna zemlja. Ona ima sve prirodne uslove agrikulturnog razvitka.

Pored poljoprivrednog instituta sa 4 fakulteta, 700 studenata i 144 profesora u Ankari, postoje brojne meteorološke stanice za proučavanje klimatskih prilika i utvrđenje klimatološke karte, zatim selekzione i priplodne stanice za pripremljavanje zdravog sjemena i usavršavanje stoke, ogledne farme i rasadnici koji zapremaju 20.000 ha površine. Podignuti su ogromni silosi i skladišta za čuvanje žita i voća. Jednom od najvećih zavoda u ovoj zemlji, Agrarnoj banci, stavljeno je u dužnost da osigura seljacima potreban kredit sa jeftinim kamatama, a u iznimnim slučajevima i bez kamata, te da štiti cijene zemljoradničkim proizvodima intervenišući na pijaci. Ova banka je već do sada podijelila seljacima oko 4.000.000.000 dinara kredita. Pod pokroviteljstvom njenim brzo se razvija i zadružni pokret u Turskoj. Iz Njemačke i Rusije su dovedeni stručnjaci svjetskog glasa, pa se po njihovim uputama pristupilo raznim uspješnim pokusima, kao gajenju šećerne trstike, kaučuka i drugih industrijskih biljki, koje uopće nisu bile poznate u Turskoj. Za unapređenje poljoprivrede država ne žali ništa. Pored raznog sjemena kojega 2 miliona kg redovito dijele selekzione stanice, do sada je podijeljeno seljacima na milione kalema sa državnih rasadnika, na stotine hiljada domaćih životinja sa oglednih i peradarskih farmi, na hiljade modernih plugova, traktora i ostalih sprava koje spadaju u seosko gospodarstvo. Vodi se intenzivna borba i protiv štetočina.

Četrdesetpeto poglavlje

Rударство

Prije nego pređemo na ovu granu nacionalne privrede i ekonomije u novoj Turskoj, potrebno je da se prisjetimo još nekih važnijih momenata. Uvijek se naslućivalo da se u krilu Anatolije kriju neizmjerne naslage rudnog blaga. Još u prehistorijskim vremenima Anatolija je bila naseljena zemlja. Pozitivno se zna da je ona bila svjedok svih faza ljudskog razvitka, da je zapamtila kameno i metalno doba privrede, bakra i bronz, kojih su rudnici iskorištavani još u najstarijim vremenima, te da je bila kolijevka jedne prastare civilizacije. Svi veliki historijski narodi koji su osnivali imperije stare civilizacije, Egipćani, Asirci, Perzijanci, Heleni i Rimljani otimali su se za Anatoliju i učinili je poprištem krvavih borbi. Trajniji period mira Anato-

lija je doživila tek tada kada su u njoj ponovno zavladao turski osvajači i učinili je svojim trajnim prebivalištem i novom domovinom. Težište borbe Turci su prenijeli sa maloazijskog na Balkansko poluostrvo. Sve dok se oni nisu povukli sa Balkana i predali ga legitimnim nasljednicima, sve dok nije suzbijena imperijalistička invazija Evrope i time dobiven jedan pacifistički period za Balkan, Anatolija je ostajala zaboravljena i zapuštena zemlja koja je služila kao rezervoar vojske turskih sultana. Turci su mogli obratiti pažnju i posvetiti brigu svojoj domovini Anatoliji tek pošto su se povukli sa nemirnog Balkana i osigurali se dobrim susjednim odnosima sa balkanskim državama, te pošto su napustili panislamističke fantazije i odrekli se čuvanja svetih mjesta arapske pustinje. Od tada datira preporođenje Turaka i reinkarnacija njihove rasne energije u mrtvu utrobu Anatolije. Od tada Anatolija počinje opet da plamti, ali ne više vulkanskom lavom koja prži i uništava, nego dahom koji oživljuje i oplemenjuje.

U ovom obrtu situacije sa zla na dobro ima pored subjektivnih turskih i objektivnih vanjskih faktora. Dužnost je svakog objektivnog historičara da oda priznanje svima koji ukloniše vještačku tvorevinu, imperijalističku Austro-Ugarsku monarhiju, koji izmiriše sjevernog sniježno-bijelog medvjeda sa sivim vukom Anatolije i srebrenim lavom Irana, koji otupiše oštrice zapadne bajonete i istočnog jatagana u obliku krsta i polumjeseca ...

Priroda je obdarila Tursku obilnim mineralnim blagom. Skoro sve vrste mineralnih ruda zastupane su u Turskoj. Osobito su bogati rudnici kamenog i mrkog uglja te bakra. Mrkog ugljena ima svuda. U obilju hroma i soli Turska nosi svjetsko prvenstvo. Olova, magnezija i korunda nalazi se u velikim količinama. Magnezijski silikat iz Eski-šehera jedinstven je u cijelom svijetu. U oblastima Cataldžik i Torhaliji pronađene su bogate naslage željezne rudače. Preduzeta bušenja obećavaju pronalazak i petrolejskih izvora. Momentano su za Tursku najvažniji rudnici kamenog uglja Eregli—Zonguldak. Tragove ovih rudnika pronašli su dvojica mornara godine 1829 na povratku svojim kućama sa otsluženja vojnog roka. Bazeni kamenog uglja u Zonguldaku protežu se na 200 km dužine, te su najveći i najbogatiji na bliskom istoku i Balkanu, izuzevši Don u južnoj Rusiji. Kameni ugljen iz Zonguldaka izvrsne kvalitete. Kemijskom analizom je utvrđeno da on sadrži najbolje elemente i da razvija 7.790 kalorija topline.

Bez kamenog uglja, koji je zbog svoje važnosti nazvan crnim dijamantom, druge rude ne bi imale velikog značaja za Tursku niti bi se u njoj mogla razviti teška industrija velikog stila. Bez kamenog ugljena, mineralnog ulja i elektriciteta, koji razvijaju

visoku temperaturu i napetost, ne bi se mogla ni zamisliti snaga koja tjera parobrode na moru, željeznice i automobile na kopnu, aeroplane u vazduhu i mašinerije u fabrikama. Za taljenje rudača i njihovo pretvaranje u metale potrebna je visoka temperatura koju ne može dati obična vatra od drveta nego od kamenog ugljena, mineralnih plinova i električne struje. Sve to daju rudnici Eregli i Zonguldak, povezani sa pristaništem na Crnom moru i sa unutrašnjom Anatolijom željezničkom prugom Eregli—Zonguldak—Filios—Ankara. (Sl. 124).

Produkcija kamenog ugljena u Zonguldaku od 1902 do 1911 godine bila je u stalnom porastu. Od balkanskog rata do konca 1918 godine opala je ova produkcija sa 904.000 na 186.000 tona godišnje. Od 1919 počela je opet da napreduje, tako da se sada popela na 2,500.000 tona godišnje. Podmiruje svu domaću potrebu a izvozi se i u inozemstvo, najviše u Italiju. Čini se velika propaganda za potrošnju mrkog i kamenog ugljena i u kućanstvu.

Iza kamenog uglja dolazi rudača olova sa srebrom od 8.000 tona godišnje produkcije. Dalje slijede rudače hroma, mezeke, smiraka, magnezija, mekog ugljena, boracita sa 120.000 tona ukupne produkcije godišnje. Vrijedne su spomena i rude sumpora. Sa završetkom pruge Ergani—Dijaribekir biće omogućeno i iskorištavanje glasovitih rudnika bakra, koji se nalaze u istočnom dijelu Turske.

Sve ove rudače izvoze se u prirodnom stanju. Po završetku petogodišnjeg plana koji, pored izgradnje za Tursku važnih grana industrije predviđa proširenje željezničkih mreža koje će povezati cijelu zemlju uzduž i poprijeka, te matelurškijska postrojenja za taljenje rudača, mineralno bogatstvo Turske moći će tek tada da dođe do izražaja i punijeg iskorištavanja.

Četrdesetšesto poglavlje

Saobraćaj

Putevi su vene i arterije državnog organizma. Stari Turci pridavali su dosta pažnje putevima kao jedinim saobraćajnim sredstvima. Turski vlastodršci, iako su se više brinuli za sebe nego za državu, — jer su sebe po tadašnjem shvatanju indentifikovali sa državom, — ipak su za svoje namjesnike i činovnike postavljali ljude koji su imali smisla za narod i za opće dobro. Zaduzbinama ovakvih ljudi: bogomoljama, školama, javnim knjižnicama, kuhinjama i kupatilima, gostionama (musafirhanama), putevima, hanovima, česmama i mostovima služili su

se mnogi na Balkanu, pa i mi još i danas, zbog čega im dugujemo svoje priznanje.

Kad je u Evropi nastala divlja hajka protiv Turaka te je uslijed toga nestalo lične imovinske sigurnosti u zemlji, zatajio je smisao za opće dobro i zanemareno je sve pa i putevi u Turskoj, jer je ovladala briga za svoju glavu.

Centralna vlada u staroj Turskoj brinula se u glavnom za vojničku odbranu države, a kulturne i gospodarske potrebe naroda i zemlje, među ovima i puteve, prepuštala je lokalnim vlastima koje su imale široka samoupravna ovlaštenja. Kada su se lokalni derebezi i pokrajinski namjesnici toliko osilili da su prestali slušati centralnu vladu, zanemarene su i sve kulturne i gospodarske potrebe i zamijenjene ličnom brigom za se i svoje obogaćenje na štetu naroda i države. Od početka XIX stoljeća vlasti su napustile svako staranje i za održavanje postojećih puteva a kamoli za njihovo usavršavanje. Tek u doba *Tanzimat*a ponovno prodrije svijest i saznanje da su saobraćajna sredstva potrebna u svakoj državi, ne samo radi odbrane i održavanja reda, nego i radi razvitka privrede i prometa dobara a time i radi povećanja državnih prihoda, te najzad i radi širenja kulture i civilizacije, pa i samog mira, pošto se time stvaraju uslovi saradnje i sporazuma među narodima.

Najzad godine 1872 donesen je pravilnik kojim su zavedeni kuluk i cestarina, obligatni za sve građane radi održanja glavnih drumova i vicinalnih puteva. Republika je zatekla svega 18.335 kilometara glavnih drumova, većinom u lošem stanju. Danas ih ima preko 38.000 kilometara podesnih i za automobilski saobraćaj. Pored toga je Republika dala popraviti sve stare mostove i napraviti još novih u dužini od 6.465 metara. Među novim mostovima oko 50 ih je vrlo monumentalnih. Od 1928 do 1932 godine na drumove i mostove utrošeno je 1½ milijarda dinara.

Željeznice

Gradnja željeznica počela je u Anatoliji sa prugom Izmir — Ajdin. Poslije toga izdate su koncesije za gradnju orijentalnih željeznica 1863—1869 godine. Nakon toga je država postala škrtija u izdavanju koncesija stranim preduzećima, pošto je to izazvalo i političke intervencije evropskih velesila u unutarne poslove Turske. Ali ne imajući vlastitih sredstava za izgradnju željeznica, godine 1882 ponovno se pristupilo izdavanju koncesija strancima. 1891 i 1893 Nijemci su dobili koncesije za izgradnju pruge Ankara — Hajdar paša, Eskišeher — Konja i

Konja — Bagdat. U cijeloj osmanlijskoj imperiji izgrađeno je svega oko 8.000 km željezničkih pruga. Od toga samo 3.704 km naslijedila je Republika na današnjem svom teritoriju. Sve te pruge bile su samo na zapadnom dijelu Anatolije, a u istočnim krajevima postojala je samo jedna pruga Kars — Erzerum u dužini od 356 km, dobivena od Rusije. Sve su te pruge bile u rukama stranih preduzeća i u jako zapuštenom stanju. Republika ih je skoro sve otkupila, obnovila i preuzela u svoje ruke. Skupa sa linijama koje se nalaze u izgradnji u dužini od 516 km, danas Republika raspolaže sa 7.092 km željezničke mreže. Sve su nove pruge izrađene vlastitim nacionalnim kapitalom i domaćim tehničkim snagama i stručnjacima Za prvih 10 godina svoga opstanka Republika je utrošila preko 7 milijardi dinara za izgradnju novih željezničkih pruga. Preko novih željezničkih linija skoro svi krajevi Anatolije povezani su sa matičnom prugom Carigrad—Ankara i sa morima. No i pored toga željeznička mreža i saobraćajna sredstva Republike još su uvijek daleko od toga da bi mogli udovoljiti svima savremenim potrebama i uporediti se sa evropskim zemljama, s obzirom na veliki prostor Turske. To naročito važi za istočnu Anatoliju. (Sl. 125—129).

Većina turskih gradova povezani su željeznicama slijedećih linija:

Hajdarpaša — Eskišeher (uključivo Arifija — Adapazar	324 km
Eskišeher — Ankara	264 km
Eskišeher — Konja (uključivo Kjutahija)	444 km
Konja — Ulukišla	238 km
Ulukišla — Jenidže	108 km
Mersin — Adana — Ferzipaša	208 km
Ankara — Kajseri	380 km
Kajseri — Sivas	222 km
Sivas — Samson	378 km
Irmak — Filios	391 km
Bogazkoj — Ulukišla	170 km
Ferzipaša — Jolčati	346 km
Jolčati — Elaziz	24 km
Jolčati — Dijarbekir	159 km
Kutahija — Balikesir	253 km
linija Erzerum	256 km
Samson — Čaršamba	36 km
Mudania — Bursa	41 km
Izmir — Afjon	427 km
Manisa — Bandirma	276 km
sjeverna linija	337 km
linija Ajdin	610 km
Sivis — Četinkaja	112 km

Filios — Catalazgi	15 km
Afjun — Karakuju	113 km
ogranak Isparta	14 km
ogranak Burdul	24 km
Malatija — Hekimhan	70 km

Ukupno 6.340 km

Pored ovih državnih postoje još slijedeće privatne pruge:

Ilidža — Palamutluk	29 km
Ferzipaša — Nisajbin	468 km

Svega 6.737 km

Podvozne cijene na putničkim vozovima III klase počinju od 75 dinarskih para po kilometru i snizuju se prema daljini puta. Turisti i trgovci mogu dobiti kartu za 25 turskih lira koja važi za sve turske pruge punih mjesec dana.

Pomorska plovidba

Globalna tonaža cijele trgovačke mornarice predratne Turske iznosila je jedva 50.000 tona. Sa mirovnim ugovorom u Lozani Turskoj je povraćeno pravo kabotaže i pilotaže u njenim vodama uz primorske obale. Iza toga je tonaža plovidbenog parka trgovačke mornarice republikanske Turske porasla skoro na 219.000 tona. U cilju da zavede red i sigurnost u pomorskom saobraćaju i izbjegne štetnu konkurenciju, država je pravo na prevoz putnika između domaćih turskih pristaništa rezervisala za svoje preduzeće koje raspolaže najmodernijim parobrodima, a prevoz robe prepustila je privatnim domaćim preduzećima, koja se još nisu toliko razvila da bi mogla udovoljiti svima potrebama, zbog velike dužine turskih obala (preko 4000 km). U novopodignutim svojim brodogradilištima pored trgovačkih brodova Turska je izradila i nekoliko podmornica.

Četrdesetsedmo poglavlje

Trgovina

Sve do druge polovice XIX stoljeća udio Turske u svjetskom prometu dobara bio je dosta neznatan. Zbog niskog standarda života i ograničenosti svojih potreba 90% turskog stanovništva živilo je vrlo primitivno. Svaka zemljoradnička obitelj u hrani, odjeći i obući mogla je da podmiri svoje skromne potrebe, a sa viškom svoje kućne privrede da nabavi ostalu po-

trebnu sitnjež od lokalnih trgovčica i zanatlija. U uvozu i izvozu Turske dolazili su u obzir samo veći gradovi koji su imali nešto razvijenije potrebe. Radi toga i trgovačka bilansa Turske iz tih vremena mogla je da bude aktivna.

Nakon Tanzimata stupivši u tjesniji odnos sa drugim narodima i upoznavši se sa njima, Turska je prestala da bude tako skromna i srećna zemlja. Trebalo je više raditi i proizvoditi, da bi se bar donekle moglo udovoljiti multipliciranim raznovrsnim potrebama naroda i države. Jedino polje proizvodnje iz kojeg se moglo izvući i uštediti neki višak bila je zemljoradnja, pa su se i Turci u svjetskoj produkciji dobara i podjeli rada među narodima, morali opredjeliti za agrikulturu kao jedini izvor egzistencije koji im je prestao nakon kapitulacija i kapitalističke evropske privrede koja je već bila dotukla domaće manuelno zanatstvo Turske. Tek nakon toga vremena Turska je povećala svoju agrarnu proizvodnju i produkciju sirovina za evropsku industriju koja ih izvozi iz Turske ali u zamjenu još toliko više uvozi u nju svoje fabrikate. Time je Turska zauzela važno mjesto u svjetskom prometu dobara, ali više kao slobodna kolonija nego kao nezavisna država. U trgovini sa vanjskim svijetom ravnali su nad izvozom i uvozom kapitulacijama povlašteni stranci u Turskoj, a u unutrašnjoj trgovini njihovi agenti i mešetari, levantijski Grci i Židovi, koji su prosto pljačkali turski narod. Pošto su primitivne materije koje izvozi Turska bile jeftine, a fabrikati koje uvozi skupi, najzad je i njena trgovačka bilansa sa vanjskim svijetom postala pasivna.

Kada je turski narod izvojštio svoju potpunu samostalnost, prva briga njegove republikanske vlade bila je da trgovačku bilansu Turske učini aktivnom, a time i vrijednost svoje monete stabilnom. U tom cilju pored nužnih administrativnih mjera vlada je poduzela i korake da poveća narodnu privredu industrijalizacijom zemlje; da podigne standard života i kupovnu snagu svoga stanovništva, pa time da i svoj izvoz, hranu i sirovine, učini nezavisnim od vanjske potražnje koja nije uvijek stalna i sigurna. Blagodareći ovakim mjerama i naporima najzad godine 1930 trgovačka bilansa Turske postala je aktivna i pokazuje čvrstu tendenciju u prilog Turaka, čiji udio i u unutrašnjoj trgovini i u međunarodnom prometu stalno raste.

Turska izvozi oko 75 raznih artikala većinom agrikulturnih. Duhan zauzima oko ¼ vrijednosti cjelokupnog turskog izvoza. Od cijele proizvodnje duhana ¾ se izvoze a samo ¼ ostaje za domaću potrošnju. Iza Grčke dolazi Turska na prvo mjesto u svjetskoj trgovini sa finijim duhanom. Na drugo mjesto iza duhana dolazi suho voće, poglavito grožđe, smokve i lješnici koji su na glasu kao najbolji. Treće mjesto u izvozu zauzima

živa stoka i organski produkti kao vuna, mohair, crijeva i slično. Iza ovih slijedi opium, pamuk i žito. Ovi nabrojani artikli sami zapremaju 75% od cijele vrijednosti turskog izvoza.

U uvozu Turske, mašine i strojevi zauzimaju prvo mjesto (1/3), tkanine drugo, kemikalije treće, papir četvrto mjesto. Iza petogodišnjeg plana tkanine i papir, koji zauzimaju oko 34% od cijele vrijednosti uvoza imaju da otpadnu.

Turska se nalazi u trgovinskim odnosima skoro sa svima evropskim i drugim glavnim državama svijeta. U izvozu iz Turske dolaze na prvo mjesto Njemačka, U. S. A., Italija i Engleska, a u uvozu u Tursku Njemačka, Engleska, Španija i Belgija. Udio Jugoslavije u turskom eksportu i importu vrlo je malen, tako da ne zauzima niti 0.5%, a Turske u jugoslavenskom još manji, pa bi to trebalo povećati i dovesti u sklad sa intimnim političkim odnosima koji postoje među našim dvjema savezničkim državama.

Iza otvorenja Sueskog kanala Turska je prestala da bude glavnim trgovačkim mostom između Evrope i Azije. Time je izgubio najviše Carigrad. Nakon toga su kao zaleđe za carigradsku luku i njegovu tranzitnu trgovinu ostale jedino zemlje oko Crnog mora, kao Kavkaz, južna Rusija i zapadni dio Balkana, a sve ostalo preuzele su druge luke na Sredozemnom moru. Političke promjene i druge razne administrativne mjere i carinske barijere koje su preduzimale u zemljama koje tvore trgovačku pozadinu Carigrada, također su katastrofalno djelovale na njegovu tranzitnu trgovinu. Sa opadanjem pomorske trgovine i navigacije kroz carigradsku luku, opadalo je i pučanstvo Carigrada. Sa podizanjem nekih od gore nabrojanih zapreka, i stanje Carigrada počelo je da se popravlja skupa sa drugim turskim lukama Samsonom i Izmirom. Utovar i istovar robe u carigradskoj luci sada se kreće oko 12,000.000 tona godišnje, ali još uvijek znatno manje ispod predratnog vremena. Oko 56% opšteg prometa u turskim lukama vrši se turskim brodovima a ostalo inostranim.

Ako su Turci bili izgubljeni u ogromnom osmanlijskom carstvu koje su stvorili, oni su opet uskrsnuli iz mrtvih i prošli sami sebe u Turskoj Republici. Mi smo već spomenuli da je uloga Turaka u osmanlijskom teokratskom carstvu bila svedena na ulogu vojnika, žandara i policajaca, kojima su komandovali drugi. Turski sultani kao halife pretvoreni su u balzamovane i bezlične mumije. Oni su svoju vlast prenijeli na stalež sveštenika koji su propovijedali da su svi muslimani braća pa da Turci kao pravovjerni narod svoja dobra i svoje tekovine treba da dijele sa njima a teret zala, žrtava i odgovornosti snose sami. Naivni Turci, hipnotizirani ovakvom vjerom,

prepuštali su se kao jaganjci fatumu sudbine i Božije volje. Trebao je dakle da dođe jedan Svjetski rat sa svom svojom grozotom i užasom, pa da ih lupi po glavi i da vide kako ih istovjernici Arapi mučki ubijaju iza leđa, dok ih drugi muslimani iz engleske i francuske kolonijalne vojske gađaju u prsa, te da otvore oči i otriježne se od pijanih vizija i fantazija, zabluda i iluzija.

U doba Osmanlijskog carstva, ne samo u državnoj vladavini i upravi nego i u privatnoj trgovini u zemlji Turci nisu mogli doći do izražaja. Sva krupnija unutarnja trgovina bila je u rukama domaćih židova, Grka i Jermena, a sitnija u rukama Perzijanaca, Bugara, Arnauta i drugog inorodnog elementa naseljenog u Turskoj. Novčarstvom, željeznicama i parobrodarstvom te eksportom i importom upravljali su stranci kapitulacijama povlašteni. Radi toga je bilo prevladalo mišljenje da Turci uopće nemaju dara i spekulativnog duha za trgovinu, iako su njihovi saplemenici u Rusiji izvršni preduzetnici i trgovci. Tek sada, u Republici, pokazali su Turci da imaju dovoljno talenta i za trgovinu, čime su ugodno i neugodno iznenadili mnoge. Sada ne samo u trgovini Anatolije nego i Trakije, pa i kozmopolitskog grada Carigrada, prevladavaju Turci.

Privredna i trgovinska politika Turske republike jako je solidna, dosljedna i disciplinovana. Tu se ne dopuštaju ničiji lični prohtjevi koji bi mogli unijeti zabunu i anarhiju. Sve se radi po jednom unapred smišljenom planu i utvrđenom programu. Ministarstvo narodne privrede ravna cijelim gospodarskim životom Turske. Podjela rada strogo je provedena. Svak se brine poslom koji mu je povjeren, ne miješajući se u djelokrug tuđe nadležnosti.

Nakon isteka trgovinskog aranžmana sa državama potpisnicama mirovnog ugovora u Lozani, Turskoj je uspjelo da uravnoteži trgovačku bilansu i očisti štokove neizvezene robe, što je postigla novim trgovačkim ugovorima, sklopljenim na kompenzacionoj bazi o kontingentiranju uvoza i izvoza, te primjenom zaštitne carinske tarife.

I Tursku je zahvatio val svjetske ekonomske krize i depresije, ali ne u tolikoj mjeri koliko druge evropske države. Ona je bila oštećena padom cijena poljoprivrednih proizvoda koje proizvodi i oslabljenjem kupovne snage svojih potrošača. No zahvaljujući intenzivnom razvitku domaćih privrednih snaga, ona je tu krizu lako prebrodila. Počam od godine 1930 pa do danas, težina turskog izvoza porasla je skoro za tri puta, a težina uvoza opala je na polovinu. Ovaj preokret treba djelomično pripisati i primjeni klirinškog a zabacivanju deviznog sistema.

Pri turskom ministarstvu narodne privrede postoji zavod za unapređenje spoljne trgovine. Ovaj zavod vrši propagandu i iznalazi tržišta za turski izvoz, prikuplja podatke o kretanju svjetske trgovine i daje informacije izvoznicima i uvoznicima. On ima svojih agencija i u inozemstvu. Dvaput mjesečno objavljuje svoj bogati bilten podataka. Dovodi u vezu strane kupce sa domaćim izvoznicima i daje besplatne izvještaje o carinskim tarifama, transportnim troškovima i raznim formalnostima. Trgovinsko-industrijske komore, privredni muzeji i produktivne berze otvorene su po raznim krajevima zemlje. Postoji viši privredni savjet koji proučava naučne i praktične metode u ekonomskim pitanjima. Turska pomno prati razvitak privrede i trgovine u svijetu. Ne postoji skoro ni jedna međunarodna organizacija ove vrste u kojoj ne bi bila začlanjena i Turska.

Četrdesetosmo poglavlje

Industrija

Sa kapitalističkim razvitkom evropske privrede i mašinske industrijske proizvodnje, koja se pojavila, kako smo već spomenuli, kao rezultat otkrića Amerike i pare, Turska kao i sve ostale zemlje vanzapadne, jugozapadne i srednje Evrope bila je pretvorena u stanje kolonije ili polukolonije, osuđena da živi od milosti evropskog imperijalističkog kapitala i da se ograniči na produkciju jeftinih životnih namirnica i sirovina, koje hrane Evropu, a na potrošnju skupih fabrikata evropske industrije. Radi toga svi naponi borbe turskih patriota, počam od polovice XIX stoljeća, svodili su se konačno na to da oslobode Tursku od podređenog i zavisnog položaja prema imperijalističkim velesilama.

Turci su možda više nego iko, imali prilike da iskuse i uvjere se da politička nezavisnost jedne države nije toliko faktor njene vojničke koliko ekonomske snage, pa da ni politička sloboda jednog naroda ne može biti sigurna ni trajna bez njegove privredne samostalnosti. Ali kada su Turci došli do tog uviđaja, Turska je već bila sputana zlatnim mrežama evropskog kapitala, a turski narod vezan kapitulacijama.

Kapitulacije su bile ranije izraz gostoprimitstva i darežljivosti turskih vladara prema strancima. Povlaštenje stranaca u Turskoj počelo je još u XVI stoljeću. Najprije su to dobili francuski državljani za vremena Sulejmana Veličanstvenog, godine 1535, u znak prijateljstva njihovih kraljeva sa turskim sultanima. Po drugi put su ove povlastice strancima bile ponovljene 1569 od Selima II, treći put godine 1581 od Murata III i najzad godine

1740 od Mahmuta I, dakle sve u doba kada je Turska bila na zenitu vojničke snage i slave. Kasnije, u doba slabosti, Turska je bila prinuđena da ove Francuzima date povlastice proširi i na druge državljane evropskih velesila. Time je bio otvoren režim kapitulacija, tj. zakonom povlašćenih i koncesioniranih stranaca u Turskoj, koji su bili zaštićeni naročitim konzularnim sudovima na turskom teritoriju. Na taj je način Turska postala žrtvom lakoumne darežljivosti svojih sultana prema nepozvanim došljacima i strancima iz Evrope.

Radi toga je težište borbe turskih rodoljuba bilo upućeno protiv režima kapitulacija, što se najbolje manifestovalo i na mirovnim pregovorima u Lozani. Da bi raskinuli režim kapitulacija i vratili lukavštinom i silom oduzetu im ekonomsku slobodu, Turci su se odrekli i svojih legitimnih prava na Musul, na Aleksandretu, na slobodu Moreuza, na reparacije od pobjeđene Grčke, na uklanjanje starješinstva jedne strane konfesije sa svoga teritorija, pa su potpisali i mirovni ugovor u Lozani. Ovaj cilj Turske jasno je bio formulisan još na kongresu turskih ekonomista, održanom godine 1922 u Smirni nakon njenog oslobođenja ispod Grka i potpisanog primirja sa Saveznicima. Na tom je kongresu donesena rezolucija po slijedećim tačkama:

- 1) Da se odmah pređe iz ranijeg stanja proste manufakture i sitne produkcije u stanje mehaničke proizvodnje na veliko.
- 2) Da se brzo osnuju one grane industrije čije se sirovine mogu dobiti i preraditi u Turskoj.
- 3) Da se pruži državna zaštita domaćoj nacionalnoj industriji, kako bi se mogla izdržati konkurencija sa strane.
- 4) Da se saobrazi administracija države ekonomskoj organizaciji zemlje i time pospješi razvitak domaće industrije.
- 5) Da se osnuje državna banka koja će nacionalnu industriju opskrbljivati potrebnim kreditom.

Prve mašine ušle su u Tursku u drugoj polovici XIX stoljeća, u državna preduzeća koja su snabdjevala vojsku s ratnim materijalom. Pomoću ovakvih preduzeća Turska je kao i Rusija, mogla da očuva svoju formalnu političku nezavisnost.

Privatna industrija u Turskoj nije ranije imala uslova da se razvije zbog režima kapitulacija i carinske politike, čime je država bila vezana.

Prije Svjetskog rata u Turskoj je bilo svega oko 200 domaćih industrijskih preduzeća, koja su radila sa 17.000 radnika. Većina ovih preduzeća bavila se prerađivanjem životnih namirnica. U Svjetskom ratu i borbama za nezavisnost koje su ga slijedile, srozala su se i ova preduzeća, tako da se može kazati da je industrijalizacija Turske počela tek u eri Republike. Počam

od 1923 uvoz Turske u očišćenim i poluočišćenim materijama, u mašinerijama i mehaničkim spravama stalno raste, da se najzad nakon primjene petogodišnjeg plana podvostruči prema stanju u 1932 godini.

Godine 1927, dakle u četvrtom godištu republikanskog režima, u zanatskoj i industrijskoj proizvodnji Turske učestvovalo je svega 256.855 osoba i 4.850 motora sa 163.548 HP. 13.152 radiona bavile su se preradom kože i izradom obuće. 7.724 radnika bili su zaposleni u mlinovima, 1960 preduzeća bavilo se proizvodnjom ulja, 158 preduzeća sa 15.000 radnika manipulacijom duhana, 1.300 radionica prerađivalo je pamuk, 180 preduzeća vunu, 141 tkaonica izrađivale su čilime, a oko 100 radiona bavilo se preradom i tkanjem svile. Svega 24.000 radnika bilo je zaposleno u drvodjelskim radnjama. U štamparskoj i litografskoj grani radilo je svega 183 preduzeća, a u metalurzijskoj samo 6 topionica. Kemijska industrija bila je zastupana sa 25 fabrika, za izradu sapuna, svijeća, raznih pića itd. 90 preduzeća bavilo se elektrifikacijom za rasvjetu i pogon. To su bile mahom sitne zanatske radnje koje su proizvodile na malo. U to doba procenat industrijskih agrikulturnih proizvoda bio je nešto opao na račun procenta tekstilne i mineralne industrije koja je porasla. 321 od svih ovih industrijskih preduzeća imalo je po 50 i više zaposlenih radnika. Vrijednost svih primitivnih materija koje su ova preduzeća prerađivala iznosila je oko 8 milijardi, a totalna vrijednost cjelokupne produkcije oko 15 milijardi dinara.

Godine 1932 Turska je republika imala 1473 raznih industrijskih preduzeća i fabrika prema 385 koliko ih je bilo svega u 1927 godini.

Od toga otpadalo je:

Na industriju životnih namirnica i agrarnih proizvoda	651	preduzeće	44%
na tekstilnu industriju	351	»	24%
na industriju drveta	134	»	9%
na metalurzijsku industriju	185	»	6%
na kemijsku industriju	76	»	5%
na ostale vrste industrija	176	»	12%

Svega 1473 preduzeća 100%

59% ovih preduzeća bila su u vlastitim zgradama koje pretstavljaju vrijednost preko 2.000.000.000 dinara a skoro toliko i njihove mašine sa snagom od 119.879 HP.

Do godine 1935 industrija Turske razvijala se slobodno i samovoljno, inicijativom banaka i privatnih lica, pojedinačno ili udruženih u raznim komanditnim i akcionarskim društvima koja

su bila povlašćena zakonom i pod protektoratom države, u duhu smjernica rezolucije izmirskog kongresa privrednika.

Razvitak industrije u to doba slijedio je jedan prirodan i svrsishodan niz.

Iza Lozanskog mira kao prva brigada pokazala se kod svakoga da osigura sebi krov nad glavom. Seljaci i građani podizali su nove i popravljali stare oronule domove svoje, popaljene, nastradale i zapuštene u ratu. Mjesto napuštenog Carigrada podizala se nova prijestolnica Turske Ankara sa monumentalnim palačama i građevinama. Došlo je do velike potražnje građevnog materijala — drveta, opeke i cementa. Otvorene su mnoge pilane, ciglane i tvornice cementa. Iza građevinske slijedi razvitak industrije životnih namirnica. Podignuto je više paromlina te raznih fabrika za etivažu i konzerviranje voća, povrća, ulja i mliječnih proizvoda. Naročita pažnja obraćena je industriji šećera.

Do republike u Turskoj nije bilo ni jedne šećerne fabrike. Cijeli šećer uvezio se je iz Evrope. Sada Turska raspolaže sa 4 velike najmodernije fabrike šećera Ušak, Eskişehir, Alpulla i Turhali. Preko milijardu dinara uloženo je u samu industriju šećera. Skupa sa proizvađačima šećerne repice oko 50.000 familija nalaze izvore svojoj egzistenciji u samoj šećernoj inudstriji Turske. Iza toga počinje razvitak kožne i tekstilne industrije obuće i odjeće. Industrija kože dobro je razvijena u Turskoj. Postojeće fabrike izrađuju 8.000.000 kg džonova i 1.000.000 kg boksa, ševroa, lakovanih i drugih vrsta kože. Sama fabrika kože i cipela u Bejkozu kraj Carigrada zaposluje preko 1.000 radnika. Tekstilna industrija počela je fabrikacijom običnog pamučnog platna, vunjenih i svilenih tkanina. 1933 godine, kada je Republika slavila 10 godišnji jubilej svoga opstanka, Turska je bila već opskrbljena građevnim materijalom, hranom, obućom i odjećom, odnosno trima najnužnijim bijelim artiklima — brašnom, šećerom i platnom, na štetu evropske industrije.

Ni u godinama svjetske krize nije bilo zastoja u razvitku turskih industrija. Koncem godine 1928 bio je istekao rok ekonomskim povlasticama stranih državljana u Turskoj, a početkom 1929 stupila je na snagu nova tarifa o carinama i donesen je zakon za ohrabrenje nacionalne industrije, čime je ona dobila novi potstrek. Godine 1929 konfekcija tekstilne industrije trošila je 2.800.000 kg pamuka, 763.000 kg vune i 31.000 kg svile. Godine 1933 ta potrošnja popela se na 9.100.000 kg pamuka, 2.228.000 kg vune i 94.000 kg svile. (Sl 123—130).

Petogodišnji plan

Počam od maja mjeseca godine 1934 u industrijalizaciji Turske počela je da uzima izravnog učešća i sama država sa svojim petogodišnjim planom koji otvara novo razdoblje u ekonomiji zemlje. Na ovaj korak vladu je navelo više razloga, među kojima odlučuju slijedeći:

1) Da se otvori period planske proizvodnje i spasi zemlju od eventualnih kriza i potresa.

2) Da se osiguraju glavne potrebe naroda i države na domaćoj pijaci u slučaju pomanjkanja deviza, dobivenih od prodaje svoga izvoza na stranim tržištima.

3) Da zaštiti radnike i seljake od izrabljivanja sa strane poslodavaca i industrijalaca.

4) Da državi osigura prevlast nad privatnim kapitalima i sopstvenicima tehničkih sredstava proizvodnje, prije nego ovi osile toliko da bi sami mogli zavladati državom.

Petogodišnji plan odnosi se na slijedeće grane industrije:

1) Tekstilnu (pamuk, lan i konoplja),

2) Metalurgijsku (gvožđe i čelik, polukoks, ugljen, katran, i sumpor),

3) Papirnu (celuloza, hartija, karton i vještačka svila),

4) Keramitsku (staklo i porculan),

5) Kemijsku (vitriol, hlor, živa soda i superfosfat).

Izvođenje glavnog dijela petogodišnjeg plana vlada je povjerila Sumer-banci, namirivši joj oko 1½ milijardu dinara kapitala. ¼ ovog kapitala kreditirala je Sovjetska Rusija. Izvođenju svoga dijela ovog plana Sumer-banka je pristupila odmah. Rusija je dobila porudžbine i izvršila postrojenje kombinovane tekstilne fabrike u pamučnoj oblasti Kajseriji za tkanje grubog i prostog platna. To je najveća i najmodernija fabrika ne samo Turske nego i cijele istočne Evrope. Ona ima 33.000 vretena i 1.100 razboja. Zaposluje preko 5.500 radnika i namještenika i izrađuje 30.000.000 metara platna svake godine. Skupa sa ovom i još nekim od Iş-banke podignutim fabrikama, Turska je uz saradnju oduševljenog naroda samo za prvu godinu izvela 30% predviđenog petogodišnjeg plana.

Nakon toga odmah se pristupilo podizanju drugih sa ovim planom predviđenih tekstilnih fabrika, i to u Nazilliji sa 25.000 vretena i u Eregliji sa 15.000 vretena i sa kapacitetom ukupne proizvodnje od 24.000.000 metara platna. Ove posljednje dvije fabrike izrađivaće bolju vrstu tkanina. Skupa sa ovima koje su već dogotovljene i sa drugim ranije podignutim fabri-

kama ove vrste, njihova potrošnja domaćeg pamuka popeće se na 27.000.000 kg.

12 fabrika proizvađa 2.000.000 metara vunениh tkanina od proste do najfinije vrste, i troše 2.680.000 kg domaće vune, ne uračunavši vunu za čebeta i čilime.

Tkanje glasovitih turskih ćilima na putu je ponovnog oživljenja. Uvoz Turske u vunениm tkaninama već do sada je spao na 1/7 prema onome u 1924 godini.

U programu je petogodišnjeg plana da poveća i gajenje Merinos ovaca i predivom njihove vune te osigura domaću tekstilnu industriju kamgarnom.

Fabrika svilenog prediva i tkanina ima preko 100 i one absorbuju svu domaću sirovu svilu (2.000.000 čahura).

Sa završetkom petogodišnjeg plana, sve svoje potrebne tkanine od pamuka, vune, svile, lana i konoplje Turska će podmirivati u svojoj zemlji, a broj njenih tekstilnih radnika biće povećan za dva puta.

Najveću važnost vlada polaže na metalurgijsku industriju, koja će biti od posebnog značaja ne samo za ekonomsko jačanje nego i za vojničku odbranu zemlje. Po petogodišnjem planu vrijednost proizvodnje metalurgijske industrije imala bi da iznosi oko 1.500.000.000 i polovica te svote imala bi da se utroši na domaću sirovinu.

Metalurgijska postrojenja u Karabükü, koja će stajati oko 800.000.000 dinara, izvode engleske firme. Postrojenja će se sastojati iz 7 odjeljenja, i to visokih peći, topionica, peći za koks, valjaonica, električne centrale, zanatlijske radione i zavoda za nuzprodukte. Visoke peći troše dnevno 450.000 tona rudače i 400.000 tona uglja, a imaće kapacitet proizvodnje oko 200.000 tona željeza i čelika. Time je metalurgijska industrija Turske na čijim je idejnim skicama rađeno oko 3 godine, došla konačno do realizacije.

I druge grane petogodišnjeg industrijskog plana dosta su napredovale. Fabrike papira i celuloze u Izmitu same podmiruju polovicu domaće potrebe svojim proizvodima. Isto tako i fabrika stakla u Paša-Bagči. Industrija porculana u Kjutahiji može da zadovolji sve potrebe zemlje. Napori za podizanje kemijske industrije također su krunisani uspjehom.

Godišnja vrijednost industrijske proizvodnje u Turskoj iznosi oko 10.000.000.000 dinara, bez sirovina koje ona utroši. Za toliko je dakle povećana vrijednost nacionalnoj privredi, samom industrijom koja se razvila pod republikanskim režimom, a možda i više od toga odbacuje napredak koji je postignut u poljoprivredi, trgovini, saobraćaju, bankarstvu i drugim

granama nacionalne ekonomije. Sav taj višak ostaje u zemlji i ide u korist povišenja narodnog i državnog dohotka, te se konačno krije u narodnom blagostanju i kulturi, što se najbolje odražuje na duhovnom nivou i životnom standardu koji je znatno porastao već kod sadanje generacije Turske.

Razvitak industrije u modernom smislu ne može se ni zamisliti bez kvalifikovanog i tehnički izobraženog radništva. Da bi za nacionalnu industriju svoju imala dovoljan broj kvalifikovanog nacionalnog radništva, vlada se za to pripremala od ranije. U tu je svrhu redovito svake godine slala po par stotina radnika u razna industrijska područja Evrope da ih tamo osposobi. Pored toga država je otvorila još čitav niz stručnih škola svih vrsta, koje su počele da liferuju tehničko osoblje turskoj industriji.

Privrednu politiku Turske republike uopće možemo nazvati autarhijom svoje vrste. No turska autarhija je razumna i legitimna te svagdje nailazi na opravdanje. Ona je jasna i otvorena. Ne zatvara za sobom vrata međunarodnoj saradnji i prometu dobara. Ona nije zavučena u samu sebe kao diktatorske sile, koje izazivaju strah i podozrenje.

I turska se industrija razvija na kapitalistički način, ali ne onako kao u drugim zemljama Evrope. Turska industrija je djelo kolaboracije državnog i privatnog kapitala, zvanične i slobodne individualne inicijative koje se međusobno pomažu i nadopunjavaju. Industrijalizacija zemlje vrši se u etapama i po planu, pri čemu se ne ispušta iz vida i socijalni momenat. Forsira se razvitak samo onih grana industrije kojih se sirovine nalaze u zemlji. Tvornice se podižu na području njihovih sirovina i u pasivnim krajevima gdje je narodna bijeda najviša. Ovaj je plan diktiralo legitimno pravo da se obezbijedi život naroda u mirno i ratno doba, i potreba da se domaćim sirovinama osigura potrošnja u samoj zemlji, kako ne bi zavisile od izvoza koji opada zbog autarhijske politike glavnih izvoznika Turske i njihove sintetične proizvodnje.

Četrdesetdeveto poglavlje

Narodno zdravlje

Zdravstvene prilike u Turskoj monarhiji bile su gore nego užasne. Bilo je čitavih srezova bez i jednog jedinog ljekara, iako to nije dozvoljeno ni po samim vjerskim propisima Islama, koji naročito mnogo drži do čistoće i higijene svojih pripadnika, tako da vjerski obredi služe i ciljevima čuvanja nji-

hovog zdravlja. Strašne povremene epidemije, kao kuga, kolera i boginje širile su se bez ikakve zapreke sa strane pozvanih vlasti i pustošile narod. Gradsko stanovništvo zarazilo je tuberkulozom i sifilisom i seljaštvo, koje je i inače patilo od malarije, trahoma i drugih endemičnih bolesti. Siromaštvo i slaba ishrana pogodovali su svima vrstama bolesti. Pitke i zdrave vode, koja je najglavnije za čistoću i narodno zdravlje, nije bilo dovoljno ni u gradovima a kamoli na selima. Da su zvanične vlasti vodile brigu o socijalnoj higijeni, koliko su privatna lica ranije (što se vidi najbolje iz njihovih javnih zadužbina, česama i banja), Turska bi bila danas najnaprednija zemlja.

Narodni je običaj kod Turaka u Rusiji, gdje ih ima više nego u samoj Turskoj, da svaka seoska kuća ima u svome dvorištu po jednu specijalnu zgradu (monča), koja služi samo za to da se svake sedmice po jedanput zagrijava i zapari kako bi se u njoj mogli okupati svi ukućani od najstarijeg do najmlađeg. Ove monče posuđuju se na uporabu i siromašnim susjedima koji toga nemaju.

Centralna vlada turske monarhije nije se uopće brinula za narodno zdravlje niti je imala kakvog zakona i organizacije za to. Pitanje narodnog zdravlja bilo je prepušteno lokalnim samoupravama, koje su u tu svrhu trošile svega 280.000 lira godišnje. Za zarazne ženske i dječije bolesti nisu postojale nikakve ustanove.

Narodna vlada u Ankari pak je još u godini 1920, čim je osnovana, preuzela pitanje narodnog zdravlja u svoje ruke i ustanovila naročito ministarstvo za narodno zdravlje i socijalno uzajamno ispomaganje, koje raspolaže sa najmodernijim sredstvima i ustanovama te skupa sa lokalnim samoupravnim vlastima troši u tu svrhu preko 10,000.000 lira godišnje.

Naročite organizacije ljekara bore se protiv malarije, trahoma i sifilisa. Nekoliko stotina ljekara angažovano je samo u tim borbama, u kojim ujedno vrše i svoj staž. Broj ljekara u državnoj i samoupravnoj službi podvostručio se je i popeo na 1.400. Na medicini studira oko 1.000 studenata.

Od 1925 do 1932 godine 7,800.000 osoba podvrgnuto je ljekarskom pregledu. U 2,400.000 pacijenata pregledana je krv.

29.128 kg kinina podijeljeno je besplatno a isušeno je 143.000 ha baruštine i pretvoreno u ziratno zemljište. Stupio je na snagu zakon po kojem se mladenci oba pola moraju podvrgavati ljekarskom pregledu prije stupanja u brak.

Broj ljekara, apotekara, sanitetskih činovnika i diplomiranih primalja skoro je potrostručen prema ranijem stanju. Otvorene su naročite škole za bolničare. U ovakvim školama obra-

zovane žene i sestre nudilje obilaze privatne stanove i daju domaćicama higijenske savjete.

Centralni higijenski zaovd kompletiran je sa svima najmodernijim instalacijama. Institut kemije i bakteriologije koji pravi serume jedna je od najmonumentalnijih zgrada u Ankari.

Pored ranije postojećih podignuto je još 80 novih bolnica, te se njihov broj skupa sa privatnim, popeo na 190, sa 12.000 kreveta.

Uzorna bolnica u Ankari snabdjevena je svima tehničkim i naučnim instalacijama, te je besprimjerna na cijelom Balkanu. Podignute su naročite bolnice za djecu i radnike. Od 1925 do 1932 godine 25.000 pacijenata prošlo je kroz same bolnice za umobolne, među kojima se naročito ističe carigradska sa 1.800 kreveta.

Postoji još 235 dispanzera sa 1.106 kreveta. Kroz dječija obdaništa i prenočišta prođe svake godine najmanje po 30.000 djece i majki.

Protiv izvjesnih bolesti uvedeno je obligatno cijepljenje i pelcovanje. Na granicama i u pristaništima preduzete su stroge mjere protiv unošenja zaraznih bolesti u Tursku. Blagodareći ovim mjerama, Turska je ostala pošteđena od mnogih zaraza koje su harale susjednim zemljama. U Adenu je osnovan naročiti institut za suzbijanje malarije proti koje se bori 90 ljekara. Oko 2.000.000 pacijenata prodefilovalo je ispred ljekarske organizacije protiv trahoma i izvršeno je oko 38.000 operacija. Sve ove brojke odnose se samo na godinu 1935.

Zahvaljujući ovakvom sistematskom radu, znatno su jenjale mnoge pošasti u Turskoj, tako da je njihovo konačno suzbijanje pitanje skore budućnosti. (Sl. 131—137).

Ministarstvo narodnog zdravlja i socijalnog ispomaganja brine se i za kolonizaciju. Dosada je smjestilo oko 800.000 doseljenika, kojim je dato 66.872 kuća 11.609 dućana, 5.000 milčeva, 448,256 njiva, 98.606 vinograda, 160.000 voćnjaka i, prema tome, domaće marve i raznog alata.

Pedeseto poglavlje

Komunalna politika i samoupravni poslovi

Vilajeti i opštine u Turskoj uživaju dosta široku samopravu. Jedan dio socijalne, zdravstvene, prosvjetne i građevinske službe prenešen je u nadležnost i na budžete vilajetskih i

opštinskih samouprava. Tako na primjer javnim drumovima brinu se vilajetska samoupravna tijela pod vodstvom ministarstva javnih radova.

Aktivnost turskih opština zaslužuje naročitu pažnju, pa ćemo to da istaknemo kao primjer za ugled i nama. Republika je učinila sve da podigne opštinu na visinu njezinog savremenog zadatka. Pri nekim visokim školama u Turskoj osnovane su naročite katedre za urbanizam, o čemu monarhija nije imala ni pojma. Stupanjem na snagu novog zakona o opštinama i uvođenjem petogodišnjeg opštinskog plana, još je više porasla aktivnost turskih opština. Ovaj zakon i plan predvidio je i budući tip turskih sela, koja po svojoj regulacionoj osnovi moraju imati vlastite opštinske i narodne domove, parkove i trgove sa Ataturkovim spomenicima, te svoja opšta kupatila i centralne praonice rublja.

U toku zadnjih par godina opštine su podigle oko 9.041 novih vlastitih domova, 3.277 javnih zgrada, 352 parka, 261 stadion, 190 bulvara, 477 trgova, 125 klaonica, 120 spomenika, 2 nova uboška doma te stotine bolnica, dispanzera i klinika.

Pored toga opštine su provele elektrifikaciju, kanalizaciju vodovodnu instalaciju u stotinama gradova, izgradile su oko 1.500 mostova i oko 5.000 km kaldrmisanih i asfaltnih drumova. U polovici od svih turskih sela provedeno je katastralno razgraničenje i time uklonjeni mnogi sporovi za ispašu, navodnjavanje itd. U jednoj desetini tih sela provedeno je snabdijevanje čistom vodom, čime su uklonjene mnoge nevolje.

Turkinje koje su dobile kako aktivno tako i pasivno pravo u izborima, pokazuju mnogo smisla i razumijevanja u komunalnim poslovima opština.

Pedesetprvo poglavlje

Struktura i fizionomija Turske

Geografija

Površina Turske iznosi 772.249 km² pa je prema tome za tri puta viša od Jugoslavije. 25.627 km² od te površine otpada na evropski dio Turske, na Trakiju. (Vidi kartu broj 4).

Države Bugarska, Grčka, Rusija, Perzija, Irak i Sirija neposredni su susjedi Turske. Od 2.418 km svih suhozemnih granica Turske otpada:

na Bugarsku	219 km
na Grčku	172 km

na Rusiju	603 km
na Perziju	371 km
na Irak	390 km
na Siriju	666 km

Turska leži između Crnog, Mramornog, Egejskog i Sredozemnog mora. Dužina svih njenih primorskih obala iznosi 3.455 milja.

Turske obale na zapadu jako su razvučene. Moreuzi, Istanbul i Čanakala daju Turskoj neobično važan strateški i saobraćajni položaj.

Razvučenost turskih obala na zapadu i konfiguracija terena, nastala je u četvrtoj geološkoj epohi, kada je ovaj kraj svijeta bio pozornicom strahovitih potresa i vulkanskih erupcija. Usljed toga su se u ovom kraju pojavili odroni zemlje i nastale su velike provalije i pukotine u koje je navalila voda iz Sredozemnog i Crnog mora. Te provale i pukotine tvore današnje Egejsko i Mramorno more te Dardanele i Bosfor koji rastavljaju Evropu od Azije i sastavljaju Sredozemno sa Crnim morem. Prije toga Anatolija i Balkan tvorili su jedan masiv koji je i na ovom dijelu spajao Evropu sa matičnim azijskim kontinentom. Ostrva koja ispunjavaju Egejsko more, živi su svjedoci te nekadanje veze.

Administrativna podjela

Administrativno i politički, Turska je podjeljena na vilajete (okružja), vilajeti na srezove a srezovi na opštine. Vilajeta ima 63, srezova 328 a sela 44.000. Jedno ili više naselja sa više od 2.000 stanovnika tvore jednu organizovanu opštinu. Vilajetima upravljaju valije uz saradnju sa vilajetskim samoupravnim tijelima, koja raspolažu sa posebnim budžetima. Vilajetske i opštinske samouprave brinu se za prosvjetne, higijenske, saobraćajne, urbanističke i slične komunalne potrebe svojih krajeva.

Demografija

Prema popisu od 20 oktobra 1935 godine Turska broji 16,188.767 stanovnika. Od svakih 100 stanovnika 49 osoba otpada na muški a 51 na ženski spol.

Sa rasnog gledišta Turska ima dosta homogeno stanovništvo. 86% tvore Turci koji govore turskim jezikom. Ako njima pridodamo i one Turke koji su pod uplivom Arapa i Kurda zaboravili svoj materinji jezik, tada bi ispalo da rasni Turci

tvore 95% cijelog pučanstva. Nakon zamjene pučanstva sa Grčkom i bještva Jermena kao veleizdajnika, u Anatoliji su ostali skoro sami muslimani Turci, Kurdi i Arapi. Doseljenici Cerkezi i Bošnjaci mahom su se asimilirali i naturalizirali sa Turcima. Prema popisu iz 1927 u cijeloj Turskoj bilo je svega 525.000 lica nacionalnih manjina. Skoro polovicu tih manjina tvore muslimani a drugu polovicu nemuslimani Grci, Jermeni, Jevreji i Bugari. Nacionalne manjine nemuslimanskih vjera nastanjene su mahom u evropskom dijelu Turske, u Carigradu i Trakiji.

Prirast pučanstva u Turskoj iznosi 23‰ godišnje i dolazi na prvo mjesto iza Rusije. Turci, naročito seljaci, vrlo su plodni. Skoro svaka majka seljanka rodi prosječno po 6 djece, a nisu rijetki slučajevi ni po 12 i 14. Godine 1927 od 13,000.000 turskog pučanstva 5,761.000 osoba bilo je u bračnom a 1,163.000 u leđičnom stanju. Prema visokom procentu nataliteta i uspješnom suzbijanju mortaliteta, te sa prilivom turskih doseljenika iz balkanskih zemalja, misli se da Turska možda već danas premašuje 18,000.000 stanovnika. Za kratko vrijeme Turska će brojiti 25,000.000 stanovnika, ako bude ostavljena na miru i ne bude prisiljena da ratuje kao ranije, kada su Turci svake godine bivali decimirani uslijed navalnih i odbrambenih ratova prema vani te pobuna i epidemija iznutra.

Na svaki km² Turske pada 21,2 stanovnika. 67,7% stanovništva u Turskoj bavi se agrikulturom kao isključivim zanimanjem.

Od cjelokupnog turskog stanovništva 76,5% živi po selima a 23,5% u gradovima. U Turskoj postoji svega 80 gradova. Od toga broja 32 grada imaju po 10 do 15.000 stanovnika, 13 gradova od 15 do 20.000, 14 gradova od 20 do 25.000 stanovnika, isto 14 gradova imaju od 25 do 50.000 stanovnika, 4 grada od 50 do 100.000, a tri grada preko 100.000 stanovnika. Iza Carigrada, Izmira i Ankare, po broju stanovništva najveći su u Turskoj slijedeći gradovi: Adana, Brusa, Konja, Gaziantep, Eskišeher, Kajseri, Edirne, Sivas, Dijarbekir, Samson, Erzurum, Urfa, Manisa, Trabzon, Maraš, Malatija, Mersin, Balikesir.

Carigrad

Carigrad je nastao od grčkog gradića Bizanta, (Byzantium). Osnovao ga je prvi pokršteni rimski car Konstantin Veliki godine 326—330 i učinio ga prijestolnicom Istočnog Rimskog carstva pod imenom Konstantinopol. Od tada je Carigrad služio kao prijestolnica Bizantije i njenih vladara, koji

su postali legitimni nasljednici Rimljana nakon propasti Zapadnog Rimskog carstva godine 395. Carigrad je tada važio kao najveći i najljepši grad cijelog svijeta kroz cijeli Srednji vijek. Godine 1453 osvojili su ga osmanlijski Turci i učinili ga prijestolnicom svojih sultana. Turci su ga prozvali imenom Istanbul po grčkoj riječi koja znači varoš, i ukrasili ga brojnim građevinama i džamijama, čije vite minarete daju impozantan izgled i naročiti kolorit ovom caru gradova.

Carigrad leži na kraju Evrope i na ivici koja se skoro dodiruje sa azijskom obalom. Sagrađen je po uzoru Rima na 7 brežuljaka oko Zlatnog Roga, koji se pruža kao rukav na kraju Bosfora. Oko zatona Zlatnog roga i Bosfora priroda je pokazala svoje najraskošnije čari koje Carigrad čine nenadmašivim. Bosfor je obrubljen sa svih strana divnim parkovima i ljetnikovcima. Tu se Crno more miješa sa Mramornim, čija se pučina gubi prema Dardanelima i pruža veličanstvenu panoramu. (Sl. 136—148).

I strateški položaj Carigrada je nenatkriljiv. Samo s jedne uske strane vezan je sa evropskim kopnom, a sa ostalih triju strana može mu se pristupiti jedino morem kroz Moreuze, Dardanele i Bosfor. Zlatni rog je vrlo zgodan zaton i podesno pristanište kako za trgovačku tako i za ratnu mornaricu. Prema Istanbulu sa druge strane Zlatnog roga nalazi se evropska četvrt Carigrada — Galata, na koju se prelazi preko mostova. Na toj strani su sagrađeni novi dvori turskih sultana, Dolmabahçe i Jildiz. Na vrhu stambulskog rta zvanog Sarajburun gdje se sužava Mramorno more da napravi moreuz Bosfor i na uglu gdje se skreće u Zlatni rog, koji daje Istanbulu formu trokuta, nalaze se stari bizantijski dvori nadograđivani dvorcima i kioskovima turskih sultana. Pokraj njih je i čuveni muzej Carigrada. Ivicom Sarajburuna ide pruga Orijent ekspresa i skreće u Zlatni rog te se završava kraj pristaništa u Sirkidžiji. Nedaleko bizantijskih dvora preko Hipodroma nalazi se i čuvena bogomolja Aja Sofija, spojena sa dvorom jednim podzemnim hodnikom. Ova bogomolja, koja je do Republike služila kao džamija, sada je pretvorena u bizantološki muzej, a u službi Bogu zamjenjuje je džamija sultana Ahmeda, koja je napravljena kraj same Aja Sofije da joj parira. Munaru ove džamije po naredbi sultana navodno je trebalo sagrađiti od suvog zlata, ali dosjetkom vezira zlato (altin) zamijenjeno je sa 6 (alti) minareta. Na jednom brijevu koji dominira nad ostalim dijelovima Stambula, sagrađena je veličanstvena džamija sultana Sulejmana Veličanstvenoga.

Cijeli Istanbul su bizantijski vladari opasali sa kopna tvrđavama dvostrukih zidova, načičkanim kulama i puškarni-

cama. Ulazak u Zlatni rog spriječavan je s jednim ogromnim gvozdenim lancem, razapetim od jedne do druge obale.

Eto takav Carigrad sa svim njegovim krasotama koje ga čine zemaljskim rajem, ponos Bizantijskog i Osmanlijskog carstva, sa svima istorijskim spomenicima i remek-djelima umjetnosti hrišćanske i islamske kulture, godine 1924 prestao je da bude ne samo prijestolnicom krunisanih glava nego i glavnim gradom države, pa je iz njega izgnana i cijela Osmanova dinastija sa halifom Abdulmedžidom na čelu. Centralna republikanska vlada Kemalove Turske riješila je da i dalje ostane u anatolskoj palanci Ankari, gdje se je i rodila. Prijestolja i krune tolikih carigradskih vladara ostali su bez svojih nasljednika iz carske loze. Ona sada leže u carigradskim muzejima, kao mrtve relikvije, koje svjedoče o jednoj minuloj prošlosti koja se nikad povratiti neće, i opominju svijet da je svačija sila prolazna i da pojedinci odlaze a samo narod i vrste ostaju.

Za Republiku, Ankara je imala svoju prednost pred Carigradom iz više razloga.

Dok je Turska bila svjetska imperija kada se protezala od Perzijskog zaljeva do Srednje Evrope i od Kaspijskog mora do Atlantskog oceana, Carigrad je bio centar te ogromne imperije i najprikladnije mjesto za njenu prijestolnicu. Sada pak, kada je Turska svedena u svoje nacionalne granice, Carigrad leži na periferiji države, pa ako bi dalje ostao prijestolnicom Turske, bio bi izvrgnut većim opasnostima u slučaju rata nego inače. Zbog toga čuveni njemački strateg, instruktor turske vojske, von der Goltz paša, predlagao je sultanu Abdul Hamidu da svoju prijestolnicu prenese u Ankaru. Pod ždrijelom topova engleskih drednota kapitulirao je posljednji sultan Vahidudin i postao puzavac koji prosi milost od okupatora i kukavica koji je pobjegao iz svoje domovine na ratnoj lađi turskih neprijatelja. Kada je Lojd Džordžu upućeno pitanje u Donjem domu zašto je Turcima ostavljen Carigrad, on je odgovorio da je to učinjeno zbog toga da bi se prijestolnica Turaka mogla držati u šahu na domašaju britanskih topova.

Carigrad je kozmopolitski velegrad, u kojem se čuju svi jezici svijeta, a republika je nacionalna, kojoj bolje pristaje autohtona turska palanka Ankara.

U zavodljivoj zagrljaju bizantijske prijestolnice omlitavila je turska energija i otupio jatagan turskih ratnika. Na udobnom krilu Carigrada Turci su zaboravili na svoju majku i domovinu, koja ih je othranila, na sirotu Anatoliju. Carigrad je mjesto razbuktalih strasti, oprečnih ambicija i podmuklih spletki, koje mogu da učine čovjeka zlikovcem.

Unatoč Carigrada Ankara je dobila historijsko značenje u očima kemalističke Turske. U borbi za svoj nacionalni opstanak, očišćen, okaljen i očeličen turski narod doživio je u Ankari uskrsnuće nove pomlađene Turske. Na Inöniju i Sakariji pred Ankarom bila je slomljena ofenziva Zapada prema Istoku. Najplodniji turski publicista Falih Rifki Ataj veli: »Ako je Istok bio zadržan pred evropskom metropolom — Bečom, i Zapad je odbijen pred anatolskom palankom Ankarom i zaustavljen jedanput za uvijek«. Za rezidenciju novog šefa Turske Republike, Ataturka, Visoka Porta u Stambulu bila je pretijesna, a carski dvori na Bosforu, Dolma-Bagçe, previše raskošni. Ankara je bila prva, koja je odmetniku carigradskog dvora Kemalu podijelila pravo zavičajnosti i birala ga za svoga poslanika u Veliku Narodnu Skupštinu.

Pored toga historijsko-političkog, i sa praktičnog gledišta Ankara zaslužuje da bude centar nove Turske. Ona se nalazi u sredini Anatolije pa može da služi kao srce koje reguliše cirkulaciju krvi i podjednako hrani sve dijelove države. Ankara je podesna i za odbranu pred vanjskim neprijateljem. Nalazi se na kraju jedne puste stepe sa plodnim zaleđem. Uporedo sa razvitkom i procvatom Ankare, blijedio je i venuo negdašnji sjaj Carigrada. Poslije rata stanovništvo Carigrada smanjilo se za 50%. Tek u zadnje doba počeo je ponovno da se oporavlja. Prema najnovijem popisu pučanstva iz 1935, stanovništvo Carigrada primjetno je poraslo, tako da bi sada moglo iznositi 750.000. Iza Istanbula, Izmir po broju stanovništva (170.546), najveći je grad u Turskoj.

Ankara*)

Priče o postanku Ankare imaju fantastičan i legendaran karakter. Prema evropskim historiografima koji su se posvetili studiranju historije Hetita, utvrđeno je da je Ankara jedno od najstarijih naselja Anatolije, i da je postojala prije epohe Phrygita. Ankara se tada zvala Anku što na hetitskom jeziku znači sidro, čiji je oblik utisnut i na hetitskim novcima. Oblici sidra postoje i u Jupitrovom hramu.

Prema jednoj verziji Ankaru je osnovao Midas sin Gordiusa. U doba Aleksandra Velikog Ankara je bila poznata pod imenom Angir. Ankara zaprema vrh jednog brda vulkanske prirode. Na visu toga brda i danas se nalaze ruševine stare ankarske tvrđave. Ova je tvrđava zapamtila burnih događaja.

*) Sl. 149—154.

Aleksandar Veliki na svome triumfalnom putu primao je pred ankarskom tvrđavom deputacije pobijeđenih. Iza Aleksandra, Ankara je bila u središtu borbi Galata. Poslije ovih, padala je kao plijen u ruke raznih rimskih prinčeva i generala. Pred Hristovo rođenje postala je glavnim gradom rimske provincije Galatije i dobila ime Sebast, da time potsjeti na imperatora Augusta. Zbog svoga geografskog položaja, na putu između Bizantije i Kilikije, Irana i Armenije, Ankara je imala politički i ekonomski značaj u rimsko doba. Tada je ona imala više javnih zgrada, kao banja i hramova te jedan hipodrom i vodovod. Razne invazije koje je preživjela Ankara, opustošile su sve njene kulturne tekovine. Do naših vremena ostale su samo ruševine jednog hrama podignutog od Galata u slavu rimskog cara Augustina na podnožju brda ankarske tvrđave. Testamenat cara Augustina bio je reprodukovan i na zidovima ovog ankarskog hrama zvanog Augusteuma.

Ankara je uživala važnost i u Bizantiji. Podizala je i neke slavoluke bizantijskim carevima koji su je posjećivali. Kasnije, Ankara je padala u ruke Perzijanaca, Arapa, seldžučkih Turaka, križara, dok je najzad zauzeše osmanlijski Turci godine 1362. Godine 1402 pod Ankaram se odigrao krvavi boj između osmanlijskog sultana Bajazida i turskog osvajača Timura, u kojem je Timur pobijedio, zarobio i pogubio Bajazida. Nakon toga Ankara se više nije oporavila. Kroz cijelo vrijeme osmanlijskog carstva bila je izgubila svaku važnost. U svijetu je bila poznata jedino po svojoj vrsti koza, mohair, i mačaka koje su dobile njeno ime. Za vrijeme primirja iza Svjetskog rata, okupacione zone saveznika bile su na domaku same Ankare. Na 27 decembra 1919 Kemal je iz Sivesa preselio u Ankaru, koja ga je primila sa neopisivim zanosom i oduševljenjem. Nakon toga, kako je već bilo govora, Ankara je postala glavnim stanom turske nacionalne borbe za nezavisnost i sjedištem Velike Narodne Skupštine.

Za vrijeme monarhije Ankara je bila jedna palanka sa tijesnim, krivudavim i prljavim ulicama i naherenim kućama od drveta, bez ikakvog regulacionog reda. Radi toga je vlada izradu generalnog plana buduće Ankare, kao glavnog grada Turske, odmah povjerila glasovitom urbanističkom arhitektu Njemačke, profesoru Jansenu. Po ovome planu razvijala se današnja Ankara kao novo čudo svijeta. Najteže pitanje koje je trebalo riješiti bilo je snabdijevanje Ankare obilnom i pitkom vodom, pošto se Ankara nalazi u jednoj suhoj oblasti gdje su kiše rijetke i u kojoj nema tekućih voda. Pitanje je riješeno na taj način što je napravljen ogroman jaz u Čubuku, udaljenom 12 km od Ankare, čijom dolinom prolazi tekuća voda koja se tu može

prikupiti i u Ankaru dovesti u tolikoj količini koliko će moći podmiriti njenu potrebu i tada kad ona bude imala 250.000 stanovnika, dakle za duplo više nego danas. U ovom jazu, dubokom 30 m, koji su gradili talijanski stručnjaci, može se nakupiti čitavo jezero od 1,800.000 m² površine koje sadrži 18,000.000 m³ vode. Trećinu toga troši stanovništvo, a dvije trećine idu na pranje ulica i natapanje parkova.

U jednoj stepi, par kilometara udaljenoj od Ankare, Kemal je podigao jednu veliku ogleđnu farmu za gajenje voća, povrća, cvijeća i raznih domaćih životinja, sve do ovce zvane Karakul. Tu se produciraju razna pića, kao pivo i vino i sve vrste mliječnih proizvoda. Ova farma opskrbljuje ankarsku pijacu mnogim svježim životnim namirnicama. Sa svojim prekrasnim parkovima, paviljonima i umjetnim jezerima za kupanje, ova farma služi sada kao omiljeno izletišta građanstva, iako je ranije bila baruština u kojoj su se legli komarci i zaražavali stanovništvo malarijom. Studenti instituta agronomije svršavaju u ovoj farmi praksu i otsluže svoj staž. Cijelu ovu farmu sa čitavim njenim inventarom i zgradama Kemal je poklonio Narodnoj Republikanskoj Stranci, a ostalu svoju nepokretnu imovinu državi.

Nova Ankara se nalazi na ravnici u podnožju stare Ankare i razvija se prema južnom pravcu gdje se nalazi kvart državnih nadleštava. Svake godine tu niču nove monumentalne palače i zgrade koje popunjavaju prazninu građevnog regulacionog plana. Svi dijelovi zgrada povezani su širokim asfaltiranim ulicama, obrubljenim bulvarima i nadopunjenim prostranim parkovima. Stručnjaci tvrde da nema grada koji bi bio tako skladno sastavljen i privlačiv kao što je Ankara. Ankara ima vrlo zdravu klimu.

Najmodernije palače Ankare tvore škole i druge kulturne i higijenske javne ustanove. Ankara pretenduje da postane univerzitetskim gradom Turske. Već se sada u Ankari nalaze fakulteti prava, stranih jezika, historije i geografije te visoki instituti agronomije i pedagogije. U toku su pripreme za osnivanje medicinskog fakulteta i visokih instituta ekonomije i trgovine. Pored toga je u Ankaru prenesena i vojna akademija iz Carigrada. Osnovana je i reprezentativna Akademija nauka. Visoka učiteljska škola priprema i profesore za slikarstvo i gimnastiku. Osnovana je i jedna velika normalna škola za glazbu kao i gradska filharmonija, te jedna škola za dramsku scensku umjetnost. Liceji Ankare, stručne škole za umjetne zanate, uživaju glas najboljih srednjih škola na cijelom istoku. Djevojački institut Ismeta Inenija spada među najbolje ustanove ove vrste na cijelom svijetu. Higijenski institut i sportski stadion Ankare bespri-

mjerni su na cijelom Balkanu. Vrijedna je spomena i Izložbena palača a osobito bogati Etnografski muzej Ankare. Po svojim savremenim kulturnim i tehničkim tekovinama Ankara ne zaostaje ni iza mnogih prijestolnica Evrope.

Turci su odabrali pustaru stare Ankare da tu oprobaju svoju tvoračku snagu i polože ispit zrelosti pred cijelim kulturnim svijetom. Položili su ga više nego sjajno i dobili diplomu sa kojom bi se mogao podičiti svaki narod. Ankara je postala živi simbol napretka i preporoda, koji može da posluži kao primjer za ugled svima narodima. (Sl. 150—155).

Ankara je druga Čaba svih muslimana svijeta. Ako se Islam rodio u Meki, on se preporodio u Ankari. Zato Ankara zaslužuje da postane mjesto hodočašća svih naprednih muslimana, kao što je to Mekka pobožnih hadžija. Pogledi svih muslimanskih naroda željnih oslobođenja i nezavisnosti prema evropskim imperijalistima, upravljani su na Ankaru.

Turizam

Iako Turska zauzima izvrstan geografski položaj kao zemlja koja leži između Evrope i Azije, Sredozemnog i Crnog mora, iako je obdarena svima prirodnim krasotama, sunčanim morskim obalama, jezerima, vodopadima, gustim šumama sa bogatim lovištima, visokim brdima, mineralnim izvorima i ljekovitim banjama svih vrsta, pitomim livadama i divljim stepama, historijskim arheološkim spomenicima svih vjekova i civilizacija, (Sl. 156—160), turizam je ipak slabo razvijen u Turskoj. Izuzev Carigrad i Ankaru druga mjesta slabo posjećuju stranci. Pomanjkanje udobnih komunikacionih sredstava i hotela bili su glavni razlozi za to. Tek ove 1939 godine, kada su ti razlozi djelomično otpali, vlada je počela da unapređuje i ovu vrstu nacionalne privrede. Pri ministarstvu privrede osnovan je turistički biro i pokrenuta jedna ilustrirana revija za promicanje turizma u Turskoj.

Iza Carigrada i Ankare jednu od najljepših turističkih zona u Turskoj tvori vilajet Bolu koji se nalazi između ova dva glavna grada, te rudarskog i metalurgijskog industrijskog centra Zonguldaka i Karabuka na sjeverozapadnoj strani Anatolije. Bolu obiluje gustim šumama i vodama. Po konfiguraciji svoja tla i zelenila ništa ne zaostaje iza Švicarske. Oko sat i pol automobilske vožnje od Boluja nalazi se jezero Aband među šumovitim brdima na 1.400 metara visine iznad mora, koje se odlikuje svojom ribom i svježim gorskim vazduhom. U ovom vilajetu ima više mjesta koja bi mogla poslužiti kao idealni sanatoriji i vazdušne banje. Ovaj turski vilajet poznat je i po

svojim folklorističkim osebinama. Stanovnici ovog vilajeta vrlo su čestiti, čisti i prijazni prema strancima. Narodna nošnja im je jako ukusna i živopisna, a i žene su lijepe. Njihovi narodni plesovi, osobito Mešeli, vrlo su zanimljivi, a odlična im je i domaća kuhinja. Narod ovog kraja nekada je bio čuven i na daleko poznat po svojim zanatskim proizvodima kao noževima, sabljama, iglama, vezom i tkaninama. Jedan od najljepših hamama u cijeloj Turskoj nalazi se u kasabici ovog vilajeta Mudurnu.

Na unapređenju turizma radi se planski i sistematski u kolaboraciji državnih i samoupravnih vlasti. Automobilizam i motorizacija transportnih sredstava napreduje intenzivno. Izgrađuje se velika autostrada za unapređenje tranzitnog prometa između Turske i Irana. Podižu se hoteli sa restauracijama i garažama u svima većim stanicima. Otvaraju su tečajevi za hotelske i ugostiteljske poslove. Pored urbanističkih katedri koje su osnovane pri mnogim višim školama, zavodi se obligatan predmet u osnovnim školama za javno ponašanje na ulici i ophođenje u društvu. Jedna opća karakteristika turskog istoka bila je ta što se narod više brinuo za čistoću i udobnost u svojim privatnim domovima, a vrlo malo u gradovima, naseljima i javnim mjestima. Sada se budi interes i prema ovima.

V DIO:

Pedesetdrugo poglavlje

Politička Turska

Oblik vladavine i državno uređenje

Veličanstvena revolucija Turske, njena gigantska borba za nacionalno, političko i ekonomsko oslobođenje, njeno zamašno duhovno i socijalno preporođenje, pretstavlja epohalan događaj u savremenoj historiji svijeta, koji može imati dalekosežnih posljedica u budućnosti. Radi toga je potrebno da se sa novom Turskom upoznamo поближе sa sviju strana.

Turska je ustavna republika u kojoj sva vlast pripada narodu kao jedinom ustavnom faktoru. Velika Narodna Skupština jednodomnog sistema jedino je narodno predstavništvo preko kojeg vlada narod. Legislativna vlast i egzekutivna snaga države ujedinjene su i skoncentrisane u Velikoj Narodnoj Skupštini. Tu vlast i snagu VNS vrši preko svoga pretsjednika Republike, izabranog na plenumu iz njene sredine za svaki izborni period, te jednog ministarskog savjeta iz njene sredine, koji zavisi od njenog povjerenja. VNS sastaje se i razilazi sama bez ičijeg poziva i ima pravo da u svako doba kontrolira vladu. Pravo suđenja vrši se u ime samog naroda preko sudova koji su nezavisni, po procedurama i zakonima koji se odnose na sudsku vlast. Veliku Narodnu Skupštinu sastavljaju narodni poslanici izabrani od naroda tajnim glasanjem i dvostepenim izbornim redom. Poslanici se biraju svake 4 godine jedanput. Svi državljani Turske bez razlike na spol, koji su navršili 22 godine života, imaju pravo da biraju, a oni koji su navršili 30 godina pravo da budu izabrani. Pretsjednik Republike, kojeg skupština bira na plenarnoj sjednici za svaki legislativni period, šef je države. U tom svojstvu on pretsjedava Velikoj Narodnoj Skupštini kao i vijeću njenih povjerenika — vladi, kada se za to ukaže potreba. Pretsjednik Republike povjerava mandat jednom narodnom poslaniku da izabere svoje saradnike i obra-

zuje vladu. Sudije su slobodni i nezavisni u svome zvanju i ne podleže ničijem uticaju osim zakonu i svojoj pravničkoj savjesti. Svi Turci rađaju se i žive slobodno. Svi su bez razlike jednaki pred zakonom i moraju mu se pokoravati. Sve privilegije grupa, klasa i porodica, kao i individualne, ukinute su i poništene. Lična bezbjednost, sloboda savjesti, misli i riječi, štampe i privatne imovine, pravo zbora, dogovora i organizovanja, prirodna su prava svih Turaka, zakonom zagarantovana. Pod kontrolom države nastava je potpuno slobodna. Osnovne škole obligatne su i besplatne za svu kako mušku tako i žensku djecu. Sve javne daće, porezi i takse zasnovani su na zakonima. Svi građani Turske bez razlike na vjeru i rasu smatraju se i kvalifikuju kao Turci, a isto tako i koji se rode od oca stranca stalno nastanjenog u Turskoj. Svi uživaju jednaka prava i dužnosti pred državom. Državni budžet i finansijski zakon za svaku godinu moraju biti podneseni Narodnom predstavništvu na odobrenje najmanje 3 mjeseca ranije nego što stupe na snagu.

Ministarski savjet sastoji se iz 11 članova i to Ministra pretsjedinika i 10 resornih ministara: 1) pravosuđe, 2) nutarnji poslovi za održanje reda i pravne bezbjednosti, 3) vanjska politika, 4) državne finansije, 5) prosvjeta, 6) narodno zdravlje i socijalno uzajamno ispomaganje, 7) narodna odbrana, 8) poljoprivreda, 9) javni radovi i privreda, 10) monopol i carine. Saobraćaj i trgovina, pošte i brzopjavi potpadaju pod ministarstvo javnih radova odnosno narodne privrede. Centralni presbiro odnosno direkcija javnih publikacija pripada ministarstvu unutarnjih poslova. Državni savjet radi nezavisno od Ministarskog.

Kako smo napomenuli, izbori narodnih zastupnika vrše se posebno sa dvostepenim sistemom tajnog glasanja. U prvom glasanju učestvuju svi građani koji imaju aktivno pravo glasa, a u drugom samo oni koji su u prvom glasanju birani, a koji imaju pored aktivnog i pasivno pravo glasa. Ovi potonji biraju izravno narodne zastupnike iz svoje sredine. Po dekretu od 5 decembra 1935 godine i Turkinje su dobile sva aktivna i pasivna politička prava pa i pravo na izbore.

Dvostepeni sistem izbora kakav je u Turskoj, iako nije demokratski, ipak ima i svojih dobrih strana, naročito u onoj sredini u kojoj svi građani nisu svijesni svojih prava. Njegova prednost je u tome što više polaže na kvalitet nego na kvantitet glasova odnosno glasača; što umanjuje demagogiju kojoj lako nasijedaju mase; što spekulantima koji se koriste mandatom izmudrenog povjerenja za svoj lični interes isključuje mogućnost trgovanja sa glasovima; što suzbija korupciju; što bolje razvija svijest prava i dužnosti; što odgovornost dovodi do punijeg izražaja, te najzad što više onemogućuje zakulisne intrige i

trikove političkih partija. Narodni zastupnici se tu ne dovode u smiješan i porugljiv položaj da jedno misle, drugo govore a treće rade. Zato je njihov ugled i autoritet mnogo veći nego u drugim nazovi demokratskim državama.

Stranački život u Turskoj nije bučan, pa je i politička atmosfera u zemlji mirnija i staloženija. Političko šarenilo i sitne stranačke zadjevice ne nalaze plodnog terena u Turskoj. Narod je dosta kompaktna i homogen. Klasna podvojenost u Turskoj nije se još iskristalizovala. Turci su jako disciplinovani i skromni. Ono što je najglavnije — mira, rada i kruha ima dovoljno za svakoga, a sve ostalo je za široke slojeve manje više sporedno. U Turskoj postoji samo jedna organizovana politička partija, a ta je Narodna Republikanska Stranka. Ona je i državotvorna i narodna i gubernamentalna u isto doba. Najzaslužniji sinovi Turske, sa pretsjedinikom Republike Atatürkcom na čelu, nalaze se u toj stranci. Pokušaji da se osnuje i organizuje jedna lojalna opoziciona partija, nisu uspjeli u Turskoj. Oni su se isčahurili u reakciju i kontrarevoluciju koja kompromituje državu prema vani. Radi toga se i prestalo sa takvim eksperimentima. No i pored toga, režim koji vlada u Turskoj, ipak je demokratski i parlamentaran u svojoj vrsti. To je prosvjećena demokratija glave i razuma, a ne ulice i nogu kakva je u drugim zemljama koje izigravaju demokratiju sa raznim partijskim smicalicama i izbornom geometrijom. Turska je jedina država na svijetu koja je u trajnoj saradnji sa narodom i parlamentom izvela revoluciju kakvu ne pamti historija.

Pedesettreće poglavlje

Narodna republikanska stranka

Turski narod bio je dao svoj nacionalni zavjet da će slijediti svoga generalisima Mustafu Kemala i priznavati ga za svoga vođu samo do konačnog oslobođenja turske domovine od vanjskih neprijatelja. Da će ga svi Turci, izuzev jednu šaku sultanovih plaćenika, vjerno slijediti, pa i pod cijenu života svoju zadanu riječ i prisegu iskupiti, Kemal je iz vlastitog iskustva i iz brojnih primjera turske historije mogao znati i u to biti siguran. Nakon herojske borbe sa svima svojim protivnicima, sjajne pobjede nad Grcima i srećnog primirja u Mudaniji sa saveznicima, prestala je bila obaveza Turaka da slijede Kemala dalje od ovog konačnog cilja koji su sebi postavili i koji su bili postigli. Međutim zavjetna misao Kemalova išla je mnogo dalje od ovog cilja, koji je on smatrao samo kao pomoćno sredstvo i etapu na putu konačnog oslobođenja. Kemal je

dobro znao da pravi ali podmukli neprijatelji Turske žive unutar same Turske, i da su oni mnogo opasniji i pogibelniji od vanjskih, Grka i Saveznika, koji su se urotili ne toliko protiv samih Turaka koliko protiv nezavisne Turske. Vanjski neprijatelji Turaka išli su otvoreno sa puškom u ruci, gađali i borili se muški, prsa u prsa. Nutarnji neprijatelji turskog naroda pak, bili su podmukli i maskirani, sa svečevom čalmom na glavi, sa tespihom i krivotvorenim čitabom u ruci. Ovi neprijatelji nisu gađali izravno u prsa. Sa slatkim blagoslovom na usnama, a sa otrovom među zubima oni su se privlačili blizu, da podgrizaju dušu i truju srca. Da su ovi neprijatelji Turaka bili derviši i nadrihodže, nije teško pogoditi nikome. Konačni ideal i glavna namjera Kemalova bila je da se uhvati u koštac sa ovakvim neprijateljima, da im savije šiju i oslobodi narod od njihovog zla, da ih prisili da se prihvate nekog drugog pametnijeg, za državu korisnijeg i čovjeka dostojnijeg posla, a ne da ih pobije.

Za borbu protiv ovakvih neprijatelja, Kemal je trebala jedna pouzdanija vojska od one koja je pobijedila vanjske neprijatelje. Vojska koja je pod njegovom komandom oslobodila Tursku u boju protiv dindušmanina, bila je zaista hrabra i divljenja vrijedna, ali nepouzdana u borbi protiv mračnih reakcionara. Za tu borbu Kemal je trebala jedna elitnija, svačijeg poštovanja dostojna armija, kakva je njegova Narodna Republikanska stranka.

Po srećnom završetku oslobodilačkog rata za nezavisnost, Kemal je putem štampe obavijestio tursku javnost da namjerava osnovati svoju stranku i uputio je apel na kvalifikovanu inteligenciju sa molbom da ga potpomogne sa svojim savjetima i sugestijama. Nakon toga odmah je krenuo na put po cijeloj Turskoj, u svrhu organizovanja i mobilizovanja nove elitne armije, sastavljene iz nadobudne omladine i konstruktivnih kulturnih trudenika Turske, da ih povede u sveti rat i časnu borbu, ali ne protiv Evrope i hrišćana, nego protiv nutarnjih duhovnih neprijatelja naroda turskog. Pred zasluženom slavom legendarnog junaka koji je zadivio cijeli svijet, pred Sivim Vukom Anatolije koji ne poznaje straha, pred prirodnom autoritetom koji nije trebalo naduvati, pred muškim, energičnim i otvorenim držanjem Gazije sa Sakarije, nije bilo lako odoljeti. Bez bučnih agitatora, bez demagoškog utvaranja, bez gromkih parola i kićenih fraza, Kemal je osvajao srca. Sve je pošlo za njim i pozvano i nepozvano, svijesno ili nesvijesno. Svi mjesni pododbori ranijeg Udruženja za Odbranu Domovine listom su prelazili u Gazinu Narodnu Stranku, koja nije imala drugog programa osim jedne apstraktne deklaracije svoga vođe.

U prvom programu Narodne Stranke izrađenom na osnovu ove deklaracije i potvrđenom po novoizabranoj Velikoj Narodnoj Skupštini, koja je također bila heterogena, pošto su se u nju uvukli i mnogi okorjeli konzervativci iz redova hodža i derviša, protureni su i slijedeći članovi: a) Da će ova Stranka predvoditi narod u njegovoj vladavini; b) Da će Tursku podići na rang najnaprednijih država; c) Da će državnim zakonima i autoritetu državne vlasti biti podređene sve druge snage u zemlji.

Ako se ovi načelni članovi analiziraju, lako će se primjetiti da oni u svome konačnom smjeru uslovljavaju sve kasnije reforme u Turskoj, kao nužne konzekvence toga programa, tj. republiku, rastavljanje vjere od države i ukidanje Hilafeta, uvođenje modernog zakonodavstva, ravnopravnost svih građana oba pola, laiciziranje nastave itd.

Narodnoj Stranci tek kasnije pridodano je i republikansko ime, da se time istakne njeno gubernamentalno značenje. Pozicije ove stranke sada su toliko učvršćene u narodu da ona otvoreno istupa sa svojim naprednim parolama i načelima, ne skrivajući ih pod nejasnim formulama.

Narodna Republikanska Stranka ima svojih šest osnovnih principa:

- Nacionalizam,
- Populizam,
- Republikanizam,
- Etatizam,
- Revolucionizam,
- Laicizam.

Ovi principi simbolizirani su i na zastavi NRS u obliku šest bijelih strijelica na crvenom polju. U tih šest principa, ako se dublje promisli, sadržani su najveći problemi našeg vremena. Sa svojim nacionalizmom nova Turska jasno definiše svoj stav u aktuelnim socijalno-političkim stremljenjima svijeta. Sa svojim populizmom deklarirše se homogenim demokratskim društvom bez klasa i klasnih privilegija. Sa republikanizmom karakteriše svoju državnu strukturu i svoj politički režim. Sa svojim etatizmom kemalistička Turska dokazuje da opšte interese naroda pretpostavlja privatnim interesima pojedinaca, a plansku privredu privrednom haosu. Sa svojim revolucionizmom pak Turska ističe svoj životni dinamizam, svoju tvrdnu volju i odlučnost da ide pravcem progresa. Najzad, sa svojom parolom integralnog laicizma Turska želi objasniti svoju toleranciju i široko-

grudnost, slobodu misli i savjesti, koja nije pomućena ni vjerskim fanatizmom, ni šovinizmom, ni ideološkim dogmatizmom.

Značenje Narodne Republikanske Stranke u Turskoj, dosta je nejasno za naš stranački pojam. Njena totalitarna ideologija potsjeća nas na fašizam i nacizam u Evropi. Ideolozi N. R. S. tvrde da to nije nikakva partija u običnom smislu, niti prolazna pojava koja ima samo lokalno, vremensko i klasno značenje, nego da je to u stvari sam turski narod odnosno utjelovljenje volje, svijesti i energije naroda turskog. To je narodni pokret koji je sam sebi cilj, a ne sredstvo koje ima tek da postigne neki cilj. Ona je isto što i vojska za narodnu odbranu, ne dakle nešto posebno od naroda nego sam organizovan i mobilizovan narod. Po shvatanju ovih ideologa, na svijetu nema te stranke koja bi bila više narodskija od N. R. S., i koja bi se po tome mogla prisposodobiti s njome. Ona je rođena prirodno iz stradanja, nužde i volje turskog naroda. Zadatak je ove stranke da održi cjelovitost i kompaktnost nacije kao jedne potpune cjeline, kakva je bila i ranije, i da spriječi njeno cijepanje i diferenciranje na suprotne klase. Na krilima ove stranke turski narod treba da dospije do visine najnaprednijih nacija svijeta, jer to on i zaslužuje. Ova stranka svoga predestiniranog vođu i šefa našla je u osobi Kemala Atatürka, a svoju rođenu ideju u njegovom praktičnom geniju. Radi toga ideologija ove stranke i prozvana je Kemalizmom kao novom turskom naučnom doktrinom.

Najkompetentniji interpretator Kemalizma i jedan od glavnih ideologa N. R. S., njen generalni sekretar Redžep Peker, u svome ekspozou na četvrtom partijskom kongresu veli ovo:

»Na osnovu totalitarne ideje o državotvornoj koncepciji ove stranke, ne treba zaključivati da ona adoptira i fašistički korporativni sistem. Iz svoje koncepcije N. R. S. odbacuje i klasnu borbu i korporativističku ideologiju, koja u stvari nije ništa drugo do karteliziranje privrednika. Svi ekonomski pothvati u Turskoj moraju se koordinirati sa aktivnom nacionalnom harmonijom i podvrgavati se državnoj kontroli u pravcu planske privrede. Napori N. R. S. upravljani su ka nacionalnom jedinstvu kao najjačoj snazi, koja ima da poveže i narod i državu u jednu cjelinu i prožme ih jednom zajedničkom vjerom«

Organizacija N. R. S. tako je zasnovana da narod preko nje može utjecati na vladu i državnu upravu ne samo putem izbora nego i inače permanentno u svako doba. Svoju strukturu, svoj način organizacije i mehanizam rada N. R. S. sa ponosom ističe kao uzoran i jedinstven na cijelom svijetu, što

joj dopušta da bude najrevolucionarnija, najradikalnija, najliberalnija i najdemokračićnija stranka. Kako ova partija tako i njene vođe i odgovorni ministri u stalnom su dodiru sa širokim slojevima naroda preko pučkih tribuna i radio-aparata koji su svuda instalirani.

Sve do 1930 godine N. R. S. nije imala svoga napisanog programa. Kao revolucionarna partija ona nije ni htjela da si veže ruke nekim strogim planom i programom. Služila se samo svojim organizacionim statutom u kojem se jedino njeni osnovni principi bili nabaćeni. Njen plan i program živio je u velikoj koncepciji i genijalnom duhu Atatürkovom, koji je djelovao praktično bez suvišnog teoretisanja i dirigirao svima akcijama stranke. Dakle samo glavne konture i izrazitiji oblici su poznati kao program partije. Tek pošto je svoju revolucionarnu prošlost obogatila potrebnim iskustvima i praksom, partija je pristupila konkretiziranju svojih apstraktnih načela i formulisanju svog programa.

Od tada je program N. R. S. na svakom kongresu nadopunjavan i usavršavan.

Nakon revolucionarnih reforama provedenih u organizaciji države prema osnovnom načelu demokratije (kroz narod za narod), država je dobila svoj konaćni nacionalni oblik vladavine u kojem je narod i izvor i utoka sve vlasti. Po ovome obliku narod vrši svoju vlast preko narodnog predstavništva u Ankari, izabranog od naroda. Velika Narodna Skupština ima neogranićenu vlast nad cijelom organizacijom i administrativnim aparatom države, a za svoj rad odgovorna je samo narodu. V. N. S. ne može raspustiti niko bez njene vlastite privole, prije nego što joj isteće rok i automatski utrne mandat.

Slična procedura zavedena je i u organizaciji N. R. S. čija glavna uprava i mjesni pododbori zavise od povjerenja partijskih članova i obnavljaju se preko redovitih skupština.

Po završetku državne i vlastite partijske organizacije, N. R. S. je pristupila organizovanju samog naroda i razvrstavanju njegovih produktivnih snaga, čime je i odgovornost narodnih zastupnika došla do efikasnijeg izražaja pred njihovim biraćima. N. R. S. broji dva miliona članova.

Kako je turska zemlja po svome geografskom položaju na udarcu svih vjetrova koji duvaju sa raznih strana, tako je i turski narod izložen raznovrsnim ideološkim strujama koje dolaze iz suprotnih krajeva i koje mogu da unesu zabunu i metež u njegovim redovima. Da bi se narod mogao sam zaštititi od toga, treba ga organizovati, sve njegove djelove čvrsto povezati u jednu harmonićnu cjelinu i okupiti ga na jedan front, sve

elemente države pretvoriti u jednu homogenu zajednicu. Narodna Republikanska Stranka sa svojim nacionalizmom parira fanatični panislamizam i apatični kozmopolitizam, sa svojim populizmom lažnu demokratiju, sa etatizmom razbojnički kapitalizam, naivni socijalizam, pljačku i korupciju, sa revolucionizmom konzervativizam i reakciju, a sa laicizmom konfesionalni fanatizam i doktrinski dogmatizam.

N. R. S. je svoju najvišu brigu posvetila organizaciji i odgoju omladine koja ima da zamijeni današnju generaciju i kojoj je namijenjena dužnost da čuva tekovine kemalističke revolucije. Iako je u redovima omladine zavedena stroga disciplina, njena organizacija je tako udešena da pojedinci ništa ne gube od svoje individualne volje, tvoračke inicijative i ličnosti. Omladina se u Turskoj ne vaspitava kao neki besvjesni automat koji se okreće po tuđoj komandi, nego kao živa i umna snaga koja djeluje svijesno i zna šta hoće. N. R. S. smatra prirodenu inteligenciju turskoga naroda dragocjenim kapitalom koji treba pažljivo njegovati, i pouzdanim zalogom koji u interesu same države treba brižno čuvati. Društvo bez nacionalne svijesti i intuitivne inteligencije osuđeno je da propadne. Radi toga je N. R. S. obratila osobitu pažnju kulturnom i duhovnom prosvjećivanju omladine. Nauku i škole u Turskoj ona je učinila pristupačnim i siromašnim građanima a ne samo bogatoj gospodi. Želja je N. R. S. da ni jedna osoba u Turskoj ne ostane nepismena. Pošto Turska ima oko dva miliona djece, dospjele za osnovne škole, a postojeće državne osnovne škole mogu primiti samo jednu trećinu toga broja, N. R. S. je pristupila jednoj praktičnoj metodi za suzbijanje nepismenosti koja u minimalnom roku daje maksimum uspjeha.

S obzirom na industriju koja brzo napreduje u Turskoj, a čiji razvitak forsira i sama država kao neophodnu potrebu za svoju samostalnost i nacionalnu nezavisnost, N. R. S. već davno poduzima shodne mjere za suzbijanje borbe između radnika i poslodavaca, koja bi bila neminovna ako bi se ovi staleži prepustili sami sebi i svojoj sudbini. U cilju da suzbije subverzivne uticaje na radničku klasu sa strane i da predusretne opasnost koja bi mogla ugroziti mladu privredu Turske, N. R. S. ne dopušta radnicima osnivanje strukovnih klasnoborbenih sindikata i pravo štrajka, ali u isto doba je zabranila i poslodavcima karteliziranje i osnivanje trustova u svrhu izrabljivanja radnika i potrošača. Organiziranje i socijalnu zaštitu radnika i sitnih zanačija, N. R. S. je preduzela na se. Njen program, pored socijalne zaštite predviđa i osnivanje svih kulturnih ustanova pa čak i narodnih univerziteta u korist radnika.

Jedna osobito važna strana programa N. R. S. je ta, što se ona zalaže za pravednu raspodjelu kredita. Kredit treba da bude pristupačan bez razlike svim građanima Turske, ne samo posjednicima i bogatim trgovcima, nego i siromašnim seljacima koji nemaju dovoljno zemlje, zanačijama bez alata, darovitim ljudima koji bi mogli postati umjetnici, talentovanim književnicima da ne bi zakržljali u dnevnim brigama i sitnim poslovima, pa čak i beskućnim proleterima koji žele imati vlastiti krov više glave. Hipotekarna banka radije daje kredite onima koji žele da se okuće nego onima koji podižu velike kuće radi kirije, da bi se time spriječilo formiranje klase besposlenih rentijera koji žive od stanarina. Zemlja, vlastiti dom i porodica, najjača je spona između građana i domovine, državljana i države, a i najsigurnija brana protiv subverzivnih ideja.

Pored ovakve radikalne i napredne stranke, kakva je N. R. S., svaka druga građanska partija pa čak i revoluciorna socijalistička, postaje blijeda i reakcionarna, pa prema tome suvišna i štetna u Turskoj. Jedino komunistička partija sa svojim beskompromisnim klasnim ekskluzivizmom i ateizmom mogla bi da se pomjeri sa N. R. S., ali njoj ne daju ni primirisati u Turskoj. N. R. S. diktira sama, ali ipak ne nije diktatorska. Ona se nikad ne služi frazeologijom i demogogijom. Sa svojim revolucionarnim programom otvoreno istupa pred narod, traži njegovo povjerenje i dobiva ga bez rezerve. Vlastodršci N. R. S., na čelu sa njenim šefom Atatürkum, nikada nisu smatrali narod glasačkom marvom niti izbore pljevom, kako to čine pretendenti fašizma i pristaše autoritativnih režima. Oni nikad nisu ni pokušali da se posluže smicalicama izborne geometrije, da bi falsifikovali narodnu volju i namagarčili izbornike.

Najaktuelnije pitanje i najteži problem našeg vremena jeste u tome: kako da se spoji sloboda naroda, snaga države i autoritet vlade?

Od riješenja ovog problema zavise sva druga krupna i međunarodna pitanja, kao što su: svjetski mir, kolektivna sigurnost, opće blagostanje i bratska saradnja svih država u Ligi Naroda itd. U zemljama demokratije i parlamentarizma, sloboda naroda ide na uštrb državne snage i autoriteta vlade; a u zemljama autoritativne fašističke vladavine pak snaga države i autoritet vlade ide na uštrb slobode naroda i duha.

U Turskoj ima najviše izgleda za pravilno riješenje ovog problema.

Kada smo već konstatovali glavni problem našeg vremena i postavili gornje pitanje, potrebno je da mu damo i neko objašnjenje, koje bi moglo biti od koristi i za njegovo riješenje.

Turska u svjetlu savremenih socijalnih problema

Društvo i država

Sociologija nas uči da su ljudske zajednice prošle kroz mnoge faze društvenog razvitka dok su postigle oblik savremene države i nacije.

Od kako postoji društvo, postoji i pritajena ili otvorena borba između povlaštenih i podvlaštenih kakvih je bilo uvijek.

Prvo ljudsko društvo bilo je u žitkom i vodoravnom stanju. No ni tada sve njegove jedinice nisu bile jednake. Uvijek je bilo među ljudima starih i mladih, bolesnih i zdravih, slabih i jakih, bistrih i tupih, pametnih i glupih. Pored ovih fizioloških i psiholoških razlika između ljudi bilo je još geografskih i klimatskih varijacija između pojedinih predjela i oblasti u kojima su obitavali ljudi, što je također nejednako uticalo na njihov kulturni i ekonomski razvitak. Sve to još je više povećalo razliku među ljudima i bivalo razlogom krvavih sukoba i nasilnih obračuna među njihovim skupinama. Ovi sukobi davali su povoda križanju i pretapanju različitih etničkih skupina. Dakle i u najprimitivnijem ljudskom društvu bilo je jedinki koje su izlazile na površinu kao i takvih koje su padale u talog, bilo je povlaštenih i podvlaštenih. No ipak u primitivnom društvu vodoravnog stanja bilo je više prostora i slobode kretanja i za one koji su silom svoje prirode padali u talog, bilo je više poštenja, uviđavnosti i poštovanja prema slabijem bližnjem nego li danas. Tada je društvo imalo izgled jedne pitome korovom neobrasle ravne livade u kojoj je bilo raznovrsnih biljki nejednakog uzrasta, ali u kojoj je ipak svaka jedinka imala dovoljno hrane, svijetla i slobode.

Kasnije, po biološkom zakonu odabiranja, društvo je počelo da se zgušnjava i poprima piramidalan oblik krute materije. Sa procesom višeg diferenciranja i formiranja raznolikih slojeva u društvenoj piramidi, pojavila se oskudica u hrani, suncu i slobodi u nižim društvenim slojevima, pa je zavladao bijeda, mrak i nezadovoljstvo među njima. Koliko su ljudi postajali iskusniji, toliko je i latentna klasna borba među društvenim slojevima postajala oštrija i izrazitija.

Privreda i proizvodnja izazvala je socijalno diferenciranje i klasnu borbu u društvenim zajednicama. Svi staleži nastoje kako bi sa sebe skinuli i na druge prebacili terete koje im nameće zajednički, društveni i državni život. Na taj način savremeno

ljudsko društvo dobilo je oblik piramide naslagane iz više slojeva. Otkako su nastale države i otpočela civilizacija, historija čovječanstva razvijala se u znaku klasne borbe.

U svakom društvu postoje dva osnovna elementa, elemenat rada i elemenat reda. Tjelesna snaga čovječija služi kao elemenat rada, a umna kao elemenat reda. Kako u individualnom organizmu glava gospodari nad drugim organima, tako da je i u društvenom organizmu potrebno da pamet zapovijeda a snaga sluša i pokorava se.

Duša i duh

Svaki čovjek ima dušu ali nema duha. Duša i duh nisu isti pojam. Duša je privatna svojina svakog pojedinca, a duh je javno dobro koje pripada svima. Duša je imenica ženskog a duh je imenica muškog roda. Dakle i po samom jezikoslovlju duh je nešto jače i više, upravo ono što oploduje dušu i oplemenjuje ljude. Duša je skup čulnih funkcija koje dobivamo iz vana preko nervnih mreža koje su skoncentrisane u mozgu, odražavaju se u svijesti, prebiru i preobražavaju u pojmove i saznanja prema trenutnoj namjeri našoj, da manifestuju život umnih bića. Duh je pak sintetički pojam svih duša, kao što je i čovječanstvo skup svih ljudi. Sve što su pojedine duše pojmile, saznale i iskusile od iskona do danas, pohranjeno je i sadržano u duhu. Duh je duša cijelog čovječanstva. Kako ljudi kao jedinka prolaze a čovječanstvo kao vrsta ostaje, tako i duše iščezavaju a duh ostaje vječno dakako u okviru našeg pojma o vremenu i prostoru. Veličina čovjeka mjeri se prema duhu koliko ga posjeduje. Duh je učinio čovjeka gospodarem svijeta. Bez duha a sa golom dušom ljudi se ne razlikuju mnogo od ostalih animalnih bića.

Prirodoslovna znanost uči nas da je priroda sastavljena od vječne materije i energije, koje su nerazdruživo vezane jedna za drugu, te da je i čovjek produkt prirode koja se javlja u raznim varijacijama i oblicima. Bogoslovna nauka pretpostavlja da je čovjek izravno Božiji stvor, da je po Bogu odabrano biće kojem je podređeno sve, te da je sastavljen od vječne duše i prolaznog tijela koji su raspojivi. Po svojoj taštini ljudi su skloni da više vjeruju bogoslovima nego prirodoslovima. Velika većina onih koji tako vjeruju, više se brine za svoje tijelo, koje se troši i koje je prolazno, nego za umnu snagu i spas duše svoje koja je i inače sama po sebi vječna, Takve su i gomile, koje tvore ogromnu većinu svake društvene zajednice.

Gomile

Gomile su po svojoj prirodi sirova žitka masa i elementarna snaga kao vjetar i voda koja može i da stvara i da razara. U gomile spadaju svi oni koji se ravnaju samo po svojim divljim životinjskim nagonima i sirovim utiscima, dobivenim preko čulnih organa iz neposrednog dodira sa vanjskim materijalnim svijetom. Takvih ljudi ima u svima slojevima društvene piramide. Izuzetak čini jedino aristokratija duha, a svi ostali, kako iz demokratije tako i iz plutokratije, pripadaju gomili. Dakako gro gomile tvori onaj prostodušni radni narod koji sa svojom tjelesnom snagom služi kao elemenat rada.

Gomile žive od svoga prostog sirovog iskustva, koje nije prečišćeno i prekuhano umom, niti je prošlo kroz pojam i dobilo moć svijesti i saznanja. Predanja i predrasude koje su dobile snagu dogme, te navike više nego sve ostalo, odlučuju u životu gomile. Gomile tumaraju u kaosu dobivenih utisaka iz vana i povode se za onim kojeg prvog zapaze. Gomile ne misle svojom glavom. One su kao i stada prepuštena volji svojih pastira koji ih gone i koji treba da se staraju i misle za njih. Časoviti topli osjećaji varavog srca djeluju na gomile više nego hladne ali trajne logične misli. Takvi osjećaji kod gomile stupaju u akciju prije nego što dobiju sankciju savjesti i ratifikaciju uma. U prisustvu takvih sirovih osjećaja koji naviru naglo, a u odsutstvu duha i uma koji pridolaze sporo, gomile su podobne da čine i dobro i zlo.

Gomila je elementarna snaga koja služi i Bogu i vragu. Ona je kao more. Kada je tiha, svakome je pokorna, a kada je burna, tada ruši i proždire sve što stigne. U beskrajnim dubinama svojim ona krije i čiste dragulje i pogani talog.

U gomilama tinja i blaga čud i zvjerska narav. Nekada je mirna kao janje, a nekada bijesna kao tigar. Ona je i dobra majka koja se žrtvuje za svoju djecu, a i zla neman koja ih živu guta i ždere.

Gomila može biti i kao anđeo mira i ljubavi i kao demon osvete i mržnje. Danas ruši Bastilju tiranije, a sutra razara hramove slobode. Veličanstvena gomila! Podla gomila!

Danas pristaje uz apostole bratstva i jednakosti: Mojsiju, Isusa, Dantona, Robespijera, Marata, Lenjina i Buharina, a sutra je oduševljena sa despotima nasilja i samovolje: Faraonom, Neronom, Napoleonom i Staljinom. Sveta gomila. Prokleta gomila!

Gomili godi čestitost i skromnost, ali joj više imponira parada i raskoš. Sada je zločinka, ali malo kasnije može da postane i svetica. Satanska gomila! Božanska gomila!

Gomila je i čovjek i zvijer. Na jednom mjestu svečano proklamuje prava čovjeka, a na drugom mjestu lišava čitave narode svih tih prava i nameće im jaram ropstva. Gomila je oruđe i reakcije i revolucije. Sramna gomila! Slavna gomila!

Misli se da je gomila pobožna, ali ni to ne stoji uvijek. Njena je vjera izvještačena, a Bog joj je dobar za sve. Uz šapat tihe molitve ona zna gadno da psuje i zaurla bogumrske pjesme. Gomila je besvjesna. Ona radi po svijesti koju joj pozajme drugi. Zato, ona nije ni odgovorna za svoja djela.

Gomila je nestašno dijete, koje ludorije pravi, ali bi ona mogla postati i pametna da zna šta radi.

Ljudi su skloni da mijenjaju prirodni oblik stvari i da ih dotjeravaju prema svome ukusu. To je sve što oni mogu da izmijene u prirodi. Oblik i omot stvarima daju višu vrijednost nego što je one inače imaju. Nema toga čovjeka koji bi ostao indiferentan prema efektu vanjštine. U tome se mnogo ne razlikuju ni mudrac ni podlac. Tjelesno, ljudi su dosta slični jedni drugima, ali se umom razlikuju mnogo. Naga žena nije tako privlačiva kao gizdava. Odjeća ne čuva tijelo samo od lošeg vremena, nego prikriva i duševnu golotinju. Bog je stvorio istinu i čovjek laž. U svojoj likotvornoj vještini ljudi su otišli tako daleko da su izobličili i istinu u tolikoj mjeri da se ona teško razlikuje od laži. Inače istina sama po sebi uvijek je prosta i jednostavna.

Da bi gomile doveli u stanje trajne svijesti i saznanja, prije svega trebalo bi im otkriti istinu i demaskirati laž. Ne one sitne, akutne i svagdanje laži od kojih trpe pojedinci, nego one krupne kronične i konvencionalne od kojih pati čitavo čovječanstvo. Laž ne postoji sama po sebi kao neka samostalna supstanca. Ako bi joj oduzeli oblik koji su joj dali ljudi, ona bi se rasplinula i posve isčezla. Tada bi na srijedi ostala samo istina bez svoje suparnice laži, koja zbog svoje sličnosti zamjenjuje istinu i zbunjuje ljude.

Po prirodi svojih navika kojima se ravnaju, gomile su konzervativne i reakcionarne. To je zajednička karakteristika svih gomila. To dolazi od tuda što one ne mogu da obuhvate prošlost prethodnih pokoljenja, da bi opazile savršeniju razliku između sebe i njih. Inače gomile su stacionirane na sadašnjosti, ali se obično povode za mračnjacima kojih ima više nego naprednjaka i kojih ih vuku natrag da bi na njihovoj nesreći sagradili svoju sreću. Takvi su svi demagozi i farizeji koji lakaju gomili da bi zadobili njenu naklonost i izmudrili joj povjerenje. Savjesni rodoljubi i svijesni umovi nikada se ne udvaraju gomili pa makar i stradali za svoju ideju. Ali junaci duha i ideje rijetko se rađaju i javljaju u naše vrijeme. Kulturu duha

sada je nadomjestio kult materije. Rijetke heroje ideje sada su zamijenile malodušne kukavice nogometa i glume. Vreva žurnala koji ove slave, ispunila je cijeli prostor, tako da nije ostao slobodan ni put kojim bi mogao da prodre glas istine. Sitne duše mediokriteta zasjenile su i potisnule univerzalni duh čovjeka.

U duhu kakvog mi zamišljamo, može se naći riješenje najtežih problema i realizacija mnogih ideala: Nirvane i Jahove, hrišćanske ljubavi i islamske mudrosti, determinizma i volun-terizma, Kantovog optimizma i Šopenhauerovog pesimizma. Ničevog potčovjeka i natčovjeka, svih savremenih struja i starih Utopija...

Politika

Otkako su postale države, postoji i politika. Politika je vještina u državnim poslovima i umjetnost vladanja nad narodima. Pravi državnik treba da bude filozof, učenjak i umjetnik u isto doba. Filozofija i nauka nije jedno te isto. Filozofija nam pokazuje smisao i suštinu, a nauka oblik i sadržinu stvari. Filozofija objašnjava, a nauka opisuje. Filozofija je mudrost i saznanje, a nauka je vještina i znanje. Hipoteze i teze spadaju u oblast filozofije, a iskustva i činjenice u oblast nauke. Sa filozofijom počima svaka nauka, a sa umjetnošću dobiva svoje savršenstvo. Umjetnost je pojam o ljepoti. Stručnjaci kao što su liječnici, pravnici i tehničari, ne razlikuju se od običnih zanačija sve dotle dok ne budu etičari i estetičari. Bez etike i estetike njima se ne bi smjela povjeriti država. Po Emersonu, pravi učenjak je samo onaj koji u svačemu nalazi nešto poučno i stalno se uči od svakoga, a ne titularna gospoda sa diplomom u džepu, ali sa glavom bez mudrosti i filozofije, ili sa dušom bez duha. U tom smislu govorio je i Sokrat. U istinu inteligentan i naobražen čovjek, nikada ne može biti uobražen. Uobraženi mogu biti samo mediokriteti i oni koji nisu dostojni položaja koji zapremaju. Kako činjenice bez uzroka i svrhe ne znače ništa, tako i nauka bez filozofije i mudrosti ne vrijedi mnogo, ne za opći, koliko za lični interes. Nauka ojačava duh čovjeka, a filozofija ga oplemenjuje. Naučnik bez filozofije može biti i moralni propalica a sa filozofijom ne može.

Filozofija obuhvata više disciplina. Politika je najvažnija među svima. Njezina je svrha da iznađe najbolju organizaciju društva i najidealniji oblik države. Prema tome politika je u najtjesnijoj vezi sa životom čovjeka kao društvenog bića. Socijologija i psihologija glavni su stupovi politike. Ako je filozofija mudrost uopće, politika je vrhunac filozofske mudrosti. Po mišljenju osnivača pozitivističkog smjera filozofije Augusta

Conte-a, glavni zadatak filozofije treba da bude politika tj. pro-učavanje čovjeka, društva i države. Politika dakle nije način vladanja i ophođenja sa ljudima, niti neka vještina koja se uči iz žurnala, nego jedna najteža filozofska disciplina koja se uči iz najozbiljnijih knjiga i tajanstvenih šifri samog života, koje nisu pristupačne ni učenim stručnjacima, a kamoli polupismenoj publici žurnala. Prolazne, profane i konvencionalne gizdave laži, predmet su žurnalističke štampe, a politika treba da bude istina čije mjesto nije među lažima. Sve dok god se politika bude strpavala u žurnalističku mješavinu i lažne vijesti, ona će se time samo profanisati i prostituisati. Tragika je našeg vremena što se politikom bavi svako, i abadžija i kafedžija. Skromni i čestiti filozofi i savjesni naučenjaci, aristokratija duha, izgubljena je među ovima.

Sve političke partije zasnivaju svoje programe na filozofskim sistemima i naučnim doktrinama političke ekonomije. Seljačke partije crpe svoje ideologije od fiziokrata; građanske iz merkantilizma i Smitovog liberalizma; radničke iz Marksovog materijalizma, zasnovanog na dialektičkoj teoriji Hegela, ili korporativizma i sindikalizma S. Simona i Lasala; a fašističke i nacističke iz Ničeove imoralističke filozofije jačega. Idealne su čak i anarhističke utopije Prudona, Štirnera i Bakunina. Programi svih političkih partija po teoriji su dobri i nedužni. Papir je pasivna materija i tabula rasa, po kojoj se može pisati svašta. Nije zlo dakle u programima nego u onim političarima koji ih primjenjuju naopako. U rukama mediokriteta i najidealnije stvari mogu da se pokvare.

Svijet robuje visokim zvanjima i položajima. Koliko je spasonosnih i genijalnih ideja propalo samo zbog toga što njihovi pokretači nisu bili slavni, a kolike su gluposti oglašene za genijalne mudrosti zato što su njihovi vlasnici bili ugledne veličine. Konvencije i navike postale su drugom prirodom našom.

Politika je danas jedna od najunosnijih profesija, Mnoge partije u svijetu postale su preduzeća, ali takva koja služe više krupnim akcionarima nego sitnim ulagačima. Ovakve partije među koje treba ubrojiti i neke radničke, u stvari su slične d. d. preduzećima za eksploataciju masa. Zlo dakle nije u sistemima koliko u ljudima. Slaba strana demokratije nije u parlamentarizmu nego u mediokratiji.

Dok je buržoazija prevladavala u parlamentu i davala mu svoj ton i karakter, dotle je i buržoaska demokratija funkcionisala normalno. Kada su se na parlamentarnoj areni pojavili seljački i radnički predstavnici kao dorasli partneri buržoazije, tada se pojavila i kriza parlamentarizma i demokratije, i počela da se sužava sloboda naroda. Ovu krizu demokratije nazvaćemo autokratijom bez obzira na njene varijante.

Demokratija i autokratija

Demokratiju i autokratiju mi ćemo ovdje proučavati kao znanstvene političke sisteme i doktrine uopšte, a ne kao provizorne praktične režime i kursove koji se povremeno zavode u pojedinim državama. Time želimo da odredimo mjesto i kategoriju političkom poretku koji vlada u Turskoj.

Demokratija nije isto što i narodna vladavina u pravom etimološkom smislu te riječi. Narod je jedna heterogena masa koja ne može vladati niti igdje vlada izravno državom. Demokratija je jedan politički termin koji označava onaj oblik vladavine koji najbolje služi interesima fundamentalnog sloja društvene piramide, seljacima i radnicima kao najgušćim društvenim staležima. To treba da bude glavni postulat demokracije, a ne problematična volja nesvjesnih gomila koja nikada ne dolazi do konkretnog izražaja. Prema ovom postulatu autoritativni kemalistički režim u Turskoj najbolji je demokratski režim, jer najviše služi interesima širokih narodnih slojeva, iako ga mnogi nazivaju diktaturom. Ovakav režim ima za svoj najbliži cilj da isključi svaku ličnu i klasnu diktaturu u Turskoj, kako to zgodno veli jedan engleski pisac Kemalove biografije, i da ga zamijeni vladavinom razuma. Buržoaska demokratija, kakva je vladala u Evropi do sada, više je služila interesima gornjih nego donjih slojeva društvene piramide.

Velika francuska revolucija srušila je ličnu vladavinu kraljeva i klasnu diktaturu feudalnog plemstva i klera. To je bilo praskozorje demokratije i sumrak apsolutizma, ali ne i svitak dana radnog naroda. Bogataši iz pobunjenog trećeg staleža brzo se ujedinile sa plemićima i otvoriše eru buržoaske demokratije. Ta demokratija pogodovala je radnom narodu samo u toliko što mu je davala izvjesna politička prava i višu individualnu slobodu kretanja. Oni koji nisu bili zadovoljni sa niskim klasnim položajem i kletim društvenim udesom svojim, sada su mogli da se kreću slobodnije nego prije, pa čak i da se bore ako imaju sredstava za to. Po pravilu liberalističke nauke koju je usvojila buržoazija, oni su mogli da se uspnu i do samog vrha društvene piramide, ali samo onda ako su imali vanrednog spekulativnog dara i ako bi ih poslužio neki čudotvorni slučaj sreće, no to je rijetka pojava izuzeta od redovitog pravila.

Uloga države u savremenom kapitalističkom društvu sastoji se iz toga da čuva klasni i nacionalni karakter društvenog poretka od unutarnjeg i vanjskog napada, da reguliše nužne odnose među pojedincima i vlastima, zakonima koji odgovaraju klasnoj naravi društva. Tek u zadnje doba države su prisiljene da intervenišu u odnosima između rada i kapitala, te da preu-

zimaju na se jedan dio socijalne skrbi u korist nezbrinutih, putem socijalnog zakonodavstva i nivelirajućeg sustava u finansijskoj politici. Autoritativne države počele su primjenjivati sistem planske proizvodnje i autarkijske politike, da bi osigurale društvo od privrednih kriza i ekonomskih depresija.

Organizacija pravne i sustavne države počiva na legislativnoj, egzekutivnoj i sudskoj vlasti. U normalnim prilikama odnos između ove tri vlasti trebao bi da bude uređen tako da svaka a naročito sudska vlast bude što manje zavisna od drugih. Najvažnija je legislativna vlast odnosno parlament, u kojem sudjeluje i narod preko svojih opunomoćenih pretstavnika, koji daju pravac drugim dvjema vlastima i vrše kontrolu nad njima. U izboru svojih zastupnika u zakonodavna tijela narodi prolaze loše. Često nasijedaju laskavcima koji su im vjerni samo dotle dok im izmudre glas i izmame mandat povjerenja.

Ni partije ne pokazuju se uvijek kao pouzdani jamci da će njihovi poslanici zaista ostati vjerni narodu i državi, iako im se mora priznati prednost pred onima koji nisu vezani ni za program ni za partiju.

Ni svi partijski šefovi ne pokazuju se dorasli svome visokom zadatku. U stranačkoj borbi za vlast često zaboravljaju na svoje ideale. Obljetaju ih radi kandidacije i oni koji nisu dostojni da budu ni sudski pisari a kamoli zakonodavci. Rijetki su takvi šefovi koji bi imali Sokratovu čestitost, Platonov idealizam, Aristotelovu mudrost, Argusove oči i Diogenovu svjetiljku, a ova svojstva trebali bi imati i poslanici i kamoli njihovi šefovi. Seljaci i radnici rijetko su zastupani u skupštini prema svojoj brojčanoj snazi, pa zato i njihovi pretstavnici rijetko dolaze do izražaja u zakonodavnom radu skupština. Za poslanike često se kandiduju i oni koji nemaju ništa zajedničko sa privrednicima istinskih dobara pa ne poznaju ni njihove potrebe. Sa čestim promjenama vlada mijenjaju se i personalne politike, pa se tako prekida kontinuitet u državnim poslovima.

Pod ruševinama Svjetskog rata nastradali su mnogi vriedni ideali, pa nije čudo što je osakaćena i demokratija koja ni prije rata nije uvijek bila na visini svog poziva. Rusija, Turska, Italija i Njemačka bile su prve države koje su napustile demokratiju i zamijenile je autokratijom. Od evropskih država jedino Velika Britanija i Francuska, skupa sa svojim malim susjedima, ostale su vjerne demokratskom režimu, jer su za njega vezane tradicijama koje su im pribavile slavu. Britanija je kolijevka parlamentarizma i Smitovog liberalizma, a Francuska je domovina buržoaske revolucije i građanskih sloboda koje su dovele eru demokratije. Britanija je i inače poznata kao zemlja koja čuva svoje tradicije. U tome se solidarišu i među-

sobno poštuju sve njene partije. Aristokratija koja upravlja Britanijom bogata je i duhom, tako da pokazuje razumijevanja i za druge staleže. Ona nije gladna kao mediokriteti nekih demokratija i kao što su pokazali neki skorojevići sovjetske birokratije.

Demokratija se udvara masama kao sluga pokorna. Kao takva ona ne imponira ni gomilama. Narod dobro zna da onaj koji je štrašiv ne može biti ni šehit ni gazija. Psihologiji gomila bolje odgovaraju ponosni i prkosni gospodari nego pokorne sluge. Narodna je poslovice da »pamet caruje, a luda glava klade valja«, a u demokratiji pak može se desiti i obratno.

Spora i pedantna birokratija također je slaba strana demokratije. I u demokratiji se dešavaju nepodobštine da se plemeni ideali i viteški osjećaji, kao rodoljublje i domoljublje, iznose na doboš dražbe i bivaju izloženi profanaciji, što ne bi smjelo da bude. Ulica je neodgovoran faktor pa ne bi trebala da bude mjerodavna ni za demokratiju. Pobornici slobode koji ne tpe diktata odozgo, ne bi trebali dopuštati ni terora odozdo, a još manje povinjavati mu se.

Mediokratija je najkobnija strana demokratije, pa se njome trebamo pozabaviti najviše.

Zakonodavna je najteža, upravna najodgovornija, a sudska najlakša ali i najblagodarnija vlast držve. Za sudsku vlast koja je sama po sebi najlakša, jer ima da primjenjuje samo gotove zakone, demokratija propisuje najstrožije moralne i intelektualne kvalifikacije, dok se za zakonodavnu vlast zadovoljava sa najprostijim. Za sticanje pasivnog glasa u izborima i prava na zakonodavni rad, dovoljno je ako čovjek ne bude suviše mlad, analfabeta i zločinac. Međutim jasno je za svakog da mudrost, sposobnost i poštenje nije ni u godinama ni u šaranju slova niti u neporočnosti. Mladi mogu biti i pametniji od starijih; znati čitati nije isto što i pismen biti, sve ono što je zakonom dopušteno ne mora biti u stvari i pošteno.

Iz ovog svega dosad navedenog proizlazi da bi na prvom mjestu trebalo revidirati zakone o izborima narodnih poslanika u svima demokratskim državama, i ograničiti pasivno izborno pravo sa najstrožijim cenzusom, koji može zajamčiti sigurno da se zakonodavne vlasti ne može domoći niko koji nije dostojan za to. Ne partije i upravne vlasti, nego najviši sud u državi, naročito stvoren za to, trebao bi ocjenjivati kvalifikacije onih koji se smiju kandidovati za poslanike. Bez preporuke i vjerdostojnice ovakvog suda niko se ne bi smio ni kandidovati a kamoli izabran biti. Trebalo bi donijeti naročite pravilnike o javnom vladanju i ponašanju narodnih poslanika. Oni koji se sami nude i nameću, ne bi smjeli doći ni u kombinaciju za ta

zvanja. Agitaciju mogu vršiti samo pristaše koji dijele ideologiju poslaničkih kandidata, a nipošto sami kandidati. Svaki narodni poslanik trebao bi da ima svoga ličnog sekretara za sitnije poslove i intervencije. U parlamentarnim frakcijama političkih partija trebalo bi dati više mjesta predstavnicima korisnih privrednih profesija, ali samo takvim koji su zbilja dostojni za zakonodavni rad. Advokati i ljekari koji svoje znanje prodaju za novac svakome, nisu podesni za to. Narod koji svoju vlast prenosi na trgovce i bankare, da oni upravljaju državom, prolazi naopak.

Nije oportuno i kompatibilno da oni koji su postavljeni da kontrolišu vlade sami postaju članovi vlada, pa time dovode u pitanje sami *raison d'être* narodnog predstavništva. Da bi dioba vlasti došla do punijeg izražaja, vlade bi trebalo obrazovati od stručnjaka van parlamenta ali odgovornih pred parlamentom.

Bilo bi poželjno da šefovi partija ne ulaze ni u skupštinu a kamoli u vladu. Bilo bi idealno kada bi bar pretsjednici ministarskih savjeta bili filozofski nastrojani učenjaci, pošto praktični diplomati u našim vremenima ne smiju biti takvi.

Takvim mjerama dala bi se otkloniti kriza parlamentarizma i podići autoritet države.

Kemalistička Turska republika učinila je u tom pravcu zamašne reforme i pokušava značajne eksperimente. Pretsjednik Republike kao šef Narodne Republikanske stranke stalno bdije nad radom parlamentu odgovorne vlade, a upravni odbor partije na čelu sa svojim generalnim sekretarom nad radom Velike Narodne Skupštine kao stalni posmatrač. Pošto Narodna Republikanska stranka u stvari nije ništa drugo nego organizacija čitavog naroda turskog, to i narod samo njenim kandidatima redovito poklanja svoje povjerenje. Izabrani narodni poslanici sami se trude da iz svoje sredine obrazuju sebi jednu lojalnu opoziciju koja neće aminati svemu, nego kritikovati da bi narodna volja došla do još jačeg izražaja. No takav režim moguć je samo u onim zemljama u kojima šef države ima za sobom neosporne lične zasluge za opće dobro, koji se visoko uzdignuo nad sve staleže i dnevnu politiku, koji se očinski brine za svakoga i uživa podjednako poštovanje sviju, te čije ambicije nisu lične materijalne prirode. Ondje gdje nema toga, bolje je imati jednog savjesnog krunisanog vladara slavnog roda, koji drži do Boga i koji se odgovornosti pred historijom.

Da parlamenat nije sigurna narodna vladavina, svjesna je i demokratija. Radi toga su šefovima i vladarima država priznate izvjesne prerogative i pravo na sankciju i promulgaciju zakona donesenih u parlamentu. Pored ovoga u mnogim demokratskim

državama osnovani su i senati sa pravom savjeta i veta u zakonodavnom radu narodnog predstavništva. Bilo bi umjesno kada bi bar senatore birali iskusni suci pravnici, čestiti učenjaci i književnici iz svoje sredine.

Demokratija je dovedena u iskušenje naročito poslije rata. Postavilo se pitanje u političkoj filozofiji da li ona ima neki naročiti ideal za kojim teži, ili je sama sebi i sredstvo i cilj. Da li je ona samo jedna politička ili socijalna pojava. Da li demokratija uopšte predstavlja neki sistem sređenih ideja, ili je možda samo jedan okvir koji ima da nam uljepša neku sliku i dočara jedan začarani krug.

U prodiru organizovanih gomila na političko poprište mnogi naziru opasnost po samu demokratiju. Za one koji tako misle ideje su glavne a individualne ličnosti sporedne. Oni prigovaraju demokratiji što se više bavi metodama nego ciljevima vladavine. Diskusija u kojoj odlučuje većina, glavna je metoda demokratije. Diskusija međutim ostaje jalova a često puta i štetna ako njen konačni cilj nije sporazum nego nadglasavanje. Da bi diskusija bila plodna, potrebno je da se vodi među trijeznim, tolerantnim i kulturnim partnerima lojalno i objektivno. Diskutanti treba da poznaju autokontrolu i da umiju savladivati sami sebe. Cilj diskusije nije prosipanje demagoških fraza po ulici i kroz prozor, nego uskrsnuće istine iz izmjene i sukoba misli. Pošto se na ovo pravilo nije pazilo, u mnogim državama došlo se do zaključka da »v ol ju n a r o d a u t j e l o v l j u j e v o d a n a r o d a« i otvorena je era autokratije, koja se pokazuje plodnija i ekspeditivnija od demokratije u mnogim državnim poslovima. Ideološka borba u savremenom svijetu vodi se oko dilema ličnosti, emocionalizma i racionalizma, svrstavanja i razvrstavanja života.

Ernest Barker, profesor univerziteta u Cambridgeu, jedan je od najpoznatijih teoretičara po pitanju demokratije i autokratije, pa ćemo se i mi ograničiti na reprodukciju njegovih glavnih misli koje je iznio jasno. Za njega je demokratija kad svjestan narod slobodno izražava svoje misli preko različitih stranaka koje saraduju u slobodno izabranom parlamentu. Sistem akcije i sistem institucija moraju biti udešeni tako da garantuju svakom pojedincu uvjete slobodnog razvitka i slobodu izražavanja u općim poslovima zajednice. Ovo se postizava putem političkih izbora i političkih partija, parlamentarnom saradnjom i većinskom vladom. Svi ovi faktori moraju tvoriti jednu skladnu cjelinu. Oni se moraju prilagođavati cjelini, a ne obratno: cjelina njima. Kada jedna stranka sve ostale faktore prilagodi sebi i postane sama svojim ciljem, nastane totalitarna autokratska država. Pojavu totalitarnih država profesor Barker

pripisuje poremećaju klasnog ravnovjesja, porastu pučanstva i osiljenju mase, ubrzavanju prometnih sredstava, etatiziranju narodnog života i mehaničko-tehničkom razvoju civilizacije, što omogućuje široku propagandu i monopolizaciju masa po jednoj strani. Napetost između rada i kapitala te pitanje nacionalnog prestiža, potiču ljude na odricanje individualne slobode. Zaborave sami na se i počinju skoncentrisati pažnju na jednog stranačkog vođu koji se pojavi između njih i koji odgovara emocionalizmu i misticizmu masa. Logika je u ovome: »Divide et Impera« a bitna karakteristika: jedna dominantna herojska ličnost, jedna totalitarna stranka i korporativizam, veli Barker. To je neka kombinacija privatnog vlasništva sa kolektivnim i nacionalizma sa znanstvenim bezbožničkim materijalizmom, kult ličnosti i vlada Cezara, koja neće biti dugog vijeka, rezonuje Barker i dodaje, da demokratije nema tako dugo dok se ne stvore podesni ekonomski uslovi za državno i narodno jedinstvo.

Pedesetpeto poglavlje

Kemalistička revolucija

Njen karakter

U prirodi nema zastoja i stagnacije. »Stalna na tom svijetu samo mijena jest«. Sve se kreće, mijenja i usavršava. Kemija je davno utvrdila da se na svijetu ništa ne gubi niti išta ne postaje iz ništa. Sve što nam izgleda novo, u stvari je staro u drugi oblik pretvoreno. Evolucija je jedan stalan i nepromjenljiv zakon prirode. Ono što vrijedi u anorganskoj i organskoj prirodi, važi i u socijalnom pa čak i moralnom životu ljudi. I to je prirodnim zakonom uslovljeno. Sve pojave i promjene koje tu nastaju, isto su takve prirode kao i one koje u materijalnom svijetu bivstvuju. Njihova razlika nije objektivne prirode nego subjektivne koja se mijenja u odnosu prema nama. Nije tolika razlika u samom činu koliko u načinu, čiji pojam izražavamo riječima običan i neobičan. Obično je sve ono što se preživljuje i ponavlja često sa samim našim životom kao posljedica prirodnog zakona evolucije, a neobično je sve ono što se javlja rijetko i izaziva iznenađenje, kao što su rijetke manifestacije onog procesa života koji nazivamo revolucijom. Evolucija i revolucija imaju jedno ishodište kao akcija i reakcija. Svoju snagu crpe iz istog izvora kao centripetalna i centrifugalna sila. Čak šta više, evolucija i revolucija mnogo su srodnije od reakcije i akcije. Reakcija i akcija je kao regresija i progre-

sija. Što se više udaljuju od svoje polazne tačke, sve se više razilaze i suprotstavljaju, dočim evolucija i revolucija, polazeći iz jednog ishodišta, produžuju svoj pravac paralelno i idu istoj svrsi. Šta više, revolucija nije ništa posebno, nego prosto jedna vrsta evolucije.

Putem evolucije može se ići na više načina, tapkajući na istom mjestu, lagano i brzo, korakom, kasom i skokom.

Revolucija je jedan ubrzani tempo, jedan skok na evolutivnom putu društvenog progressa. Ako je evolucija razvitak u aritmetičkoj progresiji, revolucija može da bude napredak u geometričkoj.

Revolucija je jedan veći val na inače uzburkanom moru čovječanstva, koja guta često i svoju rođenu djecu i starije sinove da bi spasila mlađe generacije. Revolucija može biti jedan snažan vjor koji ruši i lomi samo krute i trule panjeve da bi napravio prostora slobodnom razvitku mlađih stabala. Revolucija može da osvježuje vazduh i prozračuje atmosferu da se ne bi zagušio narod u vlastitom smradu svojih navika. Svaka socijalna revolucija ima blagotvornih posljedica, pa čak i tada kada ne uspije. Obogaćuje ljudski rod korisnom naukom i novim iskustvima. Od svih većih revolucija, turska revolucija bila je najmirnija, najblagorodnija, najdublja i najpoučnija.

Mi smo već mogli primjetiti, da se turska revolucija razvijala i širila u prirodnim fazama i konzekventnim etapama. Prva faza turske revolucije bila je čisto politička, nastala iz lokalnih pobuna vojnih garnizona, koji su otkazali poslušnost sultanu i njegovoj vladi, time što se nisu htjeli da razoružaju i prepuste sudbinu Turske na milost i nemilost pobjednika u Svjetskom ratu. Prva zasluga Kemalova bila je ta što se i sam pridružio tim ustašama, podredio ih svojoj komandi i dao im određen cilj i pravac. Nakon toga Kemal se dao na organizovanje narodnog otpora pa se i narodni pokret pridružio vojničkom. Time je proširena revolucija sa posebnog na opći, sa političkog na pravni teren. Nastala je borba između prvog i drugog ustavnog faktora, naroda i sultana za suverena prava države. Pobjedio je prvi ustavni faktor i preuzeo cijelu vlast u svoje ruke. Poslije toga Kemal je proširivao tursku revoluciju dalje i prenosio je sa pravnog na upravno i gospodarsko polje, pa najzad na socijalno i duhovno. Tako je turska revolucija bujala i zauzimala neslućene dimenzije, te jednom čudotvornom energijom, koja je možda svojstvena jedino Turcima, rušila je i stvarala u isto doba. Revolucija u Turskoj nije fraza i parada, kojom se služe i pučisti, nego jedna stvarnost koja raste po dužini, širini i dubini, i koja se susreće na svakom koraku u novoj Turskoj.

Najviša tekovina turske revolucije, nesumnjivo je ta, što je oslobodila ljudski duh od svih vještačkih okova i otvorila mu bezgranične sfere poleta. Tvorevine ljudskog duha, nauka i umjetnost, čista slobodna misao uopće, nije ničim smetana, niti je stavljena pod tutorstvo političkog režima. Ona suvereno vlada u Turskoj. Revolucija tu nije jedna statika ili prolazna pojava koja se stišava, nego jedna trajna dinamička sila, koja se širi, sve jedinke zahvaća i stalno ih pokreće naprijed.

Pri turskom univerzitetu u Carigradu osnovana je stalna katedra za sistematsko proučavanje teoretike i strategije revolucije na svima područjima ljudskog života, poglavito u pravnoj, socijalnoj, ekonomskoj i duhovnoj oblasti. Taj predmet obligatan je za sve fakultete. Turska pomno i na licu mjesta prati razvitak fašističke i nacističke političke revolucije u Italiji i Njemačkoj, kao i marksističke u Rusiji, da bi njihove dobre tekovine primjenila i kod sebe. Radi toga je turska revolucija duboka i svestrana, a ne površna i jednostrana kao druge.

Njeni faktori

Preporođenje Turaka, razvitak Turske od trule teokratske monarhije do napredne laičke republike, nije niti može biti djelo individualne volje jednog čovjeka. To je prije svega rezultat kolektivnih napora turskoga naroda, u kojima su zasluge pojedinaca relativne i varijabilne. Pojedinci, ma kako bili veliki, ipak su djeca svoga ambijenta. Među mnogobrojnim objektivnim i subjektivnim faktorima koji su imali manje ili više udjela u turskoj revoluciji, glavna i odlučujuća uloga pripada moralnim kvalitetama turskog naroda, njegovoj rasnoj psihi i energiji. Ja ovo naglašavam apodiktički. Ne omalovažavam ni individualne zasluge, ali o pojedincima, ma kako bili veliki, nikada ne govorim u apoteozi.

Među pojedincima koji su imali udjela u turskoj renesansi, najviša zasluga neosporivo pripada Kemal. Kemal je bio prvi koji je razumio psihu turskog naroda i više nego iko vjerovao u njegovu čudotvornu sposobnost. On je imao toliko uviđavnosti i odvažnosti da je prvi pošao putem koji do tada nije bio utrven stopama prethodnika, te koji je mogao da bude i opasan i spasonosan. Proveo je turski narod kroz Golgotu oslobodilačkog rata, i poveo ga još dalje u pravcu duhovnog oslobođenja, krčeći sve zapreke koje su mu stajale na putu, uvjeren da će ga slijediti narod. Zahvalan turski narod zaista je slijedio svoga vođu i oslobodioca, vjerujući u njegovu dobru volju i čistu namjeru kao u Božiju providnost, uvjeren da

će ga izvesti iz mračne džungle na polje svjetla i napretka kao i ranije iz ratne Golgote. I nije se prevario. Kemalova vjera i čvrsta volja, združene sa njegovim zaslužnim autoritetom, bile su od najodlučujućih individualnih činbenika u turskoj revoluciji i u preporođenju Turaka. Nema takog revolucionara i revolucije u historiji svijeta koji bi se mogli podičiti da su i na duhovnom polju jednog naroda učinili nešto više od Kemala i turske revolucije.

Iza Kemala najvažnije mjesto i najviša zasluga u turskoj revoluciji pripada Narodnoj Republikanskoj Stranci, koju je on osnovao.

Nigdje na svijetu, pa ni u Turskoj, državom ne upravlja sam narod izravno. Narod kao jedna heterogena gomila uvijek je bio manje više objekat koji ne može jasno izraziti svoju volju, radi čega svoju vlast prenosi na svoje subjekte koji umiju interpretirati njegovu volju i znaju šta hoće. Radi toga i Turskom upravlja jedna elitna oligarhija ljudi, koji su svijesni narodne volje i koji djeluju savjesno i pošteno, pa radi toga i uživaju potpuno povjerenje svoga naroda.

Svoju volju narod nikad ne izražava jezikom, nego gestovima i mimikom, oduševljenjem i poletom, apatijom i revoltom. Apatija mahom nagovještava buru koja može da se pretvori u pravu revoluciju i oluju. Narod nije siguran ni onda kada je zadovoljan, ako to zadovoljstvo iz oduševljenja pređe u ravnodušje. Najsigurnije sredstvo protiv revolucije i kontra-revolucije jeste zabaviti narod radom i poslom i spasiti ga od besposlice i čamotinje, koja izaziva politiziranje, najzad i revolt. Boljševička revolucija u Rusiji pojavila se u vremenu kada je nastupilo zatišje u ratnim operacijama, pojavila se oskudica u poslu i hrani i nastala čamotinja u vojsci i radništvu. Fašistička revolucija u Italiji i nacistička u Njemačkoj nastupile su kada je talijanski odnosno njemački narod postao zasićen jalovim parlamentarnim diskusijama raznih partizana i apatičan prema fatamorganskim obećanjima socijalističke demokratije, koja je saradivala sa građanskim strankama, a odgovornost za sudbinu države i naroda snosila sama.

Autokratija elitne oligarhije koja vlada u Turskoj nije isto što i diktatura, jer ona vodi borbu za istinu protiv zabluda, a ne za zablude protiv istine, kao one diktature koje su samo instrumenat klasne vladavine. Autokratija se u Turskoj javlja sa osjećajem ljubavi u srcu i grančicom mira u ruci, što izaziva povjerenje i poštovanje, jer sije bratstvo među narodima; a ne sa osjećajem mržnje i isukanim mačem osвете i nasilja, što izaziva strah i nesigurnost u svijetu.

Bilo je vremena kada je svijet strepio pod turskom silom, ali je nikad nije volio. Danas pak od nje ne strepi niko ali je poštuju svi, i u tome je najveća prednost nove nad starom Turskom.

Njena strategija

Današnja Turska toliko se preobrazila, da izgleda mnogima kao neshvatljivo čudo. Svijet najviše zanima pitanje kako je moglo doći do takvog velikog preokreta i kako su bile izvedene tolike radikalne reforme u jednoj ultrakonzervativnoj sredini kakvom je izgledala stara Turska, i to bez ikakvog ozbiljnijeg otpora u zemlji odnosno među turskim narodom.

Da bi to pitanje mogli riješiti, prije svega se moramo sjetiti jedne osebujne karakteristike Turaka, a ta je da su oni jedan disciplinovan vojnički narod, koji se uvijek pokoravao višoj državnoj vlasti. Svoje ratne uspjehe, i u prošlosti, Turci duguju svojoj prirodnoj disciplini. U svemu što dolazi sa strane državne vlasti Turcima izgleda da ima neki smisao i opravdanje, kao da potječe izravno od Boga. Zato je i turska monarhija, iako trula i bolesna, odolijevala tolikim iskušenjima i ostala stabilna toliko vjekova. Reformatorski pokušaji nekih turskih sultana nikada nisu nailazili na otpor kod samih Turaka, koliko kod inorodnih elemenata: Arapa, Kjurda, Arnauta, Bošnjaka i Jeničara. Nasilja na Balkanu, pokolji nad Jermenima i Grcima, koji se pripisuju Turcima, mahom su nedjela inorodnih elemenata, poglavito divljih Kjurda. Dalje, kod prosuđivanja turske revolucije treba imati u vidu i to, da su turski revolucionari svoje revolucionarne poteze i podvige izvodili sa takvom odlučnošću i brzinom da je reakcija prosto bivala iznenađena pa nije imala vremena ni da se snađe. Nacionalni revolucionari Turske, sa svojim prvim nastupom kod preuzimanja državne vlasti, porušili su sve mostove oštupanja za sobom, ali su presjekli i sami korijen reakcije, rastavivši vjeru od države.

Rastava države od konfesije prvi je uslov kemalističke revolucionarne taktike i strategije. Turski revolucionari nijesu imali ništa protiv Boga kao najvišeg ideala čovječijeg, ali nisu trpili njegovih zastupnika na zemlji, odnosno svjetovne vlasti i duhovnog autoriteta sveštenika pored državnog. Njima je bilo vrlo dobro poznato da je turski kler po svojoj biti reakcionar, u najmanju ruku konzervativan. Ovaj kler teglio je svoju lozu iz preživjele prošlosti i tradicije a turski revolucionarci crpili su svoju snagu iz nedoživjele budućnosti ideala. Istina, i revolucija mora imati svojih kočničara da se ne bi strmoglavila, ali takvih koji su i sami uvjereni i osvjedočeni revolucionari.

Uloga turskog klera pak u kemalističkoj revoluciji bila je uloga saboter, koje treba odstraniti. Dinamika revolucije i statika reakcije, to su dvije oprečne sile koje se ne trpe i ne mogu živjeti uporedo.

Zbog toga je i revolucionarna vlada Turske isključila konfesiju iz svjetovne profesije, i oduzela je od klera pravo odgoja budućeg turskog naraštaja.

Ni Islam ne priznaje klera kao poseban društveni stalež, niti inače ikakvih posrednika između Boga i čovjeka, izuzev Božije poslanike. Sveštenici muslimana profana su lica kao i ostali građani, koji se moraju baviti svjetovnim zvanjima. Ni pri rađanju ni pri vjenčanju ni pri umiranju niti inače pri kojoj bilo molitvi i vjerskom obredu nije po Islamu uvjetovana asistencija sveštenika. Zbog toga ni celibat ni manastirsko monaštvo nije dopušteno muslimanima, da se ne bi išchaurio poseban stalež monaških bigota i danguba koji bi živili na račun vjere. Tekije i zavije derviša, ustanove su koje nije preporučio Muhamed, i novotarije koje su se pojavile mnogo kasnije iza njega, po ugledu na manastire i samostane jezuita.

Pedesetšesto poglavlje

Kemalizam

Kemal je u očima Turaka ne samo nadčovjek — genij i heroj — nego i prorok i polubog u isto doba. Djeca ga vole, žene mu se dive, a ljudi ga slušaju pobožno i njegovim riječima pripisuju svetost. Svi znaju da Kemal ne drži mnogo do konvencionalnog Boga i čitaba. On to ne taji ni od koga. Predra-sude i praznovjerice on javno ismijava. On nije formalista nego reformista i realista. Za njega je suština glavno i oblik sporedno. No i pored toga taj čovjek nije bez vjere. Od konvencionalnih vjera on odbacuje sve osim kult predaka i kult naroda. Narod i domovina, nacionalizam i patriotizam, to je Kemalova vjera. Pored toga on ima povjerenja i pouzdanja u samog sebe. Njegova vjera nije profana egoistička nego poštena socijalna. U tom pravcu nije niko pobožniji od Kemala. Ako svi znaci i sva djela ne varaju, Bog i istina sigurno su na njegovoj strani. U borbi na Galipolju komad granate udario je u njegov sat u prsluku, razbio ga, i tu se zaustavio, ne probivši mu tijela. Svi atentati, zasnovani proti njega, bili su osujećeni, iako se on najmanje krio i izbjegavao narod od svih drugih vladara i državnih šefova u svijetu. Sa svojom vjerom i samopouzdanjem Kemal je stvorio više čuda nego svi legendarni proroci skupa. Što obećava, on ispunjava, i nikome ne ostaje dužan.

Njegove riječi i njegova djela najbolji su svjedoci svega toga. To nam kaže i sam Kemal u svome historijskom govoru, održanom na kongresu Narodne Republikanske Stranke godine 1927, koji je trajao punih 5 dana (15 do 20 X) i koji zaprema oko 600 stranica knjige kakva je ova. U tom govoru između ostalog Kemal nam veli i ovo:

»Mi smo svoj naum izvodili i u djelo provodili postepeno, koristeći se svima događajima i prilikama kako su se razvijale, i pripremali smo narod za svoj krajnji cilj. Ako naš devetgodišnji rad budete promatrali redom i slijedili ga jednim logičnim nizom, vidjećete da put kojim smo išli, od početka do kraja, nije krivudao nikad niti se odvajao od unaprijed trasi-ranog pravca i postavljenog cilja. Taj put sam ja predosjetio, predvidio i u mislima ga prešao ranije, ali nije bilo oportuno da ga objavljujem prije vremena i time unosim zabunu u kompaktne redove naroda i jedinstven front njegove borbe za slobodu i nezavisnost. Da put kojim smo pošli neminovno vodi do današnje sudbine historije i republikanskog oblika vladavine, predviđala je i dinastija, radi čega je i zauzela otvoren neprijateljski stav prema nama i našem pokretu. Da bi uspjeli, mi smo morali biti opreznii, pa svaki podhvat preduzimati i svoje ideje primjenjivati u pravo vrijeme kada se stvori psihološko raspoloženje i podesna sredina za to. Inače bi značilo stavljati u opasnost samu ideju i osujetiti namjeru. Na putu kojim smo pošli naši saputnici nisu svi jednako ustrajali i izdržali napor. Bilo ih je koje je izdala snaga i strpljenje prije vremena, pa su klonuli duhom, a bilo je i takvih koji su nas svjesno ostavljali na pola puta pa čak nas i ometali.

Vjera u evolutivnu sposobnost i čudotvornu snagu naroda turskog prožimala je cijelo moje biće, bodrila me i oduševljavala kao neko tajanstveno božansko nadahnuće.

Koliko je viši autoritet Kemal sticao, toliko je i jasniji postajao.

Prva Velika Narodna skupština proglasila se nadležnom da revidira postojeći ustav i postavi temelj novoj državi. U ustavnoj debati po pitanju državnog oblika i vladavine podijelili su se narodni poslanici na dva tabora. Većina je zastupala gledište da novu državu i vladu treba proglasiti kao privremenu i ograničiti je dotle dok se ne postigne konačna svrha. Pošto je i ova konačna svrha bila nejasna i apstraktna, hodže su insistirali na tome da se to formuliše jasno i rekne: »do izvojevanja nezavisnosti«. Zbog toga se diskusija oteгла u beskonačnost, tako da se u debatu najzad umiješao i sam Kemal kao pretsjednik legislative i egzekutive. U svome govoru od 25 septembra 1920 on je rekao: »Ova visoka skupština, kao jedini

pretstavnik turskog naroda, ima da spašava domovinu i nezavisnost države, a ne da gubi vrijeme u besplodnoj brizi za halifu i sultana. Bolje je to pitanje prešutiti. Ko misli da time iskaže svoju vjernost i pokornost današnjem halifi i padišahu, taj je veleizdajica i sredstvo u rukama neprijatelja naroda i domovine. Smatrati halifu našim vladarem, znači izdajstvo domovine. Izdajica i onaj koji ne vrši svoju dužnost ne može biti halifa i vladar. Ako mislite da ga svrgnete i drugog postavite, situacija još nije podesna za to. On nije tu među nama nego u rukama naših neprijatelja, a drugi ne može zauzeti njegov položaj bez privole onih koji ga podržavaju. Zar ovaj dom smije zaboraviti glavno i baviti se sporednim zadacima? Zar da oživimo žalosno doba Alije i Muavije? Ovo delikatno pitanje bolje je odložiti i rješavati ga kasnije u podesnije vrijeme. Naš današnji ustav treba da bude takav da može spasiti našu slobodu i nezavisnost te da učvrsti i zajamči vlast i autoritet narodne skupštine i njegove vlade».

Na 5 VIII 1921, kada ga je skupština izabrala glavnim komandantom svih vojnih snaga i dala mu neograničenu diktatorsku punomoć za tri mjeseca, Kemal je rekao: »Moja vjera da ćemo sigurno pobijediti sve neprijatelje nije nikad bila poljuljana. Tu vjeru ja pred vama, pred narodom, Bogom i cijelim svijetom svečano objavljujem i ovog momenta«.

Kada je tursku vojsku povukao iza rijeke Sakarije, bio je ostavio neprijatelju najbolje krajeve i proširio front na 100 km dužine. Odbrambena linija bila je iskrivudana i na mnogim tačkama ispresjecana. Na kritiku koja mu je zbog takvog plana predbacivana, Kemal je odgovarao:

»Ne postoji odbrambena linija nego postoji odbrambeno polje. To je polje cijela domovina naša. Ni jedan pedalj njene zemlje ne smije biti napušten bez krvi i borbe. Svaka jedinica vojske može biti izbačena iz svoga položaja, ali odmah mora obrazovati novi front, upuštati se u borbu i davati otpora sa svakog zgodnog položaja pa makar i ne bila u vezi sa susjednom jedinicom«.

Iza pobjede na Sakariji Kemal je kazao: »Rat nije borba između dvije vojske nego između svih snaga dvaju mobilizovanih naroda. Svaki pojedinac iz naroda mora biti disciplinovan i vršiti svoju dužnost, kao i svaki ratnik pod oružjem«.

Sve do konačne pobjede Turci su bili u odbrani, a inicijativa i navala dolazila je sa grčke strane. Iza pobjede na Sakariji duh i moral podigli su se visoko kod svih Turaka. Svi su tražili da vojska pređe u navalu, ali glavnokomandujućem maršalu Mustafi Kemalu izgleda da se nije toliko žurilo kao drugima. On i njegovi generali nalazili su vremena da se zaba-

vljaju na oči naroda, kao da i ne pomišljaju na navalu. Najzad su sami narodni poslanici izgubili strpljenje i počeli zapitkivati i tražiti objašnjenja. Ljubopitljivoj i zloslutnoj narodnoj skupštini ovako je odgovarao Kemal:

»Vojska je odlučila da pređe u navalu, ali naše pripreme još nijesu završene. Bolje je nikako ne navaljivati nego navaliti sa polupripremanama. Za spas i nezavisnost mora ratovati i pobijediti naš cijeli narod. Osim ovog za nas drugog diplomatskog izlaza nema. Agitacijama koje slabe živce ne smijete podlijevati. Takvo podlijevanje malodušju i politika taktiziranja i diplomacije, dovela je do rasula Osmanlijsko carstvo. Samim oružjem i tvrdoglavošću ne spašava se domovina i nacionalna sloboda. Historija ne pamti takvog slučaja. Takav mentalitet upropastio je teokratsko tursko carstvo. Materijalni a naročito moralni pad naroda počinje sa strahom i slabošću. Slabost i neodlučnost dovode do poniženja i izazivaju očajanje. Da se to ne bi dogodilo, sve misaone glave nove Turske treba naoružati novom vjerom koja će zadahnuti narod svježim duhom.

Postoje dva fronta — vanjski i nutarnji. Vanjski front, koji tvori vojska, može biti i probijen, ali to još nije tako očajno. To još ne znači da je sve izgubljeno i da je propao narod i domovina. Glavni je nutarnji front, kojeg tvori narod. Dok je on kompaktni i jedinstveni, nije izgubljena nada. Ono što upropastava, to je pad nutarnjeg fronta i razbijanja narodnog jedinstva. Radi toga neprijatelj i polaže najviše na ovaj front. Nastoji da ga probije ubacivanjem bacila koji treba da ga istoče iznutra. Neprijatelj zna da je lakše osvojiti tvrđavu iznutra nego navaljivati i rušiti je izvana. Narodno je pretstavništvo više nego iko pozvano da bude odlučno i kompaktno prema vani. Kolebanje i pesimizam koji ohrabruje neprijatelja ne smiju ovladati nijednim narodnim zastupnikom«.

U ratno doba Kemal je stalno naglašavao: »Dok svojom vlastitom snagom ne istjeramo neprijatelja iz domovine i ne dokažemo svoju jakost, ne smijemo ni pomišljati na ozbiljan diplomatski uspjeh. Kako pojedinci tako i narodi moraju djelotvorno pokazati svoju moć, ako misle da budu uvažavani i poštivani. Nemoćne niko ne poštuje nego ih samo sažaljeva. Život je borba, a svijet arena natjecanja. Mi Turci smo danas podvrgnuti ispitu zrelosti i nezavisnosti. Dok tu ne uspijemo, ne možemo imati nikakvog prava među narodima«.

Objašnjavajući svoje revolucionarne podvige i socijalne reforme koje su slijedile iza uspjele herojske borbe za nezavisnost i koje su preobrazile i preporodile turski narod, Kemal veli:

»One su bile uvjetovane historijskom sudbinom i pravcem koji je zauzet i koji je morao dovesti do njih kao do svo-

jih neminovnih konzekvencija«. Taj sudbonosni tok historije on je predosjećao i ranije, jer je bio prožet vjerom u čudotvornu evolutivnu sposobnost naroda turskog, koju je nosio u svojoj svijesti kao nacionalni amanet koji će mu pomoći da postepeno izvede svoj pripremljeni plan.

Iza ukidanja monarhije i proglašenja republike Kemal je u više zgoda naglašavao da djelo turske borbe i obnove još nije završeno, i da bi bilo glupo i pogrešno zaustaviti se na početku.

»Pouzdavajući se u probuđenu svijest turskog naroda i nikada ne sumnjajući u njegovu sposobnost da napreduje i stremljenje da se kulturno usavršava, mi smo odlučili da izvedemo i u djelo privedemo sve ono što je potrebno da Republika zaista postane onaj oblik narodne vladavine u kojoj je narod sposoban da upravlja samim sobom. Domoljublje i rodoljublje, koji bukte u našim prsima, najjači su izvor naše snage i dovoljna garancija da ćemo uspjeti«, govorio je Kemal 1923 pred predstavnicima turske štampe u Smirni.

Kemal je stvarno inaugurisao republikanski način vladavine u Turskoj sa otvaranjem prve VNS i obrazovanjem njene vlade u Ankari. Samo proglašenje republike u stvari nije ništa drugo nego jedan akt formalnosti kojim se nadijeva ime do tada bezimenoj narodnoj vladavini. To proglašenje je on ubrzao da bi lakše riješio krizu vlade koja se tada bila pojavila, i da presječe nadu reakcionarima koji su narodnu vladavinu smatrali privremenom i prolaznom, a ličnu sultanovu stalnom.

Pošto je narod primio sa oduševljenjem ukidanje monarhije i proglašenje republike, bilo je jasno da će se lako izmiriti i sa ukidanjem hilafeta, koji je Kemal uvijek smatrao suvišnim a i opasnim po republiku. Sam halifa i reakcionari oko njega sa svojim postupcima išli su na ruku Kemal u ubrzanje i ovu odluku. U svome govoru pri otkrivanju spomenika Neznanog junaka u Dumlupunaru na 30 VIII 1924 Kemal je rekao: »Izgon mračnih sjena i degenerisanih tipova iz turske domovine, koji su se u svojim dvorima oslanjali na inorodne elemente i skupa sa neprijateljem urotili se protiv Turaka u Anadoliji, spasonosniji je za Tursku nego protjerivanje Grka«.

Kemalizam se najbolje odražava u programu Narodne Republikanske Stranke. Na svojoj agitacionoj turneji 1923, kada je osnivao ovu stranku, Kemal je govorio:

»Sve su evropske političke partije zasnovane na ekonomskoj i klasnoj bazi, jedna nasuprot drugoj. U Turskoj pak prilike nisu kao u Evropi. Turska je agrikulturna zemlja, u kojoj ogromnu većinu stanovništva tvore zemljoradnici. S ob-

zirom na prostor našeg teritorija, mi nemamo ni krupnih zemljoposjednika kao ni kmetova u pravom smislu riječi.

Iza seljaka dolaze građani koji se sastoje iz zanačija i sitnih trgovaca. Ni među ovima nema krupnih kapitalista, bankira i fabrikana, koji bi mogli obrazovati neku zasebnu stalešku stranku. Manuelnih tvorničkih i industrijskih radnika tako je malo u Turskoj da ne mogu ni u obzir doći kao neka zasebna klasa. Kako seljake, zanačije i trgovce, mi moramo štiti i naše radnike. Iza manuelnih dolaze na red intelektualni radnici, koji tvore elitu našeg društva. Njihova dužnost nije da se suprotstave drugima kao zasebna klasa nego da prosvjeđuju, na svoj nivo pridižu i upućuju sve slojeve našeg naroda i da siju ljubav među njima. Interesi svih profesija u našoj zemlji potpuno su međusobno združivi. Prema tome naša stranka nije obična partija koja bi mogla dozlogrditi narodu, kakve su bile ranije koje su prosto oponašale evropske stranke. Naša stranka treba da bude škola koja će vaspitavati narod i dati mu političko obrazovanje«.

NRS nije dakle neka posebna klika koja treba da vlada nad narodom, nego učitelj i savjetnik koji ima da pokaže kako će vladati narod nad samim sobom. Još prije nego što je osnovana ta stranka, Kemal je govorio da će ona biti zbir svih plemenitih težnja i naprednih ideja koje postoje u narodu.

»Svi pojedinci našeg naroda bez razlike vole da rade. Ali korist od rada odgovara uslovima i sistemu pod kojim se radi. Ako se radi bez reda, podbacuje korist od rada. Mi moramo nadoknaditi sva izgubljena vremena i utvrditi takav program rada koji može primjeniti narod, a to se može postići samo preko jedne političke organizacije. Naša stranka treba da koordinira sve produktivne snage naroda i harmonizira njihov rad. Grieh je varati i zavađati narod i zabavljati ga besposlicama. Iza postignutog mira u Lozani, treba svi da izbiju iz glave misao da su Turci roblje, a Turska kolonija za izrabljivanje«.

Pošto je NRS kontinuitet organizacije za odbranu domovine, to se u njenu zaslugu pripisuje ne samo republikaniziranje Turske i revolucionisanje Turaka, nego i protjerivanje neprijatelja iz domovine i oslobođenje naroda. »Ideologija ove stranke pretstavlja u isto doba i javno mnjenje naroda. Ona ima da predvodi narod na putu duhovne i socijalne revolucije, kulture i napretka. Tim putem mi smo već pošli, ali još nijesmo toliko napredovali da bi ga srcem i umom prisvojili. Taj je put težak i dugačak. Prema svojoj snazi, neki će ići brže a neki sporije. Ali pravac i cilj treba da bude svima isti. Prije postizavanja toga cilja ne smije biti ideoloških razmirica među nama. Stranka kojoj sam ja na čelu, neće voditi politiku dana i nestašnih

gomila sa ulice«, govorio je Kemal na raznim mjestima u drugoj godini iza osnutka NRS.

U svome historijskom govoru na drugom kongresu NRS, Kemal je završio svoju riječ ovako:

»Gospodo! Ovo razlaganje kojim sam vas toliko zamorio, najzad nije ništa drugo nego jedna priča koja pripada prošlosti. Sretan sam ako sam uspio da istaknem one tačke koje su poučne za naša buduća pokoljenja. Sa ovim izlaganjem želim da objasnim kako se jedan narod othrvao propasti i postao nezavisan, osnovavši svoju najnovijim tekovinama nauke odgovarajuću savremenu nacionalnu državu. Rezultat koji smo postigli danas otkupljen je teškim naporima i žrtvama. Taj rezultat ostavljam na amanet turskoj omladini.

Omladino!

Tvoja je prva dužnost da čuvaš i braniš slobodu i nezavisnost Turske i Tursku republiku koja je zalog tvoga opstanaka. Ti ovu dužnost treba da vršiš i u tako očajnim prilikama kada bi sve naše tvrđave bile razorene, sve oružje konfiskovano, zemlja okupirana i opljačkana i izdajicama roda prepuštena. Snagu koja ti je zato potrebna naći ćeš u svojoj plemenitoj krvi i u svojim venama«.

Kemal je naviješe polagao na omladinu: »Omladino! Ti si koja podržavaš našu hrabrost i našu vjeru. Sa odgojem i obrazovanjem koji dobivaš, Ti imaš da postaneš utjelovljenje svih ljudskih vrлина, domoljublja i slobodoumlja. Ti si budućnost a mi smo prošlost. Mi smo osnovali republiku, a Ti ćeš da je podržavaš i podigneš«. Ovakvim plamenim riječima obraćao se Kemal omladini koja ga volila kao rođenog oca i koja ga je slijedila. Godine 1925, kada je izbila reakcija Kurda protiv Republike, omladina se odmah odazvala pozivu mobilizacije i ugušila ustanak.

Godine 1926 otkrivena je zavjera protiv Kemala. U svome proglasu, upućenom narodu iza toga, Kemal je rekao: »Moje skromno tijelo najzad će biti u zemlju sahranjeno i u prah pretvoreno, ali Turska republika živiće vječno«.

Svijest odgovornosti u Kemala je bila više razvijena nego i u koga. On nikad nije zloupotrebljavao povjerenje koje mu je ukazivao narod.

Uporedo sa političkom Kemal je pripremao teren i pravnoj, socijalnoj i duhovnoj revoluciji, koja je imala da nastupi. Ustav je bio revidiran tako da je dopuštao najslobodoumnija tumačenja i najradikalnije reforme. U izbornom manifestu od 1923 Kemal je nagovijestio: »Zakoni Turske biće reformisani i usavršeni u duhu najsavremenijih tekovina pravne znanosti«.

Na 2 III 1924 nakon ubjedljivog obrazloženja koje je dao Kemal, skupština je skupa sa ukidanjem hilafeta izglasala i ukidanje ministarstva vakufa i šeriata. Iza toga je vjera prestala da bude socijalna spona među Turcima i ustupila je svoje mjesto nacionalizmu. Puno dvije godine radilo je 16 pravnik na pripremanju jednog od najsavremenijih zakonika, koji će zamijeniti obiteljsko šeriatsko pravo i koji je stupio na snagu u 1926. Ovaj su zakonik kasnije prihvatile i nacionalne manjine u Turskoj i odrekli se svojih duhovnih sudova koji su im bili ostavljeni po mirovnom ugovoru u Lozani. Na taj je način uvedeno pravno jedinstvo u sve turske sudove. Nakon stupanja na snagu civilnog zakonika revidirani su i oni članovi ustava koji nisu odgovarali laičkoj državi emancipovanoj od vjere, pa je tom prilikom izmijenjen i tekst zakletve. Pri pretsjedništvu ministarskog savjeta osnovana je generalna direkcija vakufa, koja je reorganizirala vakufsku upravu, povećala prihode i privela ih savremenoj svrsi. Da bi se olakšala primjena savremenih zakona, modernizovan je i katastar. Da bi se stvorio dovoljan broj savremenih sudija, otvoren je pored carigradskog još jedan pravni fakultet u Ankari. Blagodareći ovim mjerama, ekspeditivnost i ugled turskih sudova podignuti su na visinu koja je rijetka i u Evropi. Advokatske komore služe na čast turskog pravosuđa. Pupilarnim fondovima upravlja Hipotekarna banka uz jamstvo države. Prije stupanja na snagu modernog civilnog zakonika, dječije, roditeljsko, rodbinsko, ženidbeno, razvodno, nasljedno i uopšte svo porodično pravo u Turskoj bilo je regulisano zastarjelim šeriatskim propisima, udešenim prema socijalnim prilikama Arapa prije 13 i po stoljeća.

Sve do kemalističke revolucije žene nisu imale nikakvog udjela u javnom životu Turske. Ovaka izolacija žena nije bila u duhu etičkih i etničkih turskih tradicija. Strogost šeriatskih propisa imala je vrlo loših posljedica u socijalnom životu svih muslimana, naročito Turaka. Reakcija protiv takvog šeriata pojavila se prvo u turskom seljaštvu kao najvjernijem čuvaru narodnih tradicija. Ove varvarske mjere, uperene protiv žene, mogle su da prodru samo u neke turske gradove Anatolije i centralne Azije tek prije par stoljeća. Arapski putopisac Ibnibatuta koji je prije 600 godina proputovao mnoge gradove Anatolije, priča da se Turkinje nisu krile, da su vrlo lijepe i uljudne žene, te da su jako prijazne u ophođenju sa svima a naročito sa gostima i putnicima. Među Turcima Kipčacima u Indiji Batuta je opazio da žene uživaju viša prava od samih muškaraca, pa ga je to jako iznenadilo.

Kemal koji je dobro poznao psihologiju Turaka, počeo je odmah iza oslobođenja da zagovara ravnopravnost i

emancipaciju turskih žena. Godine 1923 na svome putovanju kroz Anatoliju Kemal je govorio:

»Društvo koje se zadovolji samo sa kulturnim potrebama jednog spola, polovično je. Materinstvo je najveća dužnost žena. Prvi odgoj dobivamo u majčinom krilu. Radi toga, ako naš narod želi da postane snažan, mora izobraziti svoje žene koliko i muškarce. Žene i muškarci moraju se ispomagati i sarađivati u svima poslovima društvenog života. U prosvjećenosti žene treba da prednjače a ne da izostaju iza muškaraca. Priče o kavezima ne bi smjele naći mjesta ni u stranim romanima. Naše majke su dale sve što su mogle dati. Buduće majke treba da odgoje savremenije i savršenije kćeri i sinove Turske. To je jedna od temeljnih smjernica nove turske države«.

Godine 1924, na obljetnici definitivne pobjede nad neprijateljima, Kemal je rekao:

»Obitelj je temelj kulture, snage i napretka. Život porodice odrazuje se u čitavom društvu. Muž i žena nadopunjavaju jedno drugo, da skupa postanu čovjek i obrazuju prvu jedinicu društva — porodicu. Da bi mogli udovoljiti svojoj dužnosti, žene moraju imati sva prava koja im po prirodi pripadaju«.

16 dana iza ovog govora formirana je komisija pravnika za izradu civilnog zakonika koji će izmijeniti porodično pravo i socijalni život Turaka.

Na zboru u Ineboliju godine 1925 Kemal je kazao:

»Primjetio sam da naše građanke previše skrivaju svoje lice. Zar i gusta koprena na licu mora da ih pati, naročito na ovakoj žezi. Drugovi muškarci! To je znak naše sebičnosti i strogosti. Mi treba da razumijemo da su i žene živa i svjesna bića kao i mi. Sunce znanosti i prosvjećenosti treba da obasja i njih. Svoja lica neka one pokažu svijetu i neka svojim očima pomno pogledaju na ono što se zbiva u svijetu. Tu nema nikakve opasnosti ni po nas ni po njih, pa ne treba da se bojimo ove nužde koja je i inače neminovna. Tu ne treba izbjegavati ni žrtava, jer je dobit koja će iza toga slijediti mnogo veća«.

U ženskoj učiteljskoj školi u Izmiru Kemal je rekao da su se Turkinje pokazale vrijedne svih građanskih prava i dužnosti, jer svaka dužnost daje i jedno pravo.

Fes je porijeklom iz Grčke. U Turskoj se pojavio za vremena sultana Mahmuta nakon ukidanja jeničara i osnivanja regularne vojske. Neki Husref paša dobio ga je iz Tunisa i ustaknuo svojim vojnicima. Ta se kapa silno dopala sultanu Mahmutu, tako da ju je proširio na svu vojsku pa i sam počeo da je nosi i preporučio je cijelom činovništvu. Protiv te novotarije ustala je sva ulema sa Šejhul-islamom na čelu, a iza njih

i ajani iz provincije, smatrajući fes znakom nevjerstva. Protekli su čitavi potoci krvi dok se ta moda udomaćila u Turskoj. Zbog toga je valjda fes i prozvan zakićenom nesrećom (puskjuđu bela). No kada se udomaćio, on se brzo srastao sa glavama Turaka, kao da su se rodili s njime. Ovaj znak nevjerstva same hodže proglasiše docnije amblemom pravovjerstva, koji se ne smije odbaciti ni za živu glavu. U stvari pak fes nije bio ni jedno ni drugo, nego jedna prosta i nedužna krpa koja je pocrvenila sigurno stoga što se sama stidila važnosti koju joj pridaju muslimani. Jedino što je fes mogao značiti, jeste odsutstvo ukusa i estetike kod onih koji ga oblače, vele kemalisti. U Evropi je smatran znakom inferiornosti i divljaštva. Upotrebljavali su ga samo sojtarije i klovnovi u cirkusima, da nasmiju publiku, govorio je Kemal.

Iza mladoturskog prevrata vojska je počela da upotrebljava šubaru mjesto fesa. Za vrijeme Svjetskog rata turska je vojska u Siriji, Iraku i Palestini nosila neki klobuk sa obodom, da bi se zaštitila od sunca. Nakon oslobodilačkog rata nacionalisti civili, sa Kemalom na čelu, nosili su šubare.

Na 24 VIII 1925 Kemal je ranom zorom napustio Ankaru i otputovao u pravcu Kastamonije ne oprostivši se ni s kim. Svako je znao da će i ovo Kemalovo putovanje donijeti neku novost, kao i sva ostala koja je poduzimao, ali niko nije mogao ni naslutiti kakvu. Za svoje revolucionarne podvige Kemal se nije dogovarao sa inteligencijom, nego je izravno išao u narod koji je poznao bolje nego iko, uvjeren da će se lakše sporazumiti sa njime nego sa drugima. Tek pred večer, kada su stigli brzojavi iz Kastamonije, saznalo se šta je na stvari. Pred narodom, koji ga je dočekao na domaku Kastamonije, Kemal se pojavio sa panama šeširom na glavi i pozdravio narod skidanjem šešira. Svi su prisutni poskidali fesove i turbane pa na isti način gologlave glave odzdravili Kemal. Taj se prizor ponovio i na večer kod bakljade, koju su mu priredili građani Kastamonije, a isto tako i sutradan kod Kemalovog prijema u opštinskom domu. Tu se razvio dialog između Kemala i jednog krojača. Za svoje odijelo Gazija je pitao krojača kakvo je, pa je dobio odgovor da je to moderna evropska nošnja. Na taj odgovor krojačev Kemal se obratio narodu i rekao: »Eto vidite, ova je nošnja jeftinija i prostija, i izrađena je od domaćih tkanina od kojih se može napraviti i kapa«. Na glavi jednog prisutnog građanina bio je fes, oko fesa abanija a ispod fesa kapica. Kemal je i to pokazao narodu i rekao da je sve treje uvezeno sa strane i kupljeno od neprijatelja, pa je nadovezao: »Zbog ovakve smiješne nošnje svoje Turci su omalovažavani i vrijeđani, premda su inače kulturni narod. Krajnje je vrijeme da se saobrazimo sa ostalim civilizovanim svijetom i po nošnji i po

mentalitetu. Turci moraju zauzeti dolično mjesto u kulturnom svijetu. Čovječnost, sreća i blagostanje, sve je u tome».

Kada je Kemal napustio Kastamoniju, svi su krojači bili već zauzeti krojenjem kačketa koje je narod prosto grabio. Isto oduševljenje zavladao je u Ineboliju, koju je, nakon Kastamonije, Kemal posjetio. »Ti si naš osloboditelj, naš dični vođa i naš primjer za ugled. Svi smo spremni da Te slijedimo i da učinimo sve što budeš od nas zahtijevao«, vikala je omladina koja se okupljala oko Kemala, a narod se prosto gušio od uzbuđenja pred ovim dramatičnim prizorom između oca i djece.

U istom smislu govorio je Kemal i u drugim mjestima:

»Turski narod koji je osnovao Tursku republiku, kulturnan je i po svojoj historiji. Ali da smo kulturni, mi moramo pokazati i svojim djelima i svojim mentalitetom. Mi to moramo dokumentovati svojim privrednim i porodičnim životom, a isto tako i svojom vanjštinom. Naša dosadašnja nošnja nije bila ni nacionalna ni internacionalno-kulturna. Naš narod je kao i dragulj, ali dragulj koji je zamazan blatom i omotan dronjcima, pa ne može da zasija. Ovaj dragulj treba očistiti od blata, osloboditi od dronjaka te ga posaditi na počasno mjesto koje mu i pripada, na prijestolje plemenitih metala koji ne hrđaju. To je tako jasna istina da bi mogli smatrati luđakom i glupakom svakog koji u to sumnja. Nećemo da oživljujemo preživjelu nošnju Turana. Najprikladnija nošnja za nas je ona koju nosi cijeli civilizovani svijet, od glave do pete. Tu nošnju, skupa sa šeširo, koja je praktična i zdrava, primi ćemo i mi. Oni koji bi nas odvrćali od toga, neka pogledaju džubu na svojim leđima koju su pozajmili od bizantijskih i jevrejskih popova. Opštoj poplavi civilizacije i snažnoj bujici kulture ne može odoljeti niko. Koji bi to pokušali, biće oboreni i pregaženi. Kultura je snaga koja buši brda, koja upokorava sve elemente prirode, koja se dovinjava do neba da dokuči zvijezde. Boriti se protiv te snage ne može niko a najmanje oni koji ne mogu da savladaju ni svojih navika. Mi Turci hoćemo da živimo vječno kao častan i kulturnan narod. Zato smo se borili i kidali lance ropstva nadčovječijim naporima«, produživao je Kemal.

Ovakve Kemalove riječi širile su se svuda munjevitom brzinom i stvarale čuda. Za par dana stvorena je situacija kakvu niko nije mogao ni da sanja. Nestalo je fesova sa turskih glava, pa i čele na koži i gube na mozgu koja se stvarala pod njima.

Fes i šešir, uopće svaka odjeća sama po sebi je sitnica koja ne može izmijeniti bit čovjeka. Njihova važnost nije u samim njima, nego u odnosu ljudi prema njima. Ljudi prosuđuju i ocjenjuju druge po vanjštini koja je vidljiva, a ne prema suštini koja je nevidljiva. U svome životu ljudi se više spotiču

na sitnice koje ne primjećuju, nego na krupne prepone koje samom svojom pojavom u oči budu. Tako je bilo i sa fesom. Civilizovani narodi Evrope skloni su da omalovažavaju i svoje vlastite građane u nacionalnoj nošnji ako ih osobno ne poznaju, pa da izbjegavaju i njihovo društvo, a kamoli azijate koje inače drže inferiornijim od sebe.

Skupa sa fesom Turci su odbacili i mnoge druge zablude, koje su vremenom dobile snagu dogme.

U Kuranu izričito stoji da Islam ne trpi vjerskog nasilja, da ne priznaje nikakvog posrednika između Boga i čovjeka, pa time ni klera i njegovih redova, kao nekog posebnog staleža. Svaki moralno kvalifikovan i intelektualno izobražen musliman ima pravo da bude i imam, to jest da predvodi muslimane i u molitvi i da drži propovjedi i u džamijama, koje su postavljene za to da služe i kao škole i zbornice a ne samo kao bogomolje.

Kler i njegovi redovi odnosno ilmija i tarikati u islamskom svijetu postali su kasnije, kada je Islam zahvatio i druge krajeve van Arabije, i kada je nastupilo klasno diferenciranje u društvenim zajednicama muslimana. S početka kler i njegovi redovi bili su na visini svoga poziva, kao i hrišćanski. »Alimi« se tada nisu zvali samo vjeroučitelji nego i učenjaci svjetovnih nauka. Tarikati su tada bili misionarske organizacije koje su širile nauku Islama. Derviši su bili lučonoše prosvjete i utjelovljeni primjeri moralne kreposti i mnogih duhovnih vrлина. Njihovi samostani, tekije i zavije tada su bile škole i internati za prosvjećivanje, javne kuhinje i azili za sirotinju i beskućnike, lječilišta i sanatoriji za bolesnike, gostione i prenočišta za putnike. No kasnije je nestalo toga reda i discipline. Hodžama i ulemom smatrani su i notorni džahili (neznalice), ako bi omotali čalmu oko glave, koju je nosio i Muhamed po arapskom običaju, a dervišima svi paraziti i lijenčine koji bježe od rada i služe se derviškom nošnjom za pljačku i prosjačenje. Ovaki maskirani banditi krstare cijelim islamskim svijetom, a u Turskoj su se susretali na svakom koraku. Ovim probisvijetima i haramijama iz Arabije mnogo nasijedaju i muslimani iz Jugoslavije.

Turske džamije su postale sjedišta farizeja i bigota, a tekije skrovišta danguba i parazita. U šupljim glavama i egzaltiranim mozgovima njihovim izlegli su se bezbrojni sveci i proroci (evlije), razna čuda i misterije koji zbunjuju prostodušne muslimane tako da se mole na njihovim grobovima i traže pomoć od mrtvih, čime kompromituju Islam, koji je inače za svakoga jasan, jednostavan i razuman.

Ovakvo stanje vladalo je u staroj Turskoj sve do Kemala. Teokratska turska monarhija niti je smjela ni snage imala da

to spriječiti, a nisu uspijevali ni pokušaji i privatna inicijativa pojedinih nepozvanih lica i skupina kakvih se javljalo u Turskoj počam od polovice XIX stoljeća. Vrijeme je čekalo jednog narodnog heroja, jednog slobodoumnog šefa države čije zasluge i autoritet ne može osporiti niko, i takav je bio pretsjednik Republike Kemal Atatürk.

Na svome putovanju po Turskoj godine 1925 Kemal se nije ograničio samo na demonstrativnu agitaciju protiv fesa i feredže. On je zauzeo prijeteci stav i protiv drugih poroka u zemlji i zabluda u narodu.

»Svrha revolucije koju smo izveli i koju izvodimo, nije samo to da stvorimo najsavremeniju državu nego i da turski narod učinimo kulturnim u potpunom smislu, kako po formi tako i po suštini. Onima koji to ne mogu ili neće da shvate nema mjesta u Turskoj republici. Gdje zablude i predrasude vladaju u mozgovima, svjetlo kulture i istine ne prodire tamo.

Sramota je za jedan kulturni narod da traži pomoć od mrtvih i spas u zapisima i amajlijama. Ja se nikad neću izmiriti s time da u društvenoj zajednici Turaka bude primitivnih pojedinaca, koji pored savremene nauke i pozvanih stručnjaka, traže uputstva i savjete od pustinjaka kakvi su derviši.

Poštovani građani!

Zapamtite da Turska republika neće biti zavičaj derviša, tekija i njihovih pristalica. Jedini red koji priznaje Republika, jeste red učenjaka i stručnjaka pozitivnih nauka kulturnog svijeta. Savremena kultura dovoljna je svima da postanemo ljudi. Vođe postojećih redova treba da zatvore svoje samostane i otpuste svoje pristaše koji su zreli ljudi, pa da ih upute na pametnije i časnije zanimanje. Niko osim onih koji zvanično obnašaju službu sveštenika, postavljenih od državnih vlasti, ne smije biti ovlašten da nosi džube i turban i da se isprava između naroda i vlade.

Na svome putovanju primjećujem u mnogim varošima žene koje pokrivaju lice i zauzimaju smiješne položaje kada se susretnu s muškarcima. To se ne pristoji majkama poštenog, junačkog i kulturnog naroda kakvi su Turci. Republika koja se oslanja samo na nauku i prosvjećenost, ima dovoljno snage i hrabrosti da zatvori tekije i da obezbijedi narod ne trebajući derviša koji ga zaglupljuju i zavode. Turski je narod odlučio da prestane biti glup i naivan« govorio je Kemal pred narodom iskreno, otvoreno i ubjedljivo, kako i dolikuje junaku i borcu, a ne kao naši demagozi koji jedno govore, drugo misle a treće rade. Radi toga je turski narod slušao Kemala kao proroka, pobožno gutajući njegove riječi, i slijedio ga u stopu.

Svako je znao da se Kemal ne šali i da će sa riječi preći odmah na djelo. Kad se povratio sa putovanja, Ankara je dočekala Kemala oduševljena u novom ruhu i pod šeširima. Sutradan iza toga Kemal je sazvaio sjednicu ministarskog savjeta, koja je riješila da zatvori sve tekije i ukine tarikate i turbeta, da uniformiše zvanične sveštenike i da propiše šešir kao obligatnu kapu za sve državne službenike. Ovo potonje vlada je kasnije proširila i na ostale građane Turske.

Narod je rado usvajao sve ove radikalne mjere i novotarije, ali nerado njegovi izrabljivači derviši. Zakonom od 26 XII 1926 usvojila je Turska međunarodni kalendar i sat mjesto komplikovanog ranijeg, kao nužnu mjeru svojih odnosa sa Evropom, a na 1 VI 1928 i takozvane arapske cifre. Godine 1923, skupa sa ukidanjem ministarstva vjera i šeriatskog zakonodavstva, ukinute su i medrese i unificirana nastava. Time su bili povrijeđeni interesi medresanskih pitomaca (softi) vjeroučitelja (muderisa) koje je plaćao vakuf. Godinu i pol dana nakon toga Kemal je u Rizi kategorički odbio i prekorio jednu deputaciju hodža koja je tražila ponovno otvaranje medresa, sa ovim riječima: »Dakle vi ne želite škole koje hoće narod? Pustite, gospodo, taj bijedni narod neka bira ono što ga je volja. Narodu su potrebne škole a ne medrese. Zbogom«.

Odmah iza oslobođenja upućeno mu je pitanje šta bi još želio. Kemal je odgovorio: »Da postanem ministar prosvjete pa da podignem školstvo na savremenu visinu«. Kao pretsjednik Republike on nije mogao postati i ministar prosvjete, ali je stekao čast da bude proglašen prvim pučkim učiteljem na 9 VIII 1928, kada se definitivno ukinulo arapsko pismo i počelo zamjenjivati latinskim. Prihvatanje latinske azbuke bilo je najveća tekovina kemalističke revolucije, pored uvođenja civilnog zakonika koji je normirao obiteljski život i pravno izjednačio spolove, tako da su i žene mogle uzeti učešća u svima granama javnog života i saradivati sa muškarcima, što je ubrzalo kulturni razvitak i ekonomski napredak Turske.

Na dan 9 VIII 1928 Kemal se pojavio na koncertu Narodne Republikanske Stranke, priređenom u Carigradu, i najavio je: »Drugovi! Da bi lakše izrazili svoj lijepi jezik, prihvaćamo novu tursku azbuku. Treba da shvatite kao svoju patriotsku i nacionalnu dužnost da tu azbuku sami naučite i svakog građanina i građanku u njoj podučite. Sramota je za kulturni narod da ima 80% nepismenih. Čovjek treba da se postidi toga, iako to nije naša krivica«.

Smjesta je provedena mobilizacija svih pismenih u Turskoj, u svrhu suzbijanja nepismenosti u zemlji, počam od učenika i učitelja pa sve do narodnih poslanika i ministara. Nekoliko

dana iza toga, na kongresu turskih učitelja u Ankari, Kemal je rekao da ga prosto očaravaju srećne vizije i perspektive budućnosti koje će iza toga da uslijede.

Kada je pretsjednik vlade Ismet İnönü krenuo iz Ankare da drži analfabetske tečajeve kao mobilizovan učitelj latinice, rekao je svojim pratiocima da će se budući kritičari i pisci turske historije prosto čuditi kako je ovako srećan i epohalan događaj mogao čekati na Kemala, ali da bi on odgovorio da su Turci prije toga bili robovi svojih navika i predrasuda, pa su čekali na pojavu jednog marljivog i odlučnog šefa države koji će se kao učitelj uputiti u najzabitnija sela da ih oslobodi toga.

Uspjeh mobilizacije za suzbijanje nepismenosti nadmašio je sve nade. Samo za prve tri godine preko 2,000.000 nepismenih građana oba spola naučilo je novu tursku azbuku koja se sastoji svega iz 28 slova mjesto odbačene arapske koja je imala 612 znakova za razne kombinacije slova. Svi suglasnici i samoglasnici nove azbuke imaju samo po jedan znak za mala i velika slova, a riječi se pišu onako kako se izgovaraju. Zbog toga je nova turska ortografija posve jednostavna, dok je stara bila tako teška i komplikovana da su mogli griješiti i visokoškolci.

U novoj Turskoj je sve izmijenjeno osim islamske vjere, odnosno njene dogmatike, moralke i liturgike. Islamsko pravo, šeriat, posve je zabačeno kao nesavremeno. Počam od ramazana godine 1931, Kemal je dao inicijativu da se počne sa nacionaliziranjem islamske liturgike, ali u tom pogledu još se nije prodrlo dovoljno duboko. Turski jezik samo je djelomično zaveden u islamsku liturgiku. Islamska dogmatika i moralka pak savremenija je nego u drugih vjera, pa ne bi imalo šta ni da se u njoj mijenja. Liturgika je polje na kojem treba izvesti nacionaliziranje vjere. To se može postići i u samom okviru Kurana, pa me čudi što to nije već dosada izvedeno.

Kemalove riječi koje sam u ovom poglavlju reprodukovao bez suvišnog komentara, njegova djela i činjenice koje su dovoljno poznate svima, a nadasve njegove karakterne vrline, odlučna i čvrsta volja i energija, nepokolebiva vjera u narod, slobodne misli i beskompromisne ideje tvore kemalizam. Kako se vidi, kemalizam nije neka originalna teorija ili novo Evanđelje. To više sličići nekoj vrsti Starog Zavjeta oprobanih, osveštenih i ničim nekompromitovanih istina. Kemal nije čovjek teorija i fantazija nego genij djela i akcija. Historija nijednog vijeka ne pamti čovjeka i državnika koji bi bio plodniji i blagotvorniji od Kemala Atatürka u svima oblastima državnog i narodnog života. Iako kemalizam sam po sebi nije zbir nekih problematičnih teorija nego praktičkih shvatanja i djela diktiranih po-

trebama realnog života i zbilje, ipak se u Turskoj kemalizmu pridaje značaj jedne sistematizovane koncepcije i naučne doktrine.

Po toj koncepciji, država je totalitaran pojam koji obuhvata cijeli narod i sve njegove potrebe. Elementi države tu su se tako srasli i obrazovali jednu homogenu cjelinu da ih je teoretski teško razlučiti. Državi i narodu ne može se služiti posebno. Narod je također jedna homogena cjelina, obuhvaćena pojmom nacije, u kojoj se gube klase i staleži. U toj cjelini iščekavaju i spolovi i individue.. Svi su građani ravnopravni, bez razlike na spolove i položaje, i svaki pojedinac treba da osjeća u sebi ponos, dostojanstvo i svetost cjeline — nacije. Svačija vrijednost cijeni se po njegovoj individualnoj sposobnosti, a svačija zasluga treba da bude nagrađena prema njenoj pravoj vrijednosti. Niko ne bi smio imati više no što vrijedi njegova zasluga i prekoračiti normalne granice toga. Opći interesi države i nacije stoje iznad privatnih. Na svačiji posjed i privatno vlasništvo ima pravo i država, tako da mu ga u krajnjoj nuždi i opasnosti po cjelinu može prisvojiti i upotrijebiti ga za odbranu dobra i slobode zajednice nacije i države.

Natalnih, feudalnih i klasnih povlastica ne može niko imati. U tom cilju su ukinute sve titule i odlikovanja u Turskoj. Svaki građanin, pa bio on po zanimanju težak ili radnik, sam za se je baj t. j. gospodin, isto kao ministar. To je zvanični naslov za svakoga.

Pretpostavlja se da su svi građani Turske prožeti jednom kulturom, da imaju zajedničku prošlost i istovjetne historijske uspomene, te iste interese za sadašnjost i budućnost, pa se svima daju jednaka prava i dužnosti kojima se mogu poslužiti prema svojoj sposobnosti. Tako se realizuje nacionalno jedinstvo u Turskoj. Slabijima koji ne znaju da se koriste svojim pravima, dužna je da pomogne država i po pravilu socijalne uzajamnosti i solidarnosti: svi za jednog, jedan za sve.

Privatna inicijativa i pravo asocijacije načelno je dozvoljeno svakome, ali se pri tome mora poslužiti svaki svojim vlastitim sredstvima, a ne tuđim otećim ili izmudrenim. Svi ekonomski pothvati moraju harmonizirati sa interesima cjeline t. j. i potrošača i proizvađača, te služiti državi. Po načelu etatizma i populizma država ima pravo da kontrolira privredu, da je podredi općim interesima nacije i da joj da pravac u cilju planske produkcije. Privatni kapital i sloboda trgovine zaštićeni su samo u toliko u koliko rade normalno i racionalno.

Savremenoj demokratiji i liberalizmu na zapadu kemalizam se ruga i naziva ih klasičnim i konvencionalnim lažima. Demokratiju smatra običnom koncepcijom koju svaka država tre-

ba da primjenjuje onako kako to konvenira interesima njene nacije, prilikama mjesta i vremena, a ne nekim božanskim pravilom koje vrijedi za svaku državu. Prema tome kemalizam ne zabacuje posve demokratiju, nego je zamjenjuje populizmom. Za liberalizam kaže da izaziva anarhiju, dopušta jačima slobodu da izrabljuju slabije, da vještački stvara diferenciranje i klasificiranje društvene zajednice više nego što je to inače u individualnoj prirodi ljudi, te najzad da daje pravo i reakciji kao i revoluciji ne samo na život nego i na vlast, da primjenjuje režim stagnacije na štetu progresa i revolucije. Radi toga kemalizam, kao revolucionarna koncepcija, posve zabacuje liberalizam kao režim nasilja i samovolje, partijskog eksperimentisanja i rasipanja državnih snaga, pljačke i korupcije, pa ga zamjenjuje svojim etatičkim revolucionizmom, a liberalnu državu svjesno disciplinovanom nacionalnom državom, u kojoj i državljani saraduju sa državniciima pa brže i napreduju.

Eto u tome je karakteristika i originalnost kemalizma. U svjetlu te kemalističke koncepcije Turska se ističe i pretstavlja po cijelom svijetu, dajući joj najširi publicitet.

Propaganda

Upravljači kemalističke Turske izvrsno su shvatili značaj propagande i obilno se služe njome. Iako u Turskoj ne postoji posebno ministarstvo za propagnadu kao u Njemačkoj, postoji pri Ministarstvu unutarnjih poslova Generalna direkcija štampe koja se bavi propagandom u Turskoj i inozemstvu. Turska propaganda prodire svakud unatoč skromnih sredstava sa kojima raspolaže. Njena je prednost u tome što nije imperijalistička, partizanska i šovinistička, nego je širokogrudna i demokratska tako da joj se ne čine nikakve zapreke na strani. Kao mlada, napredno revolucionarna, a u isto doba i mirotvorna snaga, Turska je stekla mnogo prijatelja, a njena kemalistička ideologija ima dosta pobornika u svijetu, naročito među naprednom muslimanskom omladinom i evropskom intelektualnom elitom. Teokratska turska monarhija imala je samo jednog Pjer Lotija, a kemalistička republika ima ih na stotine. Pjer Loti turske monarhije volio je Tursku radi njenog bujnog kolorita i orijentalizma, koji je davao bogatu građu njegovoj pjesničkoj fantaziji i pružao mu časovitu razonodu, dakle radi sebe; a prijatelji kemalističke republike vole Tursku radi nje same i radi njenog kemalizma. Brišući tragove orijentalizma, odbacujući fes i feredže, zatvarajući hareme i derviške cirkuse-tekije, te skidajući

mušebke sa svojih domova, uopće kidajući sa vašarskim šarenilom koje je činilo Tursku nakaradom pred kulturnim svijetom, Turska ne bi pretrpila zaista nikakvu štetu time kad bi možda izgubila sebičnu naklonost svih pjesnika i romansijera svijeta, a kamo li jednog francuskog akademika Pjera Lotia.

Turci vrše svoju propagandu metodički i sistematski, država sama za se i svaka profesija napose. Oni ne propuštaju nikakve prilike, kojom se ne bi poslužili da podignu ugled svoje nacije, istaknu znamenitosti svoje zemlje i značajne strane svoga napretka. Osnovane su brojne ustanove kojima je stavljeno u zadatak promicanje izvoza, trgovine, turizma, a naročito kemalizma i novih kulturnih tekovina republikanske Turske. Turci izdaju više listova i časopisa na stranim jezicima za svoju propagandu u inozemstvu. Novinske agencije oglašuju po cijelom svijetu svaki značajniji događaj u Turskoj. No i pored svoje slobode, ipak je turska štampa sama po sebi »glajhšaltovana« u službi i interesima koji se neposredno tiču turske države. Među proapagandističkim publikacijama turskim najznačajnije mjesto zapremaju izdanja centralnog presbiroa odnosno Generalne publicističke direkcije. Ova direkcija redovito izdaje jednu ilustrovanu reviju savršene tehničke opreme na francuskom, njemačkom i engleskom jeziku pod imenom »La Turquie Kemaliste« za tursku propagandu u inozemstvu, te jedan mjesečnik sa više stotina stranica na turskom jeziku pod imenom »Ajin Tarihi« t. j. historija mjeseca, za propagandu unutra. Ovaj potonji časopis obavještava tursku javnost o svima važnijim događajima koji se dešavaju na strani, hronološkim i kalendarskim redom, te prenosi sve važnije što se u stranoj štampi piše o Turskoj. Pored toga ova direkcija izdaje više povremenih brošura na stranim jezicima o kemalističkoj Turskoj, kojima sam se služio i ja pri sastavu ovog djela.

Svoju monstr-propagandu američkog stila i ogromnih dimenzija Turska je priredila godine 1933 prilikom jubilarne proslave desetgodišnje obljetnice republikanskog oblika vladavine. Sa ovom proslavom Turska je postigla više raznih uspjeha u isto doba. Podigla je svoj međunarodni ugled vani, pojačala je nacionalnu svijest, revolucionarni duh, ponos i samopouzdanje turskog naroda, unutra. U svoje raso preimućstvo današnja mlađa generacija Turske vjeruje koliko i Njemačka u svoje, ali time ne svojata za se nikakva viša prava nego što ih imaju i ostali narodi u svijetu. Iza ove proslave u javnom mnijenju čitavog svijeta nastupio je povoljan preokret u korist Turaka, pa čak i u onim zemljama koje su imale historijskog animoziteta prema njima.

Kemalistički republikanski režim u Turskoj uhvatio je snažan korjen i učvrstio se toliko, da mu sada ne prijete nikakva opasnost iznutra. Kako se je ranije pripisivalo u grijeh Turcima i ono što nisu sami skrivili, tako im se danas pripisuje u zasluge možda i više nego što su stekli. Osloboditelj i preporoditelj Turske Kamal Ataturk postao je ne samo idol turskog naroda nego i jedan legendarni heroj za čitav svijet, kojeg poznaje svako dijete, a njegova ideologija — kemalizam — postala je religija koja ima svojih pristaša svugdje i koja pretenduje na univerzalnost. Skoro u svima kulturnim zemljama i na svima jezicima publikovana su posebna djela o novoj Turskoj i preporođenim Turcima kao o nekoj bajoslovnoj zemlji i čudotvornom narodu koji se prikazuje kao primjer za ugled drugima. Ničiji državnici ne uživaju tako dobar glas i taku veliku reputaciju kao turski. Ataturk je najveći i najzaslužniji čovjek među svima državniciima koji su se pojavili u posljednjem vijeku. Genijalnost djela i akcije njemu se sa pravom pripisuje.

Kako smo već istakli, u fazu svoga današnjeg razvitka Turska je došla putem revolucije. Da je pošla redovitim stopama evolucije, sigurno je da nikad ne bi dostigla one koji su je na tom putu davno pretekli i koji se ne zaustavljaju. Reakcionari i kontrarevolucionari koji su emigrirali iz Turske pozivaju se na prirodni zakon evolucije i tvrde da priroda ne poznaje skokova. To ne poriču ni turski revolucionari, ali to što ne pozna inertna priroda i njeni opći zakoni, poznaje posebna historija i socijologija u kojoj, pored nesvjesnih prirodnih sila djeluju i svjesne, duh i volja čovječija, kažu oni.

Za Turskom su se paveli mnogi drugi narodi. Po svima islamskim zemljama postoje jaki kemalistički pokreti, koji i široke mase muslimanskih naroda guraju naprijed. U zemljama gdje je turska rasa jače zastupana, kao u Siriji, Iraku, Iranu i Afganistanu, taj je pokret uzeo šireg maha, a prenesen je i na Balkan naročito u Albaniju. Sve ove zemlje idu stopama kemalističke Turske, te se nacionalnim elanom i oduševljenjem nateču između se. Jedino arapske zemlje u kojima vladaju stare tradicije Islama kao Hidžas i Egipat, nisu još dovoljno odlučne da pođu istim pravcem. Među ostalim islamskim narodima samo mi muslimani u Jugoslaviji u nacionalnoj državi svojoj, izgleda da još oklijevamo i na istom mjestu tapkamo.

Sve ove zdrave, srećne i radosne pojave, posljedice su kemalističke revolucije u Turskoj. Dakle u kulturnom preporodu islamskih naroda, prvenstvo su osvojili Turci. Zato Kemal nije samo nacionalni heroj i Ataturk t. j. otac Turaka, nego i duhovni vođ svih naprednih muslimana čitavog svijeta.

U islamskom svijetu, osobito u arapskim zemljama i Indiji, ima pojedinaca koji nikako ne mogu da se izmire sa Kemalom i njegovim reformama. Pri svakoj pomisli na Kemala u njima uzavrije bijes fanatizma i prekipi mjeru tako da govore svašta. Na kritiku koja se javlja sa te strane, ne bi se ni osvrtni kada bi ona ostala lokalizovana na svome terenu, u Indiji i arapskim zemljama, i kada ne bi zakužavala i našu atmosferu.

Ovakvi kritičari kemalizma koji su za vrijeme rata služili neprijateljima Islama i koji su se borili protiv halife i njegove turske vojske, najviše zamjeravaju Kemalu to što je emancipovao državu od vjere, što je isključio vjeronauku iz škole i što je ukinuo šerijatske sudove i njihovo zakonodavstvo.

Država nije fizička i individualna nego politička i juridička tvorevina. Kao juridičko lice ona nema i ne može imati vjere svojstvene individuumu. Glavna namjera Boga i osnovni cilj vjere jeste i mora da bude taj, da kultiviše i oplemeni duše i da otupi animalnu prirodu ljudi, te da ih osposobi za društveni život. Kao takva vjera treba da bude podređena društvu i državi, a ne obratno, kako je to bilo ranije, radi čega su i bankrotirali muslimani skupa sa svojom vjerom kojoj su služili.

Kemal je isključio vjeronauku iz škole zato što je ona u rukama nesavremenih vjeroučitelja bila oruđe reakcije protiv turske države i turske revolucije uperene protiv ropstva i tmine, a za svjetlo slobode i istine. Sa isključenjem vjeronauke iz škole Kemal nije ukinuo i samu islamsku vjeru: ono što je bitno u Islamu, moral i istina, uneseno je u sve pedagoške i naučne udžbenike savremenih državnih škola u kemalističkoj Turskoj. Jedino dogmatika i liturgika isključena je iz udžbenika osnovnih i srednjih laičkih škola za djecu, koja ni po Islamu nisu obavezna da vjeruju i rade ono što ne razumiju. Dogmatika i liturgika u Turskoj su dozvoljene samo ondje gdje im je mjesto, u privatnim obiteljskim domovima, u javnim bogomoljama i naročitim višim vjeronaučnim školama koje i danas postoje i koje je republika podignula na visinu njihovog zadatka. Vjeroučiteljima koji vjeruju i propovijedaju da je svačija sudbina na svačijem čelu unaprijed po Bogu propisana i prema tome neminovna, zabranjeno je djelovanje u republikanskim školama Turske, jer takvo učenje ubija sposobnost za život, duh i samopozdanje kod omladine.

U kemalističkoj Turskoj ukinuti su šerijatski sudovi i njihovo zakonodavstvo koji tegle lozu još iz poganskih vremena i običaja prije Islama. Sa ukidanjem šerijatskih sudova nije dokinuto i pravosuđe što je cilj i svrha islamske vjere, nego

samo jedno sredstvo koje je davno promašilo cilj. Tek po uki-
danju šerijatskih sudova, zasijala je islamska pravda u Turskoj.
Zakoni se postavljaju radi ljudi, a ne ljudi radi zakona. Nu-
žda mijenja zakone i udešava ih prema prilikama mjesta i vre-
mena. Zakoni moraju služiti potrebama zajednice i zadovolja-
vati socijalnu pravdu, a ne samo klasi profesionalnih sveštenika.

Pedesetsedmo poglavlje

Stav Turske prema političkoj situaciji Evrope

Svjetski rat nije prečistio sporne račune među državama,
niti je donio željeno smirenje narodima. Jedina pozitivna strana
Svjetskog rata jeste ta što je donio političko oslobođenje i na-
cionalnu nezavisnost nekim manjima narodima Evrope.

Odmah iza rata Evropa se podijelila na dva protivna tabora,
na zadovoljne i nezadovoljne sa postignutim rezultatima mira.
Pobijedjeni i nezadovoljni narodi obrazovali su revizionistički,
a pobjednici i oslobođeni antirevizionistički blok u Evropi. Po-
bijedjeni i oslobođeni narodi, poučeni iskustvom da politička
sloboda ne vrijedi mnogo bez ekonomske samostalnosti, prešli
su na autarkijsku politiku svojih država i industrijalizaciju svo-
jih zemalja. Ogromna Rusija u istočnoj polovici Evrope, male
nacionalne države na Balkanu i bliskom istoku, na putu su da
se ekonomski emancipuju od zapadne i srednje Evrope. Japan
na dalekom istoku već je toliko napredovao da je počeo potis-
kivati Evropu sa mnogih svjetskih tržišta, a sada je goni i bru-
talnom silom iz Kine koja broji preko 400,000.000 stanovnika.
Skupa sa Sjevernom Amerikom, koja je za vrijeme rata zgrnula
svo zlato i postala vjerovnikom svijeta, znači da je skoro polo-
vica ljudskog roda, gotovo izgubljena za kapitalističku privre-
du Evrope. Pored političke nesigurnosti pojavila se i ekonom-
ska kriza u Evropi. Milioni evropskih i američkih radnika
ostali su bez posla i počeli da ugrožavaju pravni poredak svo-
jih zemalja. Da bi osigurali svoj kapitalistički poredak, revizio-
nističke države Evrope zavedoše autoritativne režime, po uzo-
ru na Rusiju i Tursku.

Među pobijedjenim državama Turska je bila jedina i prva
čiji je narod svojom disciplinom i svojim herojskim otporom
uspio da osujeti i revidira paklene planove svojih neprijatelja. U
svojoj borbi za nezavisnost, pod vodstvom Kemala Atatürka,
Turci su izvojevali pun nacionalni zavjet i častan mir, na čemu
im zavide ne samo bivši saveznici iz svjetskog rata, nego i mno-

gi protivnici. Iz rata je Turska izašla teritorijalno smanjena i
osakaćena, ali duhom ojačana i moralno preporođena. U glav-
nom, izgubila je samo one pokrajine koje su je svojom pasiv-
nošću kao balast pritiskivale i u napretku sputavale. Svojim
granicama, priznatim Lozanskim ugovorom, Turska je bila go-
tovo zadovoljna. U Evropi nije imala nikakvih zavojevačkih
teritorijalnih pretenzija. Cijela briga turskih državnika bila je
upravljena na čuvanje postojećeg stanja svoje domovine, i na
to da priskrbe miran razvitak svome narodu. Samo u tom ci-
lju Turska usavršava svoju narodnu odbranu, podržava prisno
prijateljstvo sa Sovjetima, pruža ruku pomirnicu Grcima, pravi
sporazum i odbranbeni savez sa balkanskim susjedima, i osni-
va paktove prijateljstva sa istočnim državama. Po prirodi takve
svoje politike Turska se, prirodno, našla na strani miroljubivog
bloka Evrope.

Iako je po svojoj formi politički režim u Turskoj autori-
tativan, u suštini je demokatičniji nego i jedan evropski, jer
odgovara duhu i mentalitetu samodisciplinovanog i homogenog
turskog naroda. Taj režim nije ni reakcionaran ni konzervati-
van, kao što su oni koji brane imperijalističku hegemoniju. Na
protiv, kemalistički režim u Turskoj do krajnjih granica je na-
predan i liberalan pa je i po tome Turska sklonija demokrat-
skim državama više nego diktatorskim.

Među savremenim državicima Kemal je bio najzasluž-
niji čovjek za ideju mira među narodima. On se prvi sprijate-
ljio sa Rusijom i Grčkom, vjekovnim neprijateljima Turske.
Bio je prvi inicijator za Balkanski sporazum i Istočni pakt. Šta
je najglavnije, on je premostio provaliju između islamskog i
hrišćanskog svijeta. Koji bi čovjek mogao učiniti više za mir
od Kemala!

Pedesetosmo poglavlje

Jugoslavija i Turska

Otkako je Turska prestala da bude teokratska monarhija i
postala nacionalna republika, ona se stalno zalagala za ideju
mira i sporazuma među balkanskim narodima, i svakom zgo-
dom je isticala parolu »Balkan Balkancima«. Da bi svoju pri-
vrženost toj ideji i djelom dokumentovala, Turska je prva pru-
žila ruku svome dojučeranjem protivniku Grčkoj, i time do-
kazala da vodi trajnu realnu politiku, a ne promjenljivu senti-
mentalnu. Politika republikanske Turske zasnovana je na prin-
cipu socijalne solidarnosti i narodnog jedinstva unutra, a poli-

tičkog mira prema vani. Sa takvom politikom Turska je postala jedan ugledan elemenat konstruktivnog rada i reda, te uvažen faktor mira među narodima. Ova je politika solidna, trajna i turkofilska, za razliku od pređašnje sultanove politike, koja se okretala prema vjetru, te bivala germanofilska ili anglofilska prema trenutku. Pored tradicionalne vjernosti Turaka, i to je jedan novi dokaz, da svi prijatelji mira i svi saveznici kemalističke Turske smiju pouzdano računati i sigurno se oslanjati na nju.

Sa ovom mirotvornom politikom republikanske Turske poklapa se i vanjska politika Kraljevine Jugoslavije pa su se na istoj političkoj liniji susrele obje ove države. (Sl. 173).

Osnovu Balkanskog sporazuma dao je savez između Turske i Grčke, a inicijativa za njegovo proširenje došla je sa naše i turske strane, na historijskom sastanku između njihovih suverena. Balkanski sporazum još nije potpun. U njeg ulaze samo one balkanske države koje su zadovoljne svojim granicama, utvrđenim mirovnim ugovorima. Među ove spada i republikanska Turska nakon Lozanskog mira. Cilj je Balkanskog sporazuma da čuva postojeće granice i štiti teritorijalni integritet država članica koje ga tvore, protiv svake povrede između sebe i svakog napadaja sa druge strane. Prema tome on je sazdan na legitimnom pravu, bez ikakvih agresivnih namjera. Radi toga se Balkanski sporazum, i pored svoje nepotpunosti, već dosada pokazao kao vitalan organizam, naročito za Jugoslaviju i Tursku. Blagodareći njihovom savezu u Balkanskom sporazumu, oslabio je revizionistički obruč oko Jugoslavije. Bugarska nam je garantovala vječno prijateljstvo a Italija mir za 5 godina. Nakon pripojenja Austrije Njemačkoj ostala je jedino Mađarska, koja je također pripravna da saraduje sa nama u podunavskim zemljama, sa privolom Njemačke. Turskoj pak pošlo je za rukom da se riješi jedne obaveze, koja je imala životno značenje za nju, tj. demilitarizacija moreuza, a i pitanje Aleksandrete riješeno je u njen prilog. Sve to dokazuje da mi imamo mnogo interesa da još više učvrstimo naše veze sa našim balkanskim saveznicima, a naročito sa Turskom, sa kojom nemamo niti pograničnog dodira radi kojeg bi naši odnosi mogli doći do iskušenja. Svoje prijateljstvo sa Turskom koje se pokazalo tako blagotvorno, treba da proširimo i produbimo. Pored ustanova koje služe jačanju naših trgovačkih veza, trebalo bi osnovati i jedno Jugoslavensko - Tursko društvo, koje će se zalagati za duhovnu i kulturnu saradnju među našim narodima. Muslimani u Jugoslaviji i naš elemenat koji živi u Turskoj, mogli bi da posluže kao jaka spona među našim dvjema zemljama. Raspoloženje i sredina koja bi ovaku saradnju objeručke prihvatila, gotovi su i na našoj i na turskoj strani. Ovakvo jed-

no društvo moglo bi biti korisnije i plodnije nego i jedno slično, kakvih ima možda i suviše u našoj zemlji. Ono bi moglo izgladiti i mnoge loše historijske uspomene koje postoje među nama. Kada to mogu da čine udruženja nastavnika historije u Francuskoj i Njemačkoj, čiji su narodi još uvijek na ratnoj nozi kao zakleti protivnici, zašto to isto ne bi mogli činiti mi i Turci, koji smo u svima međunarodnim političkim pitanjima saglasni?

U našem narodu postoji čitav epos, čitav niz predanja i tradicija spletenih od tužnih historijskih uspomena koje pobuđuju neraspoloženje prema Turcima. Zbog toga često trpe muslimani Jugoslavije, njeni rođeni sinovi, jer je potsjećaju na turska vremena.

Ovo što postoji na našoj strani prema Turcima, ne postoji na turskoj prema nama. Zato i prijateljstvo Turaka prema Jugoslaviji može da bude iskrenije, i bez djela kakvo je ova moja knjiga pa i bez jednog naročitog Jugoslavensko - Turskog društva čije osnivanje zagovaram.

Historija nazatka i napretka Turske pruža mnogo korisnih pouka, naročito malim narodima kao nama. U njoj ima traغيčnih momenata koji mogu da posluže kao memento i opomene na čuvanje, a i srećnih trenutaka koji vrijede kao svijetlo i putokaz drugima. Takve srećne i svijetle trenutke pretstavlja borba Turaka za njihovu nacionalnu nezavisnost kao i prepodačenje koje je slijedilo iza toga. Sve nam to dokazuje da i mali narodi, pa čak i tada kada tehnički nisu dovoljno opremljeni, mogu da se suprotstave i jaćim protivnicima pa i da se odbrane, ako se riješe da izginu za svoju domovinu i svoju slobodu, te da se u takvom slučaju ne trebaju bojati za svoju sudbinu.

Iza Svjetskog rata, čim su saveznici uvidjeli da su se Turci i na to riješili, oni su digli ruke sa Turske, a borbu sa Turcima prepustili su nesrećnim Grcima da oni vade za njih kestenje iz vatre. Nikome pa ni imperijalističkim velesilama nisu potrebne pustinje u kojima viju šakali, nego zemlje naseljene živim ljudima koji radu marljivo kao pčele i donose meda svojim gospodarima. Oslobođenje Turaka od imperijalističkih stega i fatalističkih zabluda, jasno pokazuje da nikad nije kasno i drugima da se trgnu iza sna i pođu istim pravcem, jer »dobitak je i to kada se god odustane od sigurnog gubitka«, kako to zgodno veli jedna turska poslovice.

Nekrolog

Prije nego što je ova knjiga ugledala svijetlo dana, nestalo je najznačajnijeg lika sa pozornice svijeta, najzaslužnijeg čovjeka našeg vijeka, Kemala Ataturka. Da, nema Kemala među nama živima. Njegova nebeska duša oslobodila se njegovog izmučenog i istrošenog tijela, ostavila ga da se odmara u krilu njegove majke, turske domovine, a sama je odletila da se nastani na nebu. Otselila je duša Kemalova, neka je blažena! Sahranjeno je tijelo Kemalovo, slava mu! To je nepobitna istina i užasna stvarnost sa kojom se izmiriti moramo, ali nam je ostao Kemalov duh, kemalizam. Taj duh ne pripada ni Kemalovoj duši, ni Kemalovom tijelu, on je zajednička svojina cijelog turskog naroda, javno dobro čitavog čovječanstva. Dok živi turska rasa, dok postoji ljudski rod, vječno će živiti Kemalov duh, u srcu svakog Turčina, u uspomeni ljudske historije.

Da, umro je zaista Kemal, ali je ostao njegov besmrtni spomenik koji će nadživiti sva pokoljenja iza njega, ostala je zdrava kemalistička Turska Republika u sigurnim i snažnim rukama Kemalove djece, Turaka i Turkinja, koje je on odgojio i na čvrste noge postavio još za svog života, i koji će ovjekovječiti Tursku Republiku, uspomenu na Kemala.

Da, nestalo je turskog oca, ali postoje zbrinuta njegova pametna i punoljetna djeca. Da su ta djeca dostojni nasljednici, vjerni sinovi i vrijedne kćeri svoga oca, dokazala su i veličanstvenim sprovodom kojim su ga ispratila do vječne kuće mira i pokoja.

Na svijetu je bilo mnogo vladara koji su bili apsolutni gospodari, vedrili i oblačili u svojim državama. I Kemal je vladao suvereno, ali ne kao tiranin samovolje nego kao personifikacija narodne volje. On je samo vedrio u Turskoj.

Pri kraju Svjetskog rata, poražena Turska nije bila samo kapitulirala nego i stvarno propala kao država. Tursko nebo bilo je prekriveno crnim oblacima, a turska zemlja bila je obavijena u grobni mrak. Tada su u Turskoj svjetlucale samo munje i grmili gromovi. Te munje i ti gromovi, to su bile jasne i hrabre riječi Kemalove. Tada su se Turci više bojali nego što su voljeli Kemala. Osjećaj koji su gajili prema Kemal, bio je strahopoštovanje više nego ljubav. No kada je Kemal rastjerao oblake nad Turskom, kada je postao Gazija i Osloboditelj, on je počeo da obasjava Tursku kao sunce koje oživljuje i preporada. Pod tim suncem oživljen i preporođen, turski je narod tada zavolio Kemala kao rođenog oca, radi čega ga je i prozvaao

Ataturkom. U historiji nema ni jednog suverena koji je bio više voljen od naroda i intimniji sa narodom od Ataturka. Godine 1925, kada je otkrivena zavjera protiv Kemala, on je rekao: »Sigurno je da će moje skromno tijelo jednog dana biti u zemlju pretvoreno, ali Turska Republika živiće vječno«.

Ove su riječi postale amanet i nacionalni zavjet svih Turaka. Od tada nije više pokušavan ni jedan atentat protiv Kemala. Nije se više mogao pronaći niti jedan jedini zločinac, koji bi mogao dignuti ruku protiv Boga i posegnuti za životom njegovog poslanika Kemala Ataturka, premda se on nije čuvao ni od koga.

Et o takav Ataturk, sada se preselio na vječnost. On je izvršio svoju poslaničku misiju, i Bog ga je opet povukao u nebesko carstvo.

Zaista, ako se uzmu u obzir sva čuda koja je Kemal stvorio za tako kratko vrijeme, čovjek se mora snebivati i pitati da li je on bio običan smrtnik, ili možda neka utjelovljena providnost, neki božiji poslanik, svetac nad svecima? ...

Da, Ataturkovo srce prestalo je da bije za turski narod i ugasilo se sunce koje je do sad grijalo Tursku. Ali to sunce nije propalo, jer to ne može biti. Ono se samo sakrilo i nevidljivo postalo, da se opet pojavi u istom ili drugom obliku nekom. Zašlo je za horizont, da grije neku drugu stranu, možda naličje Turske, ali je ostao cio sunčani sistem, sa punim mjesecom i svijetlim zvijezdama svojim. Dok je njih, Turska nikad više neće biti u pomrčini a kamoli u gustom tmini. Svjetlost Kemalovog duha, kemalizam, uvijek će obasjavati i svojim dahom zagrijavati Tursku, kao i ona sunca koja su ugašena možda već milione godina, ali čije svjetlo još uvijek dopire do nas! ...

Neka je slava Kamalu Ataturku! Neka živi kemalistička Republika Turska!

Šesdeseto poglavlje

Ismet Inönu

Rodio se u Izmiru na 25 IX 1884. Njegov otac Rešid bej bio je državni činovnik. Umro je u Carigradu kao viši vojni sudija. Osnovnu školu Ismet je svršio u svome rodnom mjestu, a nižu vojnu gimnaziju u Sivasu. Licej i artiljerijsku akademiju završio je u Carigradu. Nakon završenih stručnih studija, godine 1906, proizveden je za generalštabnog kapetana II klase i dodijeljen štabu II armije u Edrni. U 1908 unaprijeđen je za kapetana I klase, a 1911 za generalštabnog majora. U 1913

bio je šef jednog odsjeka u ministarstvu rata i ekspert delegacije u mirovnim pregovorima sa Bugarskom. U 1915 unaprijeđen je za pukovnika i zauzeo položaj šefa I odjeljenja Vrhovne komande. Malo kasnije iza toga postavljen je za šefa generalštaba III armije na kavkaskom frontu prema Rusiji. Pukovnik Ismet tu se sprijateljio sa generalom Mustafom Kemalom, koji je tada bio komandant ove armije, te skupa sa njim potukao Ruse.

U julu 1918 Ismet je zauzeo položaj pomoćnika ministra vojnog. U maju 1919, kada je Kemal paša pošao u Anatoliju u svojstvu vrhovnog inspektora vojnih snaga, oprostio se sa svojim najintimnijim drugom, pomoćnikom ministra vojnog, pukovnikom Ismetom, te mu je otkrio svoj plan i odao tajnu da će preći na čelo ustaša i povesti nacionalni pokret za slobodu i nezavisnost Turske. Tom prilikom Kemal je zamolio Ismeta da ostane na svom položaju u Carigradu i da mu bude na usluzi pri njegovoj oslobodilačkoj akciji. Ismet je poslušao Kemala, i ostao u Carigradu da tu radi za njegov pokret. Godine 1920, kada su Englezi zaposjeli ministarstvo vojno te i formalno okupirali prijestolnicu osmanlijskog carstva, Ismet je napustio svoj položaj, te skupa sa jednom većom grupom rodoljuba otišao u Ankaru i pridružio se Kemal. U susretu sa ovom grupom, Kemal je svoju najvišu pažnju ukazao prema Ismetu i samo njega uzeo u svoja kola i dovezao ga u Ankaru. Na depunskim izborima dao ga je birati za narodnog poslanika Edrne i predložio ga je Velikoj Narodnoj Skupštini za šefa generalštaba cjelokupne narodne odbrane. Godine 1921 Ismet je preuzeo komandu odbrambenog fronta na Inöniju i prvi put porazio Grke. U čestitici koju je tada Kemal uputio Ismetu, rekao mu je da je on sa ovom pobjedom porazio ne samo Grke nego i zloslutnu sudbinu naroda turskog. U znak priznanja V. N. S. podijelila mu je čin brigadnog generala, i postavila ga za komandanta cijelog južnog fronta prema Grcima. Vrhovni komandant turske vojske maršal Gazi Mustafa Kemal, nakon svoje veličanstvene pobjede nad neprijateljima i triumfalnog ulaska u Smirnu, svoga najbližeg saradnika i pomoćnika generala Ismeta, poslao je u Mudaniju da potpiše primirje sa saveznicima. Iza toga postavio ga je za ministra vanjskih poslova i za šefa turske delegacije da vodi mirovne pregovore i da potpiše definitivni mir u Lozani. Te je pregovore Ismet paša vodio vješto i završio ih sa uspjehom kakvom se nije nadao niko. Poslije toga na 30 X 1923, V. N. S. izabrala je Ismet pašu za pretsjednika vijeća narodnih povjerenika odnosno ministarskog savjeta. Izuzev jedan kratki prekid od 22 XI 1924 do 3 III 1925, na tom položaju ostao je Ismet paša sve do 1937, kada se povukao u sporazumu sa oboljelim pretsjednikom Republike Atatürk, da bi se mogao uzdignuti nad dnevni politički život,

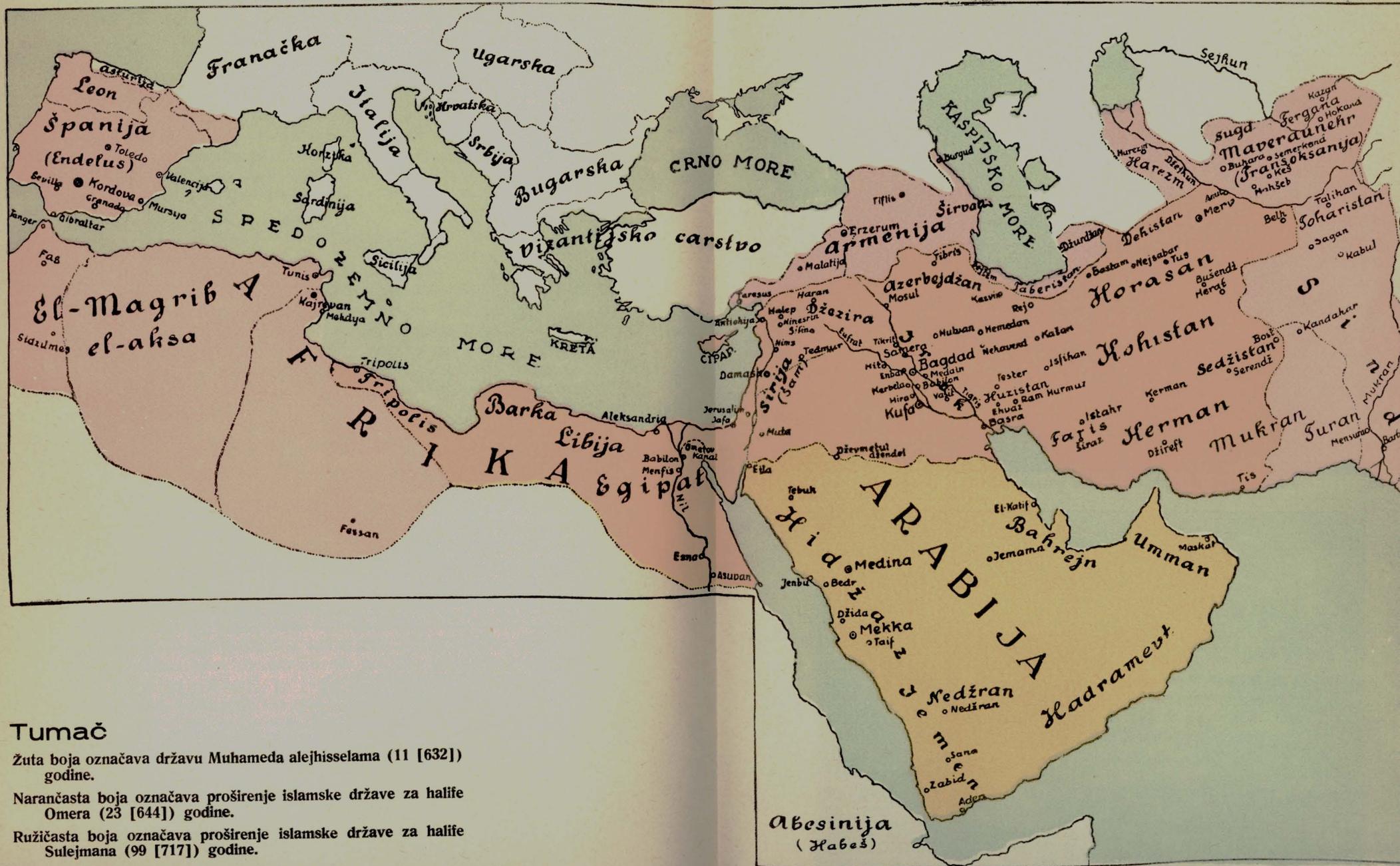
kao predestinirani II pretsjednik Republike i najzaslužniji čovjek Turske poslije prvog. (Sl. 175).

Kako se vidi iz ove kratke biografije, današnji pretsjednik republike Turske, umirovljeni armijski general Ismet paša, kojem je Ataturk dao prezime İnönü, rasni je Turčin i činovnički sin, rođen da vlada i služi državi kao i Kemal. Oba su odgojena u vojnim školama i naučena na red i disciplinu, da savlađuju samog sebe, a po tom da pobjeđuju i vladaju drugima. Vojna akademija u Carigradu, osnovana je prije svih drugih modernih škola u Turskoj. Ova škola ima za sobom slaviju tradiciju nego i jedna druga, jer je dala najzaslužnijih sinova Turskoj. I po svojim karakteristikama Kemal i Ismet nadopunjavali su jedan drugoga. Kemal je bio revolucionarnog temperamenta, ponosan, odlučan i samopouzdan čovjek. Ismet pak bio je skroman, miran i ustaložen. Snagom svoga duha, svojom voljom i energijom, kada je postao dušom i vođom narodnog pokreta, Kemal je prokrčio put i Ismetu. Kemal je bio viakovoda, a Ismet kočničar turske revolucije. Kemal je davao ideju i inicijativu, a Ismet je to prihvatao, davao djelotvornu zakonsku normu i pretvarao u akciju. Na mirovnoj konferenciji u Lozani, provokacije i inkriminacije iznošene protiv Turske, nisu mogle zbuniti Ismeta. Sa svojim čvrstim vojničkim stavom mirnog i ustaloženog čovjeka, sa svojim odmjerenim taktom uravnoteženog državnika, sa svojom gvozdenom logikom sbranog govornika, Ismet je pobijedio protivnike, pa i za zelenim diplomatskim stolom izvojevao potpunu nezavisnost Turskoj.

Sa ovom pobjedom Ismet je zadužio turski narod više nego i jedan od drugih zaslužnih turskih državnika. Velika Narodna Skupština i ovaj put se pokazala na visini, izabravši junaka iz Lozane i pobjednika sa İnönija za nasljednika Gazije sa Sakarije i Sivog Vuka Anatolije, Velikog Kemala Ataturka.

Islamska država koncem prvog stoljeća po Hidžri

Tumač

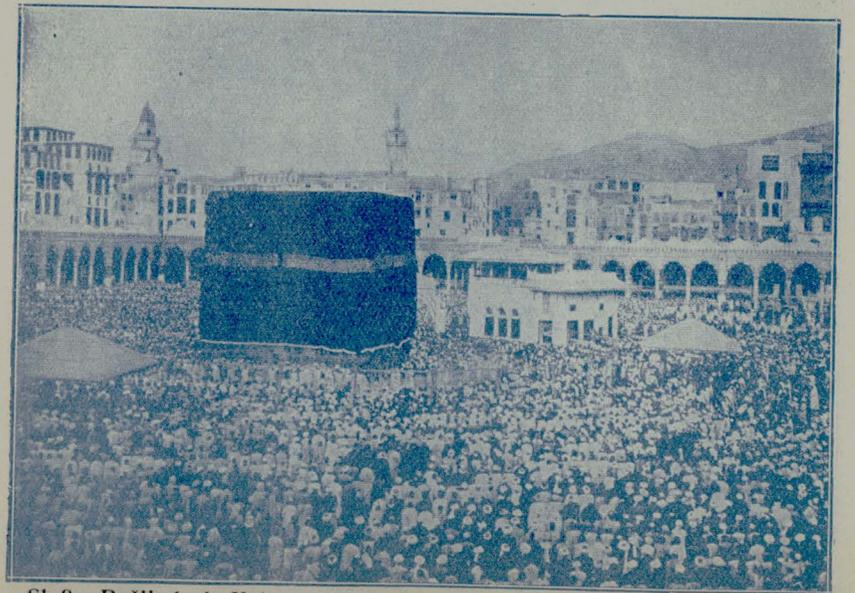
Žuta boja označava državu Muhameda alejhisselama (11 [632]) godine.

Narančasta boja označava proširenje islamske države za halife Omera (23 [644]) godine.

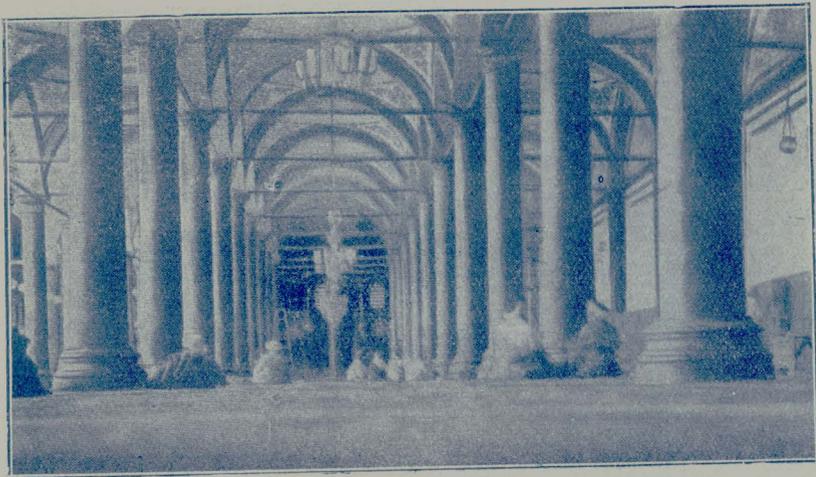
Ružičasta boja označava proširenje islamske države za halife Sulejmana (99 [717]) godine.

Sl. 1 — Hetitski lavovi u Etnografskom muzeju Ankare

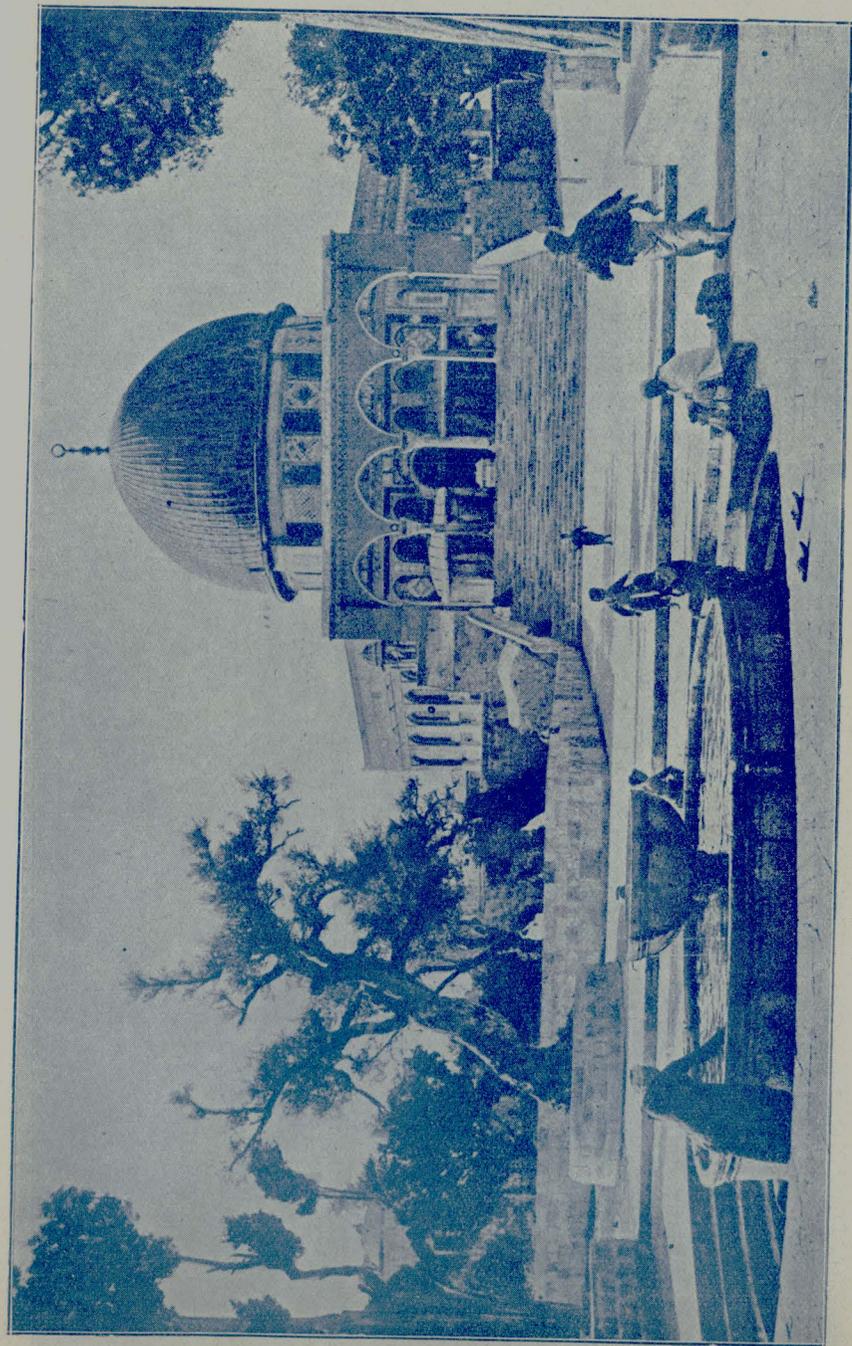
Sl. 2 - Božija kuća Kaba u Meki rodnom gradu Božijeg poslanika Muhameda

Sl. 3 — Obnovljena Muhamedova džamija u Medini
— Nakon doseljenja iz Meke u Medinu, prvi posao Božijeg poslanika Muhameda bio je da podigne javnu bogomolju koja je služila i za školu u isto doba.

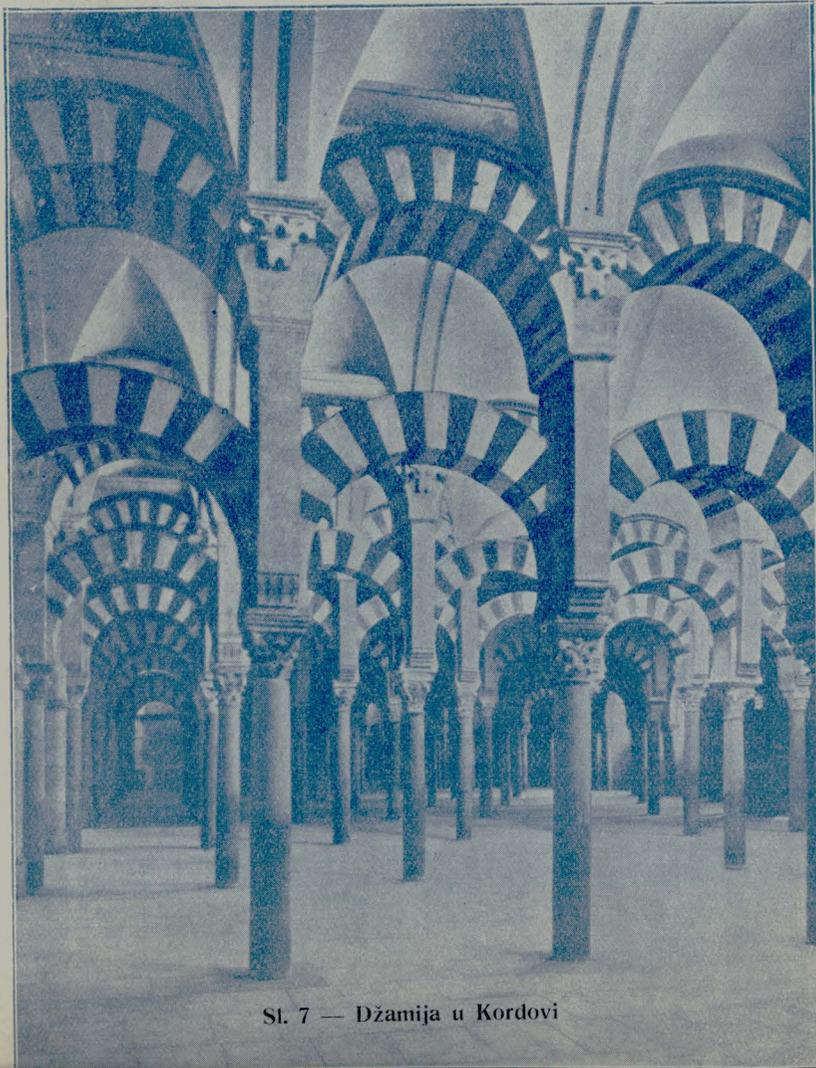
Sl. 5 — Velidova džamija u Damasku (Šamu)

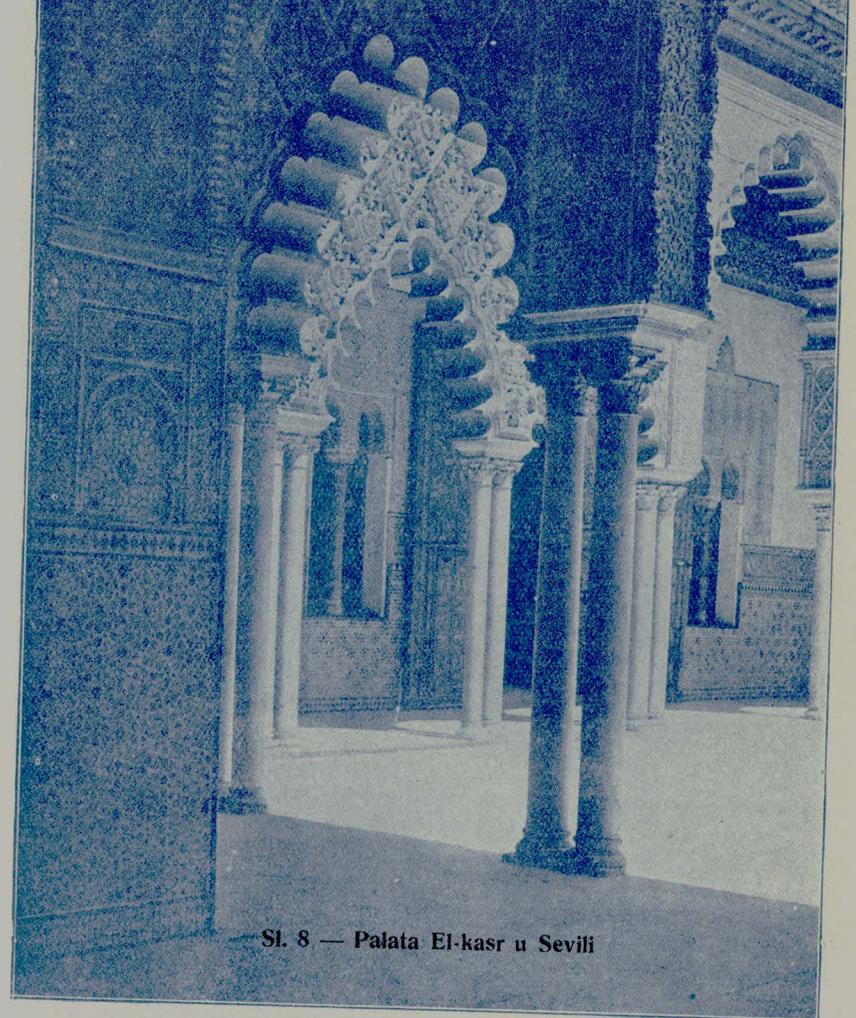
Sl. 4 — Haremi i šerif Kubbetus-sahra u Jerusalemu

Sl. 6 — Ukbetova džamija u Kajrevanu

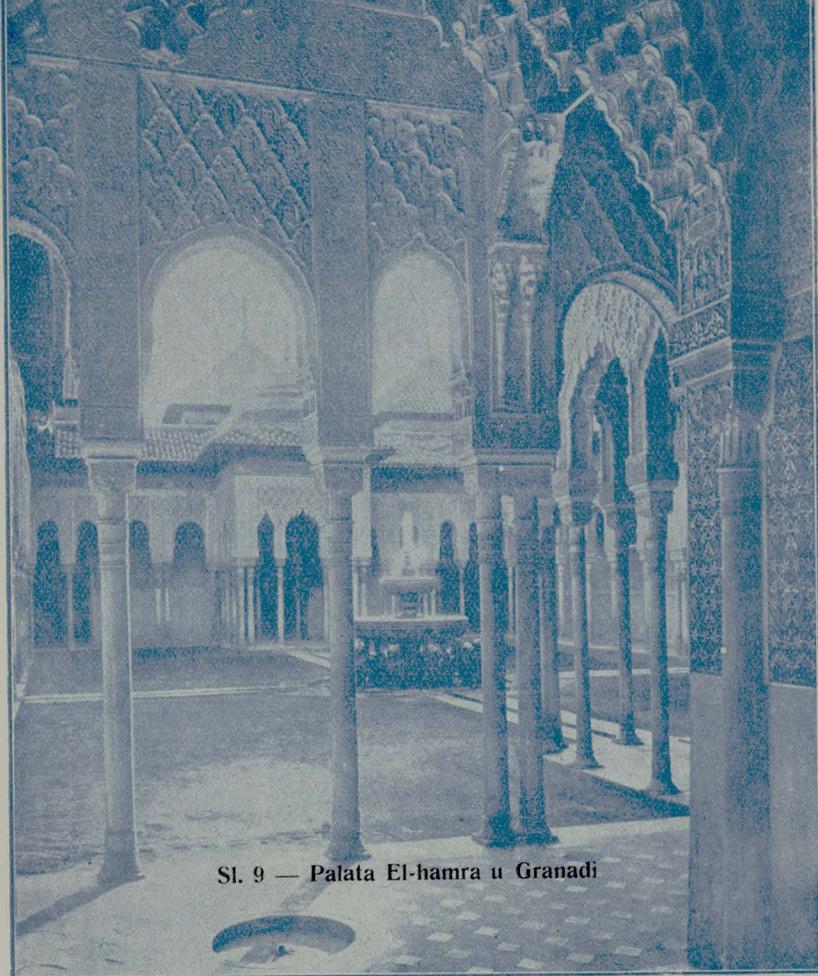
Sl. 7 — Džamija u Kordovi

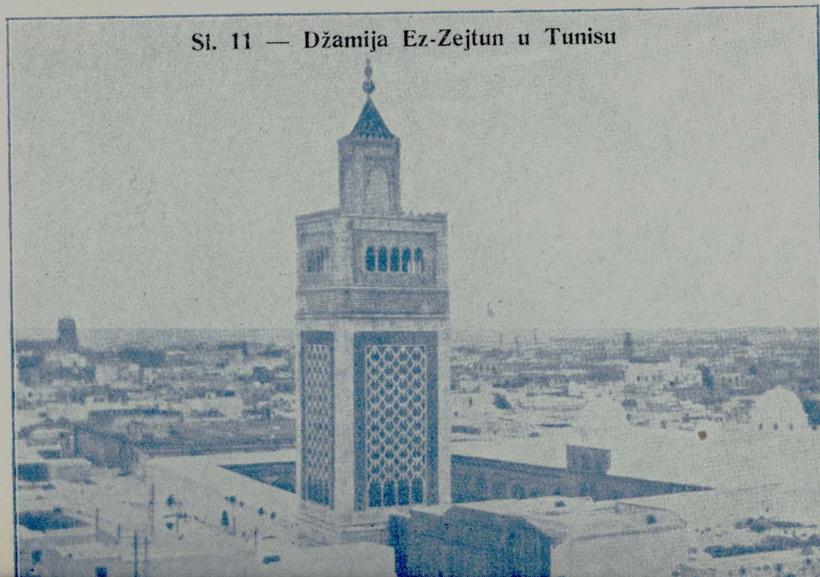
Sl. 8 — Palata El-kasr u Sevili

Sl. 10 — Lavlje dvorište u El-hamri

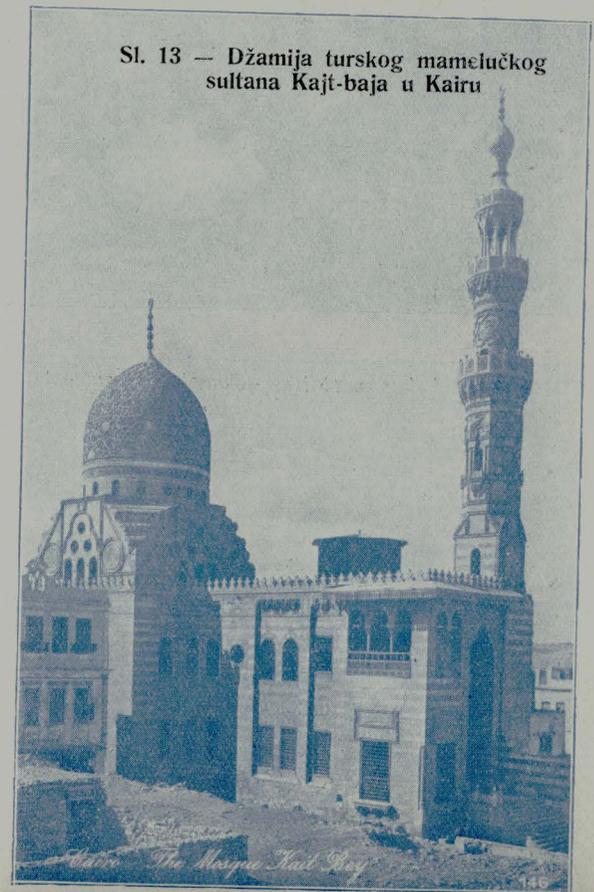
Sl. 9 — Palata El-hamra u Granadi

Sl. 11 — Džamija Ez-Zejtun u Tunisu

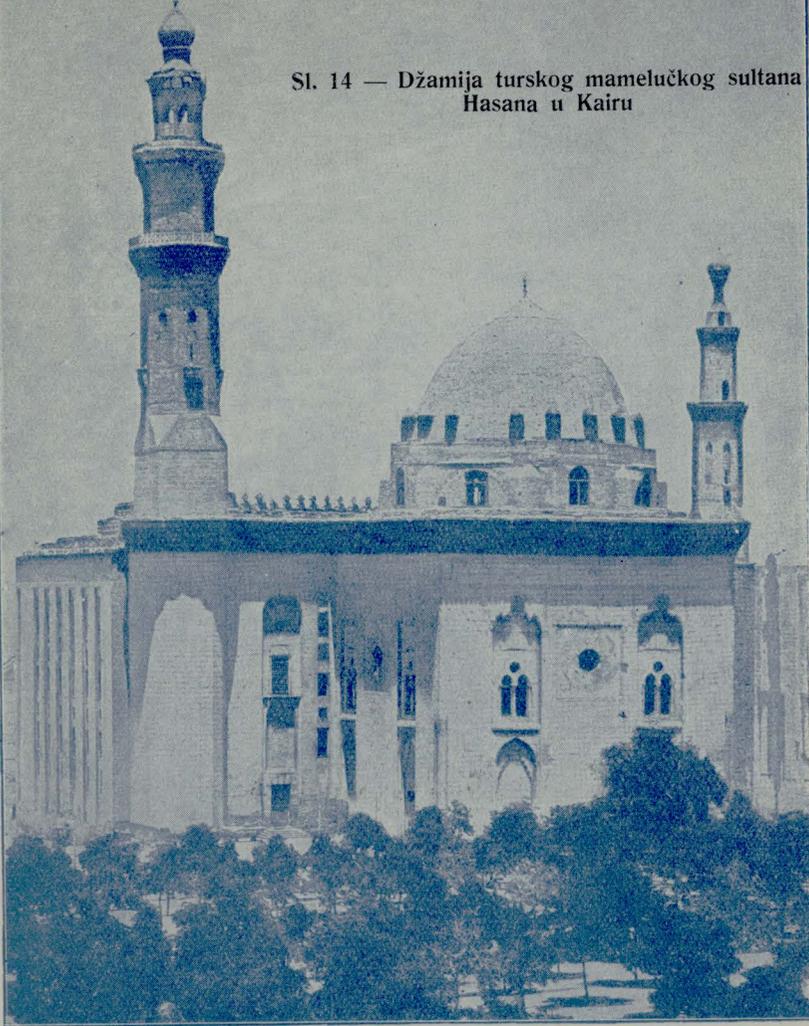

Sl. 12 — Džamija osvajača Egipta Amr ibnul-Asa u Kairu

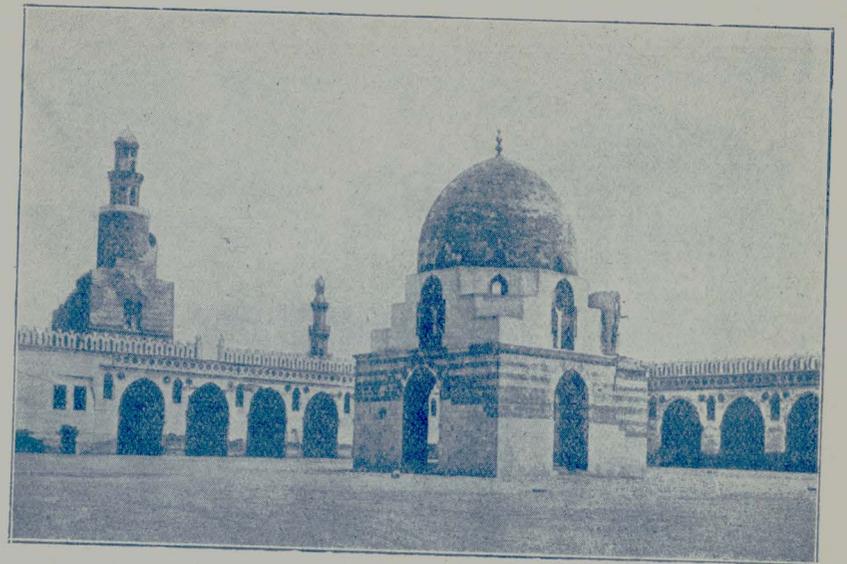
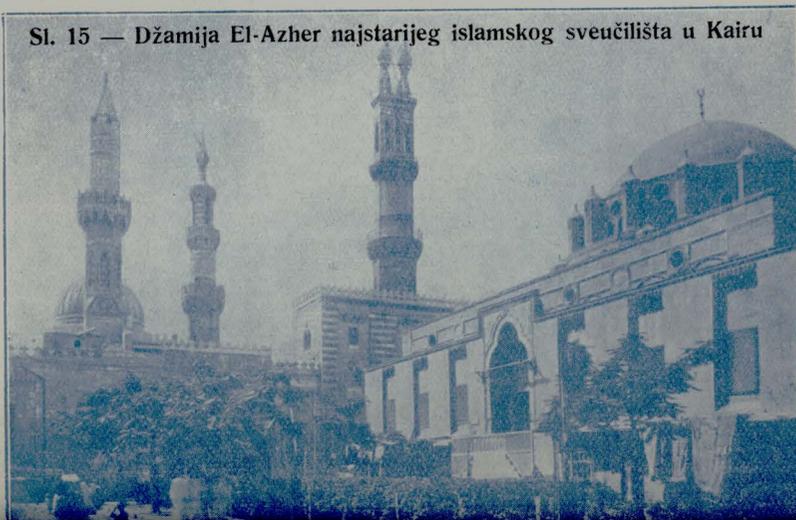

Sl. 13 — Džamija turskog mamelučkog sultana Kajt-baja u Kairu

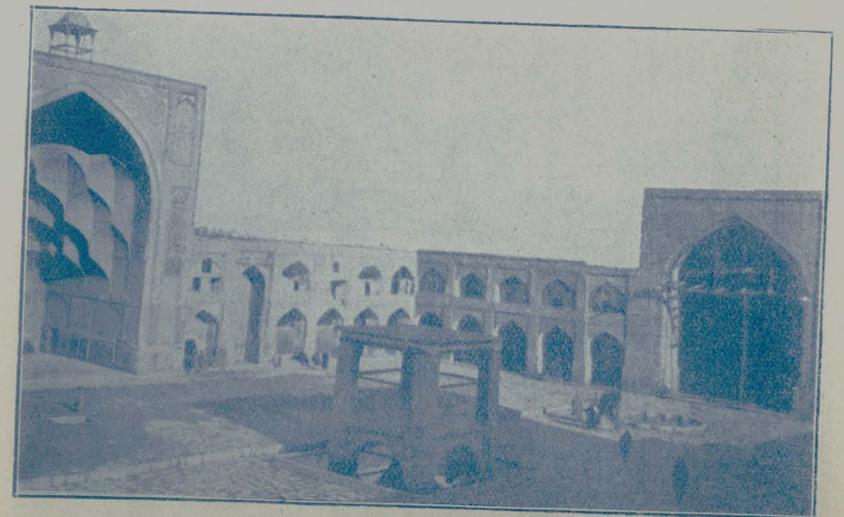
Sl. 14 — Džamija turskog mamelučkog sultana
Hasana u Kairu

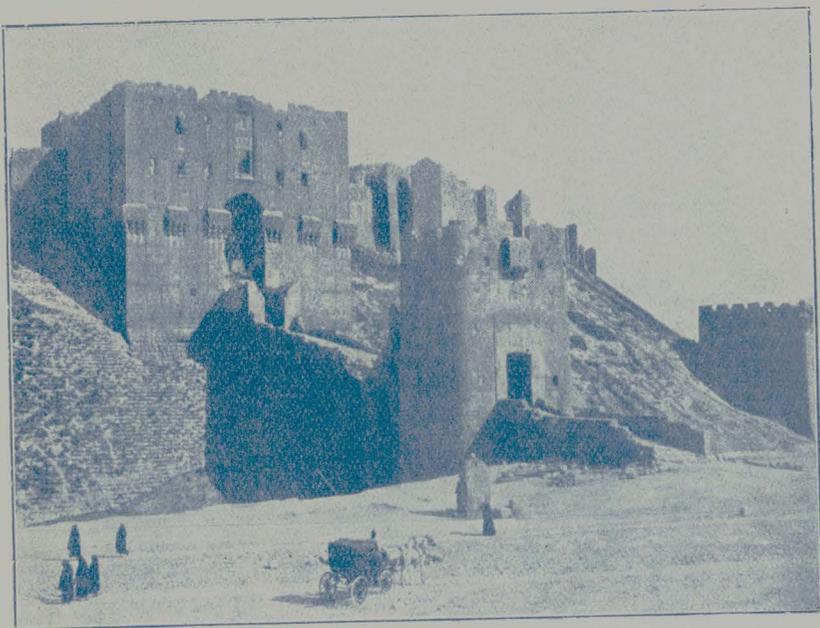
Sl. 15 — Džamija El-Azher najstarijeg islamskog sveučilišta u Kairu

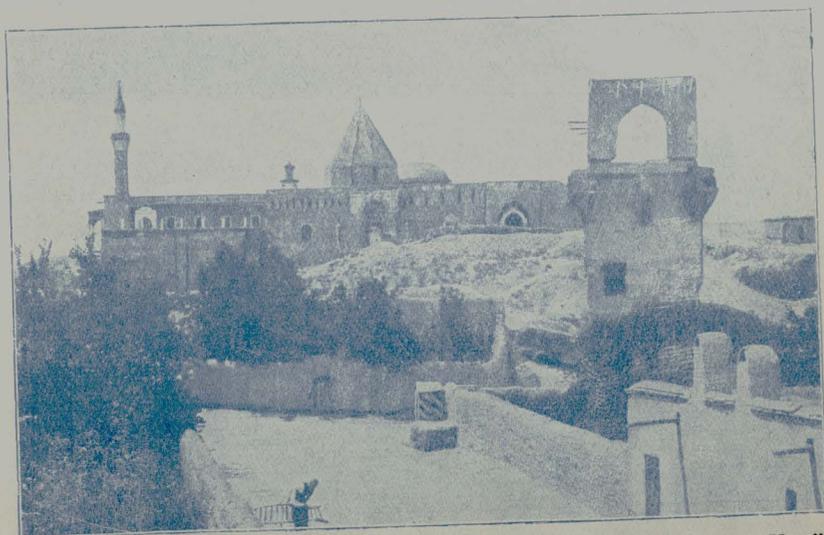
Sl. 16 — Tolunova džamija u Kairu

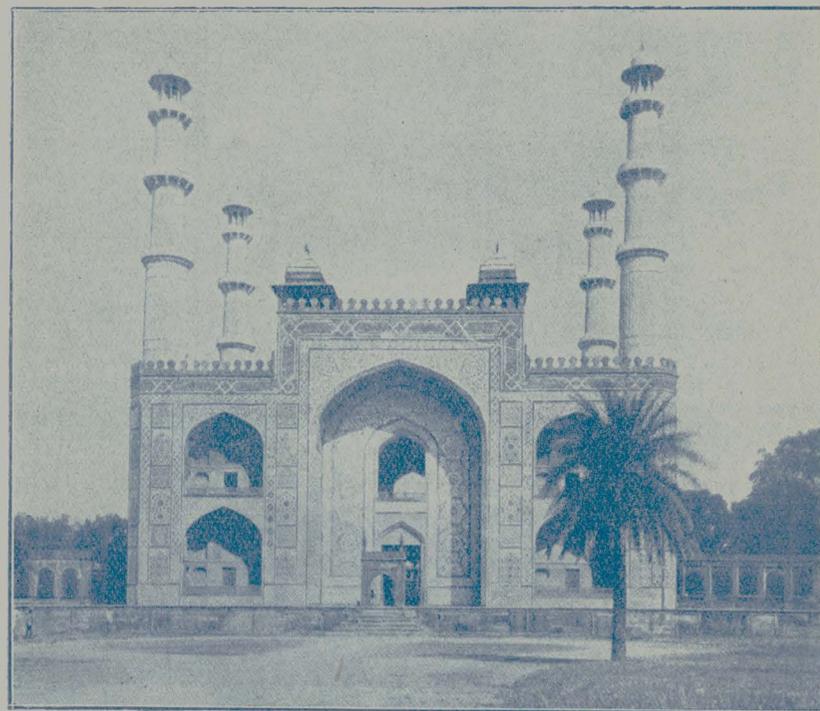
Sl. 17 — Džamija u Isfahanu

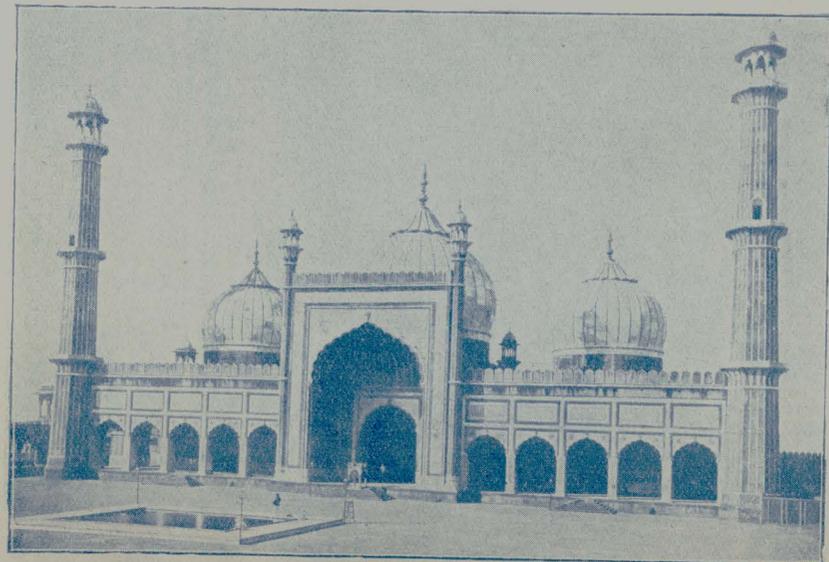
Sl. 18 — Tvrđava Ejubija u Halebu

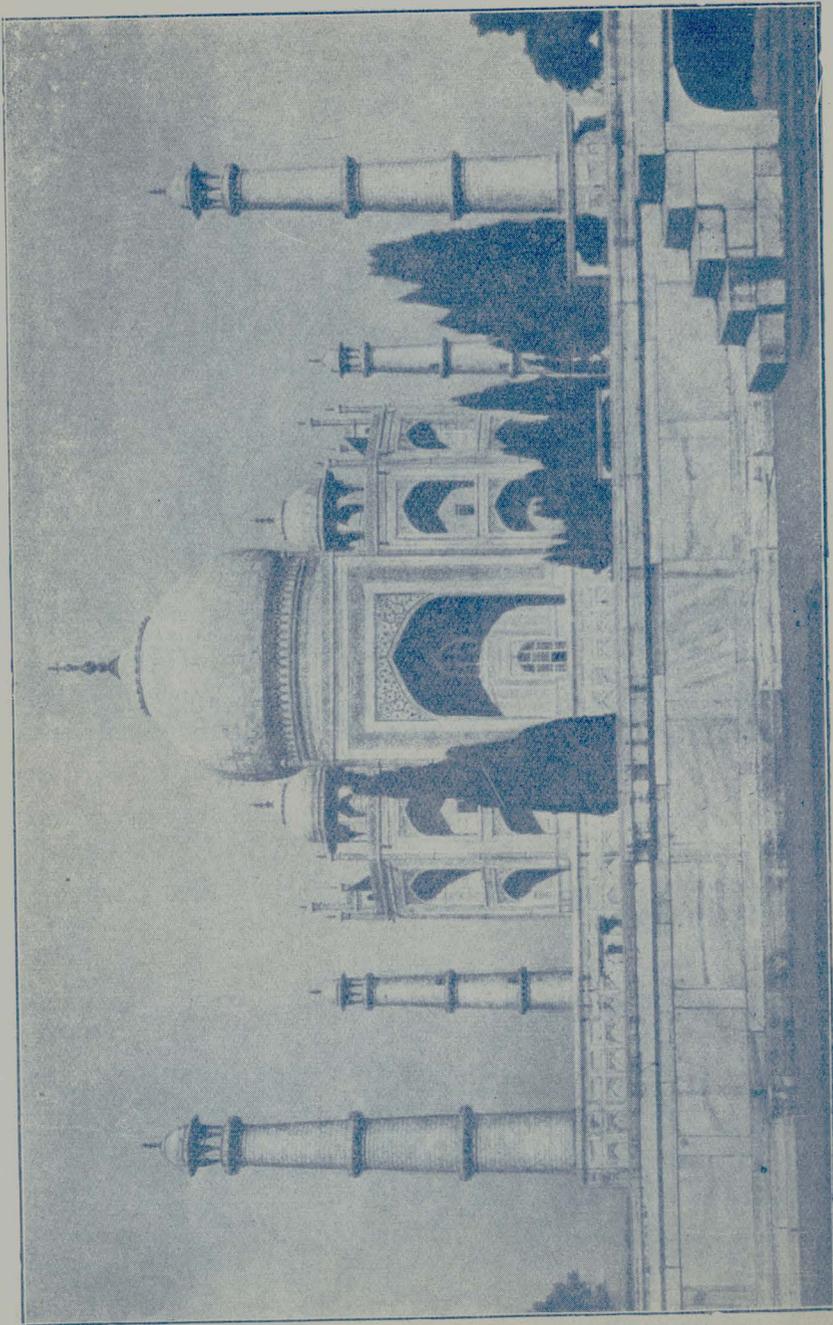
Sl. 19 — Ruševine džamije i tvrđave seldžuskog sultana Alanddina u Konji

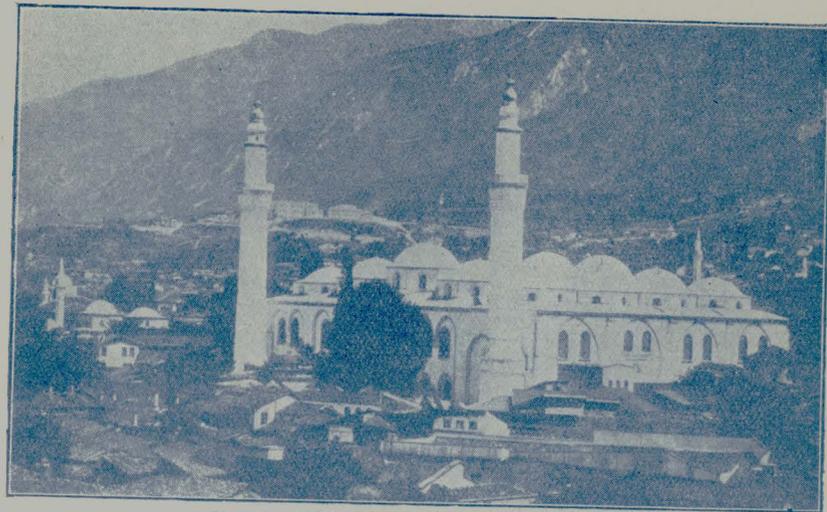
Sl. 20 — Ekber-šahov mauzolej u Indiji

Sl. 21 — Velika džamija u Delhi

Sl. 23 — Remek djelo turske umjetnosti Tadž-snehal u Agri

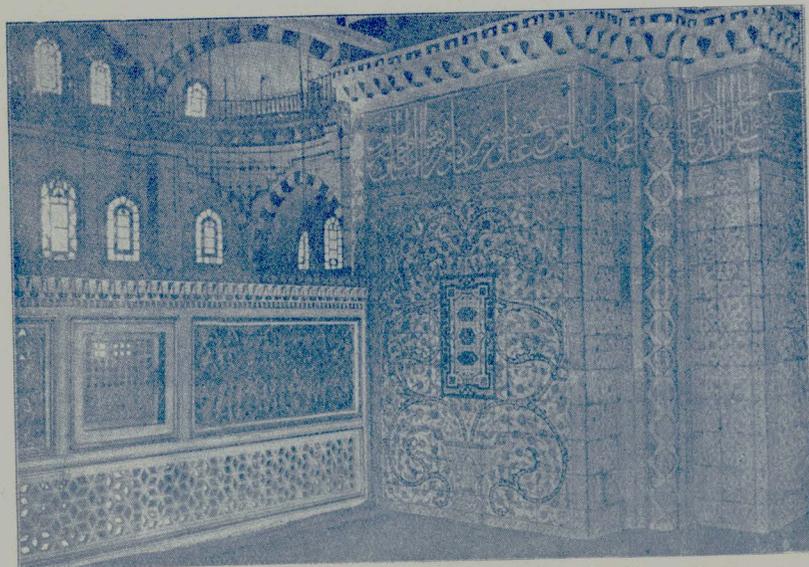
Sl. 24 — Ulu-džamija u Brusi (1360)

Sl. 25 — Jeničarski oficir

Sl. 26 — Razni rodovi jeničarske vojske

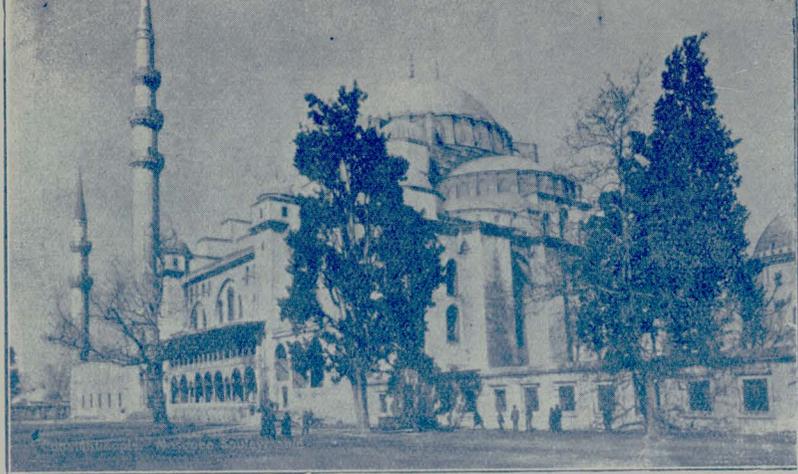
Sl. 27 — Mramorni i porculanski ukrasi Jeni-džamije u Carigradu

Sl. 28 — Sultan Fatih Mehmed II.

Sl. 29 — Džamija Bajazida II u Carigradu (1506)

Sl. 30 — Džamija Sulejmana Veličanstvenog u Carigradu (1557)

Sl. 31 — Sultan Selimova džamija u Jedreni (1574)

Sl. 32 — Jeni-džamija u Carigradu (1664)

Sl. 34 — Laleli-džamija u Carigradu (1764)

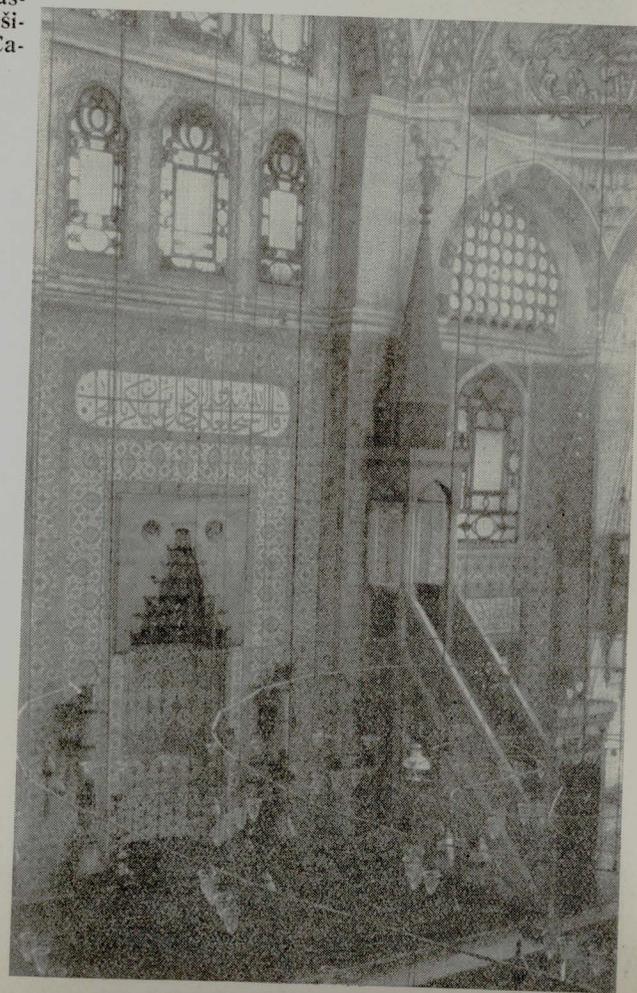
Sl. 33 — Džamija Nuri-Osmanija u Carigradu (1764)

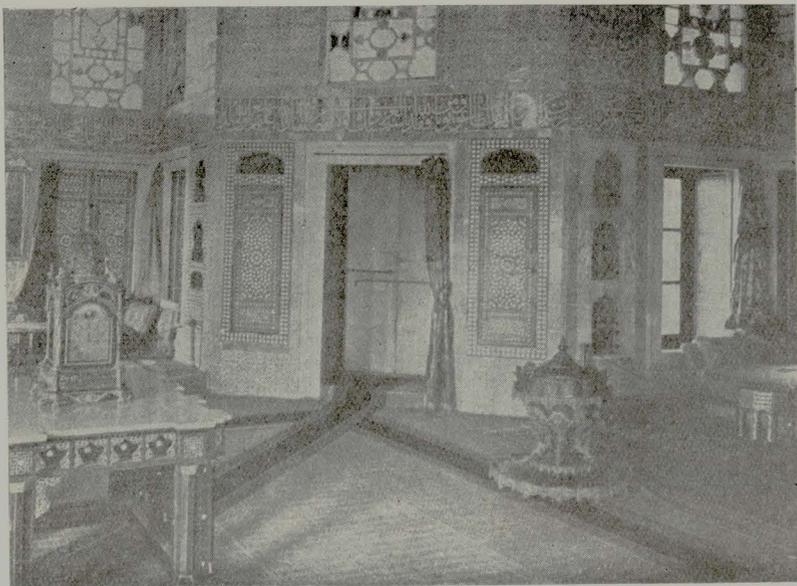
Sl. 35 — Valide-džamija u Carigradu (1871)

Sl. 36 — Unutrašnost Rustem pašine džamije u Carigradu

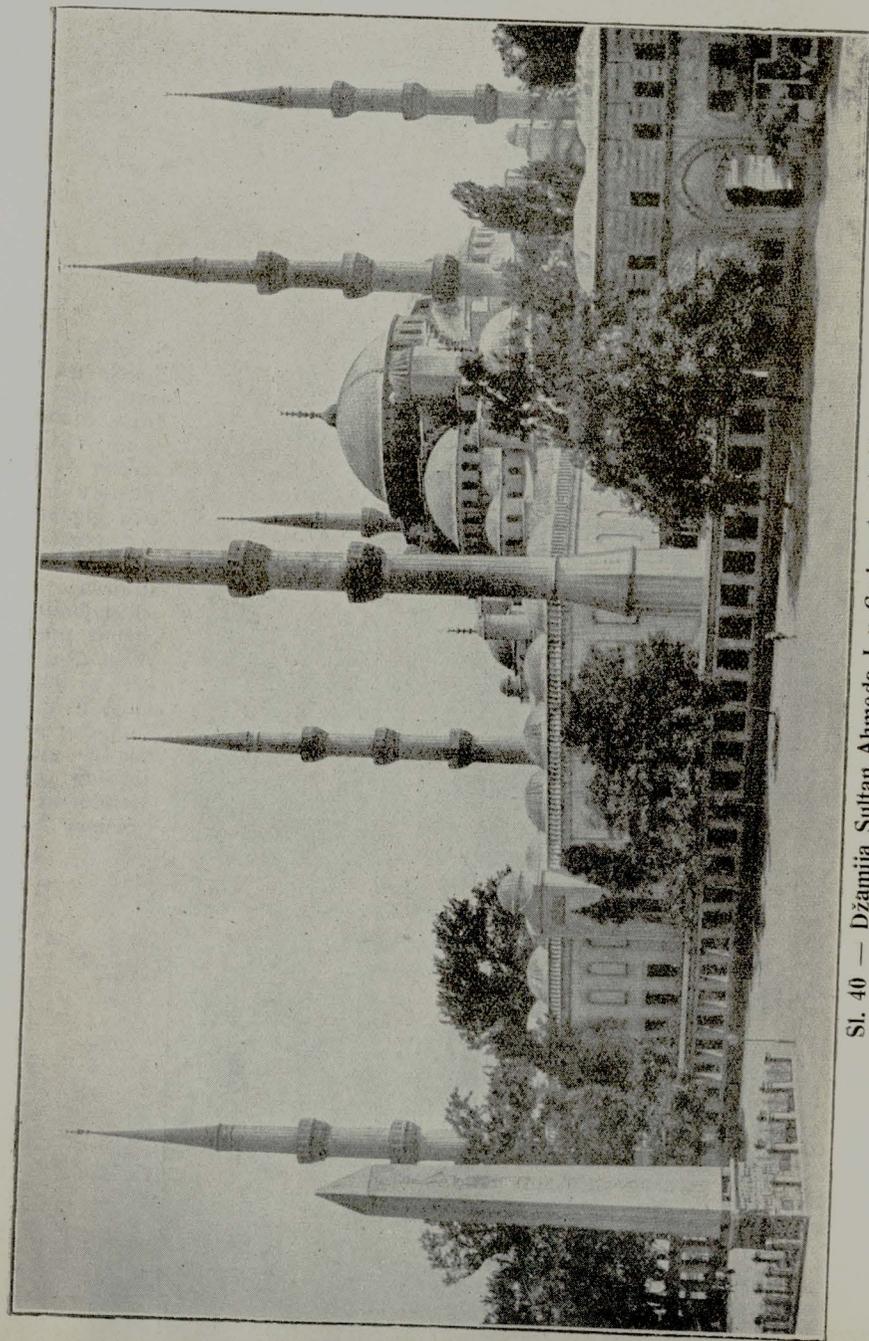
Sl. 37 — Mihrab i mamber u Rustem pašinoj džamiji

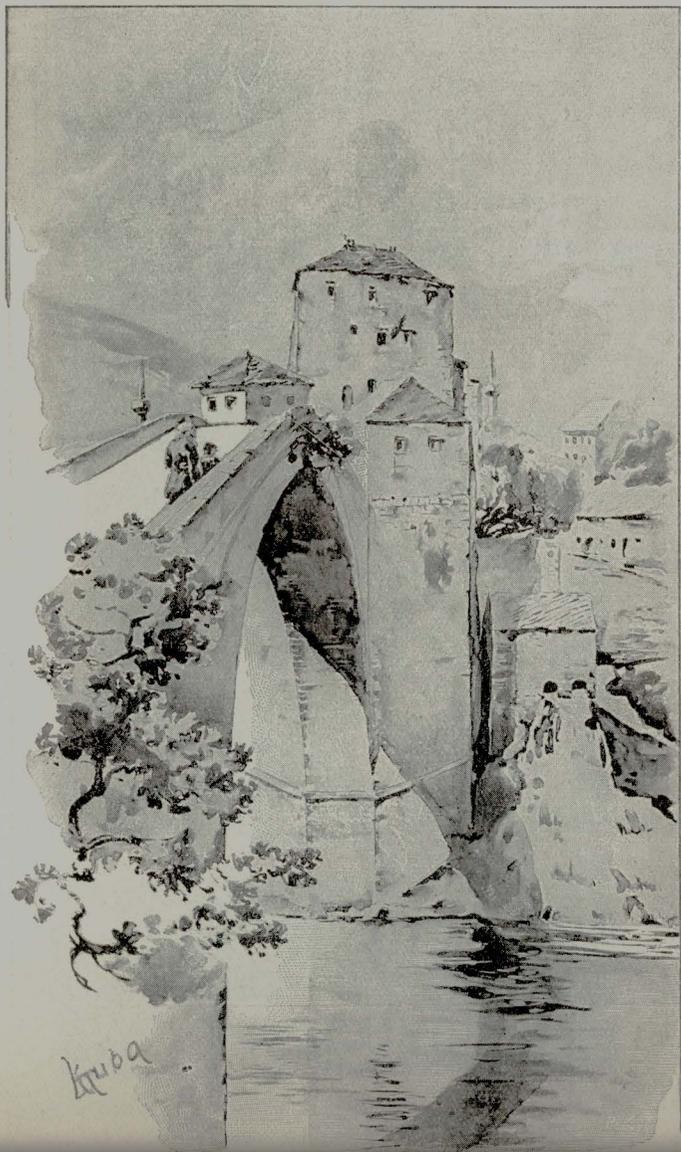
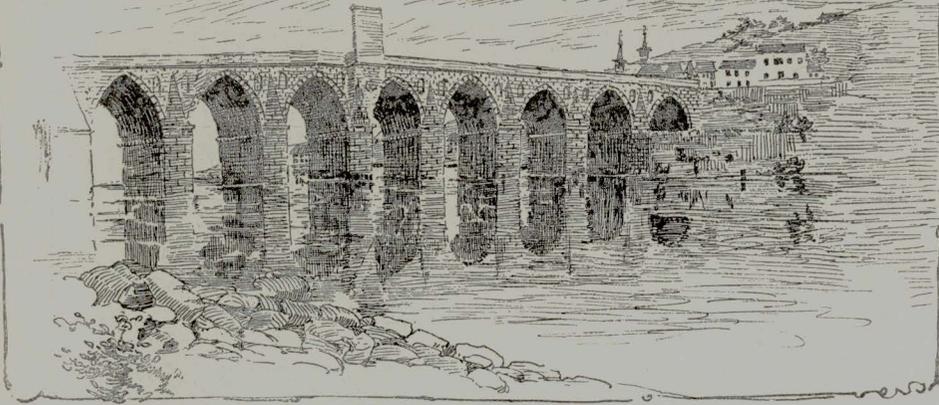
Sl. 38 — Jedan salon iz Bagdatkioska u Carigradu

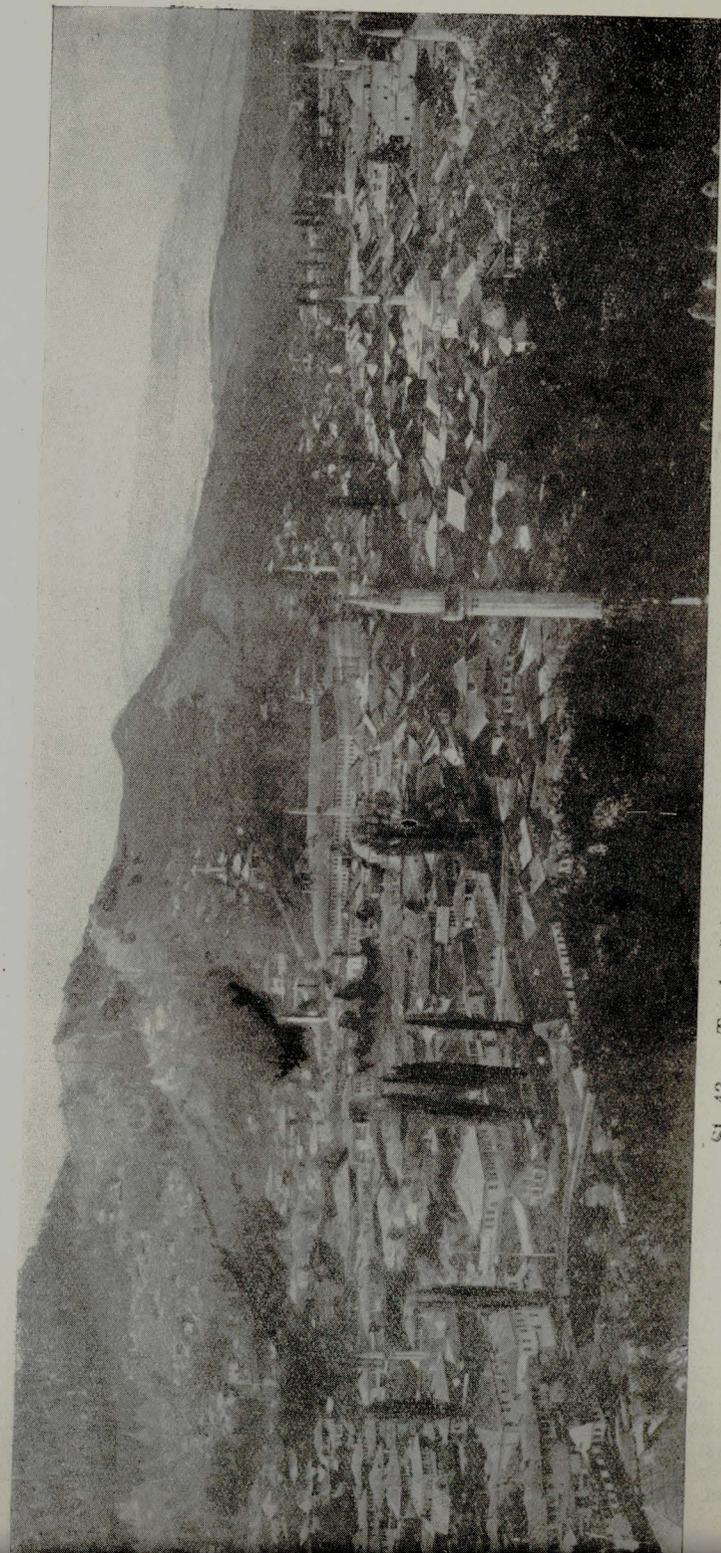
Sl. 39 — Tip mladog turskog plemića iz XVIII stoljeća

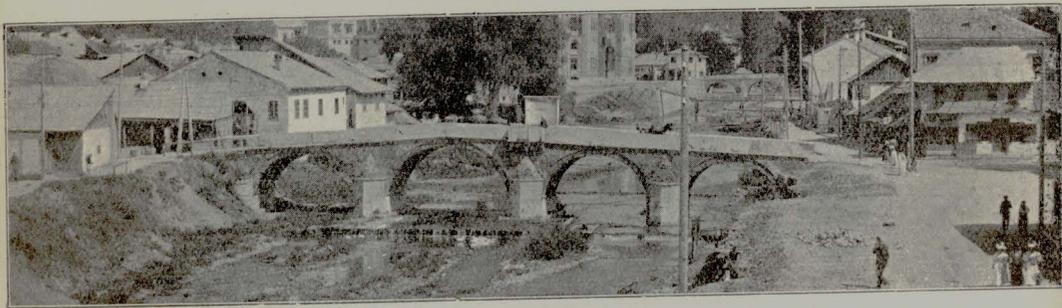
Sl. 40 — Džamija Sultan Ahmeda I u Carigradu (1617)

Sl. 41 i 42 — Most Sokolovića Mehmed paše preko Drine u Višegradu (gore) i stari most preko Neretve u Mostaru (dole). — Dva gigantna turska spomenika koja prkose zubu stoljeća i bijesnoj sili najbržih rijeka. Snimci prema skici od Čire Truhelke. — Sokolovića most u Višegradu sagrađen je prema nacrtu glasovitog turskog arhitekta jeničarske škole Mimar Sinana

Sl. 43 — Tursko šehar-Sarajevo prije austrijske okupacije

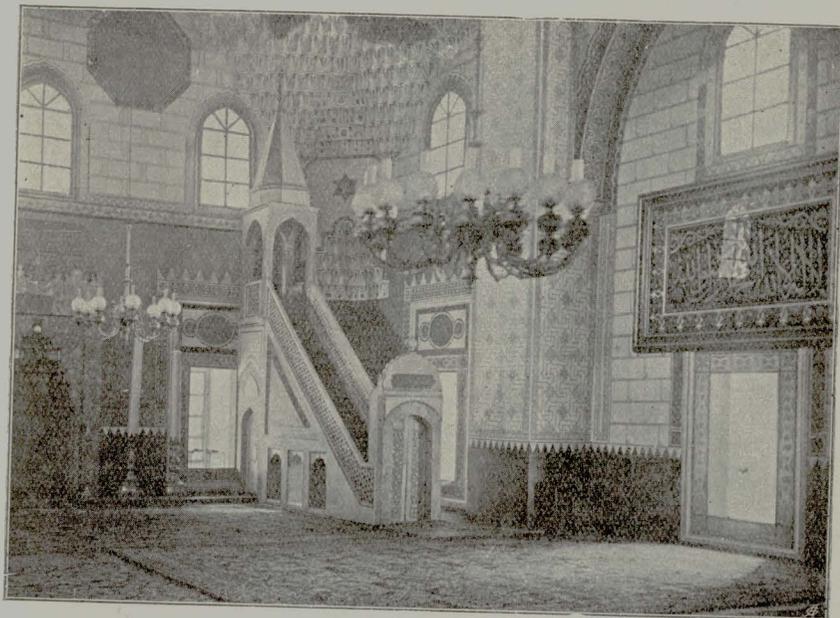
Sl. 44 — Šeherčehajina ćuprija u Sarajevu

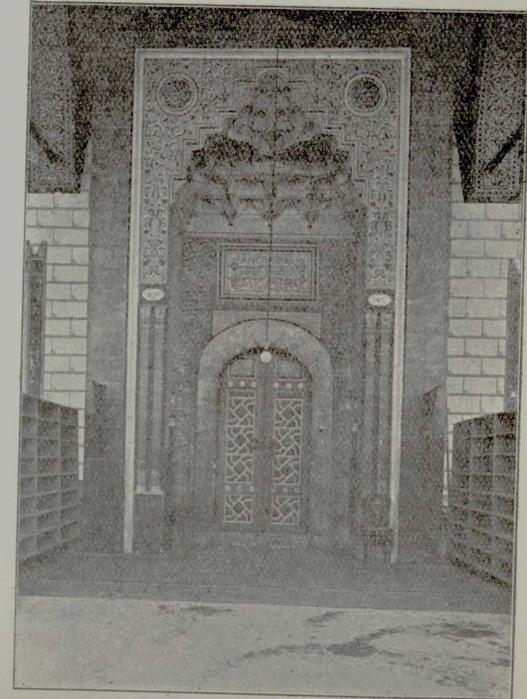
Sl. 45 — Gazi Husrevbegova džamija i Sat kula u Sarajevu

Sl. 46 — Dvorište Gazi Husrevbegove medrese koja je prema zakladnici (vakufnami) svoga utemeljitelja i dobrotvora imala da služi kao univerzitet onog vremena

Sl. 47 — Unutrašnjost Gazi Husrevbegove džamije i glavna vrata u istu

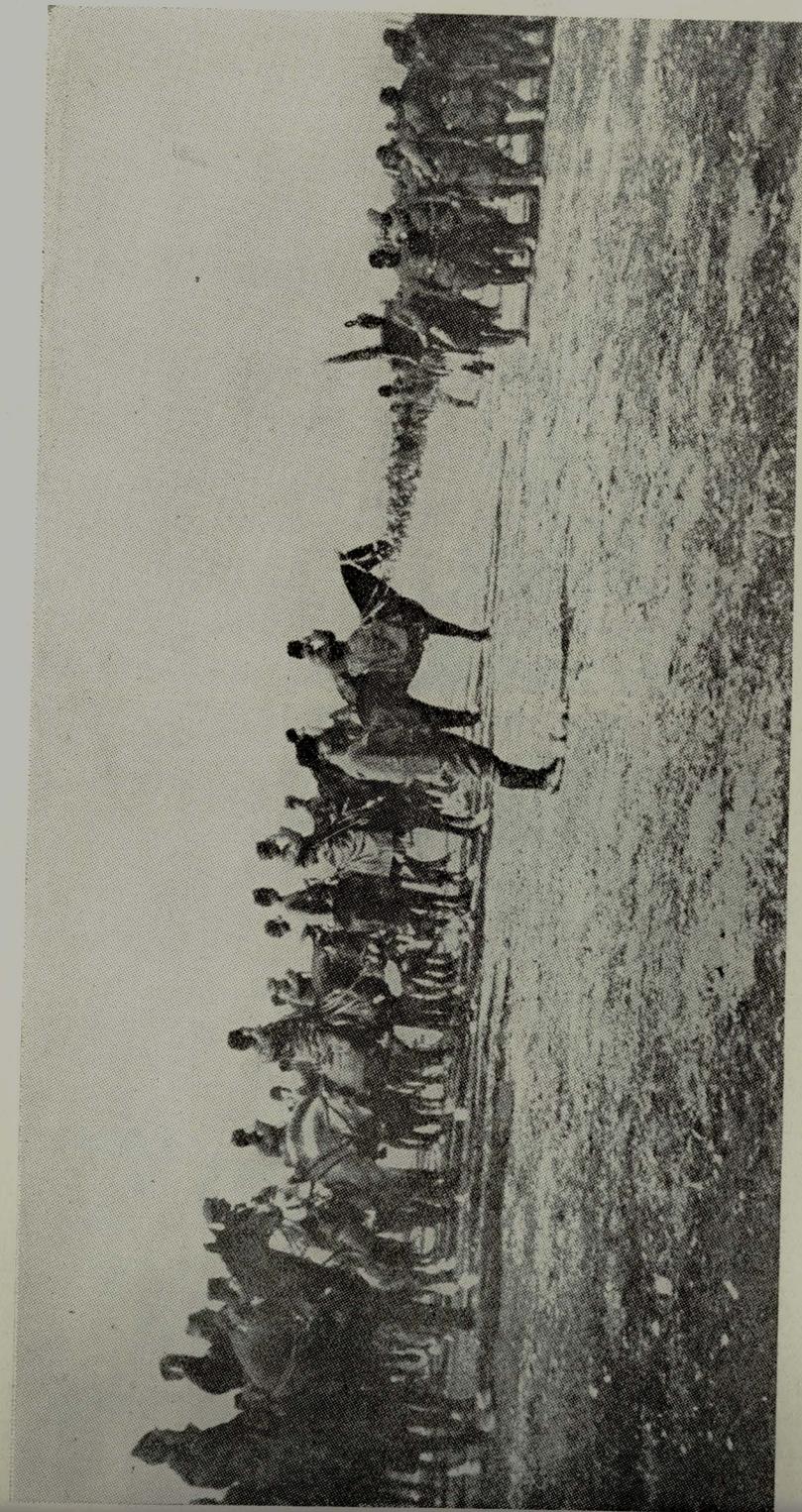

Sl. 48 — General Mustafa Kemal
osloboditelj Turske

Sl. 49 — Prvi predsjednik Turske republike i
preporoditelj turskog naroda Kamal Atatürk sa
medaljom Nezavisnosti, jedinim odlikovanjem
koje postoji u kemalističkoj Turskoj

Sl. 51 — Defile turske vojske ispred maršala Mustafe Kemala prije velike
ofenzive prema Grcima

Sl. 52 — Odlazeći u borbu za narod i domovinu, oproštaj turskog vojnika sa svojim domom

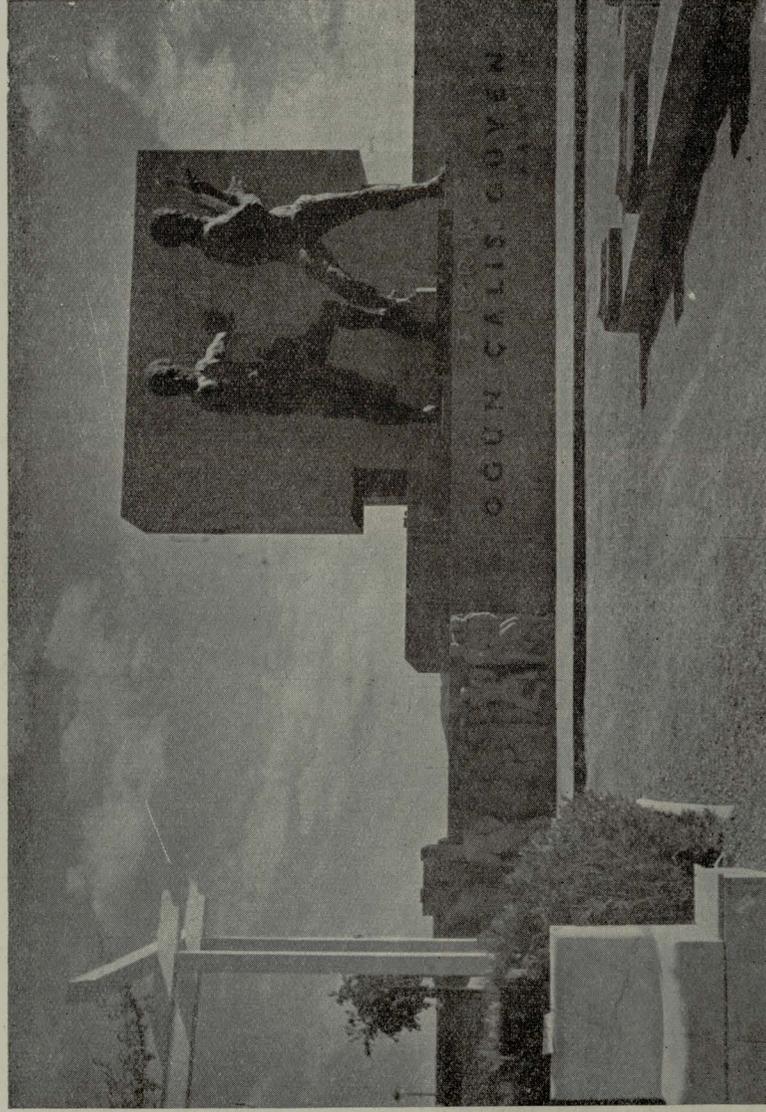
Sl. 54 — Zgrada generalnog štaba u Ankari

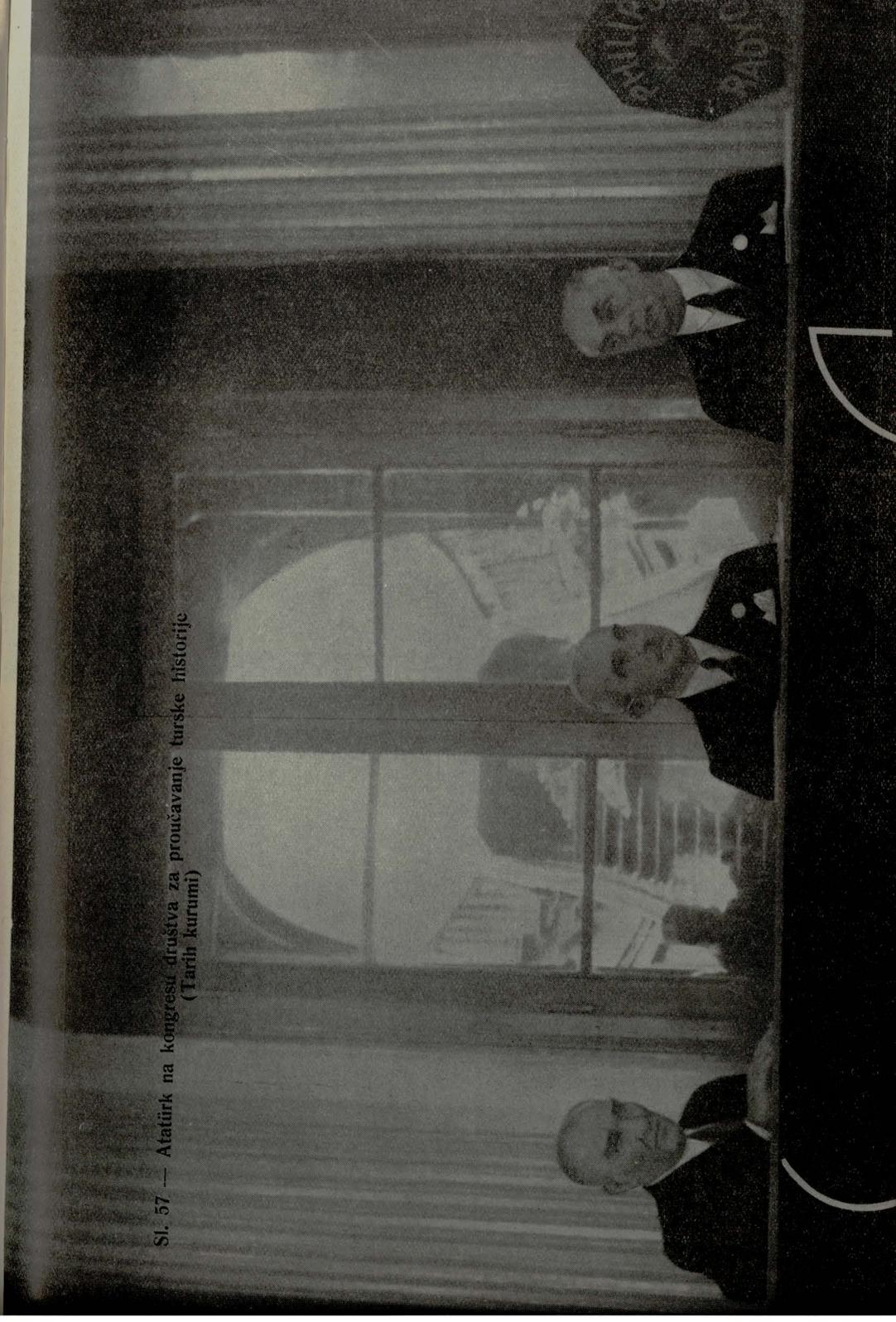
Sl. 53 — Tip vojnika Atatürkove Turske

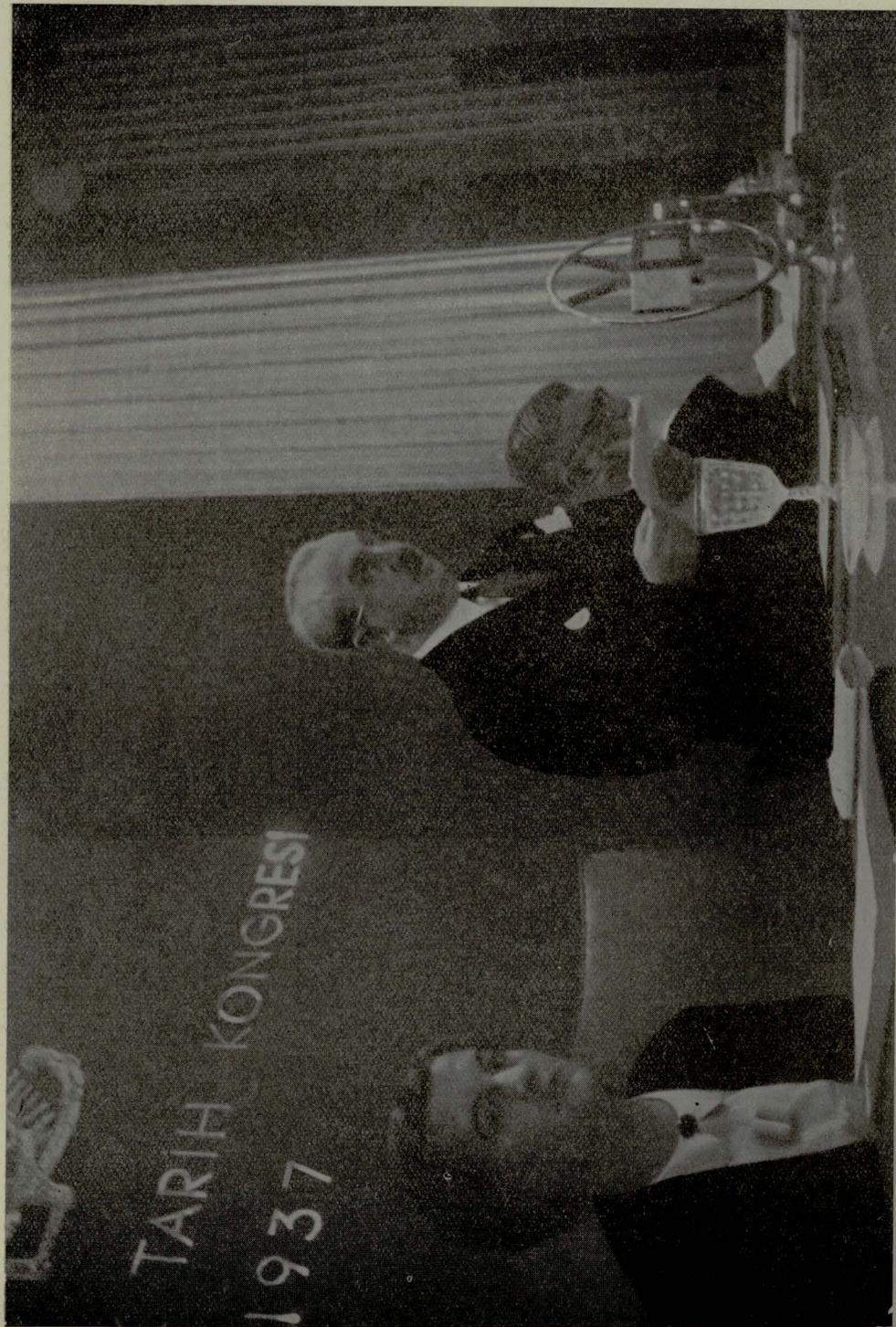
Sl. 55 — Defile turskih pilota

Sl. 56 — Spomenik javne sigurnosti u Ankari

Sl. 57 — Atatürk na kongresi društva za proučavanje turske historije
(Tarih kurumu)

Sl. 58 — Ministar prosvete otvara kongres

Sl. 59 — Profesoric Bayan Afet pokćerka Atatürka čita svoj referat na kongresu

Sl. 60 — Učesnici kongresa na čajanci kod Bayan Afet

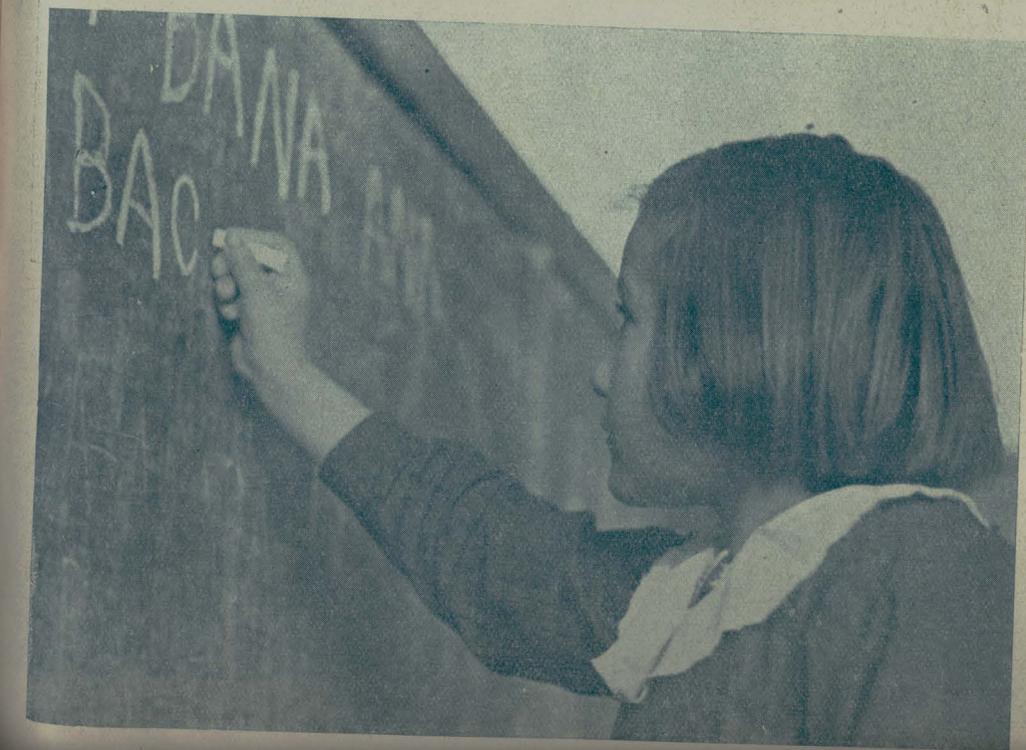
Sl. 61 — Prizor sa prve skupštine kongresa

Sl. 63 — Atatürk ispituje rad i izložbu kongresa

Sl. 62 — Delegati promatraju iskopine Društva za proučavanje turske historije

Sl. 64 — V. X. X. X.

Sl. 65 — Moderne osnovne škole u Turskoj su i zabavišta koja rado po-
hađaju djeca

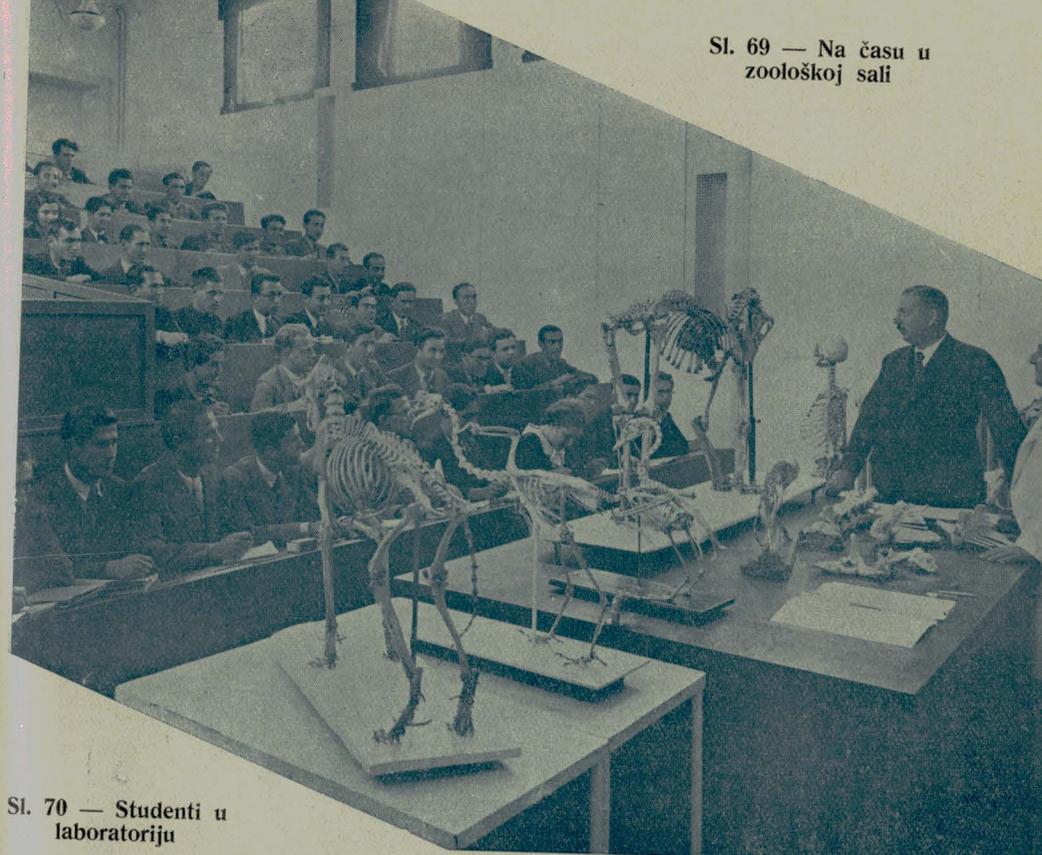
Sl. 66 — Nekoliko prizora iz školskog života u republikanskoj Turskoj

Sl. 67 — Učenici i učenice liceja

Sl. 68 — Srednjoškolci ozbiljno uče da nauče više radi same nauke nego diplome

Sl. 69 — Na času u zoološkoj sali

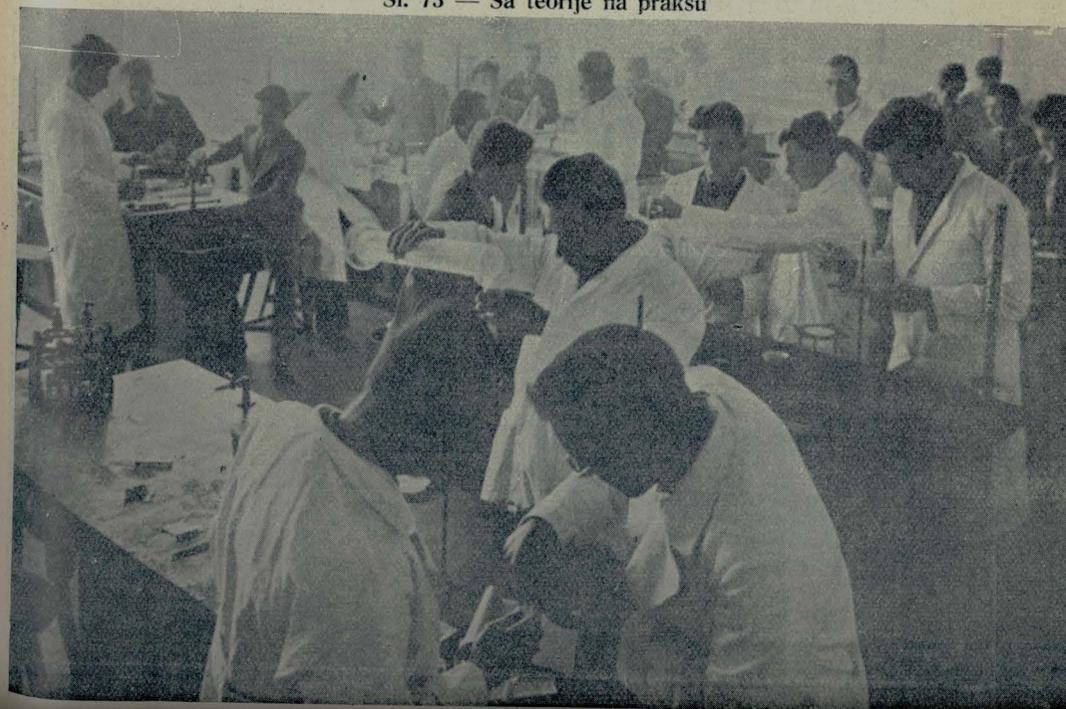
Sl. 70 — Studenti u laboratoriju

Sl. 72 — Predavanje uz projekciju

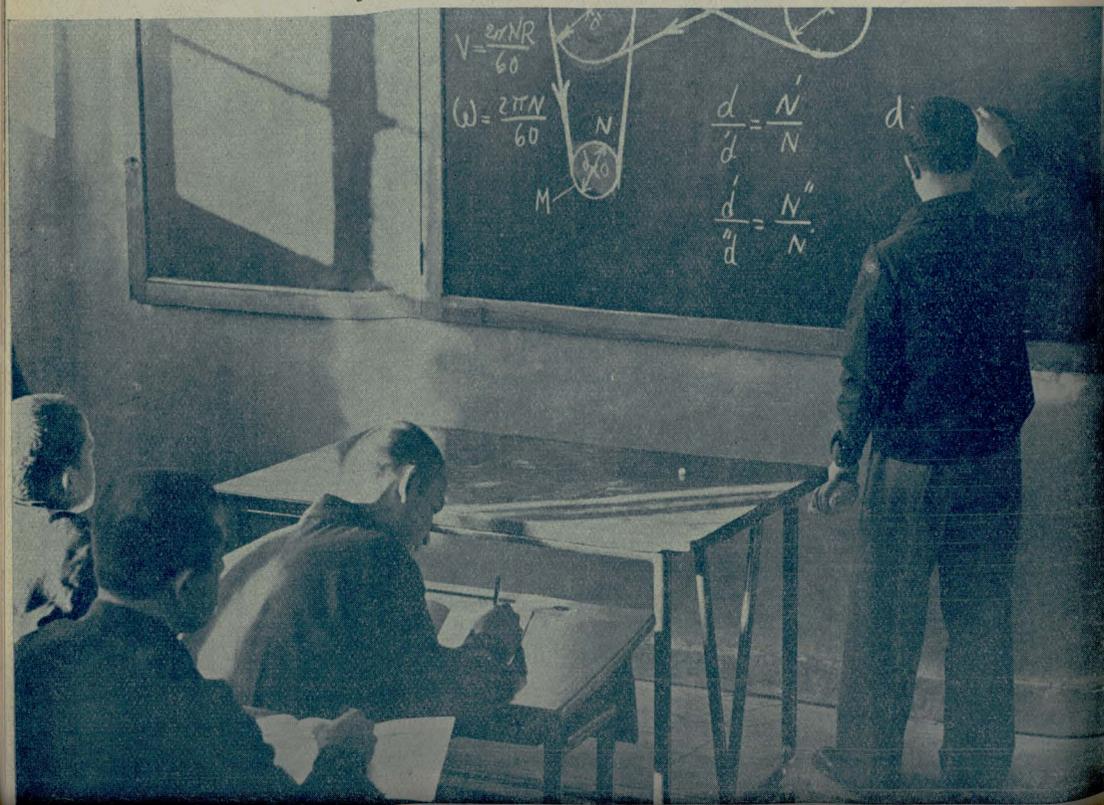
Sl. 73 — Sa teorije na praksu

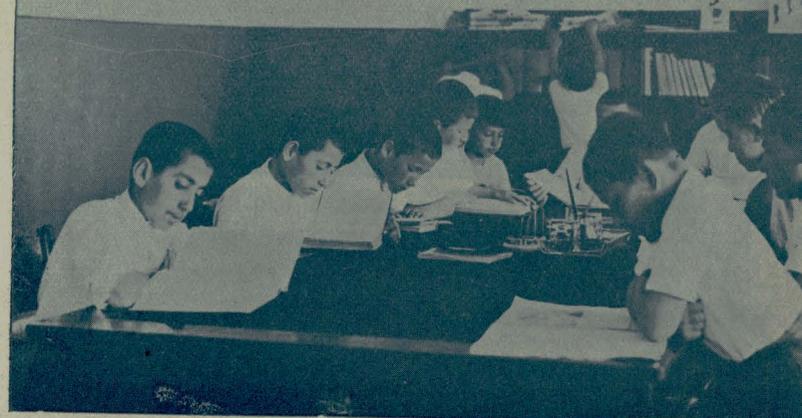

Sl. 74 — Učnice i učenici Trgovačke akademije vježbaju se na pisacim strojevima

Sl. 75 — Bolje je u razredu pažljivo slušati nego iz knjige bubati

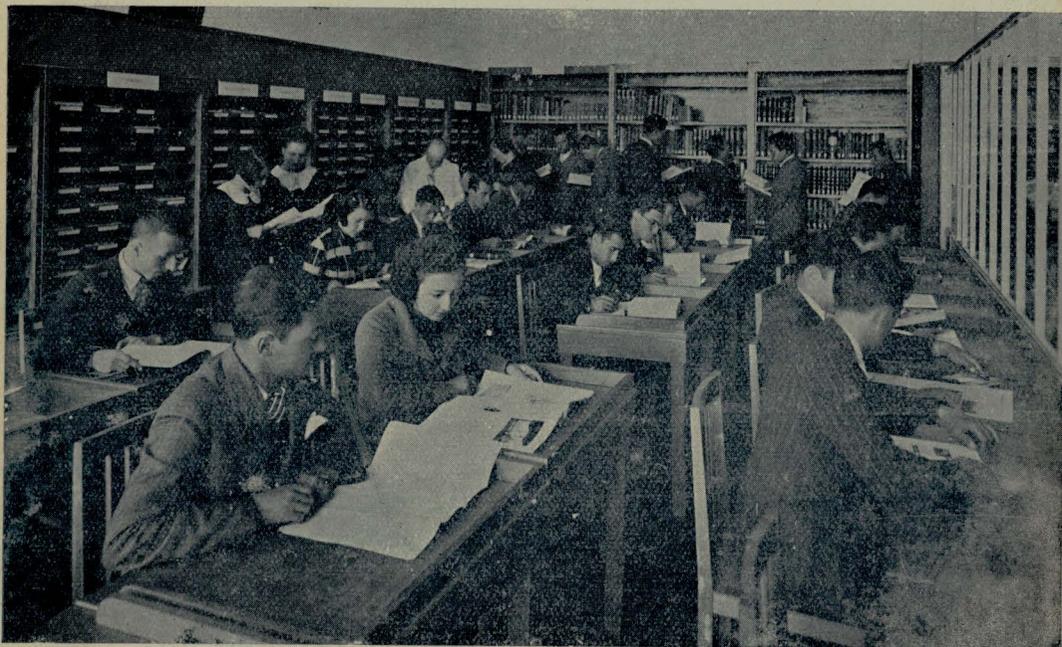
Sl. 76 — Radosno zanimanje u osnovnim školama

Sl. 77 — U školskoj čitaonici

Sl. 78 — Turske djevojke nisu više lutke samo za šminkanje

Sl. 79 — Đacima je mjesto u biblioteci a ne u kafani

Sl. 81 — Budući pobornici narodnog zdravlja

Sl. 80 — Na korepeticiju

Sl. 82 — U đackom štednom fondu

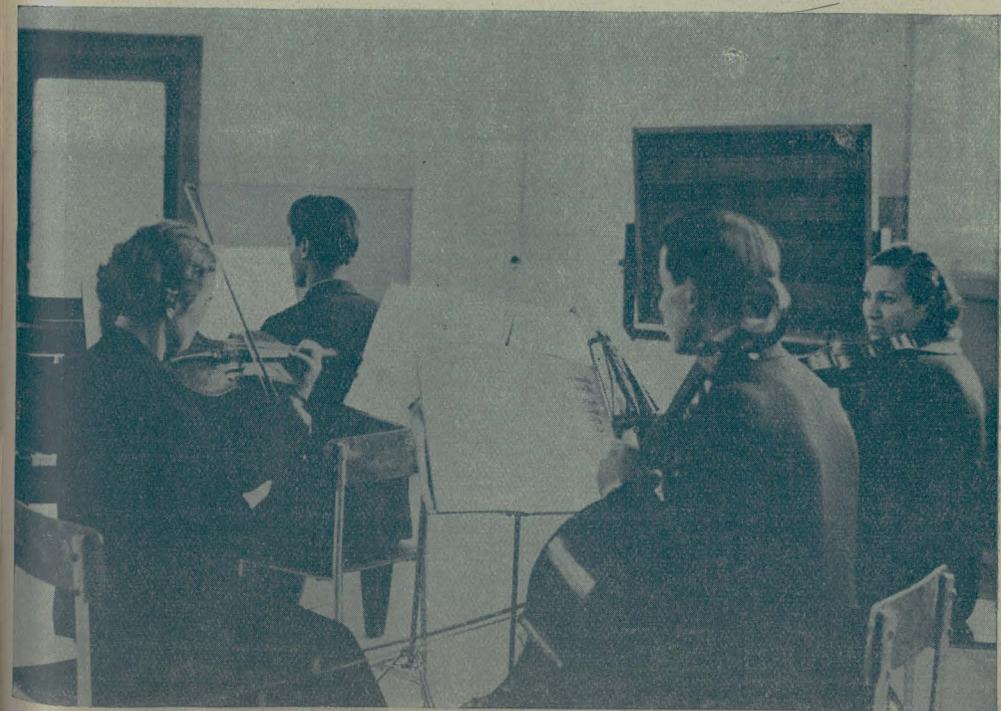
Sl. 84 — Muzička škola u Ankari

Sl. 86 — U ženskom liceju

Sl. 85 — Filharmonija u Ankari

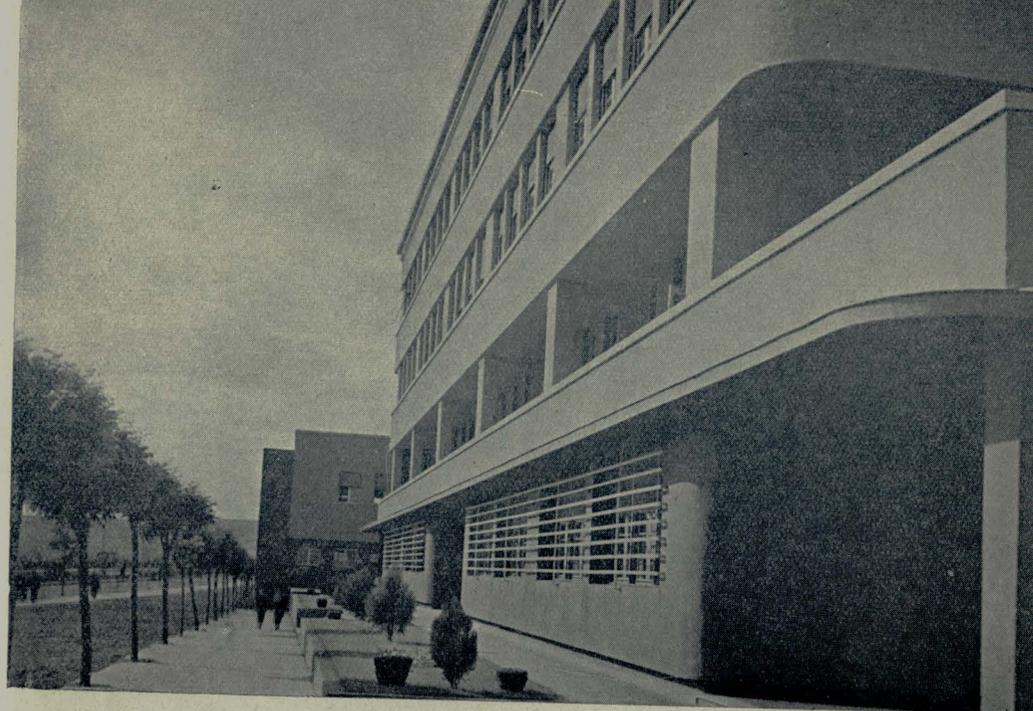
Sl. 87 — Violinski kvartet

Sl. 88 — Vokalna muzička vježba

Sl. 83 — U školskoj zadružnoj knjižari

Sl. 89 — Institut Ismeta Inönija u Ankari

Sl. 90 — Osnovna škola Ismeta Inönija u Fundukliji

Sl. 91 — Tehnička škola

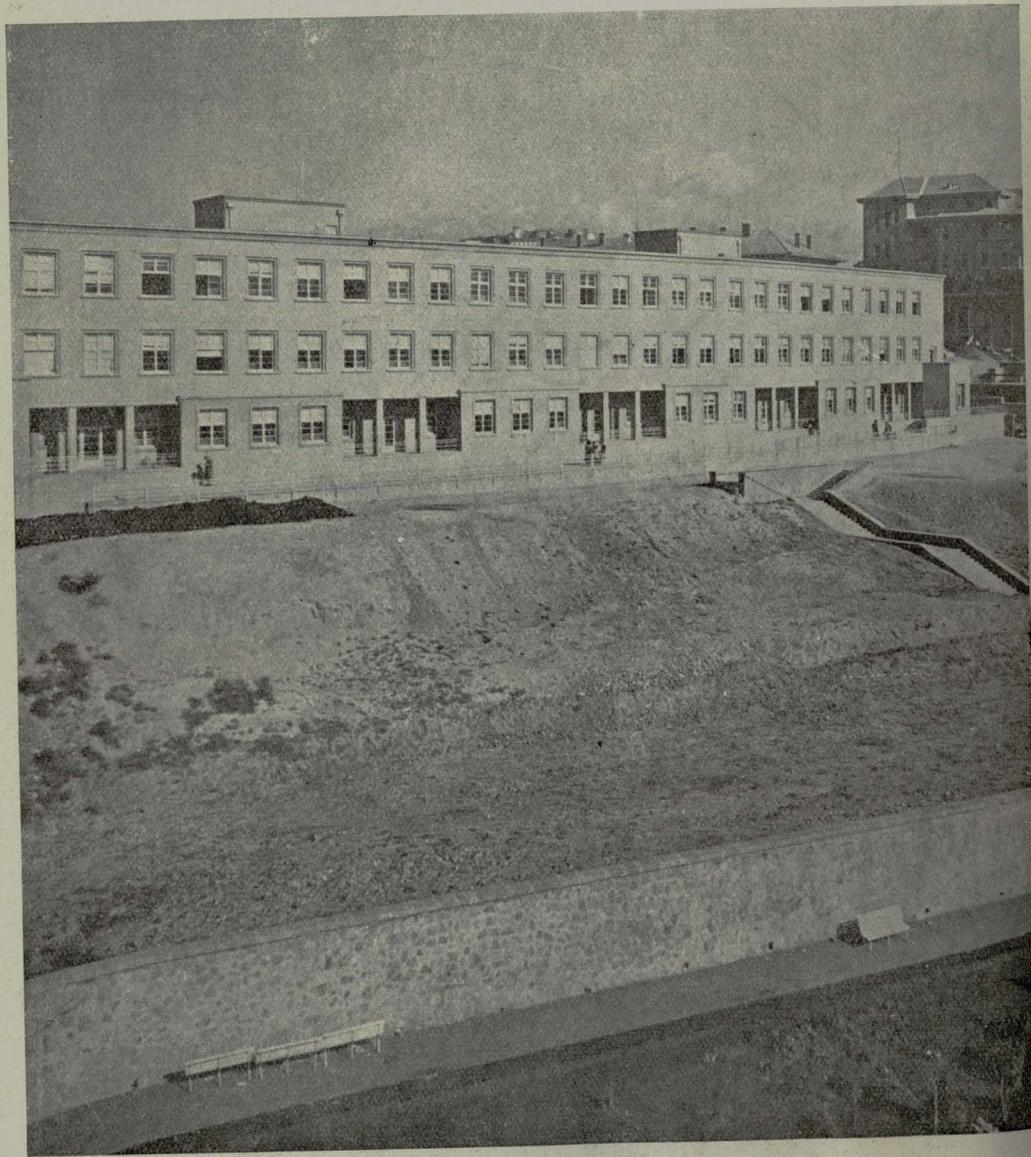
Sl. 92 — Zgrade i instituti visoke agrarne škole u Ankari

Sl. 93 — Atatürkova pedagoška škola u Ankari

Sl. 94 — Glavna zgrada visoke
agrikulturne škole u Ankari

Sl. 95 — Djevojačka škola u Ankari

Sl. 96 — Jedna osnovna škola u Ankari

Sl. 97 — Trgovačka akademija u Ankari

Sl. 98 — Pogled na visoku Agrikulturnu školu

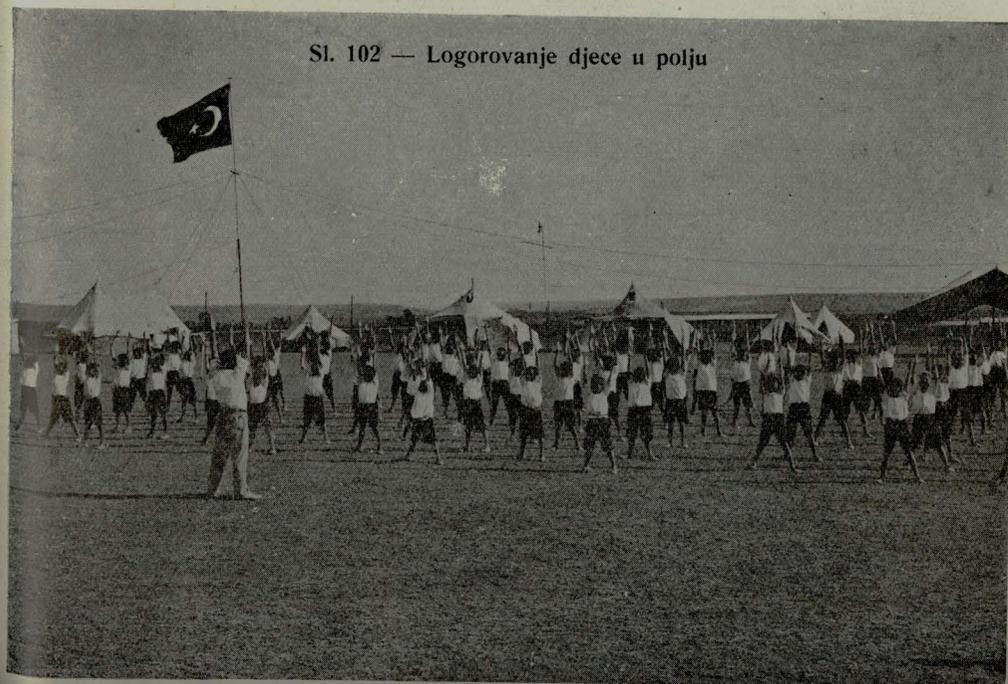
Sl. 100 — Jedna druga osnovna škola

Sl. 99 — Razna odjelenja visoke agrikulturne škole

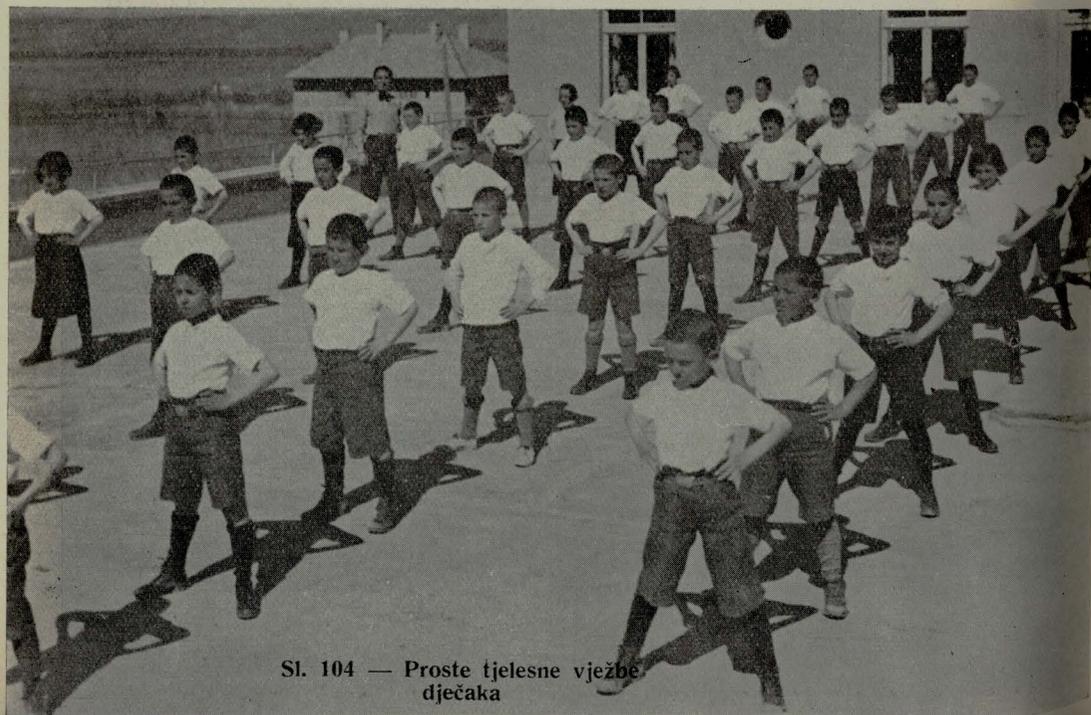
Sl. 101 — Zabava u dječijem vrtu

Sl. 102 — Logorovanje djece u polju

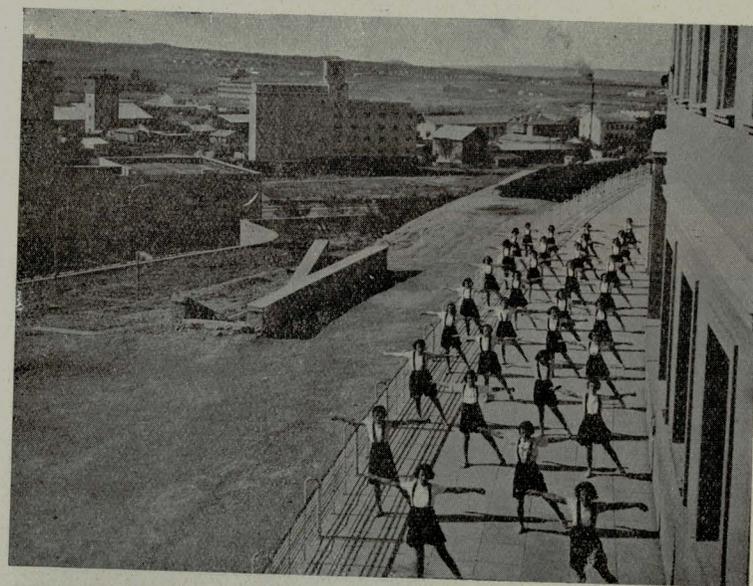
Sl. 103 — Ritmičke vježbe djevojčica

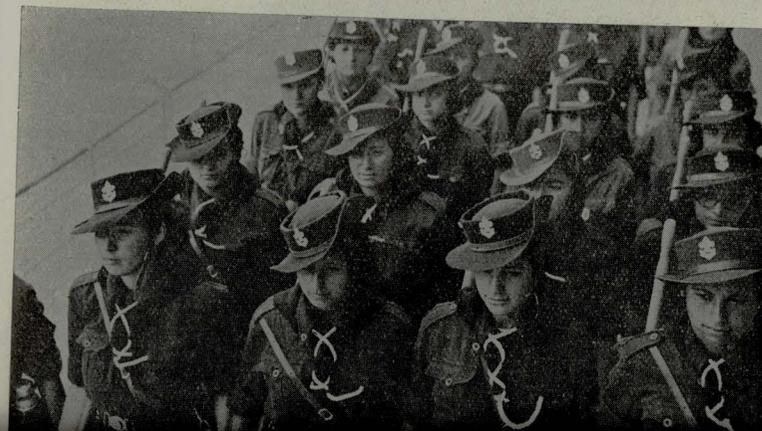
Sl. 104 — Proste tjelesne vježbe dječaka

Sl. 105 — Igra odbijke pred jednom školom

Sl. 106 — Za krepko tijelo i vitku liniju na sunčanom danu, mjesto šilteta i halvata

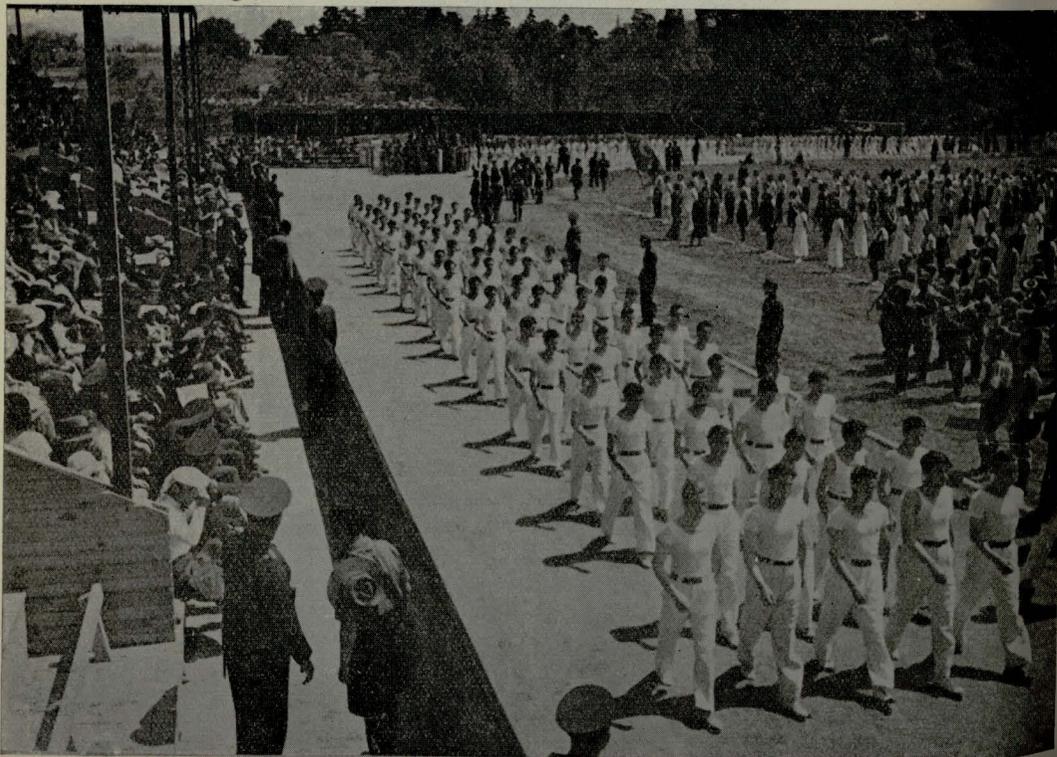

Sl. 107 — Turske skautkinje

Sl. 108 — Turske sportašice

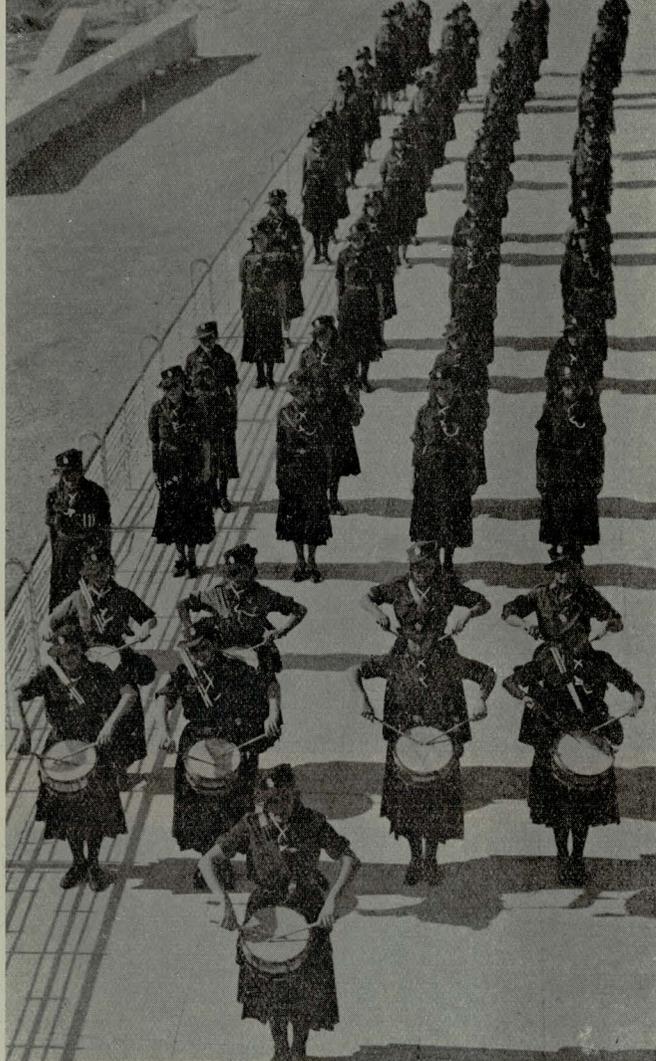
Sl. 109 — Paradni marš turske omladine

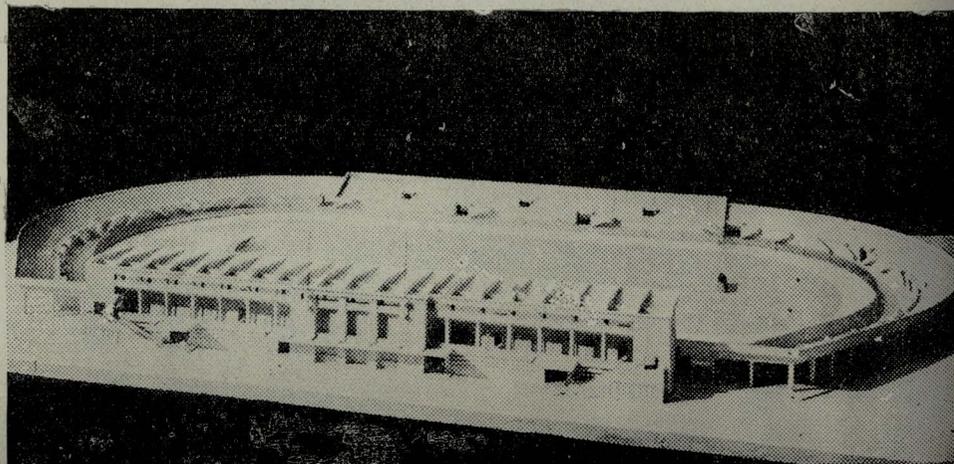
Sl. 110 — Nastup učenica na stadionu

Sl. 111 — Zdrav mozak u zdravom tijelu, na ankarskom stadionu

Sl. 112 — I djevojke se vježbaju za vojsku. — Izjednačene u pravima sa muškarcima traže i jednake dužnosti

Sl. 113 — Novi stadion u Ankari

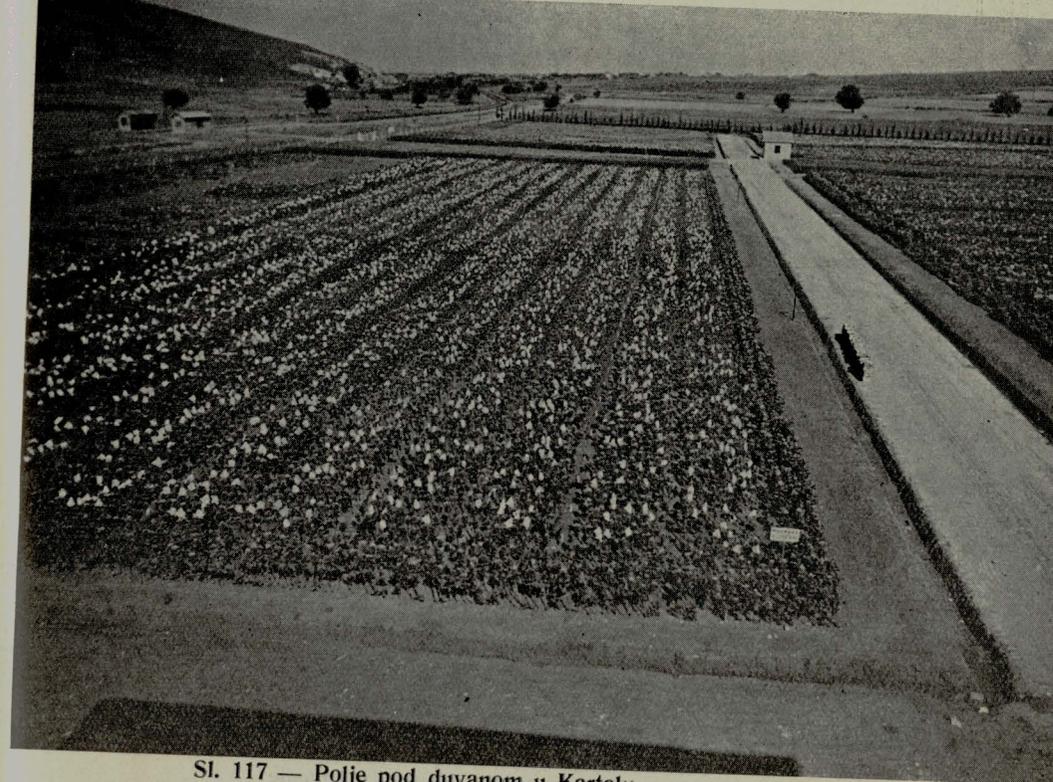
Sl. 114 — Narodni dom i etnografski muzej u Ankari sa Atatürkovim spomenikom na trgu

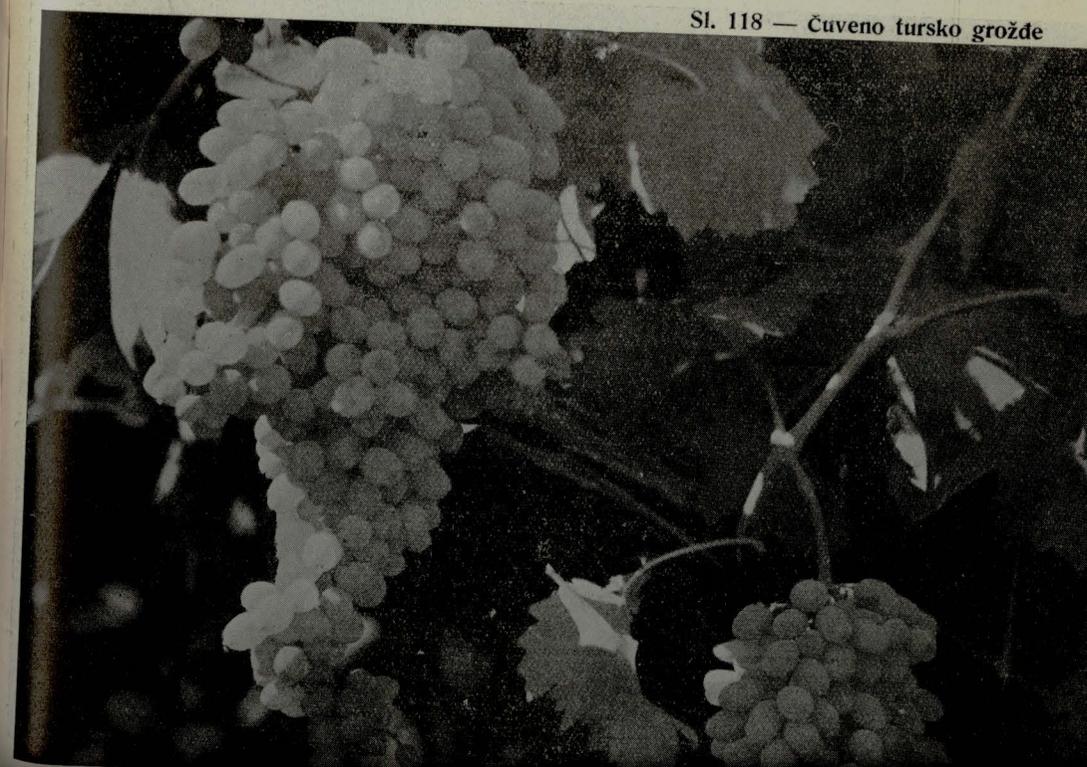
Sl. 115 — Agrarna banka u Ankari

Sl. 116 — Centralna republikanska banka u Ankari

Sl. 117 — Polje pod duvanom u Kartalu

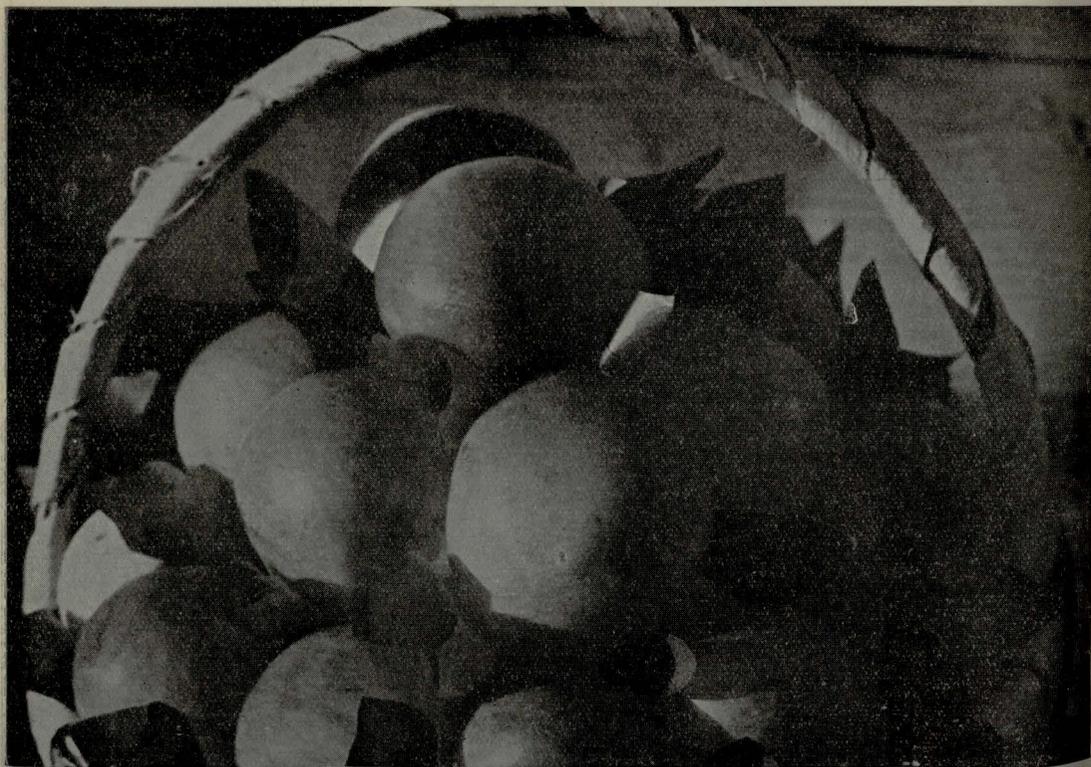
Sl. 118 — Čuveno tursko grožđe

Sl. 119 — Turske masline

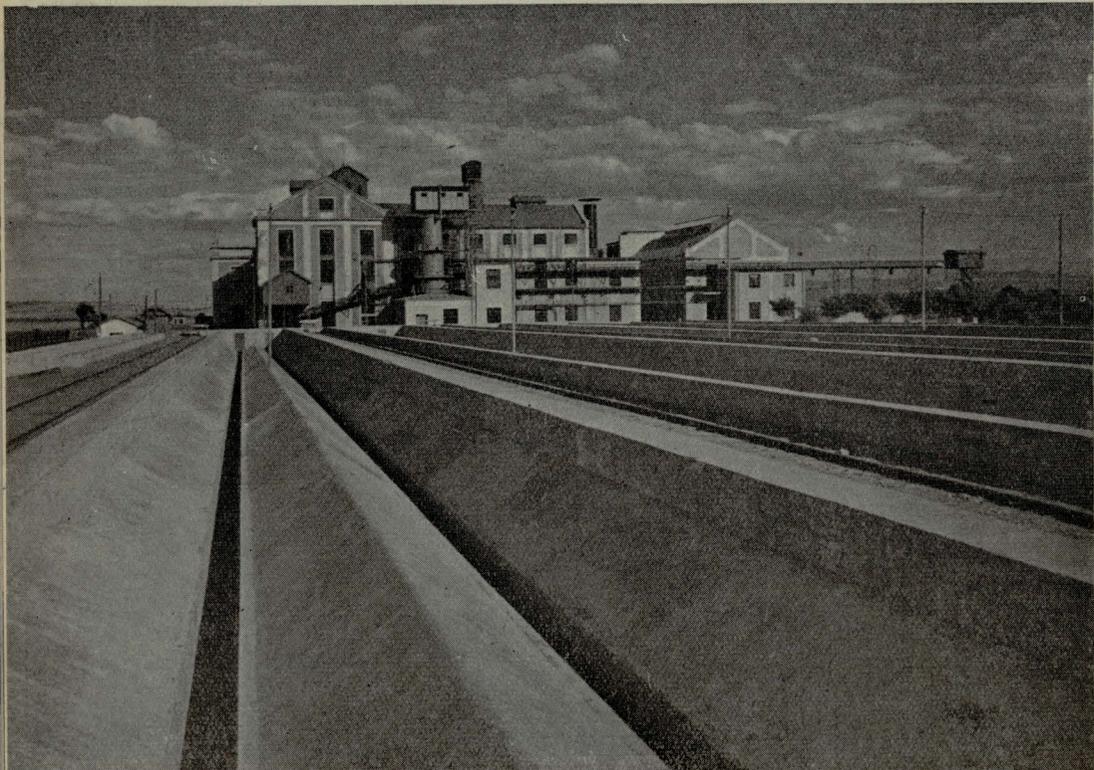
Sl. 121 — Jedna vrsta turskih lubenica

Sl. 120 — Čuvene turske jabuke iz Amasije

Sl. 122 — Izložbena palata za ručne radove i sitne zanate u Ankari

Sl. 123 — Fabrika šećera u Uşaku

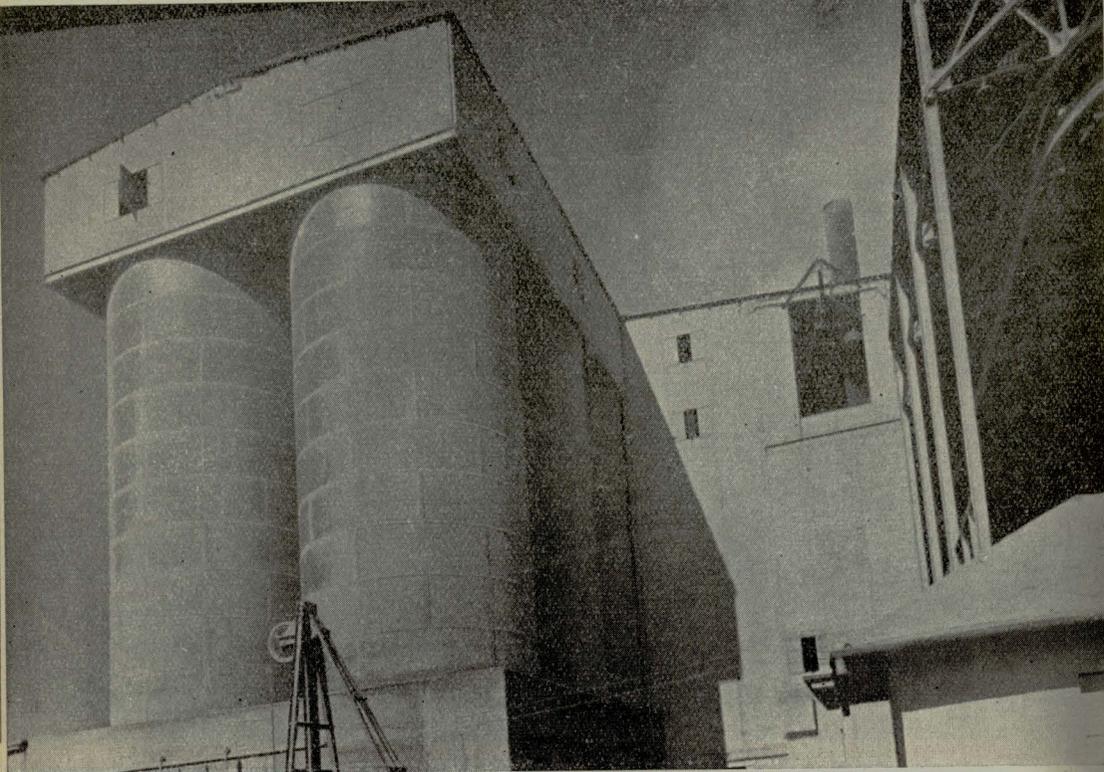
Sl. 124 — Fabrika kože i cipela u Bejkozu

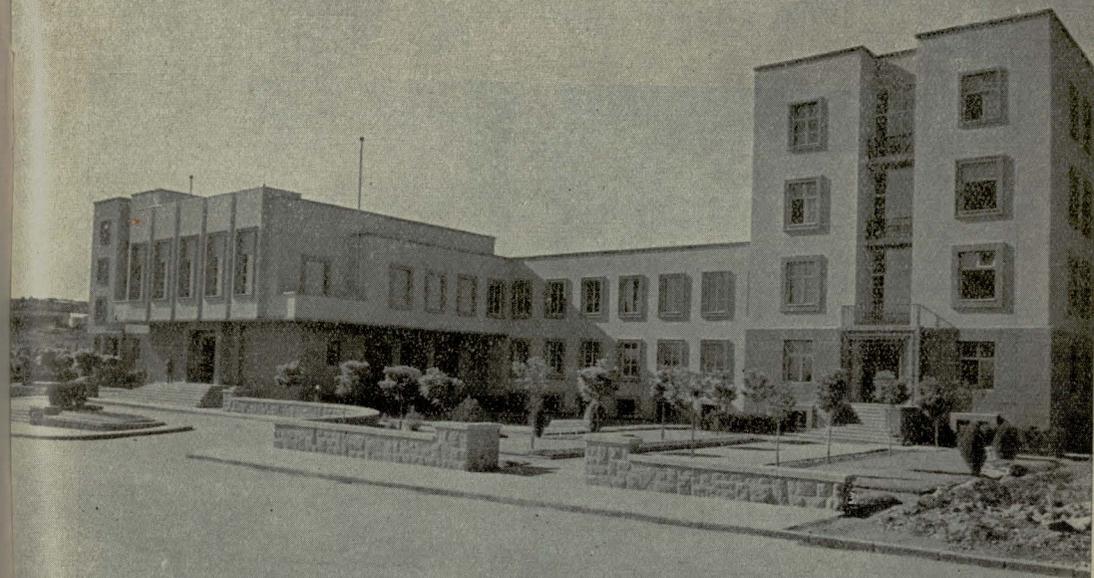
Sl. 127 — U fabričkoj radionici

Sl. 126 — Jedno odjeljenje tekstilne fabrike u Kajsariji

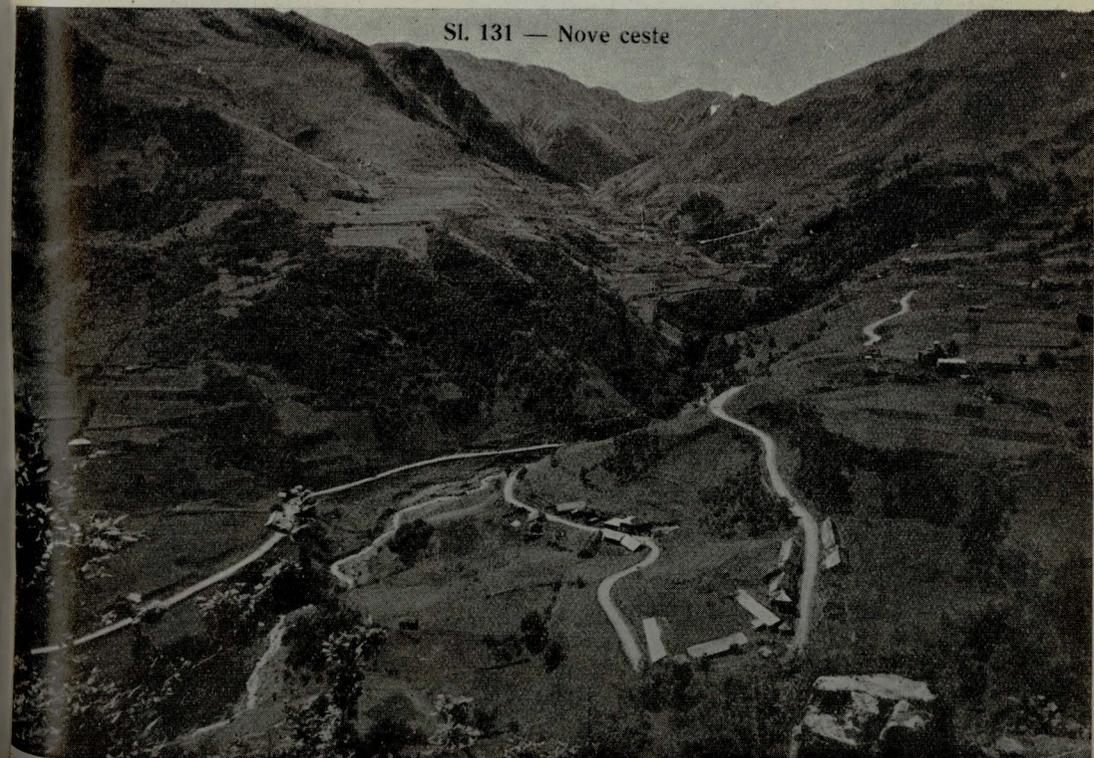
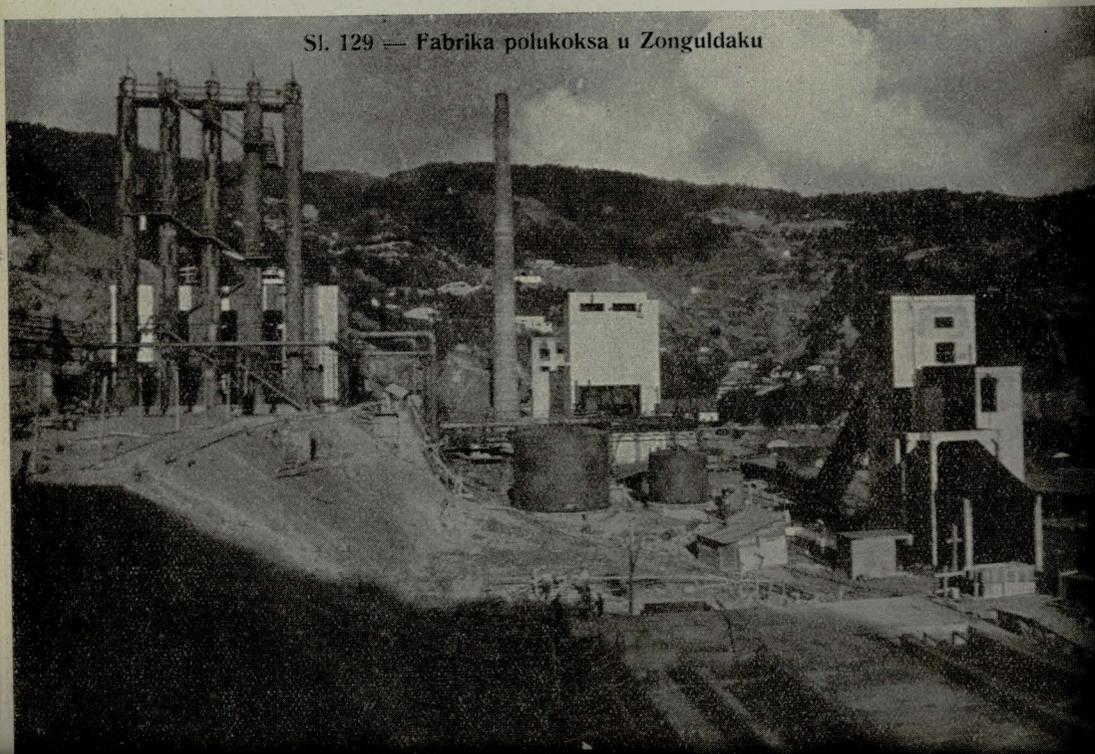

Sl. 128 — Fabrika cimenta Arslan

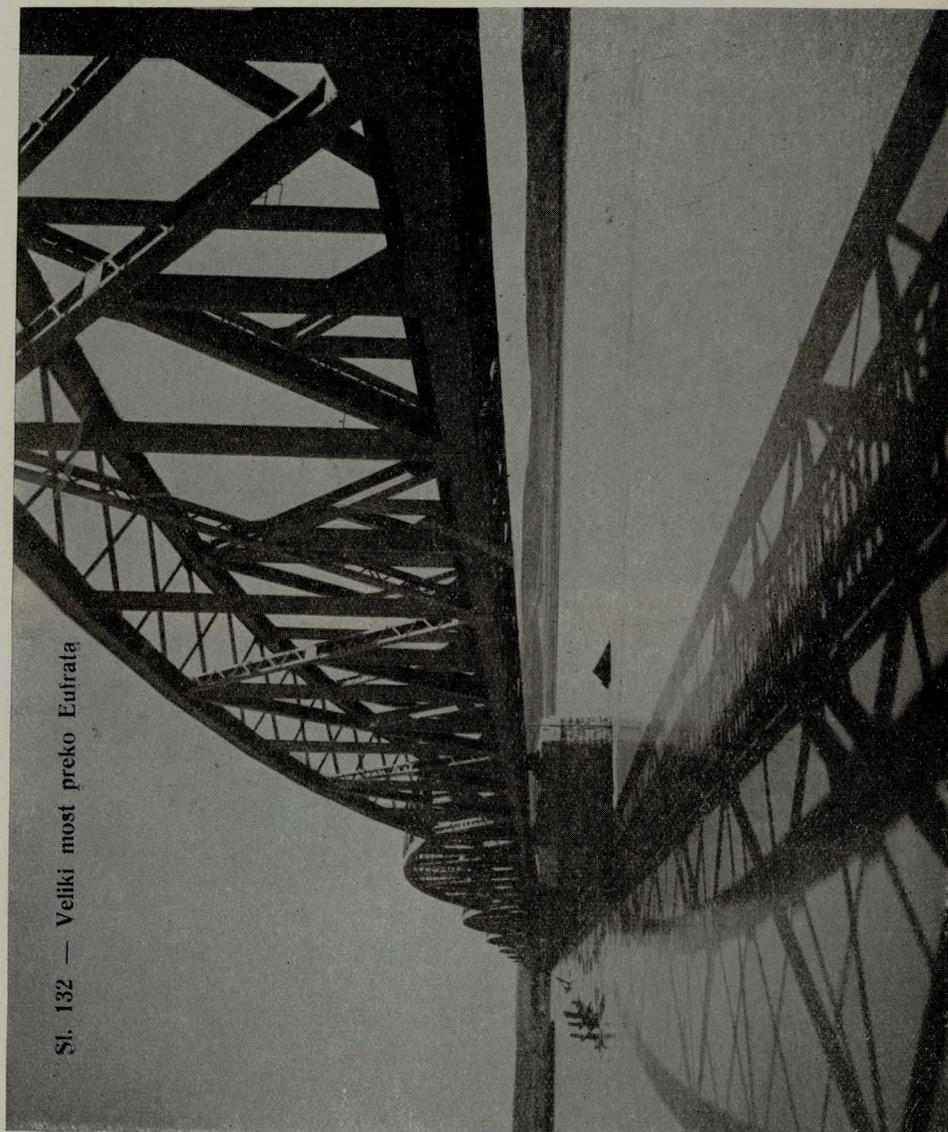

Sl. 130 — Ministarstvo za javne radove

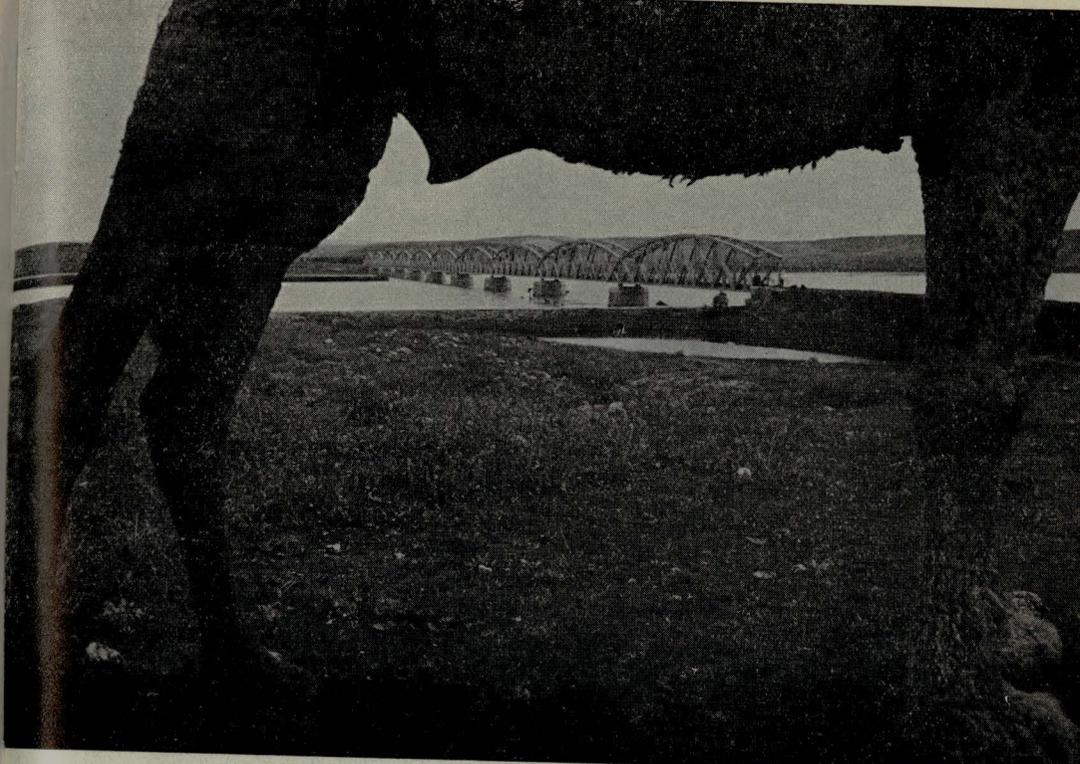
Sl. 129 — Fabrika polukoksa u Zonguldaku

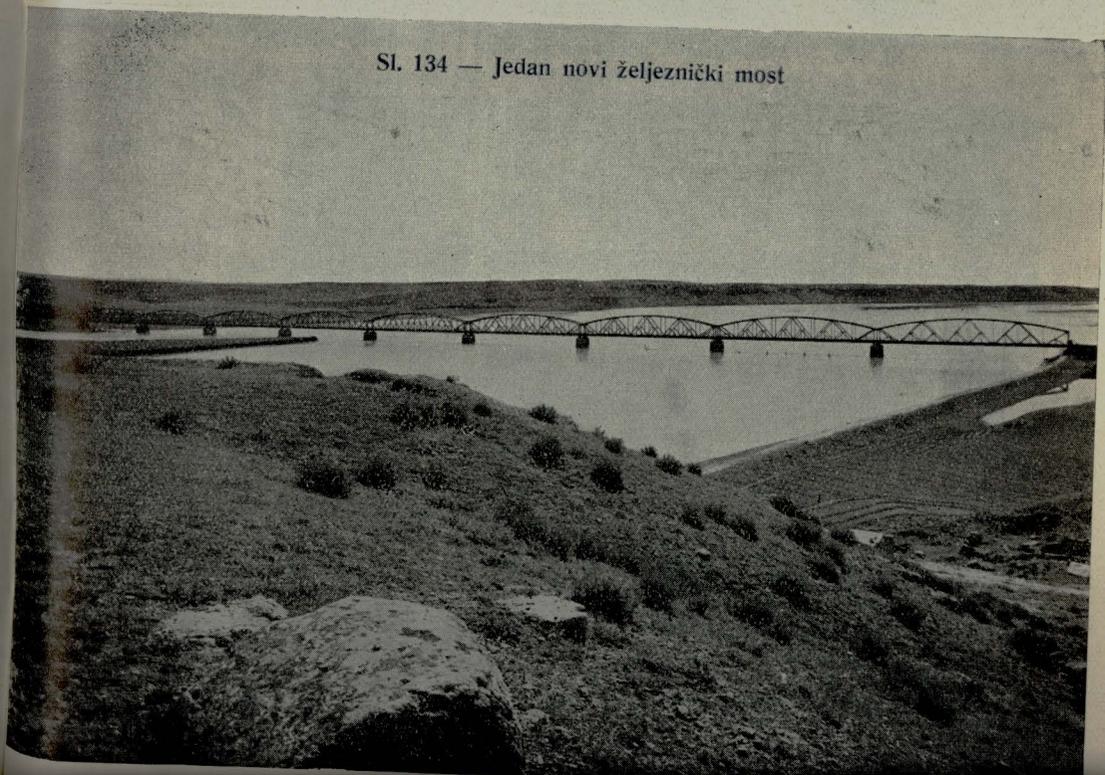
Sl. 131 — Nove ceste

Sl. 132 — Veliki most preko Eufrata

Sl. 133 — Staro i novo transportno sredstvo kamila i željeznica

Sl. 134 — Jedan novi željeznički most

Sl. 135 — Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja

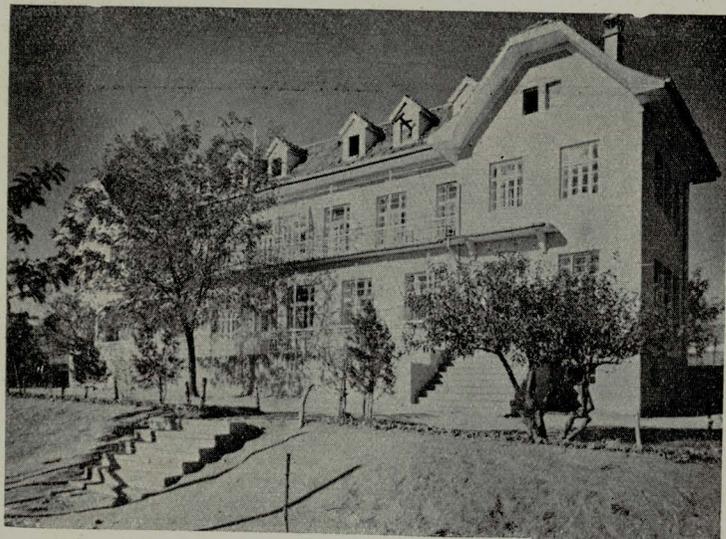
Sl. 137 — Ogljedna bolnica u Ankari

Sl. 136 — Higienski zavod u Ankari

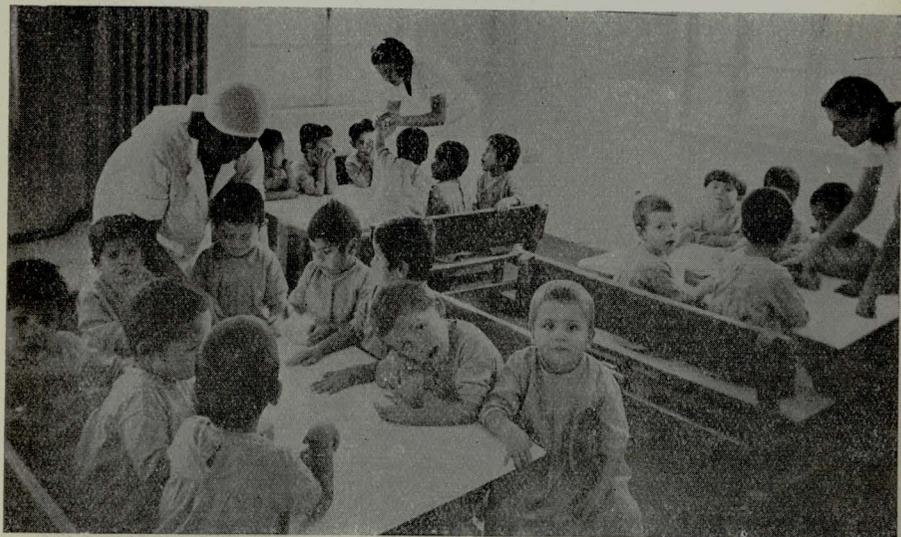
Sl. 138 — Jedna od javnih ambulanata

Sl. 139 — Dom društva za zaštitu djece

Sl. 141 — U dječijem obdaništu

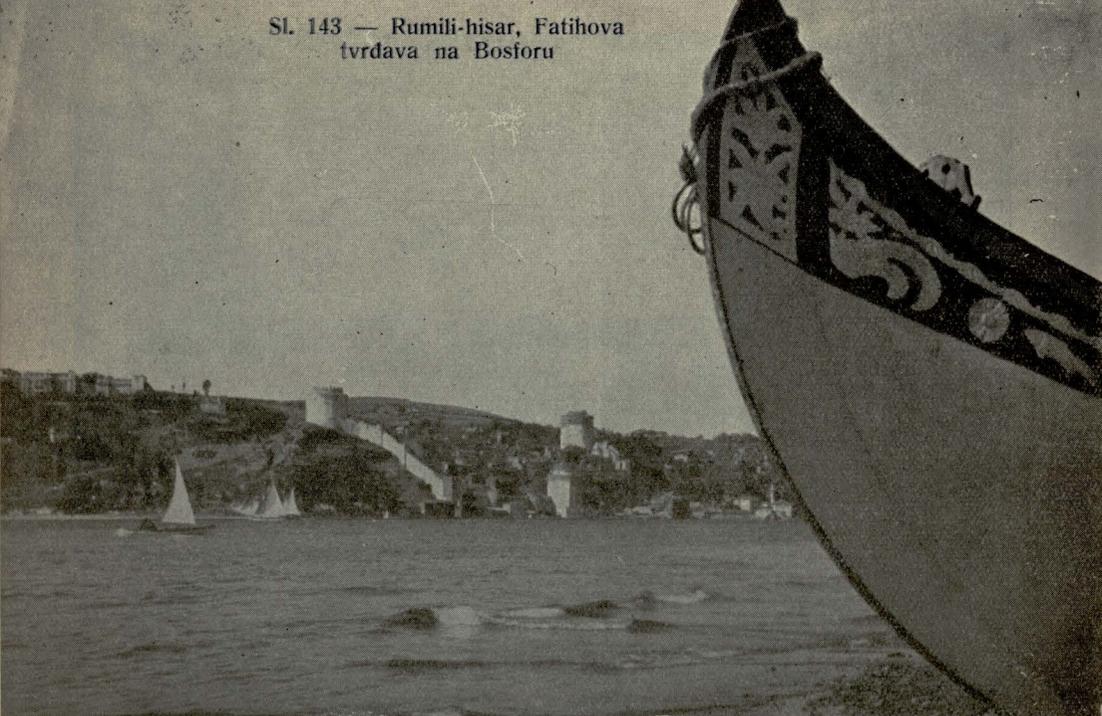

Sl. 140 — U dječijoj trpezi

Sl. 142 — Zlatni rog mirno sklonište
barki u Carigradu

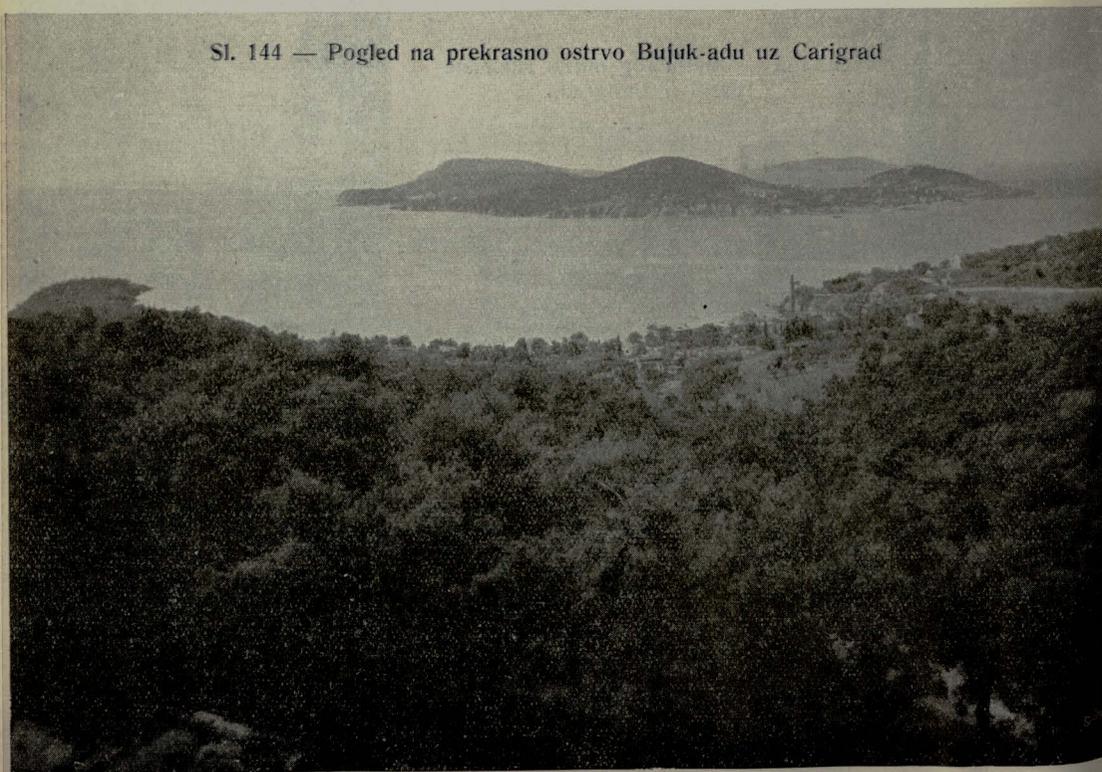
Sl. 143 — Rumili-hisar, Fatihova
tvrđava na Bosforu

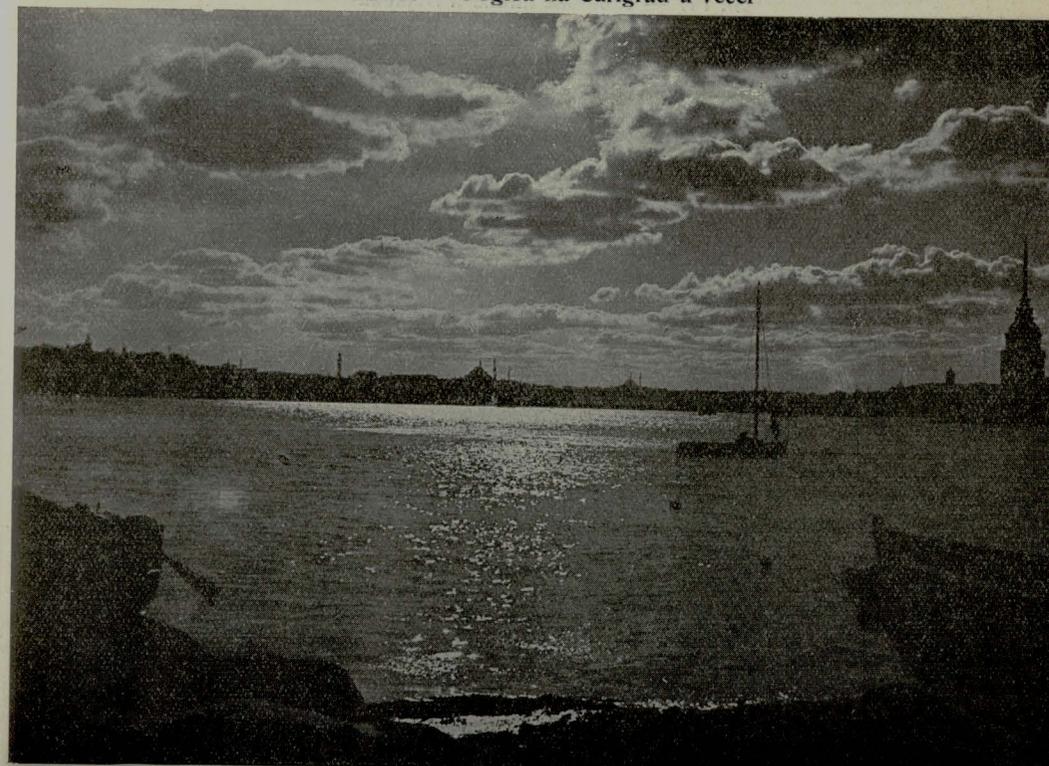
Sl. 145 — Pogled na pučinu Mramornog mora

Sl. 144 — Pogled na prekrasno ostrvo Buğuk-ada uz Carigrad

Sl. 146 — Pogled na Carigrad u večer

Sl. 147 — Ribarske mreže u Bejkozi

Sl. 148 — Obala Bebeka u Carigradu

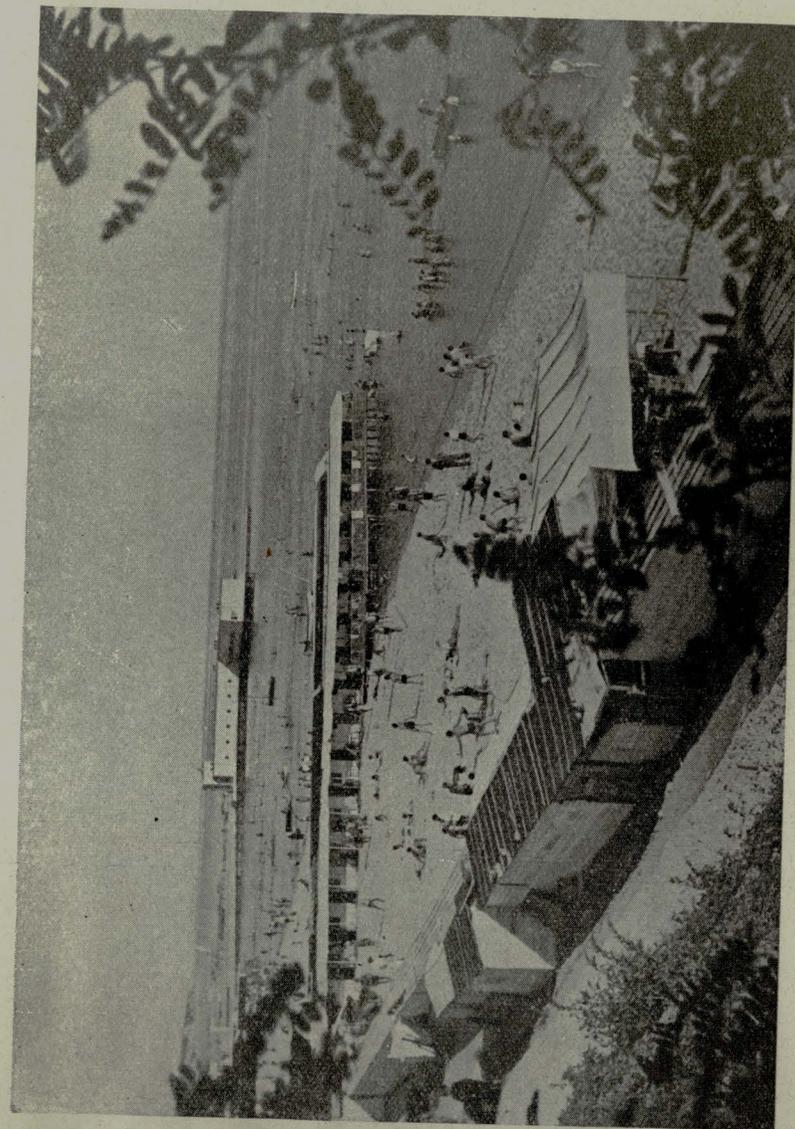
Sl. 149 — Pogled na Ajasofiju u Carigradu

Sl. 150 — Unutrašnjost Ajasofije sada pretvorene u bizantološki muzej

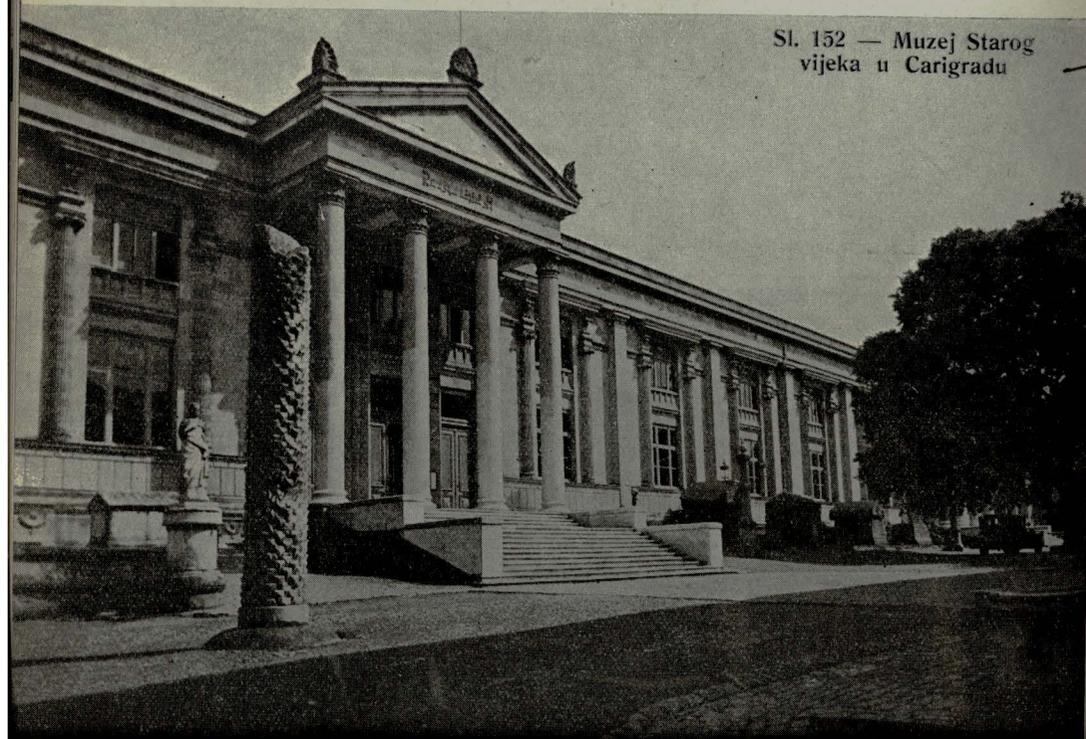

Sl. 151 — Unutrašnjost
Sultan Ahmedove džamije u Carigradu

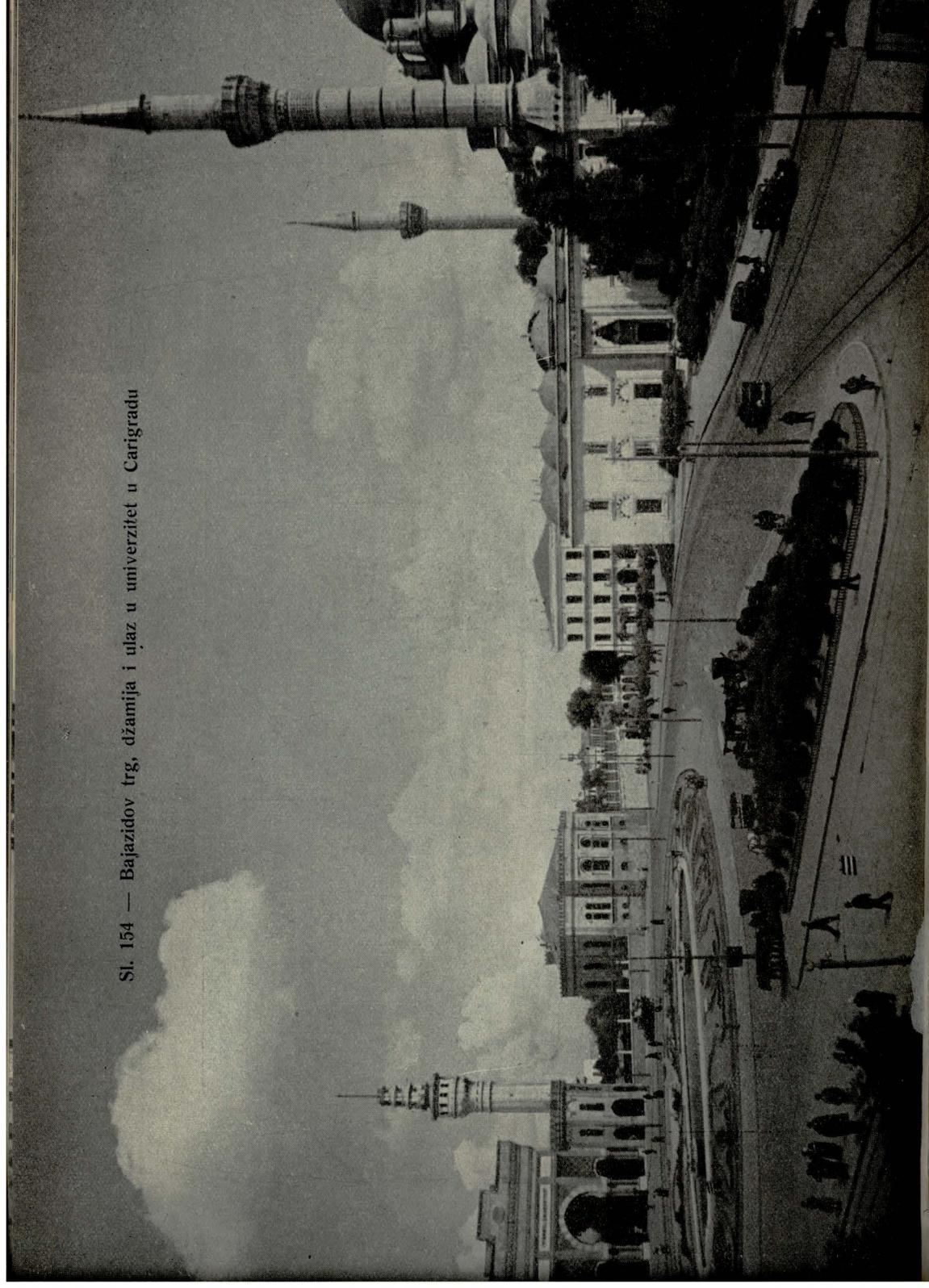

Sl. 153 — Plaza Florija u Carigradu

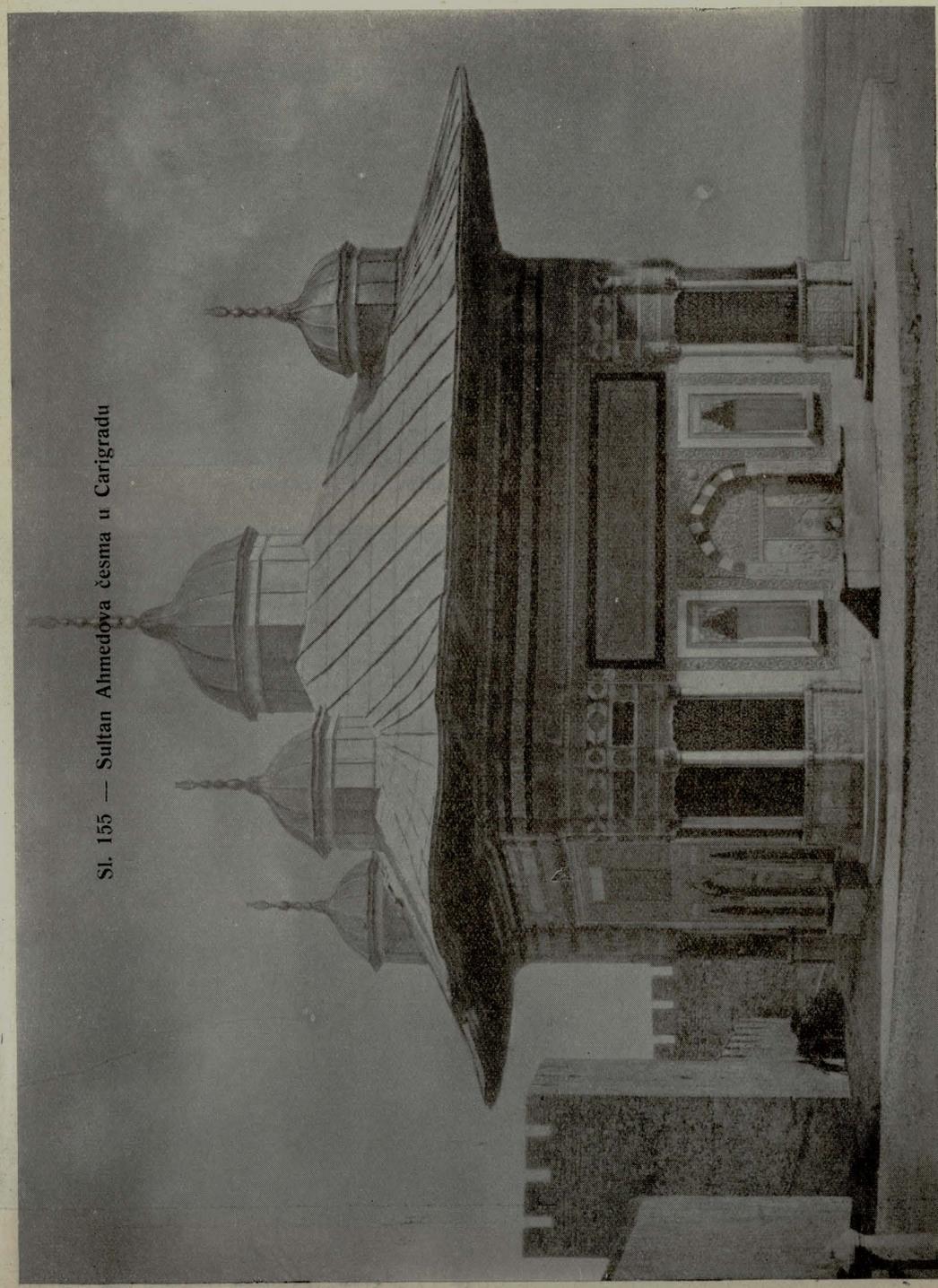

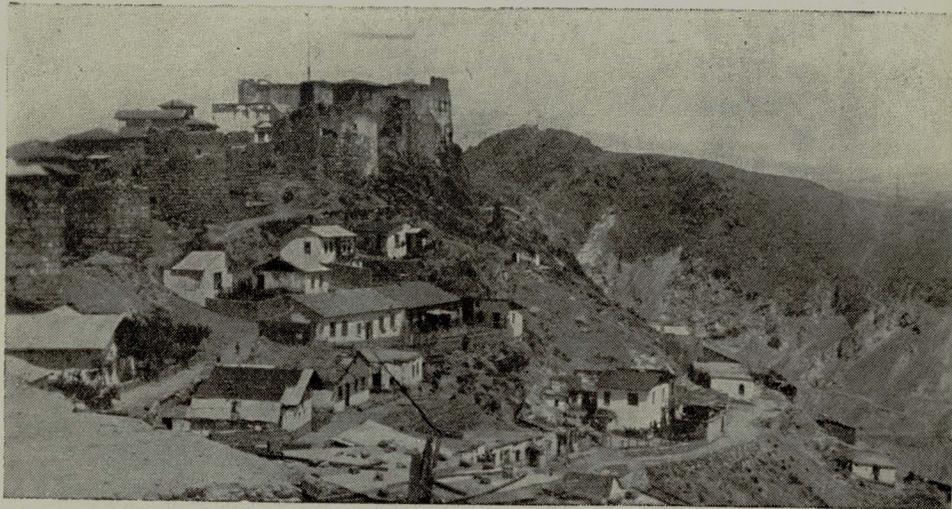
Sl. 152 — Muzej Starog
vijeka u Carigradu

Sl. 154 — Bajazidov trg, džamija i ulaz u univerzitet u Carigradu

Sl. 155 — Sultan Ahmedova česma u Carigradu

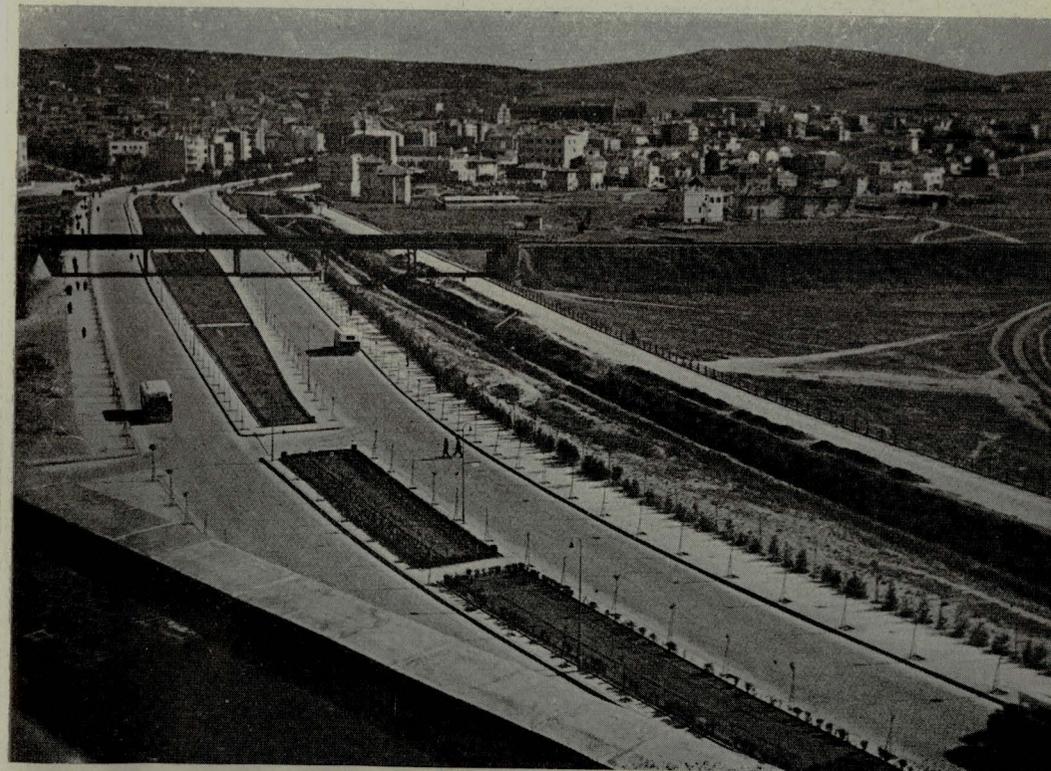
Sl. 156 — Stara Ankara sa svojom tvrđavom

Sl. 158 — Pogled na novu Ankaru

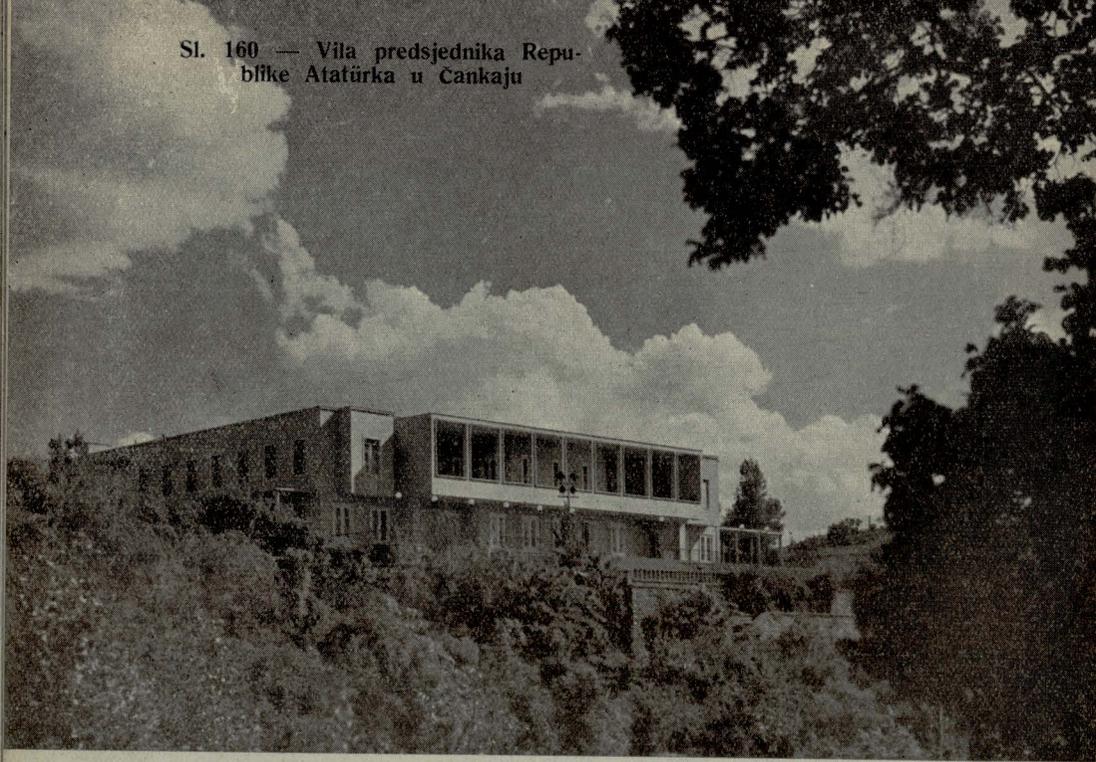

Sl. 157 — Nova Ankara, kvart nadležstava

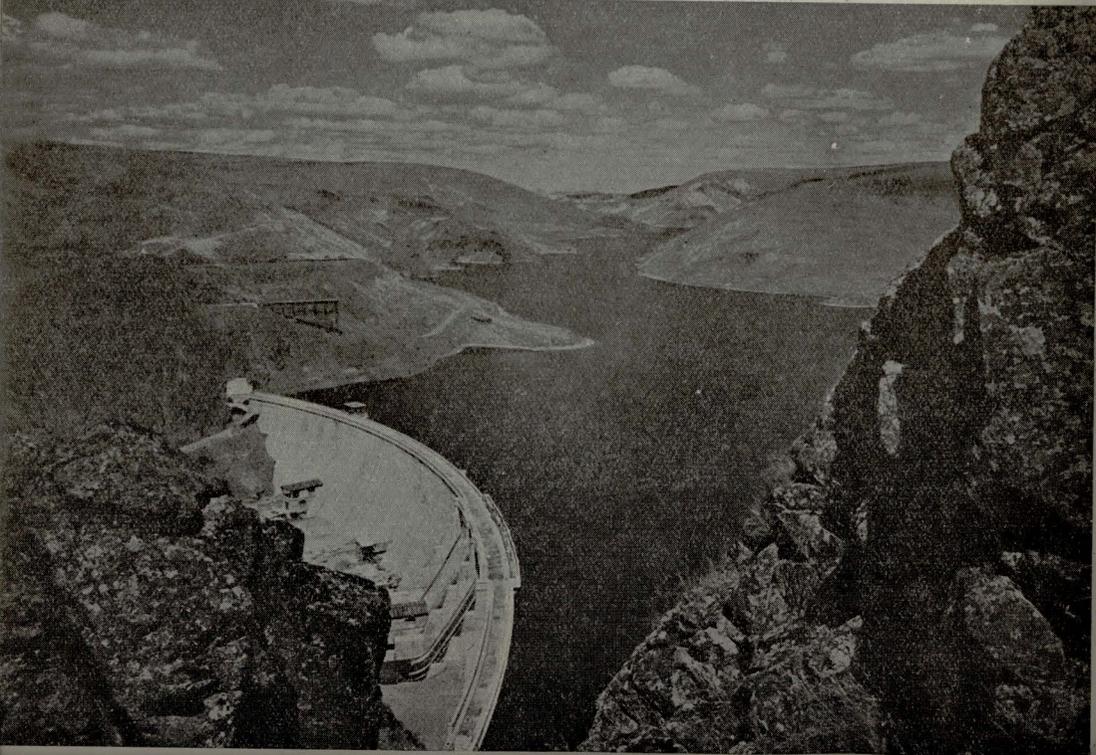

Sl. 159 — Jenişehir u Ankari

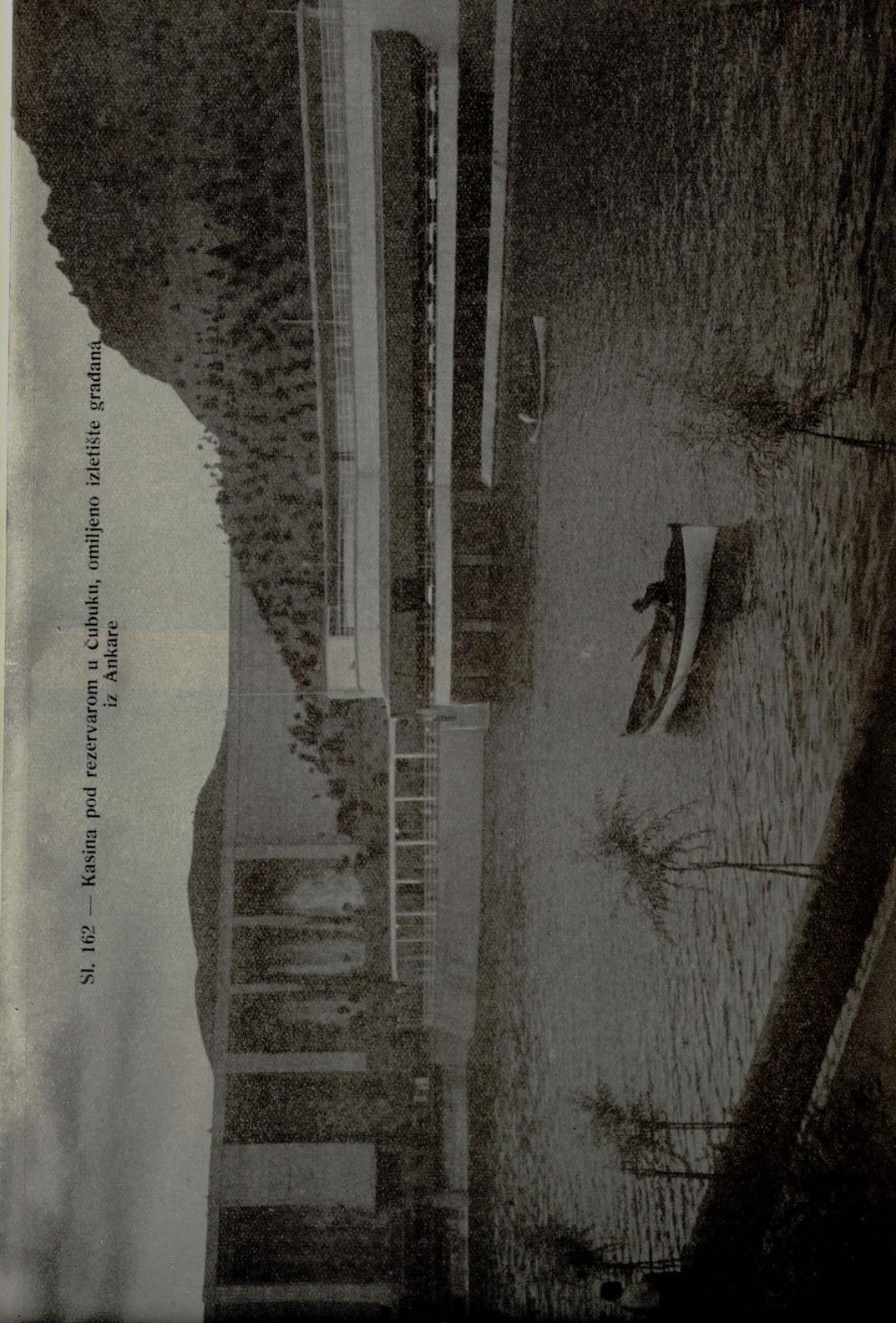
Sl. 160 — Vila predsjednika Repu-
blike Atatürka u Čankaju

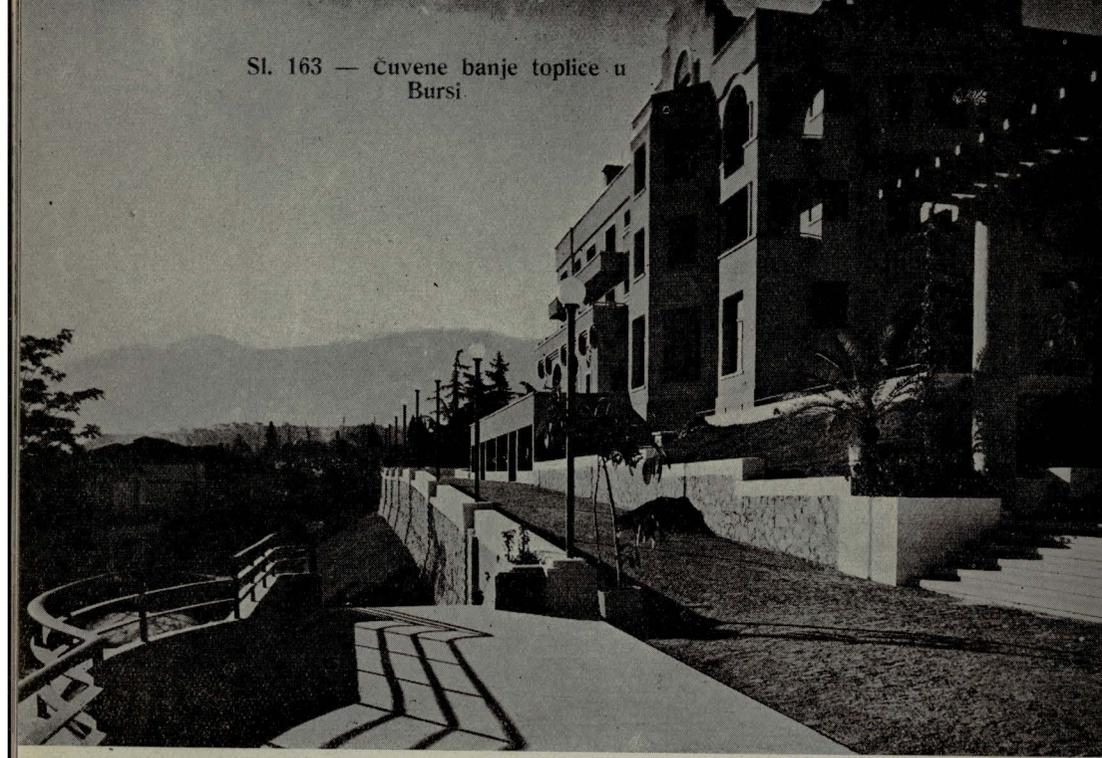
Sl. 161 — Čuveni jaz za ankarski vodovod u Čubuku

Sl. 162 — Kasina pod rezervarom u Čubuku, omiljeno izletište građana
iz Ankare

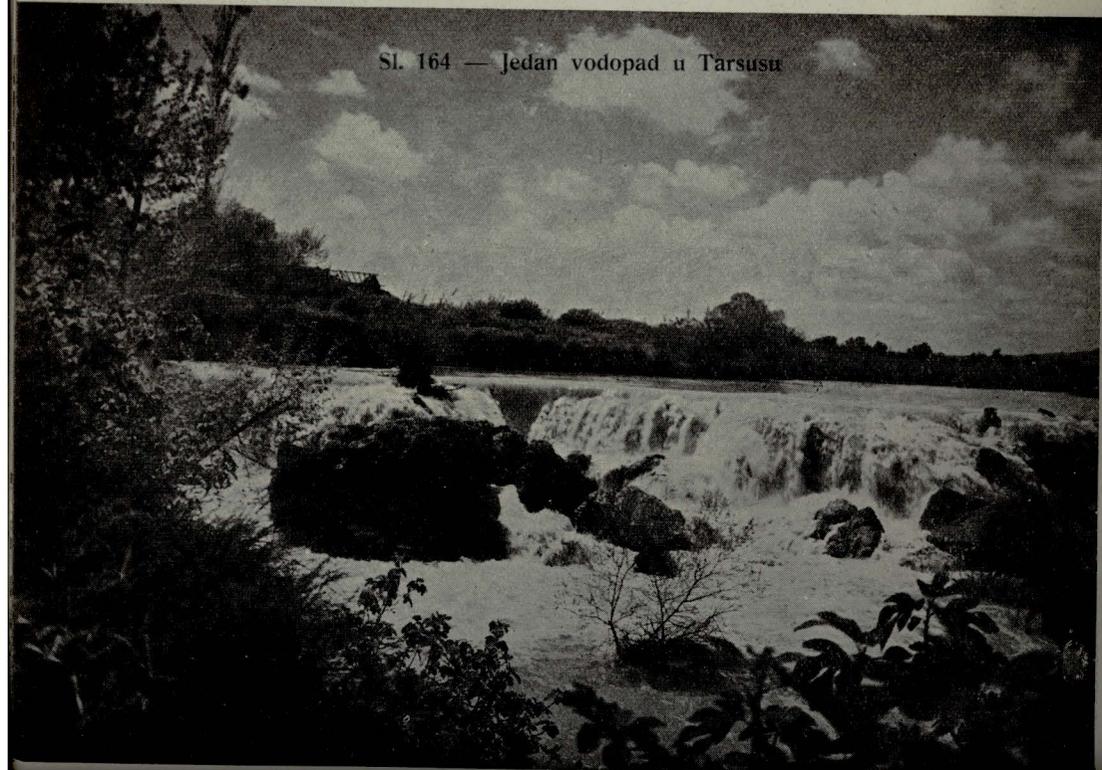

Sl. 163 — Čuvane banje toplice u
Bursi.

Sl. 165 — Ruševine Sarde

Sl. 164 — Jedan vodopad u Tarsusu

Sl. 166 — Urfa

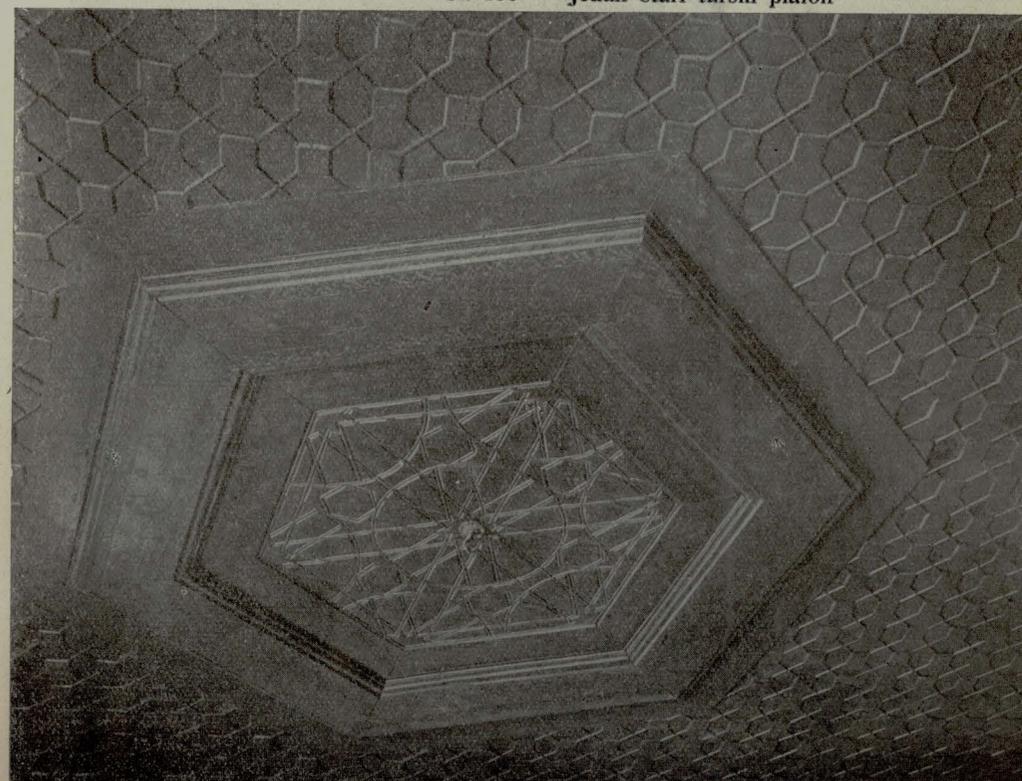
Sl. 167 — Jerbatan palata sa podzemnim cisternama

Sl. 169 — Radnica u fabrici porculana u Kutahiji

Sl. 168 — Porculanski ukraši jedne stare džamije

Sl. 170 — Jedan stari turski plafon

Sl. 171 — Mladost i ljupkost u odgovarajućem okviru

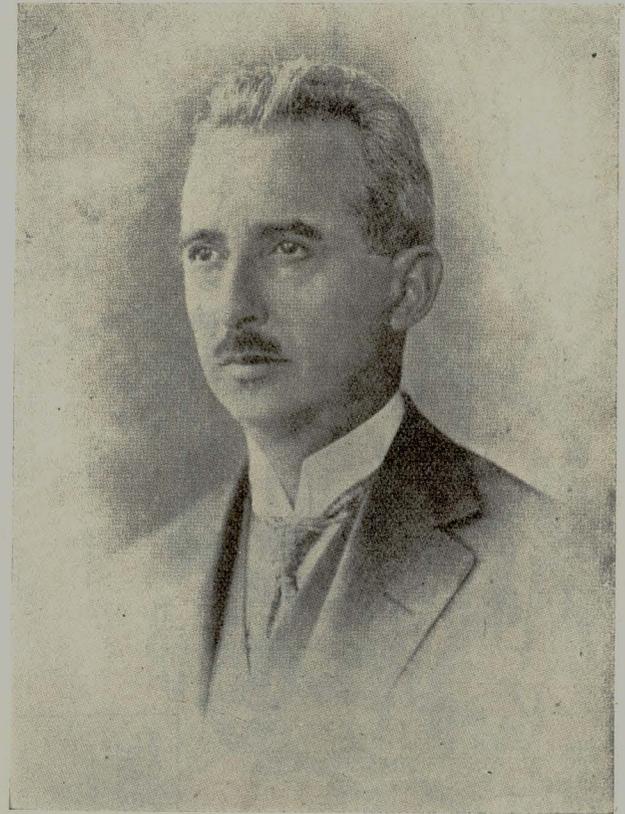
Sl. 172 — Učenici zidarske škole na poslu

Sl. 173 — Susret blagopočivšeg Kralja Aleksandra i Nj. Veličanstva Kraljice Marije sa rahmetli Atatürkom

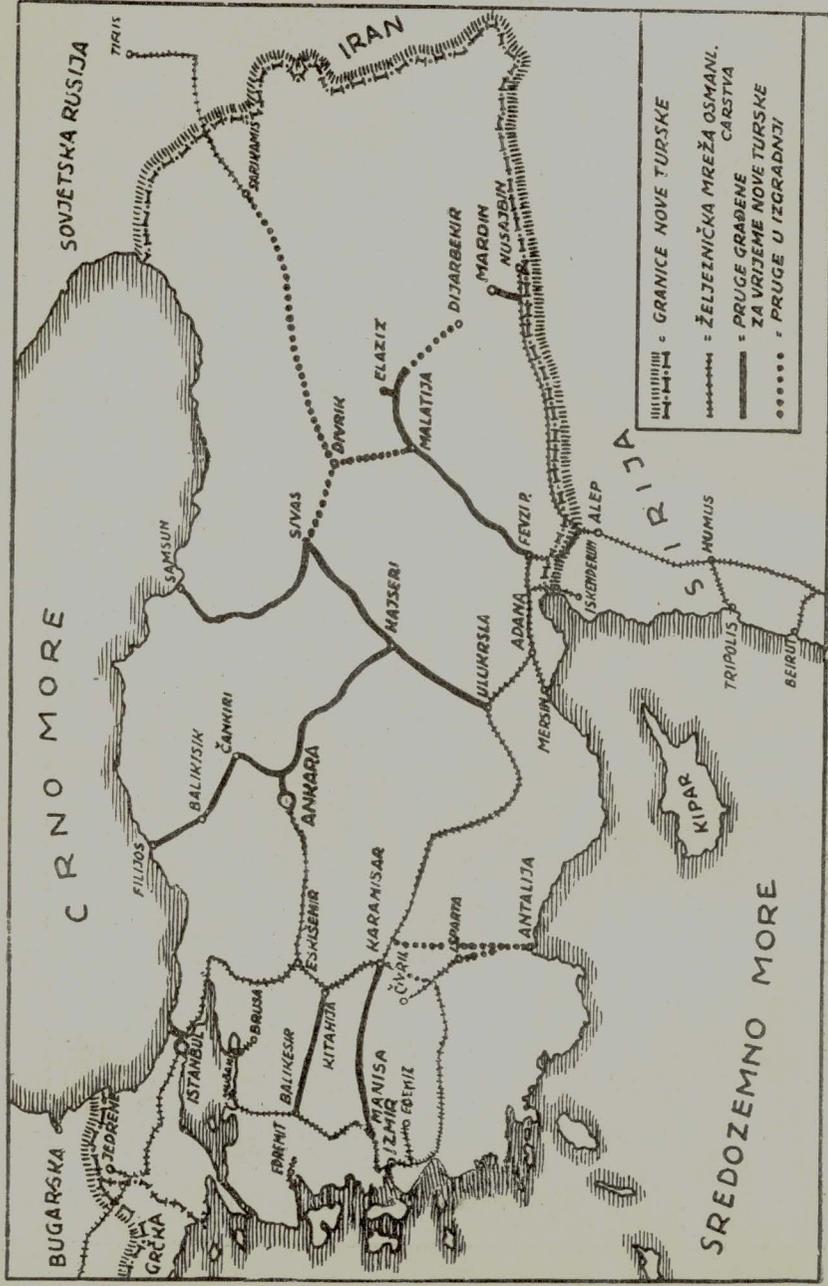

Sl. 174 — Bista rahmetli Atatürka

Sl. 175 — Najintimniji drug i najvjerniji saradnik Atatürka junak iz Lozane
današnji Predsjednik Turske republike Nj. ekscelencija Ismet İnönü

Karta br. 4 — Današnje granice Turske sa želj. mrežom